

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORISKE MEDDELELSER
OM
KØBENHAVN

HISTORISKE MEDDELELSER
OM
KØBENHAVN

UDGIVET AF
KØBENHAVNS KOMMUNALBESTYRELSE
VED

SIGURD JENSEN
STADSARKIVAR

FJERDE RÆKKE · V BIND

KØBENHAVN

I KOMMISSION HOS G·E·C GAD
1957—59

MEMBERSHIP JOURNAL FOR
THE SOCIETY FOR COPENHAGEN
HISTORY

Selskabets medlemmer modtager gratis »Historiske Meddelelser om København« og har desuden adgang til 3 à 4 årlige møder med københavnhistoriske foredrag. Indmeldelse kan ske til Stadsarkivet, Rådhuset, V.

C. A. Jørgensen . Bogtrykkeri
København
og
Nielsen & Lydiche (M. Smmelkiser)
København

INDHOLD

	Side
Stadsarkivar, dr. phil. <i>Sigurd Jensen</i> : En lavssag fra ca. 1840	147
– Magistraten som kirkepatron	385
Mag. art. <i>Kirsten-Elizabeth Jessen</i> : Marcus Hess	345
Cand. mag. <i>Frank Jørgensen</i> : Københavnske foreninger 1820 til 1848	25
Kgl. ordenshistoriograf, overarkivar, dr. theol. <i>Bjørn Kornerup</i> (†): Om Prædikestolen i Vor Frelzers Kirke	137
Kommunaldirektør <i>O. Kølln</i> : Kollektiv bespisning i København i 19. århundrede	321
Adjunkt <i>Tage Kaarsted</i> : En forflyttelse i 1818.. ..	410
Konservator <i>Peter Linde</i> : Pelikanen i Hummergade ..	127
– En moderne helleristning i Fælledparken ..	131
– Stadens første rådhus	133
– Christianshavnske kridtpiber	375
Bibliotekar <i>Jul. Margolinsky</i> : Minder fra jødekirkegården i Møllegade	161
Kaptajn <i>Gordon Norrie</i> : Militære sygestuer i København i midten af det attende århundrede	265
Dr. phil <i>Georg Nørregård</i> : Storpolitiske rygter i København 1822	334
Museumsinspektør <i>H. D. Schepelern</i> : Hvor boede Københavns sværdfege?	301
Stadsarkivar <i>J. Boisen Schmidt</i> : Højbroes reparation 1693–94	419
Seminarlærer, mag. art. <i>Kamma Struwe</i> : Emdrup og Emdrupborg	233
Fhv. borgmester, overretssagfører <i>Arne Sundbo</i> : 50 år Historiske Meddelelser om København	1
Havcarkitekt <i>Johannes Tholle</i> : Om haven og gartnerne ved Sorgenfri Slot i Kongens Lyngby	179
Fhv. overgartner <i>Jens Østergaard</i> : Holbergs kastanietræ i Fiolstræde	113
Register	425
Rettelser	455

BILLEDFORTEGNELSE

	Side
Billede fra Corsaren 1844	31
Enighedsværn ved Kalvebodstrand	45
Billede fra Corsaren 1843	72
Billede fra Corsaren 1843	73
Billede fra Corsaren 1842	84
Billede fra Corsaren 1842	85
Holbergs kastanie sidst i september 1942	115
Udsnit af C. Geddes kort af 1757. Holbergs professorbolig	116
Holbergs kastanie og dens omgivelser 1954	117
Pelikanen i Hummergade	127
Facadesten fra den reformerte menigheds hus i Gothers- gade	129
Pelikanrelief fra prælatstolen i Lund	130
En moderne helleristning i Fælledparken	131
Skoubogade nr. 6. Matr. nr. 27, Frimands kvarter. Kæl- derplan	135
Vor Frelzers Kirkes prædikestol fot. 1957	137, 143
Halmtorvet (Rådhuspladsen) fot. 1880	149
Side af jødisk begravelsesprotokol	169
Wulff David Heilbuths gravsten	177
Vitruvius plan af Sorgenfri Have	192
Monument for prinsesse Sophie Frederikke i Sorgenfri Have	197
Monument for dronning Caroline Amalie i Sorgenfri Have	201
Plan til rosenhave («The Rose Garden»)	209
Fra Sorgenfri Have 1957	221
Monument for Frederik V ved Sortemandsplænen i Sor- genfri Have	223
Fra Sorgenfri Have 1957	228
Emdrup og Emdrupborg	233
Udsnit af Resens vandkort fra ca. 1705	235
Udskiftningskort o. Emdrup 1780	237
Gården Hammershøj omkr. 1800. Senere kaldet Søgård	239
Rester af Emdrup landsbygade 1908	241

De første fabrikker ved Emdrupvej	243
Lystgården i Emdrup	247
Emdrupgårds have	251
Skoleprogram for Emdrupborg højskole	255
Lindealleen i Emdrupborgs gamle park	257
Emdrupborg højskole	259
Plan af saltværket efter tegning i Krigsministeriets kort- samling	289
Af Geddes udkast til et militærsygehus i to etager, 21. dec. 1744	293
Geddes udkast til et militærsygehus i een etage, 21. dec. 1744	295
Plan over dampkøkkenet i Lille Regnegade	327
Stempel i hælen på et kridtpibehoved. Perioden 1747– 1753	375
To kridtpibehoveder stemplet med Jonas Collins initialer i hælen. Perioden 1753–1755	377
Alexander Ross	379
Udfoldede indstempler om kridtpibestilke. Perioden 1755–1758	381
Udfoldede indstempler om kridtpibestilke. Perioden 1758–1764	382
Tinplade med indskrift fra Alexander Ross' ligkiste. Hol- mens Kirke	383
H. H. Holst. Maleri	410
Silhouet af familien Holst	413
Højbro. Formentlig midten af 18. årh.	419

50 ÅR HISTORISKE MEDDELELSER OM KØBENHAVN

Af ARNE SUNDBO

Den første april 1957 er det 50 år siden, *Historiske Meddelelser* begyndte at udkomme. Tidsskriftet har således vist sin levedygtighed, og det er vel rimeligt et øjeblik at se tilbage på den tid, der er gået.

Meddelelserne var ikke nogen pioner. 1903 — 04 — 05 havde man i de fleste amter med Ribe foran begyndt at udgive historiske årbøger, som hurtigt ikke alene vandt stor popularitet og anseelse, men også bevægede de fornemme amtmænd til at stille sig i spidsen for den forening, der stod bag det enkelte tidsskrift. Det var den interesserede stiftamtmand *Gustav Stemann* i Ribe, der her gav eksemplet. Jyderne havde allerede siden 1869 udsendt deres berømmelige *Samlinger til jydsk Historie og Topografi*. Et selskab skabte 1899 et årsskrift for østifterne *Fra Arkiv og Musæum* (ophørt 1943), og det favnede også København, hvorfor udgivelsen af *Historiske Meddelelser* fremlokkede en lidt syrlig bemærkning der. Heller ikke i forhold til de andre nordiske hovedstæder var København forrest. I Stockholm stiftedes 1901 *Samfundet Sankt Erik*, opkaldt efter byens skytshelgen, kong *Erik den Hellige* († 1160), og fra 1903 har det udgivet en årsbok. I Oslo er vort brodertidsskrifts navn ligeledes knyttet til den norske hovedstads helgen *Sankt Hallvard*,

en købmand, hvis moder var kusine til landets store skytspatron *Olav den Hellige* († 1030), men her nåede man først 1922 så vidt, at man kunne grundlægge et årsskrift. Helsingfors er ikke kommet med endnu.

Det var borgerrepræsentationens formand, 1901—05 tillige formand for folketinget, *Herman Trier*, som fik Meddelelserne sat i gang, men det blev naturligvis rådstuearkivaren, som det dengang hed, dr. phil. *Villads Christensen*, der kom til at opdrage og udvikle det spæde barn. Om han har set på Herman Triers initiativ med særlig sympati, vides ikke. Det kan tænkes, at han ikke gjorde det. Han havde selv i 11 år fra 1896, så længe han havde været rådstuearkivar, siddet og redigeret de gamle hæderkronede *Jydske Samlinger*, og havde åbenbart ikke følt trang til at oprette noget lignende for København. Men han gik altså med. Da der i Herman Triers skikkelse kom en gennem flere slægtled inkarneret københavner og foreslog at give hovedstaden det samme, som de historiske årbøger bragte ude i landet, har Villads Christensen utvivlsomt glædet sig over, at nu kunne han sprede historiens skatte også på brostenene. Thi han var den fødte historiker, inderst inde fuld af begejstring for historieskrivning, men han har haft sine tvivl om, hvorvidt værket ville lykkes, og har tænkt i sit stille sind, at historie havde københavnerne ingen sans for. Det snævre forhold til jorden og dermed til fortiden, som efter hans opfattelse måtte være betingelsen herfor, og som prægede Villads Christensen selv fra barndommen i Nørbæk, 7—8 km syd for Hobro, mente han ikke at have mærket meget til i København. Men han satte i hvert fald stor energi ind på at løse den opgave, Herman Trier — og kommunalbestyrelsen — lagde på ham. Han leverede en stor del af tidsskriftets artikler. Senere — fortælles det — sagde han, når han hørte om redaktører, der havde vanskeligt ved at få stof, at de skulle gøre som

han, skrive artiklerne selv. Oven i købet kunne han fem år efter, at Meddelelserne var sat igang, på bestilling udarbejde en stor, fortræffelig bog *København 1840—57* (1912). Hans efterfølger, rigsarkivar, dr. phil. *Axel Linvald*, der er københavner, har rigtignok om den sagt, at den virker, som er den skrevet af en udenforstående, kun i ringe grad spores det, at byen også dengang var midtpunktet for regeringen og nationens åndsliv og bærer af den politiske udvikling. Det er det samme billede af Meddelelsernes første redaktør, der gives, når Herman Trier i nekrologen over Villads Christensen fortæller, at efter Triers oprindelige forslag skulle tidsskriftet i titlen hedde *og dens borgere*, men denne tilføjelse skar Villads Christensen fra i al stilfærdighed. — Trier sagde ikke noget. For Villads Christensen var det ikke i første række åndslivet og politikken, der interesserede i historien, og det måtte efter hans mening behandles samlet for sig selv. Midtpunktet for den historiske fremstilling måtte være det arbejdende bysamfund og den jord, det boede på. Menneskene hører med til jorden. Han havde ikke megen respekt for borgeren i gammeldags forstand — med sit borgerbrev, heller ikke for de store nationalliberale, som det officielle København var så stolt af. Da Linvald blev afløst af cand. mag. *Flemming Dahl* som Rådstuearkivets vogter og herre, dukkede Herman Triers tilføjelse frem igen på tidsskriftets forside. Københavneren Dahl tillagde utvivlsomt borgerskabets medlemmer større krav på opmærksomhed, end lærersønnen fra Nørbæk havde gjort. Under den tredje københavner i stadsarkivarens stol, nuværende rigsarkivar *Svend Aakjær*, forsvandt borgerne igen fra titlen, skønt de naturligvis hele tiden, også under Villads Christensens ægide, har optrådt talrigt nok i teksten, hvad enhver vil kunne se, når han læser om, hvilke artikler der har stået der.

Måske var Villads Christensens skepsis overfor et hi-

storisk tidsskrift i København ikke dengang helt uberetiget. Det første bind udkom kun i 250 eksemplarer, medens byen dog havde 470.000 indbyggere foruden befolkningen på Frederiksberg og i Gentofte, der heller ikke havde noget historisk tidsskrift, hvad de først fik 1946 og 1924.

Redaktøren anlagde Meddelelserne systematisk. De skulle udkomme med 3—4 hæfter om året, et hvert kvartal. Imellem de fyldige artikler kom der i hvert bind *optegnelser og breve* og tillige en del *småstykker*. Det var for en stor del topografien, der prægede dem. Rådstuearkivaren, som først 1911 opgav at redigere Jydske Samlinger, udfoldede hurtigt en sådan færdighed i udformningen af artiklerne og opfindsomhed i valget af emner, at Meddelelserne meget iøjnefaldende bar sin redaktørs mærke. Han åbnede første bind med en oversigt over Københavns vækst og udvidelse. Andet bind indledede han med at gøre rede for byens privilegier af 1661 og det følgende bind med en oversigt over forsvundne gadenavne.

Jævnside med disse bidrag løb en række afhandlinger i de tre første bind af kaptajn, senere generalmajor H. U. Ramsing om jordfundene i København, hvor der netop i disse økonomisk gode år byggedes meget om. Disse grundundersøgelser var begyndt af kommunelærer H. N. Rosenkjær, og Ramsing, som i begyndelsen arbejdede sammen med ham, fortsatte Rosenkjærs arbejde og udvidede det meget, idet han tog den skriftlige overlevering med ind i fremstillingen. I Meddelelsernes andet bind fandtes en redegørelse fra Rosenkjær, der var død 1907, *Fra det underjordiske København*, samme titel som på den bog, Rosenkjær udgav 1906. Ramsing fortsatte siden gennem et langt liv, lige til sin død 1946, sit forfatterskab i tidsskriftet og har med stor flid og skarp-sindighed løst adskillige uklare spørgsmål i Københavns

historie i ældre tid, hvorom der på grund af ildebrande og forsømmelighed er så lidt bevaret i de skriftlige kilder.

Det var særligt i de tre første bind, udgravningsfundene blev beskrevet, men der er ikke noget bind, hvori der ikke findes bidrag fra hans hånd. Ingen har efter rådstuearkivar, dr. phil. *O. Nielsen* († 1896), der byggede næsten på bar bund, men ligefuldt skrev om København fra de ældre tider til 1754, gjort sig så fortjent af hovedstadens historie som Ramsing. Det store værk *Københavns Diplomatarium* til 1728 med aftryk af alle dokumenter, der findes bevaret, som *O. Nielsen* havde fået kommunalbestyrelsen til at udgive 1872—87 i otte tykke bind og et godt register, kom herved til afgørende stor nytte. 1940 udsendte Københavns kommunalbestyrelse i tre bind Ramsings artikler i gennemset og revideret stand, ligesom Ramsings værdifulde optegnelser om Skøder på københavnske ejendomme 1377—1728 med rundhåndet støtte fra kommunalbestyrelsen er erhvervet af *Selskabet for Staden Københavns Historie og Topografi*, der snart efter begyndte udgivelsen. Ramsing nåede selv at få fire bind (kvarterer) afsluttet. Et femte bind, omhandlende Nørre Kvarter, er under redaktion af inspektør ved Nationalmusæet, mag. art. *Victor Hermansen*, som var general Ramsings medhjælper ved det tidligere udgivne arbejde, næsten færdigt til trykning og vil blive udsendt af Selskabet med støtte af *kommunalbestyrelsen* og af *Københavns Brandforsikring*, som tidligere har udgivet tre anseelige bøger om københavnske forhold i gamle dage.

Ramsing har tegnet et fuldstændigt kort til matrikulen 1689, som er trykt i *Skøderne* og foræret til Stadskonduktørens Direktorat, hvor også nu ligger Ramsings plan over strandlinjerne ved København og tilstødende arealer, delvis trykt i hans bog 1940.

Nogen indholdsfortegnelse over bindene af Historiske Meddelelser i de forbigangne halvtreds år kan der naturligvis ikke være tale om at bringe. Men i det følgende skal der gives så meget om indholdet, at et billede af Meddelelsernes ansigt dermed er ridset op.

Det bør tilføjes, at værket i stigende omfang har bragt billeder, sammenlagt en anseelig mængde.

Af første til tredje bind bør endnu nævnes den indgående skildring af domstole og retsforhold i København 1624—63, som rigsarkivar, dr. jur. V. A. Secher († 1918) gav, væsentligst på grundlag af byfogedregnskaberne. På side 167 i første bind kommer tidsskriftets fader *Herman Trier* til orde med en oversigt over forhistorien for gården Ved Stranden 14, den statelige søjlebygning, der nu tilhører Københavns Brandforsikring. Trier viser sig her som en erfaren historieforsker. Også senere i tidsskriftet finder vi bidrag fra hans pen. Trier havde 1905 udgivet en lille samling aktstykker om „Revolutionen i Raadstuen“ april 1771, da Struensee afskedigede den gamle magistrat og indsatte en ny.

Trier havde også 1903 offentliggjort et lille hefte „Aktstykker“ angående De 32 mænds forsamlings køb 1827 af et maleri, forestillende kong Frederik den 6. i kroningsdragt, og i femte bind af Meddelelserne beretter den tidligere formand for borgerrepræsentationen resigneret om den forsmædelse, borgerrepræsentationens forgænger *De 32 mænds forsamling* 1793 måtte lide. Regeringen tog ganske simpelt deres mødesal på selve rådhuset fra dem, og den senere kong Frederik den 6., regent i sin fader, den sindssyge konges sted, ytrede, da de ædle 32 mænd søgte audiens, meget unådigt sit mishag med, at de overhovedet kunne tænke sig denne kgl. befaling gjort om. 1795 brændte rådhuset.

Allerede i første bind mødte vi en flittig bidragyder til byens historie, præsten til Skelby-Gunderslev i Midtsjæl-

land *H. D. Lind* († 1925) med en artikel om Søkvæsthuset. I fjerde bind skriver han om Københavns havn i slutningen af 1600'erne. Han var født i Nyboder og har udgivet adskillige bøger om disse hyggelige, nyttige småhuse, de ældste rækkehuse her i landet, og om flådens forhold i det hele. I andet bind dukkede Kastelletts historiker op, oversergent *Victor Krohn*, som skrev om Kastellet som fængsel og i de følgende bind tilføjede en række afhandlinger om det bekendte fæstningsværk. I tredje bind lagde man mærke til en kærkommen udredning af de udviklede københavnske skattelove 1862—1912, forfattet af skattedirektør *F. Molde* († 1931), og en længere omtale af den store pest her i byen 1711—12 af forfatteren, arkivar *Carl v. Kohl*. Der døde det ene år 1711 ikke mindre end 22.535 mennesker i København, deraf ca. 20.500 af pest, en trediedel af befolkningen. Dette tredje bind bragte ligeledes en undersøgelse af *Ramsing* af levningerne efter Helligåndshuset og Københavns eneste middelalderlige kloster Gråbrødre, der har givet navn til Klosterstræde og Gråbrødretorv.

Fjerde bind af Meddelelserne havde bl. a. en afhandling af kgl. ordenshistoriograf, dr. phil. *Louis Bobé* († 1951) om lystrejser og lystgårde i byens omegn 1700—1800, og oberst *Emil Madsen* († 1919), der i det foregående bind havde skrevet om de forskellige tøjhuse i København, fortsatte her og i de følgende tre bind en række oplysninger, væsentligst på grundlag af statsregnskaberne (rentemesterregnskabet), om byen, dens huse og institutioner i Christian den 4des tid, også i omegnen. *Herman Trier* gennemgik i dette fjerde bind den omfattende plan for Fattigvæsenet af 1799, og selv afholdsmand skrev han om afholdsfolkets pioner herhjemme, Ole Syversen, for hvem der rejstes en mindesten i Fælledparken, da denne var plantet. I samme bind gav oberst *Axel Liljefalk* († 1915) en udsigt over københavnske til-

stande efter fredsslutningen 1660, da københavnernes blev unddraget den sociale og økonomiske ophøjelse til landets toneangivende stand, som privilegierne 1658 havde lovet dem, der til gengæld hjalp kong Frederik den 3. i saddelen som arvekonge. Nu i 1660'erne ventede man en revolution i anledning af byens skuffelse. Man fortalte, at når Kuppet, der opførtes i disse år i den form, det har nu, ind mod byen fik samme dystre krigsberedskab som ud mod sundet og mod nord, skønt Østervold dækkede Kuppets bagside, var det fordi kongen, om han ønskede det, ville have frit skud for kanonerne indad mod byen og borgerne. I fæstningen Kuppet var der virkelig planlagt opførelsen af et kongeslot. Der skete dog intet.

I sjette bind refererede *Villads Christensen* et sæt af kammeregens regnskaber over kommunens indtægter og udgifter, der tilfældigt er bevaret for tiden 1673—78. Ellers er alle før 1707 brændt.

I bind syv gav *Rådstuearkivaren* en redegørelse for valgene til de rådgivende provinsialstænder før den frie forfatning. Stænderne holdt deres møder i Roskilde. Redaktøren skrev ligeledes her om grundlæggelse af Dronninggård i Holte. I samme bind havde *Herman Trier* leveret en udførlig artikel om Nærumgård, der allerede i 1690'erne var en lystgård og 1908 skænktes Københavns kommune af veksellerer D. B. Adlers enke, Herman Triers svigermoder, til et børnehjem. Trier boede selv på Nærumgård. Fru *Anna Levin* († 1937), datter af *C. Ferslew*, der ejede gården Ved Stranden 18, tidligere hotel Royal, meddelte (med fortsættelse i anden række, bind I) denne ejendoms historie til 1877. Den var engang en kendt gammel gæstgivergård, der iøvrigt lå på den tidligere færgehavns plads og altså ikke kan være ældre end midten af 1500'erne, da færgehavnen blev nedlagt. Bindet indeholdt også en historisk gennem-

gang af kongens gæstegårde og stadens værtshuse i ældre tid af slotsforvalter *Bering Liisberg* († 1929). Af bindets øvrige indhold må man nævne en offentliggørelse ved bibliotekar *Julius Clausen* († 1951) af cand. theol. Hans Barhows vejviser 1748, og en oversigt over hospitalsnød i København i slutningen af 1700'erne af kredslæge *K. Carøe* († 1721). Det københavnske bystyre, der ved reformationen havde påtaget sig at sørge for fattigvæsen og sygehuse, blev mærkeligt nok først på det nævnte tidspunkt klar over, at det havde forsømt meget på disse områder. Deraf „nøden“. Det var oplysnings-tidens spirende liberalisme og humanisme, som nu øvede sin virkning. Barhows vejviser gengiver lejlighed for lejlighed i den indre by en pågående sladder om beboerne, for så vidt en lækkerbidsken for et historisk tidsskrift. Læserne må uvilkårligt spørge: Hvor meget var der om det?

I bind VIII fandtes en liste over magistratens medlemmer 1840—1919 ved *Villads Christensen*, et supplement til fortegnelserne over medlemmerne af magistraten og De 32 mænds forsamling, der findes i hans 250 års jubilæumsudgave af „Københavns Privilegier“ (1911). Mærkeligt nok savner man i listen i Historiske Meddelelser oplysning om, hvor borgmestre og rådmænd var placeret efter den fordeling mellem de forskellige afdelinger af magistraten, der skete ved disses oprettelse 1857.

I bind otte var der en artikel om Hedehuskroen, ligeledes af *rådstuearkivaren*. Han følte sig åbenbart ikke i Meddelelserne indesparret af Københavns kommuneskel, så meget desto mindre som han i samme bind ved skildringen af Københavns vandvæsen, før de nuværende boringsanlæg udførtes 1859, måtte vidt omkring i Københavns opland. Den afdøde rådstuearkivar, der var en lyrisk og fin forfatterpersonlighed, skrev der med muntert lune om vanskelighederne for de mænd, der

ledede den gamle vandforsyning, et livsvigtigt område for byen. I ældre tid måtte man nøjes med gennem et sindrigt grøfte- og slusesystem at føre regnvandet fra oplandet og fra søer og damme langt udenfor byen frem til Peblingsøen, hvor det blev brugt dels til opstemning i voldgravene, dels til drikkevand, der lededes gennem trærender (udborede træstammer, samlede med zinkbøsninger) ind i de københavnske gårde. Villads Christensen dvæler ikke mindst ved de trakasserier, som bønderne i omegnen, hvis jorder grænsede til vandgrøfterne, og som skulle oprense disse, og som regeringens magtstolte bureaukrati beredte de københavnske tjenestemænd under den kommunale Overbrand- og vandkommission. Flertallet i denne kommunens forsyningsadministration var iøvrigt statsembedsmænd. Siden Københavns borgere 1536 havde sat sig op mod kong Christian den 3. til fordel for den fordrevne borgerkonge Christian den 2., er staden blevet behandlet dårligere end landets andre byer rent traditionelt. Det skete endog, at staten fik en altfor nidkær kommunal tjener afskediget.

Dette bind VIII indeholdt ligeledes en længere artikel af overretssagfører *Arne Sundbo* om den første håndværker i De 32 mænds forsamling, smedemester Søren Rosberg, der år 1800 slap indenfor. Håndværkerne kunne efter kong Erik af Pommerens købstadlov 1422 ikke blive medlemmer af rådet, fordi dette skulle kontrollere lavenes priser og forhold i det hele. Da De 32 mænds forsamling oprettedes 1659, blev håndværkerne også udelukket her, skønt der ikke var den samme grund til stede som for rådets eller, som det efter 1661 hed, *magistratens* vedkommende. I bindet stod desuden en dokumentation af den bornholmske læge *M. K. Zahrtmann* († 1920) for, at den verdensberømte læge Niels Stensen (Steno) var søn af en guldsmed i København, hvor dren-gen voksede op og blev student 1656.

Her fandtes ligeledes *Herman Triers* smukke nekrolog over Villads Christensen († 1922). Det var åbenbart dennes mening, at Historiske Meddelelser skulle gennemføres i en fortløbende række af bind, men da efterfølgeren *Axel Linvald* kom til styret, indførte han række-systemet, som er det sædvanlige ved værker af denne art. Det kunne jo forudses, at tallet bag på bindene i løbet af et par menneskealdre måtte blive så langt, at det ville være besværligt at få plads til det. Der er tradition her i landet for, at hver række skal være på 6 bind. *Linvald* afsluttede derfor første serie, der var nået til bind VIII, og åbnede den nye række med i bind I at fortælle om journalist K. H. Seidelins genvordigheder i København 1799—1811. Det viste sig hurtigt i de følgende hefter, at det, der særligt interesserede den nye arkivar, samlede sig om kommunalbestyrelsens historie som led i landets udvikling. *Linvalds* bog om det danske samfund under kronprins Frederik, senere Frederik den 6.'s regering 1797—1807 var kommet 1923, kort efter, at han var blevet rådstuearkivar. Foruden andre artikler gav han i den nye rækkes bind I og II tre afhandlinger om hin sørgmodigt bekendte 32 mænds forsamling, der var udpeget af den kongelige magistrat og i forfatningen bemyndiget til at blive taget med på råd om alle byens anliggender, men altid blev skubbet til side — af magistraten, af kancelliet og af majestæten selv. De var dog byens ansete mænd.

Linvald indførte fra 1923 en oversigt over Rådstuearkivets ordningsarbejder i årets løb, en slags stykkevis arkivregistratur, som fortsattes i hans tid. Rådstuearkivets arkivregistraturer er ellers ikke trykt.

Linvald, der tidligere havde interesseret sig for landbrugshistorie, skrev efter kommunalbestyrelsens opfordring en bog om *Bistrup* (1932), den gamle bispegård ved Roskilde, der med gods 1661 foræredes København

af kong Frederik den 3. og forvaltedes af magistraten 1660—1860, som Linvald påviser, på en human og fremsynet måde.

I Meddelelsernes anden række bind I fremdrog arkivar, cand. mag. *E. Marquard* († 1950) de officielle tal på pestens ofre her i byen 1711. Pastor *R. P. Rasmussen* († 1942), præst ved De gamles by og en tid borgerrepræsentant, viste med målinger og kort, hvor sven-skernes lejr 1658—60, da København var indesluttet, har ligget. En gade her i Brønshøj fik senere navnet Svenskelejren. I god samklang med den nye rådstuearkivars tidligere studier begyndte i næste bind (II) en række artikler af landbrugshistorikeren *Henrik Larsen*, Ballerup, om de landsbyer, der 1900 og 1901 var lagt sammen med København. Kunsthistorikeren, adjunkt *Fr. Weilbach* har i I. bd. den første afhandling om københavnsk arkitektur: gården Ved Stranden 14, Københavns Brandforsikring, fulgt af andre: Jean de Conincks ejendomme i Dr. Tværgade, grev Mogens Frijs's palæ, posthuset på Købmagergade, nordsjællandske landsteder i det 18de århundrede, overlandbygmester Kriegers travle år, og i ræk-kens tredie bind: Gyldendals Gård i Klareboderne, Hof- og stadsrettens Gård på Østergade samt i rækkens femte bind: Det gamle havehus i Allégade, og bygningsvæsenet under Frederik den 4.

I anden rækkes bind II skrev endvidere lektor, dr. phil. *Vilh. Lorenzen* om Moltkes Palæ i Dr. Tværgade (nu Håndværkerforeningen). En efterladt artikel af *Herman Trier*, der var død 1925, handlede om Nærumgård under Marius Jensen, som tidligere havde været journalist ved Social-Demokraten, men opgav denne virksomhed for at hellige sig et liv som børnehjemmets leder, Nærumgårds første forstander.

Meddelelsernes bind III i denne række bragte et socialt præget bidrag af professor *Albert Olsen* († 1949), om-

handlende statens stilling til lavene gennem tiderne. Et afsnit indeholdt en række barndoms- og ungdomserindringer af overpræsident *Jens Jensen* († 1928), der var den ene af de to første socialdemokrater i borgerrepræsentationen (1893), den første formand for De samvirkende Fagforbund (1898) og den første socialdemokratiske borgmester 1903—24. Ramsing og ingeniør-arkitekt *Vilh. Marstrand* († 1954) bragte oplysninger om den gamle landsby Hammerstrup, der lå i Kongens Enghave. En stor del af bindet er optaget af en redegørelse af overretssagfører *Arne Sundbo* for vandbygningsarbejder i og omkring København i ældre tid, fra indretningen af springvandet på Gammeltorv, opført første gang 1578, til en række anlæg efter belejringen 1658—60, da fjenden havde ødelagt det hele. Rådstuearkivar Villads Christensen havde, som nævnt foran, i sine artikler omtalt disse anlæg i tiden efter 1679, da Den kgl. vandkommission oprettedes, der 1714 blev slået sammen med brandkommissionen, og snart efter som så meget under enevælden blev overkommission, uden at der var nogen „under-“. Sundbos artikler bragte forhistorien til den udvikling, Villads Christensen havde beskrevet, og viste, hvornår de værker, rådstuearkivaren omtalte, var blevet oprettet under Christian den 4. De var ganske imponerende. I de nye oplysninger, der for størstedelen stammede fra rentemesterregnskabet, blev adskillige af de spørgsmål i byens ældre topografi gennemgået, som havde været uoplyst. Desuden var optaget et kort over Frederiksberg (Ny Høllænderbys) marker, konstrueret på grundlag af de mål, der er opgivet i markbøgerne til matrikulen 1688. Det viste sig, at det kunne lade sig gøre. Frederiksberg mark var før 1651 Københavns ladegård.

Generalmajor Ramsing, der en menneskealder havde studeret de københavnske fæstningsanlægs historie, og som senere havde fulgt en anseelig række betydnings-

fulde grundudgravninger i byen, kunne eftergå og supplere forståelsen af oplysningerne fra de gamle statsregnskaber. I det følgende bind (fjerde) fremsatte han sine bemærkninger. Ved denne drøftelse nåedes det bl. a. at fastlægge den gamle stedsbetegnelse Kalvehaven, der har spillet så stor en rolle og anrettet så megen forvirring i den forrige generations debat om det ældre Københavns topografi. Alle „store“ med rigsarkivar *A. D. Jørgensen* i spidsen var da i marken. Kong Christian den 4.'s nye ladegård af 1623, som vi kender fra vor tid, før radiobygningen og mange andre ejendomme i Rosenørns Allé blev opført på dens plads, lå i Kalvehaven. Det ses af de fremdragne regnskabsnotater, at navnet Kallebod stammer fra slusen over afløbet af Mølledammen på Vandkunsten og altså må være betegnelsen på en bod her, den ældste toldbod, der også har givet Kallebodstrand navn. Det blev i denne forbindelse fastslået, at Dronningens Enghave (Tivoli og banegården), som man tidligere antog for Kalvehaven, der købtes af staten 1621, tilhørte byen til 1650, da dronningen købte den. Den var altså helt forskellig fra Kalvehaven.

Historiske Meddelelsers anden række bind IV indeholdt endvidere et nyt vigtigt afsnit i Københavns topografi, forfattet af lektor ved Metropolitanskolen, dr. phil. *Vilh. Lorenzen*. Han havde på kommunalbestyrelsens vegne besørget udgivelsen (første bind 1930) af samtlige håndtegnede kort over hovedstaden, der er bevaret siden de ældste tider — der er intet ældre end ca. 1590 — og gennemgik nu i en udførlig afhandling de problemer, der knytter sig til kortene, til byplaner, byanlæg og fæstningsbyggeri i perioden 1600—1660. Fortsættelsen 1660—1757 (andet bind 1942) er trykt i Historiske Meddelelser, tredje række, V. bind. Det kort, der afslutter rækken, overkonduktør *Chr. Geddes* kort 1757, blev 1940 ved stadskonduktørembedets 250 års jubilæum udgivet af

kommunalbestyrelsen, et meget smukt, farvelagt værk, forbilledligt trykt i Statens geodætiske institut.

I anden rækkes IV. bind fandtes foruden dr. Lorenzens artikel en afhandling af *Henrik Larsen* om markforholdene i Brønshøj før udskiftningen, og landinspektøren, afdelingschef i Stadskonduktørens Direktorat *Julius Termansen* redegjorde i tredje rækkes I. bind for udskiftningen ved år 1800, af „de københavnske landsbyer“, som Henrik Larsen havde skrevet om. *Larsen* har i tidskriftets 2. række, V. bind, en udredning af Utterslev bys historie gennem tiderne. Bindet bragte ligeledes en artikel af *Linvald* om magistratens udførelse af de store landboreformer på Bistrup gods. Men det blev også hans sidste som redaktør. 1934 udnævntes han til rigsarkivar.

Hans efterfølger blev rådstuearkivar *Flemming Dahl*, der efter et års tids forløb fik stillingens benævnelse ændret til det, den nu er, *stadsarkivar*, efter svensk og tysk mønster. Dahl begyndte på en ny række, tredje, og lod femte bind, som netop var afsluttet, forblive det sidste i den gamle række. Det er foran omtalt, at nu kom *borgerne* i titlen, og den nye redaktørs særlige interesse i historien sås hurtigt. De nationalliberale koryfæer med C. G. Andræ i spidsen rykkede frem i en artikel om Andræ og Johanne Louise Heiberg, to meget særprægede børn af deres tid.

Det foreliggende bind var iøvrigt meget righoldigt. Det gamle Vartovs navneskifte til Gammel Kloster 1933 og flytningen til nye moderne lejligheder er tidsfæstet med en gengivelse af borgmester *Ernst Kapers* tale ved indvielsen. Institutionen blev oprettet som sygehus og hospital 1296 og hed da Helligåndshuset. Det var kun kloster 1474—1538. Musæumsinspektør *Chr. Axel Jensen* og arkitekt *Charles Christensen* skildrede levningerne af Helligaandshospitalets gamle bygninger i København,

ligesom Ramsing gjorde rede for, hvilket gods det gamle Helligaandshus har ejet. Dets kirke i Vimmelskiftet er nu en københavnsk sognekirke. Vartovs viceforstander, cand. jur. *Valdemar Bitsch* bragte en fortegnelse over Vartovs senge og legater. Adjunkt *Weilbach* opridsede de historiske fakta om Vartovs hospitalsbygninger i Farvergade, hvor stiftelsen boede 1665—1933, og musæumsinspektør *Chr. Axel Jensen* beskrev fundet af byens ældste Vestervold på Vartovs grund.

To berømmelige pakhuse, Asiatisk Kompagnis på Christianshavn og den gamle grynmølle i Strandgade, er genstand for artikler af *Weilbach* († 1937), og direktør *E. Pade*. Endelig kan nævnes, at den kendte holbergforsker, lektor *Th. A. Müller* († 1950) her har skrevet en afhandling om Holberg, Danmark og København. Holberg følte sig så stærkt knyttet til København, at han, først bosat her, aldrig genså Norge.

Bind II i tredje række bragte en redegørelse af musæumsinspektør *Chr. Axel Jensen* for fundamenterne til byens Vesterport af 1510, den sidste, der lå ud for Vestergade, og som blev nedrevet 1668, da den nye byggedes ud for Frederiksberggade. Denne gade blev først anlagt efter branden 1728.

I det her omhandlede bind af Historiske Meddelelser gengav klosterforstander, overretssagfører *Erik Rode* det Harboeske Enkefrueklosters historie i omrids, og *Henrik Larsen* († 1956) havde en artikel om landsbyen Husum, hvor der i middelalderen lå en hovedgård. Oversergent *Victor Krohn* († 1946) skrev om „Loppeteatret“ i Kastellet, som så mange soldater har oplevet, og kontrollør *Sejer Kühle* meddelte en liste over de jydse husekræmmere, der i det 18de århundrede ganske talrigt bosatte sig her i København. Stadsarkivar *Dahl* gjorde rede for Andræs arbejde med den forholdstalsvalgmåde, han havde opfundet, og som ikke bruges. Der er god grund

til ligeledes at fremdrage en afhandling her af kontorchef i magistraten *A. Fræmohs*, hvor han går ind for, at Rigensgades navn, som bl. a. O. Nielsen mente, i virkeligheden er Rygensgade, opkaldt efter den gamle venderø, hvad utvivlsomt er det rigtige. En undersøgelse af stadsdyrlæge *Steffen Friis* († 1942) angår husdyrholdet i København i forrige århundrede. Det var utroligt stort.

Den tredje rækkes andet bind udkom 1937, da Rundetårn havde 300 års jubilæum. Arkitekt *Henning Hansen* († 1945) gav i den anledning en sagkyndig undersøgelse af tårnet som bygværk. Det var netop under hans ledelse blevet repareret og ført tilbage til sit oprindelige udseende. Bibliotekar, mag. scient. *C. Luplau Jansen* skrev i samme hefte om observatoriet på tårnet og museumsinspektør *Victor Hermansen* om de runesten, der en tid var samlet der.

I dette bind refereredes stiftelsen den 6. december 1935 af *Selskabet for Staden Københavns Historie og Topografi*, der også i denne sammenhæng har interesse, fordi det sluttede aftale med magistraten om abonnement for selskabets medlemmer på *Historiske Meddelelser*, som derved vandt videre udbredelse.

Hvad angår indholdet af det følgende bind III, kan nævnes dr. theol. *Skat Arildsens* to artikler om den ansete nationalliberale professor H. N. Clausen og om den gammelkonservative biskop H. L. Martensen, der allerede 1853, kun fem år efter de nationalliberales triumf i vor forfatningshistorie, slog professor Clausen ud ved besættelsen af det vigtige embede som Sjællands biskop — på grund af professor Clausens politiske virksomhed (!) Dr. *Arildsen* skrev her også om Grundtvig som præst i Vartov. Professor *Poul Johs. Jørgensen* gennemgik sagen om kong Erik af Pommerns anneksion fra Roskilde bispestol af byen, borgen og birket København den 17. februar 1417, som almindeligt er blevet opfattet som et magtmis-

brug. Professoren kommer til det resultat, at kongen, set med samtidens øjne, vistnok var i sin gode ret, men den ansete retshistoriker kan dog ikke lade være med at udtale sin beundring for den juridiske snedighed, der åbenbaredes i kongens procedure.

Dr. *Skat Arildsen* fortsatte i Historiske Meddelelser tredie række, bind IV, sine skildringer fra midten af forrige århundrede med en artikel om protesten ved Søren Kierkegaards begravelse 1855. En broder til historikeren Troels-Lund, lægen Henrik Sigurd Lund, stod frem ved graven og protesterede mod, at folkekirken annekterede Søren Kierkegaard, da denne netop kort før sin død havde brudt med folkekirken. Som man kan tænke sig, vakte begivenheden stor opsigt og de fleste steder forargelse i datidens København.

I bindet fandtes iøvrigt en artikel af professor *Chr. Elling* om teatret i Lille Gæthus 1698 og teatret i Tjærehuset 1747, som er det samme hus på Kongens Nytorv. Overbibliotekar *Jean Anker* skildrede det ældre Frederiksdal ved Furesøen, og inspektør ved Bymusæet *Steffen Linvald* omtalte planerne til det ældste anlæg af Frederiksberg Have 1697. Hele denne interessante sag om Frederiksberg Slots første opførelse, der behandledes i Kongens Partikulærkammer, er brændt 1794 med Christiansborg Slot, hvori den ældste del af kammerets arkiv dengang lå. Dr. phil. *Georg Nørregaard* skrev om Østasiatisk Kompagni 1825—29, og byhistorikeren *Carl C. Christensen* om Nyhavns nummerrække — ikke gadens kønne side. Bindet var iøvrigt præget af en stor afhandling, som stadsarkivar *Dahl* havde skrevet om Københavns forfatning af 1840, der da havde hundrede års jubilæum. Dertil sluttede sig *Dahl's* karakteristikker af de embedsmænd, som på deres bestillings vegne havde behandlet forslaget til forordningen, inden den blev udsendt som forfatning. *Dahl* arbejdede iøvrigt dengang på en bog om Køben-

havns bystyres historie 1648—1940. Der er kun udkommet (1943) første bind, omfattende årene 1648—1858, af dette værk, som blev udgivet af Københavns borgerrepræsentation og var beregnet til to bind.

Fra bind V i Historiske Meddelelsers tredje række kan fremhæves foruden den foran omtalte artikel af lektor, dr. phil. *Vilh. Lorenzen* om københavnske kort og problemer i Københavns historie 1660—1757 en række biografier af rådstuearkivarer og stadsarkivarer (siden 1818), skrevet af forskellige.

I det følgende bind, bind VI, gik overbibliotekar *Jean Anker* († 1957) videre i Frederiksdals historie, og professor *Poul Johs. Jørgensen* († 1947) belyste bestemmelserne i kong Christoffer af Bayerns stadsret for København 1443. Borgerrepræsentant, folketingsmedlem frk. *Gerda Mundt* († 1956) skrev om borgmester Just Henrik Mundt. Redaktør *Niels Friis* gjorde rede for Frue Kirkes sangværk og for dens orgler, organister, tårnblæsere og klokkespillere, der gennem århundreder har glædet så mange af vore bysbørn. I fjerde række, andet bind, har samme forfatter fortalt om orgler og organisterne ved Nicolai og Trinitatis Kirker.

Efter 5. maj 1945 var stadsarkivar Dahl fratrukket, og nuværende rigsarkivar *Svend Aakjær* afløste ham, først som konstitueret, siden endeligt udnævnt. Han fuldendte det bind af Historiske Meddelelser (tredie række, bind VI), som var næsten afsluttet, og begyndte i tråd med den ældre plan derefter på fjerde række, hvis fjerde bind er sluttet netop nu i jubilæumsåret.

I første bind af den nye række bragtes en beretning fra Bymusæet 1945, og siden har der for hvert år været en omtale af musæets erhvervelser og dets forhold i det hele, sædvanligt med billeder. Samtidig indeholdt tidsskriftet en redegørelse for stadsmusæet i Stockholm, oprettet 1930. Her var København altså foran. Vort Bymusæum er

stiftet 28. april 1901, og allerede for 6 år siden kunne det fejre 50 års jubilæum med udgivelse af et festskrift. 1956 flyttede det fra rådhuset til den gamle smukke bygning, Vesterbrogade 59, opført i 1787, der erhvervedes fra Det kgl. københavnske skydeselskab og danske broderskab. Dette selskab har bygget den i sin tid, da den lå langt udenfor byen, og var 1953 flyttet til den gamle patricierejendom Sølyst i Klampenborg.

Professor, dr. phil. *Torben Krogh* supplerede her i fjerde rækkes første bind professor Ellings fremstilling om teatrets drift efter Lillegrønnegadep perioden, og skrev om Bergs hus i Læderstræde 1747, da teatret genåbnedes der, og om Komediehuset på Kongens Nytorv 1748. I tiden 1728—46 havde først branden, dernæst pietismen under kong Christian den 6. forhindret forestillingerne. Administrator, dr. phil. *Alb. Fabritius* skrev om Københavns handel 1660—80, genrejsningsårene efter de ulykkelige krige 1657—60 og belejringen. I en række artikler skildrede fuldmægtig i Stadsarkivet, cand. mag. frk. *Else Margrethe Kjerrumgaard-Jørgensen* den københavnske cyklismes udvikling, der har præget gadelivet i vor hovedstad så meget indtil tiden efter den anden verdenskrig, da trædecyklerne er blevet stærkt fortrængt af lette motorcykler, knallerter.

Medens livet i København under tyskernes besættelse 1940—45 naturligt nok ikke endnu er blevet beskrevet i Historiske Meddelelser, gav direktøren for Stadens almindelige øvrighedsforretninger, cand. jur. *Sigurd Thorsen* dog en beretning om Københavns Vagtværns virksomhed i den politiløse tid 1944—45. Han skrev desuden en historisk fremstilling af Det kgl. Opfostringshus og den Thorupske Stiftelses virksomhed. Musæumsdirektør *Helge Søgaard* drøftede spørgsmålet om, hvornår København kan siges at være blevet *Danmarks hovedstad*. Han forkaster de tidligere anskuelser herom, idet han dog

fremhæver, at København i hvert fald fra før år 1500 var anset for landets kongeby fremfor nogen anden, hvad ikke er det samme som hovedstad i moderne betydning. Han lader spørgsmålet stå åbent. Men mon det ikke er den vækst i administrationen, som skyldes kronens store godserhvervelser ved reformationen (1536), der betød en tredobling, statens overtagelse af kirken og skolen tilligemed overførelse af bispeembedet for Sjælland fra Roskilde til København, der ligeledes skyldes kirkeomvæltningen, samt flådens samtidige forøgelse og forlæggelse til København, som uden noget dokument derom naturligt har gjort byen til hovedstad, hvad også geografisk var forståeligt inden det store landetab 1658, da Skåne, Halland og Blekinge blev afstået, og byen derved i nogen grad kom til at ligge i en udkant af riget Danmark-Norge? Københavns beliggenhed ved porten til Østersøen og ved Øresund, der også dengang var det stærkest be-sejlede stræde i verden, har naturligvis ligeledes spillet en betydelig rolle i denne sammenhæng.

Med dr. phil. *Georg Nørregaards* redegørelse i fjerde rækkes første bind om fælles værkstedsregler for jernindustrien, en historisk oversigt over tiden 1870—1900, forudses en ny funktion for København, en helt moderne, som centrum for de store faglige landsomfattende organisationer.

Det følgende bind (det andet i fjerde række) bragte en oversigt over forløbet af den tyske besættelse af Kastellet 1940—43, skrevet af oberstløjtnant *Chr. Bokkenheuser*. En artikel af vicekontorchef i magistraten, cand. jur. *Otto Mackeprang* handlede om Pietro Mingottis operaopførelse 1748, og samme forfatter, der siden 1923 har været sekretær i det kommunale gadenavns-udvalg, skrev senere om gamle gadenavne i København. Mag. art. *R. Willerslev* skildrede københavnske arbejdsmænds økonomiske vilkår 1870, det tidspunkt, da kapitalismen

kom her til landet, kan man måske sige. Musæumsinspektør ved Nationalmusæet *Chr. Axel Jensen* († 1952) fortalte om Børsens dragespir og om en fajancetallerkens eventyrlige vandringer fra 1648, til den 1950 erhvervedes af Københavns Bymusæum. Musæumsinspektøren var fra 1915 til sin død dette musæums leder.

I samme bind fandtes en afhandling af cand. mag. *Harald Langberg* om de små pavilloner i Kronprinsessegade ved Kongens Have. Administrator, dr. phil. *Alb. Fabritius* tog det forhold op til undersøgelse, at så mange medlemmer af byens råd i det 16de århundrede var i familie eller i svogerskab med hinanden. Dr. Fabritius fandt, at dette forhold ikke var så udbredt som på forhånd antaget. Man kan måske føje hertil, at forholdet heller ikke har stor interesse udenfor personalhistorien, fordi medlemmerne af rådet ikke var embedsmænd, eller havde magt over deres medborgere, men havde en tillidspost, valgt af deres kolleger. De var alle handelsmænd i byen, og de havde også uden at være medlem af rådet i kraft af deres indtægter og velstand det store ord i staden.

I det følgende bind (fjerde rækkes tredie) bragtes en udførlig skildring af Københavns første industrianlæg, grundlagt 1606 i det tidligere Helligaandshus, Christian den 4.s Tugt- og børnehus. Artiklen er forfattet af den unge musæumsmand *Olaf Olsen*. Her skrev også bibliotekar ved Rådhusbiblioteket *Henning Valeur Larsen* om spørgsmålet, hvornår Strøget har fået sit navn.

Svend Aakjær blev rigsarkivar 1956 — den anden, der har vandret fra Stadsarkivet til Slotsholmen — og i fjerde bind af vort tidsskrift kom en økonomisk-social afhandling af hans afløser på rådhuset, dr. phil. *Sigurd Jensen*, om det københavnske borgerskabs formuesforhold og formueplacering i midten af det 19de århundrede. Det er situationen umiddelbart før den øko-

nomiske opgang i sidste halvdel af forrige århundrede, der her skildres.

I dette bind har endvidere retshistorikeren, professor dr. jur. *Stig Iuul* gennemgået Københavns første privilegier, givet af biskop Jacob Erlandsen 1254, da han allerede var udset til at beklæde ærkebispestolen i Lund og altså skulle afstå København. Medens alle tidligere forfattere med O. Nielsen i spidsen har ment, at København blev dårligt behandlet af biskoppen, fremhæver professoren, at København 1254 tværtimod viste de andre købstæder vejen og gav stødet til, at Roskilde 1268, dengang landets største by, Ribe 1269, i datiden Danmarks største handelshavn, og Flensborg 1284 ligeledes opnåede en række tilsagn (privilegier) fra kongen, under hvem de hørte. Man kan tilføje, at disse privilegier må ses under den synsvinkel, at København ved forhandlingerne om dem måtte sætte stor energi ind på at skaffe sig bispens beskyttelse af lov og ret i byen. Den måtte have en stadsret. Tiden gjorde det ønskværdigt for en handelsplads, hvem det var livsvigtigt at få besøg af fremmede købmænd. Thi de har sikkert altid måttet overveje, hvilken risiko for overfald og udplyndring de løb, når de besøgte København. Denne by var købstad også inden privilegierne 1254 og nævnes ligesom de tre andre byer som købstad i Kong Valdemars jordebog 1231. Staden har derfor nok allerede dengang haft et råd, en eller anden købstadsorganisation og selvstyre. Det var om privilegierne 1254, en senere biskop sagde, at de kun var en del af en stadsret, men borgerne har altså ikke kunnet nå mere. 1294 fik byen en hel stadsret, men betalte den med at påtage sig en udbygning af de store fæstningsvolde omkring byen og senere vedligeholdelse af dem, en ikke ringe pris for opfyldelsen af byens ønsker.

Fra fjerde række bind IV bør også nævnes en artikel af dr. phil. *Johannes Lehmann*, søn af den mangeårige

inspektør på Almindelig Hospital, senere borgmester Carl Lehmann, om livet i denne store institution, hvor dr. Lehmann har tilbragt hele sin barndom. Cand. mag. *Sigurd Nielsen* har gjort rede for den virksomhed, som Selskabet for Trykkefrihedens rette Brug udfoldede 1770—1830, og filmshistoriker *Arnold Hending* skrev under titlen: „Det danske Hollywood“ om Nordisk Films Kompagni, der i filmens første to tiår indtog en førende stilling i verden.

Ser vi tilbage på de afhandlinger, som *Historiske Meddelelser om København* har bragt i de 50 år, må det være rimeligt at fremhæve den *alsidighed*, hvormed tidsskriftet har skænket sine læsere et væld af historie om vor bys skæbne gennem de 800 år, vi kan følge den. Vi har ovenfor set, hvor stor interesse og støtte de historiske publikationer til stadighed har fundet hos *Københavns kommunalbestyrelse*. De fire redaktører, der har ledet Meddelelserne gennem det halve sekel, har hver for sig vist deres særpræg, men *mangfoldigheden* har de alle stræbt efter, og med held.

KØBENHAVNSKE FORENINGER

1820 TIL 1848

AF FRANK JØRGENSEN

Udviklingen indtil 1820.

Selskabelighed var overordentlig lidt udbredt i København i midten af det 18. århundrede, men fra 1770erne er det, som om der sker en pludselig fornyelse af selskabslivet, idet en række klubber og selskaber dukker op overalt i byen. Fra 1772 til 1780 stiftes således op imod 15 klubber og selskaber, og udviklingen fortsætter i den følgende tid. En sådan nyhed mente kabinetsregeringen, det var nødvendigt at føre en vis kontrol med, og fordrede ved et reskript af 10. maj 1780, at enhver klub skulle indsende sine love til godkendelse.¹

Forbilledet for de mange nye selskaber er de engelske „clubs“, og endnu i reskriptet af 1780 anvendtes den engelske flertalsform. I England fandtes allerede i det 16. og 17. århundrede enkelte klubber,² og i det 18. århundrede fik de en videre udbredelse, således at den engelske forfatter Joseph Addison i 1710 kan forarges over, at almuen øder tid og penge sådanne steder.³ Fra England breder klubberne sig ud over kontinentet, og i Frankrig opstår de første klubber efter engelsk forbillede omkring 1720.⁴ De fik dog aldrig nogen videre udbredelse.

I Danmark fremkom klubberne samtidig med de friere forhold, der indledtes med Struensees regime, og sam-

tidig befandt landet sig som helhed i en økonomisk opgangstid. I de fleste af klubberne fandtes et stort indslag af akademikere, men uden et velhavende borgerskab som baggrund trivedes de kun dårligt. Dannelsen af nye klubber og selskaber fortsatte i 80erne og 90erne, således at der efterhånden eksisterede henved 40.⁵ Mens mange af de ældre klubber havde virket både i oplysende og selskabelig retning, opstod der nu en række små rent selskabelige klubber. Mod de sidstnævnte rejste der sig en del kritik, især opponerede forfatteren C. Pram, ud fra den betragtning, at et sådant klubliv ville føre til umoralitet og virke ødelæggende på familielivet.⁶ Senere kritiserede også K. L. Rahbek de klubber, hvor de lavere stænder havde deres gang.⁷

Fra midten af 80erne bliver enkelte af klubberne politisk orienterede. Udbrudet af den franske revolution giver udviklingen et skub fremad, og oppositionen mod enevælden bliver stærkere. Et udtryk herfor får vi i J. Zetlitz's vise „At Slyngler hæves til Ærens Top“ og navnlig i P. A. Heibergs klubviser. Selv om regeringen tolererede en ret udstrakt kritik af de bestående forhold, greb den dog ind overfor Heiberg.⁸ Desuden dannedes der også 1793 en „københavnsk jakobinerklub“, der samledes i det bekendte Neergaardske kaffehus.⁹ Danske Kancelli var ganske vist betænkelig over de „fordærvelige“ klubber, men gjorde endnu intet for at hindre deres virksomhed.¹⁰ Først trykkefrihedsforordningen af 1799, der søgte at hindre diskussioner om regeringsformen, dannede et vendepunkt, og herefter forsvandt en del af de politiserende klubber og selskaber.¹¹ De selskabelige foreninger fortsatte deres virksomhed og blev efter 1800 genstand for en række angreb, især i Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn.¹²

Det ser ud, som om klublivet har kulmineret ved udgangen af århundredet, og navnlig efter 1807 var det

stærkt på retur.¹³ Enkelte læseselskaber og diskussionsklubber fandtes dog stadigvæk, således foreningen Clio, der vistnok stiftedes 1816, og hvis frie tone hurtigt bragte den adskillige advarsler fra regeringen.¹⁴ Under den almindelige europæiske reaktion efter 1814 betragtedes enhver form for sammenslutning med misbilligelse, hvad der ikke skulle virke fremmede på foreningslivet.

Staten og foreningerne.

En egentlig foreningslovgivning fandtes ikke under enevælden før det ovennævnte reskript fra 1780 af den simple grund, at der ikke havde været brug for en sådan. Efter at en række klubber og selskaber dukkede op fra omkring 1770, fremkom reskriptet, der er stilet til politimesteren i København, og hvor denne bemyndiges til at skaffe sig oplysning om alle klubber. Klubformændene skulle så vidt muligt være embedsmænd, og regeringen forventede en sømmelig optræden inden for klubberne, hasardspil blev bandlyst, og selskabet skulle slutte kl. 11 om aftenen.¹⁵ Ved en plakate af 20. oktober 1820 indførtes en klubskat på 2 rdl. pr. medlem pr. år, der skulle anvendes til fuldførelsen af Vor Frue Kirke.¹⁶ Disse bestemmelser, der jo kun angår klubber og små sluttede selskaber, er de eneste angående dette spørgsmål før 1848.

Ved en kancelliplakat af 23. oktober 1835 forbød regeringen håndværkssvende at besøge lande, hvor forsamlinger af håndværkssvende tålttes. Et sådant forbud var tidligere på året vedtaget i den tyske forbundsfor-samling og skulle altså indenfor monarkiet kun gælde i Holsten og Lauenburg, men regeringen gav dette forbud gyldighed i hele Danmark.¹⁷ Kancelliplakaten blev senere diskuteret i østifternes stænderforsamling, og under forhandlingerne tegnede den kgl. kommissarius A. S. Ørsted et meget skræmmende billede af de udenlandske revolutionære foreninger.¹⁸ I øvrigt hørte sagen til dem, „hvor-

om Forsamlingen vanskeligt kunde have nogen Mening“, da den ikke kendte disse associationer. Det kan næppe være andre end de engelske arbejderforeninger, Ørsted hentyder til. Plakatens gennemførelse i Danmark kan derfor ikke skyldes frygt for de tyske revolutionære bevægelser, idet den kun forbyder håndværkerne at vandre i de lande, „hvor saadanne Associationer taales“. England var netop praktisk talt det eneste land i Europa, der på denne tid tillod politisk orienterede sammenslutninger af håndværkssvende. For det meste er forholdene som i Danmark, hvor regeringens godkendelse er nødvendig, før en forening kan konstituere sig. Under et tolerant styre kan det imidlertid resultere i, at der næsten kan eksistere foreningsfrihed trods godkendelsesparagraffen.

Imidlertid angik reskriptet af 1780 klubber, d. v. s. små sluttede selskaber. Derfor kom kancelliet til at stå tvivlrådigt overfor de store foreninger, der dukkede op samtidig med og efter stænderforsamlingernes indførelse. Spørgsmålet er da, om kancelliet i de tilfælde, hvor der har været tale om en konflikt mellem staten og en forening, er gået frem efter forud fastlagte retningslinier, eller om det i hvert enkelt tilfælde har handlet efter skøn. Det sidstnævnte punkt fører igen til spørgsmålet, om regeringens stilling til foreningerne undergår nogen forandringer, efterhånden som den politiske udvikling skrider frem. Dette kan kun ses ved at fremdrage de tilfælde, hvor der har været tale om en konflikt mellem staten og en forening.

Efter reskriptets indførelse er det første tilfælde sagen mod dr. J. J. Dampes selskab i 1820. I selskabets program hedder det, at det danske folk har samme ret til at forandre regeringsformen idag som i 1660.¹⁹ Overfor en sådan ytring kunne kancelliet gribe ind med fuld ret, og politiet arresterede da også Dampe, netop som han

skulle til at åbne selskabets første møde. Programmet var politiet kommet i besiddelse af ved hjælp af et omfattende spionageapparat, og den opstandelse, det vakte, viser, hvor frygtet sådanne organisationer har været.

I 1831 stiftede A. F. Tscherning et „28. Maj Selskab“, der skulle „udvikle Sands for Almeenanliggender og den Dygtighed i disses Behandling, som Nationen kan behøve for rettelig at benytte sig af det kongelige Tilsagn om Provinsialstænders Indførelse“. Skræmt af den betydning, de hemmelige politiske klubber havde haft under julirevolutionen i 1830, forbød kancelliet selskabet, uden at man dog kunne fremføre nogen bestemt lovhjemmel for forbudet.²⁰ A. S. Ørsted udtalte, at „Erfaringen har givet et for stærkt Vidnesbyrd om slige Klubbers Farlighed, til at jeg tør vove at tilraade, at man faaer tilstede samme“.

Februar 1840 dannedes et Studentersamfund, der skulle kunne optræde som en formel organisation af den danske studenterstand.²¹ Da samfundet ikke ville holde Konsistorium underrettet om sine forhandlinger, blev det ophævet.²² Karakteristisk for den ændrede politiske situation i fyrrerne er det, at studenterne ikke lader sig nøje med dette forbud. Carl Ploug klagede forgæves til politidirektøren, og senere indsendte bestyrelsen en petition til stænderforsamlingen i Roskilde, men med samme negative resultat.

Efter det bekendte studentertog til Uppsala i 1843 stiftede en del studenter, der havde været med, Det skandinaviske Samfund. Imidlertid nåede det aldrig at konstituere sig, da det øjeblikkelig blev forbudt. Den russiske legationssekretær i København underrettede udenrigsministeren om, at hans regering nærede store betænkeligheder ved det påtænkte samfund.²³ Herefter gik kancelliet straks med til at forbyde det. Bestyrelsen ind-

sendte klage til kongen, men kancelliet erklærede, at selskabet uden at have et direkte ulovligt formål dog truede den offentlige sikkerhed.

Allerede i september samme år stiftedes et „skandinavisk Selskab“, hvis formål i meget høj grad stemte overens med Det skandinaviske Samfunds. I modsætning til tidligere bestod indbyderne denne gang af en række af byens prominente borgere. Da kancelliet ikke regnede med, at disse ville være så politisk „aktive“, og af hensyn til folkestemningen, fik det lov at bestå, men hvis det „lagde nogensomhelst politisk Tendens for Dagen, maatte det strax vorde opløst“.²⁴

Efter forbudet mod Det skandinaviske Samfund forekommer der ikke flere foreningsforbud under enevælden. Derimod sker det ret hyppigt, at politidirektøren blander sig i foreningernes indre anliggender. Dette havde man dog allerede gjort i 1835. Kort før Læseforeningens endelige stiftelse lod alle regimentschefer deres underofficerer vide, at de ikke måtte indtræde i nogen forening, „som laa udenfor deres militære Pligters Ressort“.²⁵ De højere officerer turde man dog ikke forbyde medlemskab. Nogen protest opløfter sig ikke på grund af dette forbud, snarere ser det ud, som om man har været bange for, at foreningen skulle blive forbudt.

1844 rejste bestyrelsen for Trykkefrihedsselskabet spørgsmålet om domstolenes upartiskhed.²⁶ Politidirektøren truede øjeblikkeligt med at ophæve selskabet, hvis det fremtidigt delibererede om lovgivnings- og regeringsanliggender.²⁷ Ligeledes modtog Det skandinaviske Selskab i 1845 en advarsel om at holde sig til det i 1843 givne tilhold. Anledningen var, at D. G. Monrad havde holdt en tale for associationsfriheden.²⁸ Efter at selskabet havde klaget til kancelliet, fik det til svar, at enhver kritik af regeringsforanstaltninger (der hentydes til bondecirkulæret) forbydes i tilholdet af 1843.²⁹

Bondecirkulæret af 8. november 1845, der bl. a. forbød alle møder i sognene om bøndernes retsforhold, blev i et tilfælde benyttet overfor en københavnsk forening. Da Asmund Gleerup i 1846 ville holde foredrag i Læseforeningen om „Bondebevægelserne, deres Grunde og Be-

Ødsprogstegning.

„Corsaren“ ironiserer over kancelliets appetit på selskaber (15. novbr. 1844).

tydning“, blev foredraget forbudt af politidirektøren.³⁰ Forbudet gav anledning til protester og angreb på regeringen i de københavnske blade, og Kjøbenhavnsposten udtalte, sikkert med fuld ret, at dette nye overgreb fra politiets side forudsatte spioneri, da foredragets titel ikke havde været offentliggjort.³¹ Protesterne nyttede dog intet, og de blev senere overgivet til den kommission, stænderforsamlingerne havde nedsat til at behandle kla-

ger over bondecirkulæret. Et stykke tid senere blev bondecirkulæret ophævet, og forbudet var ikke mere aktuelt.

Et foredrag i Det skandinaviske Selskab fik i april 1847 politidirektøren til at „bringe Selskabet det tidligere Tilhold i behagelig Erindring“.³² Selskabet protesterede, og foredraget, hvis titel var: „Nordens politiske Forhold i Midten af det forrige Aarhundrede“, blev holdt alligevel, uden at politiet foretog sig noget.

Af disse eksempler på regeringsforanstaltninger overfor foreningerne fremgår det, at kancelliet ikke fulgte nogen bestemt fremgangsmåde. Der blev handlet efter skøn, og dette skøn er igen i meget høj grad afhængigt af den øjeblikkelige politiske situation. Kun meget sjældent henføres et forbud til kabinetsordren af 1780, som man vel næppe har anset for gældende overfor de større foreninger. Med rette udtrykker Orla Lehmann tilstanden således i et brev til D. G. Monrad: „Det er ikke Lovens Ord, men Lovens Taushed, der er Fundamentet for vor Associationsfrihed, som saaledes er ubegrænset, men lige saa ubegrænset er Statens Politimyndighed“.³³

Sagen mod dr. Dampes „selskab“ i 1820 vakte absolut ingen opposition og var en undtagelse, og den hårdhed, hvormed regeringen skred ind, virker noget panikpræget og paradisk. Det er karakteristisk for stemningen i trediverne, at forbudet mod Tschernings forening accepteres med det samme. I fyrerne derimod giver foreningernes bestyrelser sig til at diskutere med kancelliet og klager eventuelt til ständerforsamlingerne.

Kancelliets skøn er ofte påvirket af den opposition, der kunne tænkes at fremkomme, en ting, der træder mere og mere frem i løbet af fyrerne. At en udpræget politisk organisation som Bondevenneselskabet tolereres, kan bl. a. forklares herudfra, selv om programmet er ret neutralt udformet. Sideløbende hermed og måske af ikke

mindre vigtighed er det, at regeringen efterhånden ser med nogen mindre uvilje på foreningerne end tidligere. Selv om kancelliet tolererede en forening, holdt politiet stadig et vågent øje med den.

Alle mere „farlige“ foreninger blev nøje kontrolleret af politiets rapportører, hvem der kom der, og hvad der taltes om. Således holdt man faste rapportører i Athenæum, Academicum, Læseforeningen og Det skandinaviske Selskab, men det var dog yderst sjældent, at de kunne indberette noget af interesse. Rapporterne er alle anonyme og indeholder ofte blot lister over de personer, der daglig indfinder sig i konversationslokalerne. At det hovedsageligt viser sig at være de yngre liberale, og at de diskuterer politik, kan ikke undre nogen, heller ikke politiet.³⁴ Baggrunden for den megen kontrol, der også var kendt udenfor politiets kreds, var det enevældige styres interesse i så omhyggeligt som muligt at lodde folkestemningen overalt.

FORENINGERNE FRA 1820 TIL 1829

Den æstetiske periode.

Tyverne var i økonomisk henseende et lavkonjunktursens tiår, og først henimod slutningen vendte tilstandene sig til det bedre. Indenfor klubberne forårsagede de dårlige økonomiske forhold en dalen i medlemstallet, men selv efter at krisen var ophørt, og forholdene bedredes, steg medlemstallet ikke mere til de gamle højder. Klubberne havde mistet deres betydning i mellemtiden. I 1820 havde samtlige københavnske klubber og selskaber i alt 1832 medlemmer,³⁵ i forhold til tidligere er der tilsyneladende ikke sket nogen større forandring.³⁶ Ved udgangen af tyverne er antallet af klubmedlemmer dalet til 1275,³⁷ d. v. s. ca. 30% lavere end i 1820. Her kan de økonomiske forhold ikke have spillet nogen rolle, thi de

var jo bedre i 1830 end i 1820. Forklaringen er snarere, at i løbet af tyverne havde klubberne fået afløsere.

Tidligere havde en del af klubberne haft et litterært præg; klubben havde været et sted, hvor nye ideer kom frem, og ligeledes havde en del virket for oplysning og velgørenhed. Dette forhold ændredes langsomt, og efterhånden blev med få undtagelser tom selskabelighed ene-rådende. Tillige stod den nye generation af akademikere ofte fremmede overfor klubberne, hvis de ikke ligefrem stillede sig oppositionelt overfor dem. Enkelte undtagelser fandtes dog, således Det dramatiske litteraire Selskab og læseselskabet Clio. I det sidstnævnte læseselskab holdt medlemmerne foredrag bl. a. også om politiske emner, og det var herfra, at J. K. Blok Tøxens og Dampes Jernringsselskab udgik.³⁸ Jernringsselskabet, hvis formål var at gennemføre en konstitution, fik ingen succes. Så snart det rygtedes, at politiet alvorligt misbilligede det, trak næsten alle medlemmerne sig tilbage. Dette selskab viser dog, selv om det er en undtagelse, at den politiske interesse ikke var helt forsvundet. Clio omdannedes kort efter sagen mod Damp i 1820 til en ren selskabelig forening. Herefter udmeldte en del af de gamle medlemmer sig i protest, og selskabet opløstes endeligt et par år senere.³⁹ De udtrådte medlemmer dannede selskabet Nordia, der imidlertid ikke fik nogen lang levetid. Medlemstallet dalede fra år til år, og i 1825 opløstes det.

Dramatiske selskaber var ikke ualmindelige i tyverne; i 1825 var der ialt 7, deriblandt det ovennævnte dramatisk litteraire Selskab også kaldet Borups Selskab, et Schleswiger Gesellschaft og Der holsteinische dramatische Verein.

En af de vigtigste nydannelser indenfor foreningslivet i tyverne skete, da Studenterforeningen blev stiftet i 1820. En sådan foreningstype havde man ikke været ude for før, og universitetsdirektionen var da også utilbøjelig

til at anerkende den. Politidirektøren, kancelliet og Kon-sistorium havde imidlertid intet særligt at indvende mod den, og Studenterforeningen kunne derfor roligt konstituere sig.⁴⁰ Foreningen måtte naturligvis godkende kabinetsordren af 1780, en del af den går igen i dens første love fra 1820, hvor kort- og hasardspil forbydes, og det understreges, at lokalerne lukkes kl. 11 om aftenen. En af lovparagrafferne stred alligevel afgørende imod reskriptet, idet det hed om seniorerne, at ingen embedsmand kunne være senior. Trods dette blev lovbestemmelserne accepteret af myndighederne, men ikke uden uvilje.⁴¹ Indtrædelse i foreningen kunne kun ske ved proponering og derpå følgende ballotation, dog kunne professorer og kongelige embedsmænd indtræde uden afstemning som overordentlige medlemmer. Bestyrelsen (senioratet) havde overordentlig stor magt, kun den kunne sammenkalde en overordentlig generalforsamling, og senioratet kom næsten altid til fuldstændigt at lede en sådan. Studenterforeningen havde således ingen videre demokratisk karakter i den første tid. 1822 fandt en lovændring sted, hvorved bestemmelsen om forbudet mod, at embedsmænd kunne blive seniorer, bortfaldt. Ændringen skete på cand. jur. P. V. Jacobsens opfordring, og han udtalte, at dermed havde foreningen ikke mere nogen bestemmelse, „der direkte stred mod Kongens Lov“.⁴²

Den græske opstand vakte en vis sværmerisk begejstring i Studenterforeningen, og to studenter rejste endog derved. De vendte imidlertid begge ret skuffede tilbage, og begejstringen døde hurtigt hen. I det store og hele beskæftigede man sig ikke med politik, nogen utilfredshed med det bestående styre fremkom ikke, og enhver ytring om politiske forhold var i almindelighed ilde-set. Diskussioner om rent æstetiske problemer var ganske overvejende. C. N. David holdt nogle foredrag i forenin-

gen i 1824 og 1825 om offentlige forhold, men de var yderst neutrale.⁴³ Blandedes der politik ind i foredragene, kunne det få ubehagelige konsekvenser for foredragsholderen. I 1829 oplæste stud. theol. N. C. Bjerring en vaudeville, og senioratet bemærkede hertil, at „dette Arbejde syntes at indeholde adskillige Hentydninger, som det havde været mere passende ej at fremsætte ved en saadan Leilighed“. Begivenheden blev derefter drøftet indgående, og enkelte talte endog om at ekskludere Bjerring. Senioratet nøjedes med at bebrejde ham det skete, og for fremtiden måtte Bjerring indlevere sit manuskript til senioratet til gennemsyn, hvis han igen ville læse op.⁴⁴ Denne lille begivenhed karakteriserer på udmærket måde Studenterforeningen i tyverne.

Da trangen til oplysning ikke mere blev afhjulpet af klubber og selskaber, søgte man at imødekomme den ved dannelse af læseforeninger. Den 9. september 1824 udsendte Jonas Collin, cand. phil. N. B. Krarup, grosserer L. N. Hvidt, professorerne F. C. Petersen og J. Reinhardt en indbydelse til at danne et Athenæum eller „litterært Museum“, der skulle afhjælpe et savn, de dannede længe havde følt, til at gøre sig bekendt med nye skrifter og bøger.⁴⁵ Foreningen skulle anskaffe politiske og kommercielle blade fra Europa og Amerika, kritiske og litterære tidsskrifter samt almeninteressante bøger. Forbilledet for dette Athenæum er utvivlsomt den i London kort forinden stiftede litterære Athenæum Club, der blev grundlagt i 1823 af John Wilson Croker, og som hovedsageligt bestod af forfattere og højtstående embedsmænd.⁴⁶

Athenæum virkede mest som legebibliotek for de dannede klasser, men da det tillige havde læsesal og konversationslokaler, kom foreningen senere hen til også at virke som en slags klub. Allerede i tyverne blev den et sted, hvor en stor del af de „dannede“ i København daglig mødtes for at høre nyt og læse aviser.⁴⁷

Kort efter Athenæums stiftelse udgik en indbydelse til at danne et engelsk læseselskab. Selskabet skulle abonnere på alle mere betydelige engelske tidsskrifter, blade og æstetiske værker, som skulle sættes i cirkulation blandt medlemmerne.⁴⁸ Det ser dog ikke ud til, at selskabet nåede længere end til planerne, åbenbart har der ikke været behov for mere end eet læseselskab.

Athenæum og det påtænkte engelske læseselskab havde imidlertid kun tænkt på de dannede klassers oplysning. Da H. C. Ørsted stiftede sit Selskab til Naturlærens Udbredelse i 1824, havde han planer om at oplyse almindelige mennesker, naturligvis især håndværkerstanden, om fysikkens og kemiens grundbegreber for derigennem at gavne landets industri. Ørsted var den drivende kraft i foreningen, og de første år forelæste han dagligt hver vinter.

Overkrigskommissær Chr. Fick, N. L. Høyen, den senere professor Just Mathias Thiele, malerne C. W. Eckersberg og J. P. Møller samt arkitekten G. F. Hetsch dannede den 11. november 1825 en foreløbig forening med den hensigt „at virke til de dannende Kunsters Tarv og at opvække og vedligeholde Interesse for Samme hos Publicum“.⁴⁹ I 1827 vedtoges det at gøre foreningen permanent, og „Kunstforeningen“ afholdt fra da af med regelmæssige mellemrum kunstudstillinger med efterfølgende lodtrækning af de udstillede genstande blandt medlemmerne. Nogen stor tilslutning fik foreningen ikke i begyndelsen, i 1829 havde den 84 medlemmer, men derefter steg tallet hurtigt.

Ligesom H. C. Ørsteds selskab virkede også Samfundet til den danske Literaturs Fremme for almenoplysning. Samfundet stiftedes i 1827 af pastor Christian Frederik Brorson, oberst N. Michaelsen, kancelliråd T. Müller, professor R. Nyerup, Frederik Thaarup og N. C. Øst.⁵⁰ Dets opgave skulle bestå i at bidrage til den danske litte-

rators udbredelse bl. a. ved oprettelse af provinsbiblioteker og udgivelse af gode skrifter; tillige skulle det understøtte danske videnskabsmænd. I tyverne nåede samfundet at udgive N. M. Petersens sproghistorie, men ret meget andet kunne man ikke overkomme på grund af pengemangel. Medlemstallet var i 1829 148.⁵¹

Således sker der betydelige ændringer indenfor foreningslivet fra 1820 til 1829. De små lukkede selskaber eller klubber bliver langsomt afløst af foreninger med et fast defineret formål udover det rent selskabelige. Udviklingen begynder med Studenterforeningens dannelse i 1820, men forstærkes efter 1824. Formålet er næsten altid oplysning, ikke i politisk retning, men mere i æstetisk, litterær og i et enkelt tilfælde naturvidenskabelig retning. Studenterforeningen blev netop stiftet med den begrundelse, at den skulle holde studenterne borte fra billardbordene i klubberne og i stedet få dem til at „dyrke det skønne og det sande“. De nye foreninger tager klubbernes medlemmer. Studenterforeningens medlemsantal stiger fra 110 i 1820 til 343 i 1830.⁵² Athenæum havde i 1825 377 medlemmer og i 1830 549.⁵³ I modsætning hertil dalede klubbernes medlemstal fra 1832 i 1820 til 1275 i 1830. Det var væsentligt akademikere, der indtrådte i de nye foreninger, f. eks. i Athenæum, og interessen for almenoplysning øgedes langsomt. Der behøvedes kun enkelte impulser til også at få vendt interessen mod politisk oplysning, men dette skete først i 1830—31.

FORENINGERNE FRA 1830 TIL 1839

Den almenoplysende periode.

Julirevolutionen og stænderanordningen i 1831 var i høj grad medvirkende til at vække interesse for politik. Om julirevolutionens virkninger i Danmark skriver J. L. Heiberg til P. A. Heiberg den 17. august 1830: „Jeg vilde

ønske, at du kunne see den Enthusiasme, som denne store Begivenhed har opvakt her i Landet ... Vort Athenæum har faaet Udseende af en politisk Børs. For nu at tilfredsstille den store Mængde af Læsende i Athenæum, læses Aviserne op for Forsamlingen, saasnart de ankomme, og derpaa gjøres Uddrag af dem, som slaas op paa Væggene“. Videre skriver Heiberg: „Den preussiske Minister, der, som de fleste Diplomater, er Medlem af Selskabet, skal have klaget over dets alt for stærkt prononcerede liberale Sindelag“. ⁵⁴ Ligeledes var interessen levende i Studenterforeningen, og resultatet blev, at man gik over til at anskaffe udenlandske liberale blade. Den ledende senior foreslog, at man anskaffede det liberale Journal des Débats for at imødekomme den „almindeligt tiltagende Interesse for, hvad der paa nogen Maade staar i Berøring med dette Folk, der saavel i politisk som i literair Henseende begynder at hævde sin fordums Hæder“. ⁵⁵ Begejstringen for julirevolutionen nåede dog ikke langt uden for akademikernes kreds, og den faldt da også hurtigt til ro igen.

Stænderanordningen i 1831 skabte interesse i videre kredse og resulterede indenfor foreningslivet i stiftelsen af Tschernings 28. Maj Selskab, der er omtalt tidligere. Efter forbudet levede selskabet videre som en institution, der ved en årlig fest fejrede anordningens indførelse. Dette selskabs årlige skydebanemiddage med påfølgende taler medvirkede trods alt til at skabe interesse for stænderforsamlingerne blandt håndværkere og handelsstanden. Højdepunktet nåedes i midten af trediverne, således deltog A. S. Ørsted og J. P. Høpp i festen i 1834 som æresgæster. ⁵⁶ Festerne standsede kort efter 1840, idet bestyrelsen da fandt, bl. a. under påvirkning af D. G. Monrad, at der ikke mere var nogen grund til at fejre stænderinstitutionens indførelse i Danmark.

Den første del af trediverne var i øvrigt en rolig pe-

riode i politisk henseende, og selv små episoder vakte opsigt. Således blev studenternes fakkeltog til H. N. Clausen i 1832 af flere betragtet som en politisk demonstration. Nikolai Fogtmann skriver til P. Hjort, at studenterne ikke skulle blande sig i politik eller opkaste sig til regeringens dommere. I et andet brev bemærker han, at den slags politiske demonstrationer kommer af den slappe opdragelse, men måske også i nogen grad fra studenterklubben.⁵⁷

Efter at Orla Lehmann i 1833 var blevet senior i Studenterforeningen, begyndte visse politisk oplysende foredrag at dukke op. 1833 talte Lehmann om trykkefriheden med særligt henblik på Danmark, og senere på året holdt C. N. David et foredrag om „Vor Tids politiske Tendens“, her talte han om den engelske parlamentsreform i 1832.⁵⁸

Først da det meddeltes i maj 1834, at østifternes stænderforsamling skulle indkaldes den 1. oktober 1834 med A. S. Ørsted som kongelig kommissarius, skabtes „et nyt politisk liv“,⁵⁹ der fik langt mere betydning end den tidligere nævnte kortvarige begejstring. „Almeenaanden er vaagnet af sin Slummer“, skrev Fædrelandet efter den ovennævnte 28. maj fest i 1834, og vel ikke helt med urette. Det nye politiske røre dannede baggrunden for stiftelsen af to foreninger, Trykkefrihedsselskabet og Læseforeningen.

Trykkefrihedsselskabet stiftedes den 9. marts 1835 for at vejlede i den rette brug af trykkefriheden samt virke for bedre folkeoplysning. Dens virksomhed som vejleder i trykkefrihedens rette brug satte sig ikke mange spor, større betydning fik derimod dens oplysende virksomhed. Til folkeoplysningens fremme udgav selskabet Dansk Folkeblad og en række populære skrifter. Tilslutningen var stor, 1836 havde selskabet 1188 københavnske medlemmer, og i 1839 var tallet steget til 1855. Fra første

færd var det altså langt den største forening, der overhovedet var fremstået i København.

Kun når et folk er oplyst, kan det opnå velstand og frihed, skrev David i en artikel januar 1835 om „Læseforeninger iblandt Haandværkere“. I England har i det sidste tiår bestået en læseforening for håndværkere til stor gavn. I andre stænder har læseforeninger bidraget til disses alsidige dannelse, de må derfor have den samme virkning indenfor håndværkerstanden og naturligvis navnlig kunne udvide deres teknologiske viden. I sådanne foreninger skal videnskabsmændene kun være rådgivende. Enhver, der føler varmt for håndværkerstanden, bør tage dette op til nærmere overvejelse, sluttede David.⁶⁰

Denne artikel forblev ikke uden virkning, og en indbydelse til en sådan læseforening udsendtes i januar 1835.⁶¹ Det fastsloges i indbydelsen, at allerede eet selskab, Athenæum, havde bidraget til almenåndens oplivelse. En udvidelse af denne virksomhed var i høj grad tiltrængt, og der burde derfor oprettes et læseselskab, hvortil enhver havde adgang. Et konversationslokale måtte også indrettes, men ingen restauration, og frem for alt skulle spirituøse drikke holdes borte. På den måde kunne det tillige blive en pendant til de amerikanske mådeholdsselskaber, der nu begyndte at blive kendt her i Danmark. Indbydelsen var anonym, men forfatteren til den var uden tvivl kommandør ved den militære højskole Adolph Fibiger. Tilslutningen var imidlertid ikke stor i begyndelsen, og i maj 1835 udsendtes en ny indbydelse, hvori det meddeltes, at foreningen ikke kunne konstituere sig, før ca. 400 medlemmer havde tilsluttet sig. Hidtil var kun ca. 200 medlemmer optaget.⁶² Den endelige stiftelse fandt først sted i oktober, og Læseforeningen havde da omkring 300 medlemmer, men der-

efter steg medlemmernes antal raskt. Stifterne bestod af håndværkere, handlende, grossererere samt nogle officerer, men blandt dem findes også enkelte akademikere som lægen, professor Carl Otto, pastor C. H. Visby og pastor J. W. Marckmann. Kort efter indtræder C. N. David, Tage Algreen-Ussing, Orla Lehmann, ja endog J. L. Heiberg i foreningen, den sidstnævnte dog kun for et ganske kort tidsrum.

Regeringen havde fra begyndelsen af betragtet Læseforeningen med uvilje og anså den for at være et politisk selskab. Det første bevis på denne holdning var den tidligere nævnte episode i maj 1835, hvor en del underofficerer blev tvunget til at udtræde af foreningen, inden dens endelige stiftelse havde fundet sted.⁶³ I artikler i Kjøbenhavnsposten (bladets redaktør A. P. Liunge var en af foreningens første medlemmer) søgte man derfor at understrege, at Læseforeningen kun havde til formål at fremme almenoplysningen. Især pegede man på, at den skulle bidrage til en tilnærmelse mellem de forskellige stænder. Mange af Athenæums medlemmer burde således melde sig ind i Læseforeningen for derved at komme i berøring med en del af deres medborgere, som de ifølge deres stilling i samfundet ellers let kunne blive fjernet fra. Foreningen skulle ikke oprette noget bibliotek, bøgerne burde i stedet cirkulere blandt medlemmerne og til sin tid bortauktioneres (denne tanke blev dog kort efter opgivet). I det oprettede konversationslokale håbede man, at en udveksling af ideer ville komme i gang, uden at foreningen derved forvandlede sig til en klub.⁶⁴ Det er altså tankerne fra Davids oprindelige plan, der her delvis går igen. Foreningen skulle virke standsudjævnende, og de mere dannede (for eks. medlemmerne i Athenæum) skulle belære dem, der havde behov derfor. Den oplysende virksomhed skulle forøvrigt ske gennem

forelæsninger, som bestyrelsen håbede at kunne formå en række videnskabsmænd til at holde.

Adolph Fibiger, foreningens første formand, holdt den 23. januar 1836 den første forelæsning, der skulle danne indledningen til en række oplysende og belærende foredrag.⁶⁵ Forelæsningen havde imidlertid snarere karakter af et defensorat for foreningen, og Fibiger understregede, at man ikke ønskede andet end at bidrage til almindannelsens fremme, netop de ord, Frederik VI selv havde brugt i stænderanordningen. Forelæsningerne skulle afhjælpe manglerne i undervisningen, således kender borgeren ikke engang de indre politiske forhold ordentligt, men han udtalte, at man ikke ville nogen form for politisk virksomhed. På den anden side burde embedsmændene ikke være så bange for enhver offentlig ytring, forhåbentlig vil denne frygt efterhånden tage af, når de vænner sig til den „offentlige stemme“ (stænderforsamlingerne). Foreningens mål, almindannelsens fremme, må aldrig tabes af syne, og forelæsninger udenfor de angivne rammer vil få de skadeligste følger.

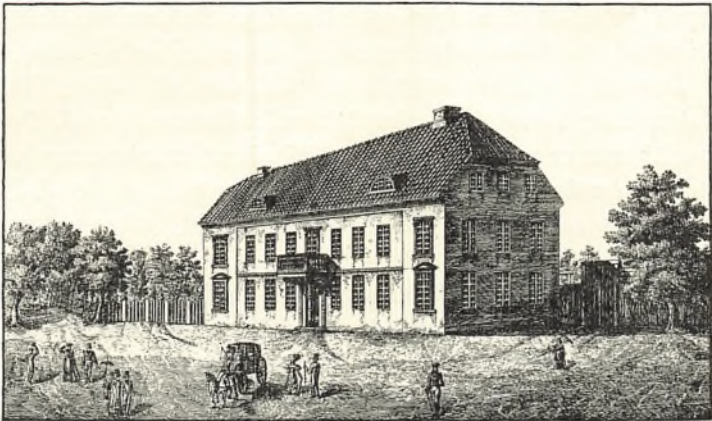
Kort efter sin forelæsning måtte Adolph Fibiger træde tilbage som formand, da han blev forflyttet til Vejle. Måske skal denne forflyttelse betragtes som en straf overfor ham på grund af hans liberale sindelag;⁶⁶ i hvert fald var Fibiger selv utilfreds med sit jyllandsophold, da han ved sin skribentvirksomhed var stærkt indlevet i københavnske forhold. Fra 1831 var han medredaktør af *Borgervennen* og fra 1834 medudgiver af *Maanedsskrift for Litteratur*.

Den følgende forelæsning holdt professor G. F. Ursin, og den handlede om „Forskellige Kunstveje, især Jernveje og Befordringsmidlerne paa Samme“.⁶⁷ Læseforeningen holdt sig således indenfor de af Fibiger afstukne rammer.

Efter Fibigers afgang blev Tage Algreen-Ussing valgt til formand med stor majoritet på en generalforsamling den 20. april 1836.⁶⁸ Helt upolitisk blev foreningen ikke, og dens konversationslokale, der for øvrigt lå ved siden af Athenæums på Østergade,⁶⁹ blev samlingssted for en del af de yngre venstreorienterede liberale og radikale. J. P. Grüne mødte i 1836 her i arbejdsbluse for at vise sit republikanske sindelag. Foreningen blev også på denne tid kaldt jacobinerklubben af adskillige konservative. Kun et fåtal af medlemmerne deltog i samtalerne i konversationslokalet, mens de øvrige mødte op til foredragene og benyttede sig af udlånsvirksomheden. Håndværkerne, for hvem foreningen egentlig var lagt an, mødte dog ikke op i så stort antal som ventet, og det samlede antal embedsmænd (civile og militære) var lige så stort som antallet af håndværkere i 1836, og dette forhold ændrede sig ikke meget i tiden fremefter.⁷⁰ En del højere embedsmænd, f. eks. universitetsprofessorer, havde indmeldt sig i begyndelsen, men glider ud i slutningen af trediverne. Desværre er det meget vanskeligt at opspore andet om Læseforeningens virksomhed, end hvad Kjøbenhavnsposten og Fædrelandet kan give, og det er ikke meget. I 1837 trådte Algreen-Ussing tilbage som formand og afløses af C. N. David, der sidder inde med formandsposten indtil 1839. Kort efter udtrådte David af foreningen, og brygger A. H. Bierre overtog posten som formand til 1840.⁷¹

Foruden 28. Maj Selskabet holdt Læseforeningen også en 28. maj fest i 1837. Denne var mere folkelig end 28. Maj Selskabets og blev afholdt på Enighedsværn. Lidt over 100 personer var mødt op, fortrinsvis Læseforeningens egne medlemmer, og Orla Lehmann, C. N. David, pastor C. H. Visby og forfatteren C. Rosenhoff var at finde blandt de mange talere.⁷² Antallet af deltagere i

disse fester kom snart til at overgå 28. Maj Selskabets, og de fortsatte helt frem til 1847. Disse 28. maj fester er de eneste tidspunkter, hvor Læseforeningen træder frem for offentligheden, og igennem avisernes referater er det muligt at få et glimt af, hvilke tanker der rører sig indenfor foreningen. Mens talerne i 1837 havde væ-

Enighedsværn.

Enighedsværn ved Kalvebodstrand, bl. a. mødested for Læseforeningens 28. maj fester. Bymuseet.

ret ret neutrale, bliver de i 1838 mere oppositionelle, samtidig med at deltagerantallet stiger til ca. 300. Præsidentiet indehaves af A. H. Bierre, kaptajn Jacob Fibiger og pastor C. H. Visby.

J. P. Grüne talte for håndværkssvendenes vandringsfrihed. Læseforeningen har fra sin begyndelse taget særligt hensyn til håndværkerstanden, udtalte han, og en stor del af medlemmerne tilhører denne stand. Ønsket om den frie vandring må derfor ganske særligt vinde genklang her. Siden 1835 er denne frihed berøvet os, og vi hindres derved i netop at besøge de lande, hvor indu-

strien har gjort størst fremskridt, heroverfor må enhver håndværker protestere. Algreen-Ussing understregede i sin mere moderate tale, hvor vigtig foreningsånden var for fremskridtet. I det sidste decennium har den allerede udrettet meget, men vil vi lære, hvor meget den kan udrette, må vi vende os til England, hvor foreningsånden har igangsat gigantiske foretagender. Her kan vi også lære, at den frie og offentlige diskussion netop hindrer alle hemmelige og statsfarlige forbindelser.⁷³

Bortset fra disse angreb på plakaten af 1835 stiller talerne sig i øvrigt på stænderinstitutionens grund. Oppositionen er navnlig præget af håndværkerinteresser, og selv om enkelte udtaler sig mod censur o. l., er det J. P. Grünes foredrag, der vinder størst bifald (efter referaterne at dømme).

I 1838 nåede Læseforeningen sit højdepunkt med 516 medlemmer, derefter dalede tallet langsomt; i 1839 var det 473 og 1840 416. Måske hænger denne nedgang sammen med en vis ændring i foreningens stilling til de politiske forhold, idet den nu bliver mere præget af de yngre liberale end tidligere. De gamle ledere, David og Algreen-Ussing, udtræder på denne tid. Ved majfesten i 1839 bestod præsidiet af Balthazar Christensen, Orla Lehmann og dispacheur Abraham Wessely, de yngre liberale er hermed rykket frem i ledelsen. I sin tale for Læseforeningen udtalte Gottlieb Siesbye, at man behøvede ikke at blive forskrækket over, at en del har stemplet foreningen som et politisk selskab. Da den skal bidrage til almenåndens oplivelse, „er det meget naturligt, at den bærer et politisk, — et statsborgerligt Præg“, thi den skal ikke være et åndeligt mådeholdsselskab, men et bidrag til en åndelig folkevæbning.⁷⁴ Således havde Læseforeningen forandret sig fra at være et oplysende selskab til et politisk selskab. Det må dog ikke glemmes, at den lige fra begyndelsen af havde haft et

vist politisk islæt, men den rent oplysende tendens havde været overvejende.

Efter at Lehmann blev indvalgt som senior i Studenterforeningen i 1833, begyndte det ellers så konservative seniorats magt at vige. Senioratet havde tidligere været en næsten almægtig bestyrelse, der forhandlede helt uden om generalforsamlingen. Lehmann karakteriserer forholdene således: „Som i alle oktroierede og frie Foreninger var Samfundsmagten nedlagt i Bestyrelsens Haand; den tause Generalforsamling valgte til Seniorer dem, som en lille Klike udpegede, og vedtog derpaa, hvad Senioratet vilde have“.75 Med Lehmann fik generalforsamlingen større magt, men dens forhold til senioratet blev først fastslået ved en stor lovændring i 1838.76

Både David og Lehmann udførte et politisk oplysningsarbejde i Studenterforeningen i trediveerne ved forskellige foredrag, men senioratet forbød, at foreningen som sådan blandede sig i demonstrationer og fakkeltog. Derfor holdt foreningen sig uden for demonstrationerne omkring Davids frifindelse. Fra 1835 blev politiske foredrag noget hyppigere, og dette år lod Lehmann skuespiller N. P. Nielsen oplæse Chateaubriands tale mod indførelse af censur. Generalforsamlingen gik ind for det, men senioratet turde ikke dele ansvaret.77 Cand. jur. Otto Müller talte i 1836 om partierne i Frankrig i året 1836, og i 1837 holdt Lehmann et foredrag om „den historiske Oprindelse til Stænderforsamlingen i Hannover“, begge foredrag var dog ret neutrale.

I almindelighed beskæftigede man sig ikke med politik i foreningen, og hovedparten af medlemmerne var da også stadigvæk mere interesserede i æstetiske diskussioner end i politik. Den blev derfor i mange henseender stillestående, og medlemstallet gik raskt tilbage fra 483 i 183778 til 258 i 183979. En stor del af Studenterforeningens medlemmer overgik til den i 1839 oprettede „Aca-

demiske Læseforening“ eller Academicum, som Carl Ploug ledede, og hvor politiske diskussioner hørte til dagens orden, et fingerpeg om den stærkt stigende politiske interesse blandt studenterne.

Ligesom Studenterforeningen deltog Athenæum heller ikke meget i det politiske liv i anden halvdel af trediverne. Ifølge sin opgave virkede foreningen hovedsageligt som bibliotek, d.v.s. som oplysningscentrum for det dannede publikum, og rummede lige til 1848 personer fra det yderste højre til de liberale samt næsten alle udenlandske diplomater i København. I slutningen af trediverne dannedes der en liberal fraktion i konversationslokalerne, der kaldtes Scandalen, og som var under ledelse af Lehmann. Blandt medlemmerne kan nævnes: Jens Giødwad, Carl Ploug, Frederik Schjern, J. P. Grüne og Eiler de Coninck.⁸⁰ Dette selskab optog politiet meget i fyrreterne.

Kunstforeningen gik stærkt frem i første halvdel af trediverne, fra 84 medlemmer i 1829 til 1107 i 1835 (heraf 665 i København), da medlemstallet kulminerede. Derefter daledede antallet til 946 i 1839 (570 i København).⁸¹ Kunstforeningen var således i begyndelsen af trediverne den største forening, der overhovedet eksisterede herhjemme, og først i 1836 blev den distanceret af Trykkefrihedsselskabet. Skellet ligger i 1835, netop på det tidspunkt, hvor interessen for politik sætter ind, og hvor Trykkefrihedsselskabet og Læseforeningen stiftes. Den egentlige årsag til frafaldet var en intern strid i foreningen angående bestillingen af kunstværker, men konkurrencen fra de øvrige selskaber har givetvis også trukket en del medlemmer bort. Størstedelen af Athenæums medlemmer genfindes i Kunstforeningen, men dertil kom en ikke ringe mængde håndværksmestre, gennemsnitligt ca. 12 % mod 1 % i Athenæum.⁸²

Klubberne er som helhed i tilbagegang, men nedgan-

gen er ikke så jævn som i tyverne. I 1830 var det samlede antal klubmedlemmer 1275, og i 1839 var det 1014. Tilbagegangen er imidlertid afbrudt af stigende tendenser i årene omkring 1831 og 1837. Dette lader sig dog til dels forklare. I 1830 fremkom et nyt selskab „Resourcen“, der ret hurtigt nåede op på over 100 medlemmer, men næsten lige så hurtigt svandt hen igen. Et Livjægerselskab stiftedes i 1836, for de personer, der tidligere havde tjent i Livjægerkorpset, men ligesom Resourcen fik det kun en levetid på 3 år. Klubberne betød næsten endnu mindre i den offentlige diskussion end i tyverne, og omtrent alle de liberale står uden for dem.

Indførelsen af stænderanordningen, indkaldelsen af stænderforsamlingerne gav folk lejlighed til at beskæftige sig med politik, og de nye foreninger søgte at bringe folk øget oplysning, herunder også politisk oplysning. Tschernings 28. Maj Selskab blev stiftet med et sådant formål for øje i 1831, men blev forbudt. Læseforeningens formål var reelt det samme, selv om ordene var pakket mere ind. Stænderforsamlingerne var imidlertid ikke de eneste, der øgede den politiske interesse, også de bedre økonomiske forhold gjorde de mere velstillede, og det var jo dem, der kom i foreningerne, positivt indstillet overfor liberalismen. At interessen ikke nåede langt udenfor akademikernes kreds og de ledende indenfor handel og industri, er der mange ting, der tyder på. Interessen for Læseforeningen daler, da tonen indenfor den bliver oppositionel. Trykkefrihedsselskabet virkede næsten udelukkende oplysende under den eksplosionsagtige fremgang i trediverne, mens de moderate ledede foreningen, og de yngre liberale holdt sig i baggrunden. Respekten for enevælden var endnu stor og kun få ønskede at gå ud over stænderinstitutionens rammer, i hvert fald ikke før almenånden var yderligere oplivet. Derfor blev kravet om politisk oplysning karakteristisk for trediverne.

FORENINGERNE FRA 1839 TIL 1848.

*Den politiske periode.**1. Fortsættelsen af tredivernes foreninger.*

Med Frederik VI's død i december 1839 sker der en betydelig politisk kursændring i offentlighedens stilling til enevælden. Dette får også indflydelse på foreningerne, der her, som i så mange tidligere tilfælde, kan betragtes som et politisk barometer. Den oplysende og almindennende forening er karakteristisk for trediverne ved siden af velgørenhedsforeninger, dramatiske selskaber, musikforeninger m. m. Hele denne række af foreninger fortsætter i fyrreterne, men adskillige af dem får et andet præg, og enkelte grupper, således de dramatiske selskaber og de selskabelige foreninger, er i afgjort tilbagegang. De mange nye spørgsmål, der dukker op, for eks. konstitutionssagen, skandinavismen, næringsfrihed og Slesvigs forhold, drager mange bort fra de små selskaber, men imidlertid stikker interessen for disse ting ikke altid særlig dybt i befolkningen. En del af foreningernes udvikling i fyrreterne vil vise dette.

Allerede fra slutningen af trediverne var Læseforeningen blevet til et politisk præget selskab, og fra 1840 bliver foreningen klart venstreorienteret. David og Algreen-Ussing glider ud sammen med en del af de moderate, hvorved de mere yderliggående får overmagten i repræsentantskabet. Fra 1840 til 1845 var løjtnant L. M. von Müllen formand, og i størstedelen af dette tidsrum var Abraham Wessely viceformand. I 1841 bestod repræsentantskabet bl. a. af følgende personer: Orla Lehmann, forfatteren C. Rosenhoff, brygger A. H. Bierre, redaktør J. P. Grüne, journalist Gottlieb Siesbye, pastor C. H. Visby, student Nis Hanssen, stud. jur. H. F. Poulsen og institutbestyrer O. Langeland samt nogle håndværksme-⁸³stre. Denne sammensætning af repræsentantskabet

holdt sig nogenlunde uforandret indtil Læseforeningens opløsning i 1845.

Læseforeningens konversationslokale blev som tidligere nævnt samlingsstedet for en del af de yngre liberale, og ideen til Corsaren skabtes her i 1840 under en samtale mellem Meir Goldschmidt og forfatterne Poul Chievitz, Arboe Mahler og P. L. Møller.⁸⁴ Adskillige af de første redaktionsmøder blev afholdt her, men ret hurtigt trak de andre medarbejdere sig tilbage, og Goldschmidt kom til at lede bladet personligt. Dermed opførte Corsarens tilknytning til Læseforeningen.

Talerne ved Læseforeningens fest den 31. maj 1840 er præget af de forhåbninger, som de liberale nærrede ved Christian VIIIs tiltræden, samtidig er tonen blevet betydeligt friere end før. Nis Hanssen udtalte forhåbningen om en ny forfatning, derefter priste han regeringen for at have anerkendt Slesvigs fremherskende danske folkelighed. Gottlieb Siesbye og Balthazar Christensen talte om stænderinstitutionens nærforstående udvikling. De gamle ministre burde træde tilbage, og et reformministerium indkaldes. D. G. Monrad talte for den politiske ufortrødenhed, og Hother Hage om den frie diskussion. Statens anliggender skal frit kunne diskuteres, men for at få en sådan diskussion om det absolutte monarki må pressen være fri.⁸² To af talerne, Monrad og Hother Hage, var ikke medlemmer af foreningen.

Foredrag holdtes med regelmæssige mellemrum i foreningen, men det ser ud til, at de efterhånden er blevet mindre og mindre besøgt. Desværre foreligger der intet om disse foredrags indhold, da de ikke blev annonceret i bladene. Læseforeningens 28. maj fester bliver derfor næsten den eneste kilde til belysning af foreningens forhold i fyrrerne. Disse fester var egentlig kun beregnet for foreningens medlemmer, men man kunne medtage gæster, og dette blev efterhånden det almindelige. I 1841

afholdt hverken 28. Maj Selskabet eller Læseforeningen nogen majfest, idet ingen af parterne ville fejre stænderinstitutionens indførelse, da regeringen ikke havde imødekommet de liberales krav om en konstitution. Kjøbenhavnsposten, der i mange henseender kan betragtes som et talerør for Læseforeningen, skrev, at i København var dagen som en almindelig hverdag, „Folkets Taushed er en Advarsel for Kongerne“.⁸⁶ 1842 holdt både Majselskabet og Læseforeningen en majfest, men deltagerantallet var ikke stort nogen af stederne.⁸⁷ Nogle dage før festen på Enighedsværn manede Kjøbenhavnsposten til deltagelse i Læseforeningens majfest. Majselskabets fester har været for dyre, fastslog bladet, og kun velhavere har kunnet deltage. Læseforeningen har derimod gjort en indsats ved at afholde billigere fester.⁸⁸ At den politiske interesse skulle hænge sammen med prisen på skydebanemiddagen, slog dog ikke helt til, og Læseforeningens fest blev lige så dårligt besøgt som Majselskabets.

Ved Læseforeningens fest præsiderede J. P. Grüne, C. Rosenhoff og klædehandler T. F. Krarup. J. P. Grüne indledte med at udbringe en skål for kronprins Frederik. Når han bliver konge, udtalte han, vil der ikke fattes nogen lejlighed til at erhverve sig et hæderligt navn i folkenes historie. Han er æresborger i republikken Genf, „det er som saadan, jeg tillader mig at udbringe en Skaal for hans kgl. Højhed Kronprins Frederik Christian Carl“. Gottlieb Siesbye talte om den politiske selvstændighed og prøvede at finde en forklaring på den ringe tilslutning til festen. Så længe alle de gamle førere kom til stede, sluttede alle op om festerne. „Da Hine taug, taug ogsaa disse, og da endelig Hine bleve borte, da bleve alle borte“. Frederik Barfod beklager ligeledes den begyndende mangel på interesse og fremhæver „dem, om hvem vi vide, hvad de ville“. Goldschmidt optrådte også her som

folketaler og udbragte en toast for borgerskabet, der marcherer frem i kamp for det nye mod fremmede lejesvende. „Ogsaa vi have Lejesvende og Marodører at kæmpe med, ogsaa vi ville med Guds Hielp seire“.⁸⁹

De mange og lange taler indeholdt ikke få slet dulgte angreb på regeringen, og tonen er anderledes skarp end to år tidligere. Gottlieb Siesbyes forklaring på den ringe tilslutning til festen, og for øvrigt til Læseforeningen i det hele taget, er utvivlsomt rigtig. Da de ældre liberale førere trak sig ud af foreningen, mistede en stor del af det jævne publikum interessen for den. De kunne langt fra følge de yngre liberales stærkere opposition og slet ikke de til tider rent republikanske anskuelser, der fremkom. Medlemstallet var derfor i stærk tilbagegang. Højdepunktet nåedes i 1838 med 516 medlemmer, derefter faldt tallet jævnt til 260 i 1842 og 208 i 1843. I Kjøbenhavnsposten forsøgte Grüne forgæves at hverve nye medlemmer til foreningen ved at anbefale det udmærkede bibliotek, der nu (d.v.s. i 1843) rummede ca. 4500 bind og abonnerede på 39 danske aviser og tidsskrifter og 18 udenlandske. „Der kan ikke være Tvivl om, at den fremdeles vil vedblive at udøve sin uberegnelig gavnlige Indvirkning til Almeenoplysningen og den aandrige Dan-nelses Udbredelse, uagtet rigtignok de mere materielle Nydelser eller sandselige Adspredelser for Øieblikket maa antages hos os at have de fleste Tilhængere, vel flere end nogensinde før“.⁹⁰ Trods dette lykkedes det ikke at få bragt medlemstallet op; i 1844 var det nogenlunde det samme som i 1843. Ligeledes gled majfesterne i Enighedsværn efter fiaskoen i 1842 over til en selvstændig komité, der fulgte en mere moderat linje, og deltagerantallet steg i 1844 til ca. 4000 mennesker.⁹¹

På grund af det dalende medlemstal kunne foreningen ikke i længden bære sig selv økonomisk, og bestyrelsen besluttede derfor i 1845 at opløse selskabet. Dette

skyldes ikke, at borgerskabet er blevet sløvet, skrev Fædrelandet, men at andre foreninger med et lavere kontingent er fremkommet, for eks. Industriforeningen. Desuden er Athenæums bibliotek betydeligt bedre end Læseforeningens. Da den kun med anstrengelse kan holdes i live, skal man ikke beklage dens opløsning.⁹² Sikkert er det, at både Industriforeningen og Haandværkerforeningen har slugt en del af Læseforeningens medlemmer, men lige så sikkert er det, at foreningens politiske linje i høj grad har været medvirkende til tilbagegangen. Det er dog yderst vanskeligt at udtale sig om dens politiske holdning efter 1843, da der næsten intet materiale findes, der kan belyse dette forhold. Både Orla Lehmann og Balthazar Christensen stod i Læseforeningen til opløsningen i 1845 og indtrådte efter gendannelsen samme år.

Fædrelandets kommentarer til opløsningen synes ikke at indeholde nogen særlig dybtfølt beklagelse, mens Københavnsposten derimod klagede over „de mange Adspredelsesmidler af lettere Art, der nu mere tiltrække mange af den Classe af Personer, som tidligere fandt sig meest tilfredsstillede ved at tilbringe endeel af deres Fritid i dette Læseselskab“. Mange af dem, der oprindeligt stod Læseforeningen nær, har fjernet sig, men man må håbe, at mange vil stå fast om dette middel til at øge almenoplysningen ved en eventuel gendannelse.⁹³ Dette tyder på, at Læseforeningen har stået Københavnsposten nærmere end Fædrelandet, men på den anden side har den dog heller ikke været så radikal, at Lehmann har følt sig foranlediget til at udmelde sig. Ved en senere lejlighed optrådte Lehmann desuden som proponent for foreningen, idet han indbragte bestyrelsens klage for stænderforsamlingen i anledning af forbudet mod Asmund Gleerups foredrag.

Allerede en uge efter opløsningen udsendtes en ind-

bydelse til en gendannelse af foreningen for ved „Sammenkomster og passende Foredrag at virke til Almeenaandens Oplivelse og Almeendannelsens Fremme“.⁹⁴ Blandt indbyderne dominerer håndværkerne, men foreningens første formand, oberstløjtnant Adolph Fibiger, der i 1842 var vendt tilbage til København fra Jylland, er også med. På en generalforsamling i oktober konstituerede foreningen sig som „Den borgerlige Læseforening“, og til direktører valgtes her kaptajn L. M. von Müllen, student Frederik Barfod og revisor Søegaard, idet den gamle formandspost nedlagdes til fordel for tre direktørstillinger. Samtidig vedtog forsamlingen at nedsætte kontingentet og oprette to klasser af medlemmer. Anden klasse skulle ikke have stemmeret, men skulle kunne frekventere foredragene og låne bøger for et minimalt kontingent. Herved skulle svende og arbejdere også få adgang til oplysning og dannelse.⁹⁵ Foreningens gendannelse gav anledning til en kortvarig opblussen. I december måned var der indmeldt 312 medlemmer i 1. klasse og 23 i 2. klasse, d.v.s. i alt 335 medlemmer.⁹⁶ Allerede det følgende år var tallet dalet til 235, i 1847 til 207, og i 1848 var der kun 186 medlemmer.⁹⁷ Til trods for, at bestyrelsen således søgte at gøre det lettere for svende og arbejdere at indtræde i foreningen, fik den nogenlunde samme sociale sammensætning som før, bortset fra at de højere embedsmænd helt glider ud.⁹⁸

Tilbagegangen i 1845 er ikke noget isoleret fænomen, idet en sådan kan spores indenfor næsten alle foreninger. Samtidig klager de liberale blade i høj grad over den manglende politiske interesse. Forbudet mod Asmund Glerups foredrag i 1845 formåede ikke at skabe politisk interesse for Læseforeningen. Da den økonomiske krise indtraf fra slutningen af 1846, og en tydelig antiliberal strømning kom frem blandt småhåndværkere og arbej-

dere, samtidig med at Kjøbenhavnsposten angreb Fædrelandet for dets frihandelstendenser, har Læseforeningen sikkert stået de nationalliberale nærmest. Da Joachim Frederik Schouw og H. N. Clausens bog „Ved Tronskiftet“ udkom i januar 1848, blev den oplæst i Læseforeningen og vakte stor begejstring.⁹⁹ Kjøbenhavnsposten kunne derimod dementere Fædrelandets meddelelse om, at skriftet også var læst op i den langt mere radikale Haandværkerdannelsesforening.¹⁰⁰

Læseforeningens udvikling viser, at interessen for politik ikke nåede langt ned blandt håndværkere og handlende. Da foreningen hovedsageligt virkede oplysende under de ældre liberales førerskab, havde den succes, men så snart den blev oppositionel, svandt den jævne mands interesse. Oplysningsarbejdet blev desuden i fyrerne varetaget af en del andre foreninger, og vel navnlig Industriforeningens bestræbelser i den retning har interesseret småborgeren mere end den for ham fjerntliggende konstitutionssag.

For Athenæum måtte udlånsvirksomheden blive det mest betydningsfulde. I midten af fyrerne bestod biblioteket af ca. 15000 bind, og det abonnerede på 82 blade og 71 tidsskrifter. 1846 til 1847 var man oppe på ca. 28000 udlån i årets løb.¹⁰¹ Medlemmerne tilhørte i fyrerne som i trediverne næsten kun embedsmandsklassen eller var at finde blandt byens grosserer, fabrikanter, læger, prokuratorer og kandidater. En del yngre medlemmer havde sluttet sig sammen i et lille selskab, der som tidligere omtalt almindeligvis gik under navnet Scandalen.¹⁰² Dette var årsag til politiets store interesse for den ellers ganske upolitiske forening. I 1841 karakteriseres Athenæum således af en anonym politirapportør, der både var medlem af Athenæum og Academicum og altså må have været akademiker: „I Athenæum, der er Samlingssted for den liberale Sags bedste Hoveder, fin-

des i de to bageste Værelser et Concilium, der fører Navn af Scandalen, hvor hver Middag og Aften Lehmann, Giødwad, Ploug, Schjern, Grüne og Eiler de Coninck og flere forsamle sig, samt hvor tillige flere ældre Embedsmænd findes, som jeg dog endnu ikke kjender. Jeg er øieblikkelig bleven ført ind i denne Scandale og vil tillade mig saa nøiagtig som mulig at meddele det passede. I disse Dage har Conversationen ei dreiet sig om andet end Lehmanns Proces. At der i Mandags blev hystet ad Generalfiskalen maa skyldes et Par af Academicums Medlemmer. Det blev med megen Misbilligelse hørt af Scandalen. Lehmann selv og hans nærmeste Venner venter Hof- og Stadsrettens Dom skjærpet, men hvilket Udfald den end faar, er der hverken i Athenæum eller i Academicum Tale om nogensomhelst Demonstration, som Øieblikket maaske alligevel kan fremkalde, da Sympathien er stor og almindelig. I Morgen Formiddag vil der, naar Lehmanns Dom er falden, blive afholdt Møde om, hvad der skal gøres for at feire ham".¹⁰³

Nogen større betydning har dette lille selskab åbenbart ikke haft, og det er da også yderst sjældent, at rapportøren kan meddele, at der er blevet diskuteret politik. Denne liberale kreds måtte naturligvis til enhver tid interessere politiet, og da lignende sammenkomster fandt sted hos Giødwad i 1843, skrev en anden rapportør: „Samlingerne, der vistnok er ligesaa utilgængelige for uvedkommende som kandestøberiet i Athenæum, er formodentlig sammensat af et engere Udvalg af dette, nemlig af nogle afskedigede Embedsmænd og de bekendte liberale".¹⁰⁴ Den politiske virksomhed indenfor Athenæum var således indskrænket til dette selskab, og ingen af de mange stærkt konservative medlemmer følte sig af den grund foranlediget til at udmelde sig.

Medlemstallet, der var stigende i trediverne, nåede i 1840 op på 635. Efter at det i 1843 yderligere steg til

733, stagnerede medlemstallet indtil 1847 og gik tilbage til 701 i 1848.¹⁰⁵ Nogen afhængighed af den politiske interesse ses ikke af denne udvikling, og de dårlige økonomiske forhold i 1847 har heller ikke indvirket på medlemstallet. Krisen i 1847 ramte navnlig småborgerne, der kun i ringe grad var repræsenteret i foreningen.

Da det politiske liv begyndte at røre sig blandt studenterne, holdt Studenterforeningen sig forsigtigt tilbage. Ved Christian VIIIs tiltræden indgav studenterne imidlertid tre adresser, den tredje fik dog kun meget få underskrifter og skal ikke omtales her. Den første var udarbejdet af Lehmann og blev bl. a. anbefalet af Hother Hage, D. G. Monrad, Carl Ploug og W. Andersen. Den imødeså gennemførelse af trykkefrihed og mente heri at have „en kraftig Befordrer“ i majestæten. Desuden ønskedes indførelse af den norske konstitution.¹⁰⁶ Adressen fik i alt 250 underskrifter. Derimod fik en anden adresse, der udtrykte studenternes loyalitet overfor kongen, 426 stemmer. Bagved denne adresse stod bl. a. P. C. Kierkegaard, Rasmus Nielsen og Frederik Barfod, der på dette tidspunkt var ivrig absolutist. Fordelingen af stemmer viser altså, at de konservative var i flertal indenfor studenterverdenen, men dette ændredes senere.

På grund af sin politisk neutrale holdning var Studenterforeningen i stærk tilbagegang i slutningen af trediverne. Medlemstallet dalede således fra 483 i 1837 til 234 i 1839. En stor del af de yngre studenter samledes i stedet i Academicum, der blev oprettet på Carl Plougs initiativ i 1839. Mange var dog medlem af begge foreninger, og efter en del forhandlinger fandt en sammenslutning sted den 1. januar 1844.

I Studenterforeningen foregik en del af de diskussioner, der førte til dannelse af Studentersamfundet og Det skandinaviske Samfund, men Studenterforeningens ledere var langt fra altid tilhængere af de ytringer, der

kunne falde under sådanne samtaler. Det var dog kun undtagelsesvis, at politiske diskussioner helt optog medlemmerne, mest fordrev man tiden med fester, punchesold og komediespil. En stor begivenhed var festen for Oehlschläger i 1841 i anledning af dennes fødselsdag.¹⁰⁷ Først da Studenterforeningen blev sluttet sammen med Academicum, blev foredrag og oplæsninger mere almindelige.¹⁰⁸ I 1840 blev der således kun holdt to foredrag, et af F. Liebmann om guld- og sølvproduktionens demoraliserende indflydelse og et af A. F. Bergsøe om anskuelser i den videnskabelige verden med hensyn til, hvad der bør anses for at være statens bestemmelse og mål. 1841 holdtes kun et foredrag af J. J. A. Worsaae om Struensees og Caroline Mathildes historie. 1842 holdtes to foredrag, et af Chr. Philipsen om de holbergske lystspils skæbne i udlandet og et andet af J. V. Neergaard om temperamentet. I 1843 blev ikke holdt foredrag, kun enkelte oplæsninger.¹⁰⁹

Efter sammenslutningen i 1844 fik politik mere og mere indpas i Studenterforeningen. Værnepligtssagen optog medlemmerne meget, efter at Carl Ploug i november 1844 havde holdt et foredrag om den almindelige værnepligt. Seniorernes forsigtighed kom bl. a. frem herunder, da Meir Goldschmidt refererede den påfølgende diskussion og sit indlæg i Corsaren.¹¹⁰ Senioratet tilskrev ham straks og irettesatte ham, da „den udvortes Selvstændighed, hvoraf Selskabet har været i Besiddelse, lettelig vil gaa til Grunde, i Særdeleshed da det vil forblive et større Publicum ubekjendt, at denne Tale blev optagen med almindelig Uvillie“.¹¹¹

Imidlertid, da L. N. Hvidt i april 1845 indleverede sin adresse til kongen, angående de forholdsregler, regeringen burde foretage for at stille dansk og tysk nationalitet lige, gennemførte Studenterforeningen et demonstrationstog for at hylde ham. Anledningen var, at L. N.

Hvidt kun fik lov til at aflevere sin adresse til kabinetssekretæren, d.v.s. blev betragtet som almindelig supplikant. Politidirektøren meddelte senioratet, at toget ville blive forbudt, men mange tog alligevel af sted og blev følgelig standset og angrebet af politiet. Dette gav for øvrigt adressen mange ekstra underskrifter. I 1845 arrangerede Studenterforeningen desuden det store skandinaviske studentermøde i København, hvortil regeringen dog stillede sig ret velvilligt.

Både 1846 og 1847 er ret stille år for foreningen, et træk, der er fælles med så mange andre københavnske foreninger. Først Christian VIIIs død i januar 1848 skaber igen politisk røre indenfor foreningen, og i februar startede Hother Hage med en række foredrag om de frie statsforfatninger, et mere aktuelt emne kunne næppe findes, men dette hører snarere den følgende tid til.

Studenterforeningen er således i begyndelsen af fyrrerne i politisk henseende ret neutral, men efter sammenslutningen med Academicum i 1844 får foreningen et stort tilskud af yngre liberale, hvorved en drejning i nationalliberal retning ikke kunne undgås. Efter denne politiske orientering stiger medlemstallet stort indtil 1846, hvorefter det ligger nogenlunde konstant indtil 1848.

Trykkefrihedsselskabet bliver fra slutningen af trediverne mere og mere forandret til en politisk forening. Denne udvikling var ikke efter de konservatives og moderates ønsker, og en del af de konservative udmelder sig også af foreningen i løbet af fyrrerne. Selskabets organ Dansk Folkeblad begynder allerede fra omkring 1838 at indskrænke stoffet for almuen og at erstatte de oplysende artikler med stof af mere politisk karakter for middelstanden. Da redaktøren, F. C. Olsen, afgik i 1841, skrev han, at de, der stod bag ved redaktionen af bladet, ville opvække den politiske interesse, men først måtte

der foregik et alment politisk oplysningsarbejde.¹¹² Efter at Monrad overtog redaktørstillingen i 1843, udgik næsten alt underholdende og oplysende stof, og bladet beskæftigede sig fra nu af kun med politik. I det hele blev det de venstreliberale, der kom til at lede selskabet de kommende år; men samtidig med denne skarpere politiske kurs dalede medlemstallet yderligere. I 1840 var medlemstallet 1646, i 1843 1590 og i 1845 1434. Disse tal gælder kun København, for hele landet ser tallene således ud: 1840 4464 medlemmer, 1843 3978, 1845 3525 og 1847 ca. 2600.¹¹³ Selskabet sygnede således langsomt hen i løbet af fyrrerne, og udgivelsen af de populære skrifter gik ligeledes tilbage for helt at standse i 1847.

Blandt skydeselskaberne i København var Det kongelige københavnske Skydeselskab det mest kendte og havde rødder tilbage i det 14. århundrede. I fyrrerne bestod medlemmerne for størstedelen af folk fra de velhavende klasser, der gik ind for den kongelige politik. 300-års festen den 30. juni 1842 formede sig som en begejstret hyldest til kongen, der forøvrigt selv var til stede, og overpræsident A. C. Kierulff holdt festtalen.¹¹⁴ Nogen misstemning med de bestående politiske forhold synes dog at have gjort sig gældende indenfor selskabet, thi generalmajor F. G. von Müller bemærker om festen ved kongefugleskydningen den 10. juli 1845, at stemningen ikke var, som den plejede at være undtagen blandt ministre, politichef og hofembedsmænd, „og Grunden hertil, tror jeg, er Misstemningen mod de mange Trykkekafrihedsprocesser, der paa denne Viis bliver lagt for Dagen“.¹¹⁵

Inden for klubberne fortsætter tilbagegangen rask indtil 1843—44, hvorefter en ny fremgang sætter ind, og fra 743 i 1843 stiger antallet af klubmedlemmer til 928 i 1846. Derefter fortsætter tilbagegangen til 678 i 1848. Denne stigning når altså sit højdepunkt, samtidig med,

at den politiske interesse mindskes stærkt i befolkningen. En ting, der understreger, at politisk betydning har disse klubber ikke haft. Mange af de små selskaber må i løbet af fyrrerne give op på grund af økonomiske vanskeligheder, enkelte slutter sig sammen til en større klub. Den nye Forening og Kongens Klub sammensluttes således i 1843.¹¹⁶ Antallet af klubber går derfor også stærkt tilbage, i 1839 anmeldtes der 12 klubber til magistraten, i 1845 var det tilsvarende tal 8 og i 1848 7.¹¹⁷

Velgørenhedsforeninger var ikke ualmindelige, en del af dem understøttede medborgere, „hvis kår ikke svarede til deres opdragelse“. Andre søgte imidlertid at arbejde på en bredere basis, som for eks. Det forenede Velgørenhedsselskab, der talte over 1000 medlemmer.¹¹⁸ Adskillige af disse selskaber tog sig af „moralsk fordærvede personer“, her skal blot nævnes Fængselselskabet (stiftet 1843), Foreningen af 1837 til forsømte Børns Frelse og Dameforeningen. I det store hele var de liberale begejstrede fortalere for sådanne foreninger, og efter deres mening virkede velmenende menneskers milde gaver langt bedre end den kostbare offentlige fattigforsorg.

2. *Nye foreninger.*

Således bliver en del af tredivernes foreninger politisk orienteret i løbet af fyrrerne. Dette gælder i endnu højere grad de nye, der kommer. Til den almindelige politiske interesse kommer desuden nationalismen og skandinavismen.

Interessen for danskheden i Slesvig var ikke overvældende i tredivernes København. Henimod slutningen af tiåret skete der en langsom ændring af forholdene. I Trykkefrihedsselskabets organ, Dansk Folkeblad, fremkom i 1838 og 1839 en del artikler om det danske sprog i Slesvig; her var H. N. Clausen og Orla Lehmann bidrag-

ydere. Den 1. februar 1839 lod Christian Flor ved pastor J. W. Marckmann indrykke en bekendtgørelse i de københavnske blade, hvori man anmodedes om støtte til oprettelse af danske sognebogsamlinger i Slesvig. Det gav intet resultat, og et forsøg på at få Trykkefrihedsselskabet til at tage sig af sagen havde samme udfald.¹¹⁹ Stud. theol. Nis Hanssen, som navnlig arbejdede med sagen, tog ivrig del i den begyndende diskussion om de slesvigske sprogforhold og skrev bl. a. under pseudonymet „en Bondesøn fra Tønder Amt“ i Kjøbenhavnsposten, og efterhånden skabtes så megen interesse for sagen, at man i juli 1839 kunne udsende indbydelse til en forening til dansk læsnings fremme i Slesvig. I september begyndte foreningen sin virksomhed, og Nis Hanssen kom til at lede den i de første fire år.¹²⁰ Det var ikke nogen speciel københavnsk forening, men hovedbestyrelsen, der i den første tid bestod af pastor Carl Frederik Brorson, lektor G. C. With, cand. theol. H. C. Lassen, generalkrigskommissær H. C. Riegels, Nis Hanssen og løjtnant E. von Ovesen (alle sønderjyder), sad i København. Fædrelandet udtalte varm sympati for tanken,¹²¹ men også i konservative kredse støttede man foreningen, ja Fædrelandet kunne endog meddele, at selveste majestæten havde skænket en række æstetiske skrifter til foreningen.¹²² Det første år grundlagdes 30 til 40 almuebogsamlinger, men man klagede over ikke at have tilstrækkeligt med bøger til at forsyne dem ordentligt.¹²³ Starten var lovende, og i de første fire år afsendtes ca. 20000 bøger samtidig med, at der blev grundlagt ca. 60 bogsamlinger.¹²⁴ Hovedbestyrelsens vigtigste opgave bestod kun i at virke som indkøbscentral i København, og da den kom til at stå i et vist modsætningsforhold til de liberale, navnlig efter Nis Hanssens prokongelige tale på Skamlingsbanke i 1844, mistede den sin betydning. Foreningen havde regeringens tillid og figure-

rede i Hof- og Statskalenderen, men førte i øvrigt en yderst stilfærdig tilværelse.

P. Hiort Lorenzens optræden i den slesvigske stænderforsamling 1842, der vakte røre overalt i landet, gav også anledning til dannelse af en forening „Til Opretholdelsen af den danske Nationalitet i Slesvig“. Planen blev fremsat på et møde på d'Angleterre den 30. november af A. F. Tscherning. Her blev det besluttet at gennemføre en marksubskription over hele landet, og det indkomne beløb skulle bruges til en gave til Hiort Lorenzen samt danne et fond til understøttelse og fremme af den slesvigske sag. Det skulle danne en krigskasse i kampen mod Slesvig-Holsten, udtalte Tscherning.¹²⁵ Man ville bevare det danske sprog og „standse vore tyske Landsmænds statsopløsende Virke“.¹²⁶ Af bestyrelsesmedlemmer kan nævnes Frederik Barfod, J. C. Drewsen, Jens Giødwad, Hother Hage, grev F. M. Knuth og ikke mindre end fire håndværksmestre. Interessen for denne subskriptionsplan nåede også til Sønderjylland, og P. C. Koch i Haderslev opfordrede J. P. With til at stifte et lignende selskab i Jylland til danskhedens forsvar.¹²⁷

Det nationale moment træder således langt klarere frem her end ved den foregående forening. Resultatet af marksubskriptionen blev ikke, hvad man havde ventet. På generalforsamlingen den 27. april 1843 udtalte A. F. Tscherning, at bidragene fra hovedstaden kun havde været små, og gejstligheden havde slet ikke vist den interesse, man havde gjort regning på. Subskriptionen gav kun 2521 rdl., heraf skulle de 500 rdl. anvendes til et sølvdrikkehorn til P. Hiort Lorenzen, og 1000 rdl. havde man sendt ham på grund af hans dårlige pengeforhold. Anvendelsen af det resterende beløb var forbeholdt nøjere overvejelse, da man vidste, at andre arbejdede med planer til en forening, der skulle tage sig af skolevæsenet i Slesvig.¹²⁸

Allerede fra januar 1843 havde Joachim Frederik Schouw og H. N. Clausen arbejdet med en plan, der, som A. F. Tscherning antydede, skulle tage sig af skolevæsenet i Slesvig og derved fremme den danske nationalitet i Hertugdømmerne.¹²⁹ Hovedpunktet i deres program var oprettelsen af en dansk lærd skole i Slesvig. Dette var begyndelsen til Syvstjernen, der trådte frem med en indbydelse i maj 1843 til „Oprettelse af danske Undervisningsanstalter i Nordslesvig“. I programmet påpeges en dansksproget undervisnings store betydning for den danske nationalitets bevarelse. Derfor vil man foruden oprettelsen af en dansk lærd skole søge at oprette et dansk skolelærerseminarium. For at få danske slesvigere ind ved retsvæsenet ønskede foreningen en lærestol i slesvigsk ret ved Københavns universitet.¹³⁰ Indbyderne for Københavns vedkommende bestod af professorerne H. N. Clausen, Joachim Frederik Schouw og J. E. Larsen, grossererne L. N. Hvidt, Nicolai Jonathan Meinert, H. P. Hansen og godsejer og fabrikør J. C. Drewsen. De dannede foreningens faktisk enevældige centralkomité, den såkaldte Syvstjerne.

Foreningens programpunkter var ønskemål for de fleste liberale,¹³¹ men vandt også tilslutning udover disses kreds, og selv kongen skulle have stillet sig velvilligt til sagen.¹³² En påbegyndt subscription gav derfor et ret godt resultat, og inden udgangen af juni havde der i København alene tegnet sig ca. 470 bidragydere.¹³³ Ifølge en opgørelse fra maj 1844 var der i København 571 medlemmer, og i hele landet havde ca. 7800 givet bidrag.¹³⁴ Det var således et ganske overordentligt antal bidragydere, foreningen havde mønstret, og navnlig er den store tilslutning på landet bemærkelsesværdig.

Omtrent samtidig med Syvstjernen dannedes Den slesvigske Forening i Haderslev (12. juni 1843), og her fremførte Christian Flor sin plan om en dansk folkehøj-

skole i Slesvig. Der manglede dog fuldstændig økonomiske midler til at gennemføre planen, og det var derfor naturligt, at der opstod et samarbejde mellem Syvstjernen og Den slesvigske Forening. Den 27. oktober 1843 afrejste Hans Nissen, Laurids Skau og Nis Steffensen, tre gårdejere fra Haderslev amt, til København, og her forhandlede de med „de syv“ om støtte.¹³⁵ H. N. Clausen var ikke særlig begejstret for Flors idé om en folkehøjskole, men på den anden side manglede der penge til at oprette en latin- og realskole. En bondehøjskole ville blive billigere, og de syv enedes da om at yde støtte til en sådan. Dermed var højskolen sikret for Den slesvigske Forening. Deputationens ophold i København sluttede med en stor fest på Skydebanen, som Syvstjernen afholdt. Laurids Skau holdt hovedtalen (som Christian Flor havde skrevet), og desuden talte Schouw, Clausen, Grundtvig, Lehmann og Tscherning.

Da sprogpatentet af 29. marts 1844 kom, lededes oppositionen mod det af Syvstjernen, men den petition, man udarbejdede som protest mod det, var meget moderat og havde ingen virkning; navnlig H. N. Clausen ville ikke indlade sig på demonstrationer. I foreningens beretning fra 1844 kommer dog en noget skarpere tone frem. Det påpeges, hvor udbredt deltagelsen har været i mange landsogne, hvor en præst eller skolelærer har fået omegnens bønder, ja endog husmænd og tjenestefolk til at tegne sig. „Dette er betegnende for det Nationales Eiendommelighed“. „Det er ikke betinget af højere Dannelse, men griber enhver, hvem det ikke er lykkedes ved falsk Kosmopolitisme eller aandelig Forskrivelse at forvanske og forstyrre Naturens Værk“.

Imidlertid mente Syvstjernen ikke, at undervisningsforeningen var nok, og den 28. juni 1844 udsendtes indbydelse til en „dansk-slesvigsk Hjælpeforening“.¹³⁶ Den

skulle „fremme Foretagender til dansk Nationalitets Op-retholdelse, Beskjermelse og Udvikling i Slesvig“ og være et „faststaaende Mellem- og Forbindelsesled imellem de Danske Syd og Nord for Kongeaaen“.¹³⁷ Rent praktisk skulle den understøtte dansk-slesvigske blade, udgive småskrifter om slesvigske forhold samt medvirke til udbredelse af dansk læsning i Slesvig. De syv underkrev for Københavns vedkommende; for Sjælland, Møn og Jylland skrev i alt 34 personer under. Den egentlige ledelse beholdt Syvstjernen som københavnsk centralkomité ligesom i undervisningsforeningen.

I løbet af 1845 ydede Hjælpeforeningen i alt 3149 rdl. til indkøb af bøger m. m. til læsningens fremme og til rejser for danske slesvigere (herunder studieophold ved danske seminarier).¹³⁸ Undervisningsforeningens midler gik hovedsageligt til højskolen i Rødding, der åbnede den 1. november 1844. I et brev fra 1846 til Flor opgør Schouw foreningens støtte til højskolen. Fra 1844 til 1846 blev der i alt ydet 12200 rdl., heraf 5000 rdl. som lån. Samtidig underrettede han Flor om, at man for fremtiden kun så sig i stand til at udrede forstander og lærerlønninger samt andre undervisningsudgifter.¹³⁹ Den svigtende interesse melder sig altså også her og resulterer i dårlige økonomiske forhold for foreningen. Overfor regeringen ytrede Syvstjernen i 1845 ønske om at få oprettet et dansk seminarium og en dansk lærd skole i Slesvig samt en lærestol i slesvigsk ret ved universitetet, men uden resultat.¹⁴⁰

Foreningens repræsentant i Odense, oberst Joseph Abrahamson, indsendte i februar 1845 en række forslag til Syvstjernen.¹⁴¹ Heri anbefalede han kraftigt ikke at lade den tyske presses angreb på Danmark stå ubesvaret hen; tværtimod burde der uafbrudt indsendes energiske protester. I mangel af andet vandt forslaget tilslutning, og det besluttedes, at Hjælpeforeningen skulle

finansiere foretagendet. De syv overdrog Orla Lehmann at affatte nogle artikler, der blev optaget i Augsburger Allgemeine Zeitung.¹⁴² Der nedsattes endvidere en komité, der skulle tage sig af sådanne avisartikler, bestående af Schouw, Orla Lehmann og D. G. Monrad. Monrad søgte at udvide virksomheden og ville indrykke en oversættelse af protesten i en engelsk avis, men der kom dog ikke noget ud af planerne.¹⁴³ Hermed ebbede interessen for disse avisartikler ud. Abrahamson, der ikke så lidt overvurderede sine bestræbelser, mente senere hen, at de to artikler i Augsburger Allgemeine Zeitung havde haft stor virkning. Hertugen af Augustenborg skulle være blevet nervøs over diskussionen og af den grund have holdt svar tilbage; tonen var nu i det hele mere nedstemt.¹⁴⁴

Syvstjernen søgte stadig at få tilbagekaldt sprogpatentet, og i juli 1846 fik de i Roskilde stænderforsamling antaget deres andragende om det danske sprogs betryggelse.¹⁴⁵ Videre kom sagen ikke, selv om kongen og regeringen i mange henseender sympatiserede med „de syv“s krav. Først i maj 1847 forordnede Christian VIII, at Haderslev Latinskole skulle omdannes til en dansk lærd skole, og omtrent samtidig oprettedes et dansk seminarium i Vonsbæk. Foreningens ønsker blev på denne måde i hovedsagen opfyldt, men selv førte den en ret stilfærdig tilværelse i tiden op til 1848.

Undervisningsforeningen påbegyndte sin virksomhed i det helt rigtige øjeblik. Hiort Lorenzens optræden i den slesvigske stænderforsamling havde for alvor skabt røre om Slesvig i København. Tschernings subscriptionsplan var det første skridt, men mislykkedes delvis. Ganske anderledes succes fik undervisningsforeningen, dels var den langt bedre organiseret med et stort antal lokale repræsentanter spredt rundt omkring i provinsbyerne, og dels dannede syv i offentligheden velrenommerede

personer den københavnske centralkomité. Desuden fremkom adskillige artikler om foreningen i alle liberalt prægede blade som for eks. Fædrelandet, Dansk Folkeblad, Dansk Ugeskrift og Københavnsposten. Den fik da også en for sin tid ret enestående tilslutning, men under den almindelige foreningsdepression i 1846 og 1847 danner den ingen undtagelse, og efter at dens programpunkter delvis blev opfyldt, mistede den hurtigt sin betydning. Trods sin kortvarige glanstid har foreningen i høj grad været medvirkende til at vække den nationale interesse.

Blandt studenterne førte de nye bevægelser, der dukkede op i tiden omkring tronskiftet, til dannelse af Academicum, Studentersamfundet og Det skandinaviske Samfund. Academicum var oprettet i 1839 og udgået fra Regensen som afl ser af den gamle Regensens Læseforening (stiftet 1832). Denne havde i begyndelsen haft et vist selvstyre, men da den begyndte at „politisere“, blev den sat under tilsyn af det theologiske fakultet. Dette resulterede i dannelsen af Academicum eller Den akademiske Læseforening.¹⁴⁶ Stifteren og den egentlige leder af Academicum var Carl Ploug, og medlemmerne bestod navnlig af yngre provinsstudenter. I 1839 og 1840 var foreningen s de for en række politiske diskussioner,¹⁴⁷ og medlemstallet steg kraftigt. Maj 1839 havde foreningen 278 medlemmer, i oktober samme år var tallet over 300.¹⁴⁸ Mange af Studenterforeningens medlemmer gik over i Academicum, fordi de fandt den gamle forening for stiv og tør, således Goldschmidt i 1841.¹⁴⁹ Indenfor Academicum fandtes igen en såkaldt Karikaturforening, hvor en del af Academicums tegnekyndige medlemmer morede sig med at illustrere samtidige udenrigspolitiske begivenheder. I 1840 optrådte den med nogle karikaturer af Christian VIII, der vakte anstød selv blandt Academicums egne medlemmer. Tegningerne var tillige ophængt på en sådan måde, at de faktisk var of-

fentligt tilgængelige. Dette kunne politidirektøren, Cosmus Bræstrup naturligvis ikke tolerere, og da han truede med omgående at skride ind, blev fraktionen ophævet januar 1841 og trådte ikke mere i virksomhed.¹⁵⁰ Politiet holdt for øvrigt Academicum under stadig kontrol og havde som tidligere nævnt en fast rapportør sidende som medlem. Det var imidlertid ikke sidste gang, at foreningen kom i karambolage med politiet. Til fastelavnsfesten 1842 havde Carl Ploug skrevet en farce ved navn „Kjærlighed under Quarantaine“, der ironiserede over regeringens politik og desuden antydede konstitutionens snarlige indførelse i Danmark. Carl Ploug inviterede selv i et lidt maliciøst brev politidirektøren til at overvære forestillingen.¹⁵¹ Et tilbud, han dog ikke benyttede sig af. Gennem sin rapportør fik han et referat af farcen, der havde været en „Allusion paa Constitutionens Indførelse i Danmark“.¹⁵² Bræstrup krævede derefter stykket udleveret til gennemlæsning, men måtte lade sig nøje med et resumé, idet Ploug erklærede ikke at være i besiddelse af nogen egentlig tekst til stykket. Referatet foranledigede åbenbart ikke politiet til at foretage sig yderligere, og hermed endte sagen.

Da nogen nedgang satte ind i 1842—43,¹⁵³ talte meget for en sammenslutning med Studenterforeningen, bl. a. økonomiske grunde, og efter mange og lange forhandlinger fandt sammenslutningen sted nytår 1844. Hermed fik Studenterforeningen et stort tilskud af yngre liberale studenter, og politik fik yderligere indpas, men adskillige, som for eks. Lehmann, havde dog været medlem af begge foreninger.

Studentersamfundets og Det skandinaviske Samfunds kortvarige eksistens skal ikke atter skildres her, de må blot nævnes som resultater af den øgede interesse for politik blandt studenterne. Forbudet mod det sidstnævnte samfund vakte imidlertid røre langt ud over studenter-

nes kreds og var måske med til at skabe mere interesse for skandinavismen, end der ellers ville have været.

Ganske kort tid efter Det skandinaviske Samfunds ophævelse stiftedes den 1. september 1843 Det skandinaviske Selskab, hvis formål var „at fremme en nærmere Forbindelse mellem de skandinaviske Folk dels ved regelmæssige Sammenkomster med Svenske og Nordmænd af de dannede Klasser, der besøge Kjøbenhavn, dels ved Foretagender, sigtende til at befordre almindeligere Kendskab til de skandinaviske Sprog“. Blandt stifterne kan nævnes H. N. Clausen, C. T. Engelstoft, grosserer og rådmand H. P. Hansen, J. L. Heiberg, bankdirektør L. N. Hvidt, J. N. Madvig, grosserer Nikolai Jonathan Meinert, D. G. Monrad, Joachim Frederik Schouw og stiftsprovst E. C. Tryde.¹⁵⁴ Det var altså en række af Københavns prominente borgere, der stod bagved. Regeringen var derfor mere betænkelig ved at ophæve et sådant selskab end en sammenslutning af studenter, og den nøjedes med et forbud mod, at det lagde „nogensomhelst politisk Tendens for Dagen“.¹⁵⁵ Endelig var stifterne for størstedelen folk i en mere moden alder og ikke videre interesseret i den politiske skandinavisme; det var altså ikke nær så farligt. På den anden side var man fra konservativ side nok klar over, at det næppe helt ville afholde sig fra enhver politisk virksomhed. Ifølge Fædrelandet er det åbenbart, at det ikke kan have andet end politisk øjemed, skrev Hans Krabbe Carisius til ministerresident Christian Bille.¹⁵⁶

Forbilledet for dette skandinaviske selskab angives i selskabets forhandlingsprotokol at være de nordiske naturforsker møder, der begyndte i 1839 i Göteborg og fortsatte med årlige sammenkomster skiftevis i de tre nordiske hovedstæder.¹⁵⁷ Før den tid var skandinaviske sympatier dog ikke ualmindelige blandt akademikere, og det kan nævnes, at N. M. Petersen i 1837 fremkom

med et romantisk præget forslag til en „forening til de nordiske folks oplysning og forædling“.¹⁵⁸ Den skulle være et upolitisk broderskab, hvor de forskellige brødre kunne fremsætte forslag til gavn for rigerne.

Det Knejs, Hr. Folket slog i Lommen ved Efterretningen om Scandinaviske Samfunds Ophævelse.

Overfor danske udemokratiske overgreb forholdt publikum sig passivt —

Til at begynde med var en del af stifterne bange for, at selskabets stiftelse skulle blive opfattet som en demonstration mod regeringen, og bestyrelsen optrådte derfor med største forsigtighed.¹⁵⁹ Denne forsigtige holdning faldt ikke i Københavnspostens smag, i stedet for burde det offentligt have udtalt sin misbilligelse og beklagelse af forbudet mod samfundet. Ligeledes harcel-

lerede bladet over, at regeringen her fandt en del af sine mest trofaste tjenere. Regeringen vil altså ikke ophæve selskabet, fortsatte det, vel på grund af de mange respektindgydende navne. „Den har en prisværdig Respect for den offentlige Mening, naar denne repræsenteres af

— men den frie norske forfatning hyldede man — på afstand („Corsaren“ 25. aug. 1843).

Mænd, hvis sociale Stilling eller anerkendte Betydning i litteraire eller paa andre offentlige Gebeter gjør dem ukrænkelige, ligesom til Helgener for den sig altid under Autoriteten bøgende Masse“.¹⁶⁰ I virkeligheden en yderst rammende karakteristik af regeringens standpunkt.

Selskabet kom på denne måde hovedsageligt til at virke rent oplysende, det blev aldrig i ret høj grad præget af unionstanken. Tilslutningen var meget stor, allerede i november 1843 havde selskabet over 700 medlemmer,¹⁶¹

1844 nåede man op på 1073 medlemmer, heraf 903 i København.¹⁶² Året 1845 blev højdepunktet med i alt 1406 medlemmer, heraf 1200 i København.¹⁶³ Derefter dalede medlemstallet jævnt til ca. 1000 i 1849.¹⁶⁴

Kort tid efter dannelsen nedsatte selskabet en „litterair Comité“, der i oktober 1843 afgav en beretning, hvori man foreslog, at der blev oprettet et lånebibliotek med tilhørende læsestue. Til biblioteket burde der anskaffes hovedværker fra naborigernes æstetiske, videnskabelige og folkelige litteratur.¹⁶⁵ I 1846 havde dette bibliotek ca. 700 bind hovedsageligt svensk og norsk skønlitteratur samt en hel del småskrifter, og man kunne reklamere med et voksende udlån.¹⁶⁶ Samtidig afholdt selskabet en række foredrag, hvoraf en del blev udgivet i 1847. Det første af disse foredrag blev holdt den 14. september 1843 og handlede „Om Betydningen af et Folks Nationalitet til Opklaring af Selskabets Formaal“. Heri udtalte E. C. Tryde, at selskabets formål var at fremme en indbyrdes åndelig forståelse og forening, og dette lod sig ikke forene med en „indvortes politisk Forbindelse“.¹⁶⁷ I referatet af foredraget i Fædrelandet og Kjøbenhavns-posten fremhævedes det imidlertid, at dette ikke kunne antages at være i overensstemmelse med stifternes opfattelse. Tryde henvendte sig derfor straks til bestyrelsen (der bestod af H. N. Clausen, S. A. V. Stein, A. G. Sommer og Monrad) og anmodede den om at erklære sig enig med ham i hans grundtanker. I modsat fald kunne han for fremtiden ikke samarbejde med den.¹⁶⁸ Dette ville bestyrelsen ikke gå med til, i det hele var man uvillig til at foretage skridt, „hvorved Stifterne betegnedes som adskilte fra Selskabets øvrige Medlemmer“. Man ville gerne fremlægge Trydes erklæring, men ikke sætte sagen under debat.¹⁶⁹ Bestyrelsen ønskede således at holde selskabet åbent for flere anskuelser ved at undlade at tage noget fast standpunkt. Lovene, der blev vedtaget på en

generalforsamling i oktober 1843, er naturligvis fuldstændig tavse på dette punkt.

De øvrige foredrag affødte ikke nogen tilsvarende diskussion, men ofte protesteredes der mod en alt for overdreven skandinavisme og navnlig mod unionstanken. Grundtvig advarede mod enhver sammenkobling af de nordiske lande, herved ville den mindre altid blive fuldstændig underlagt den større.¹⁷⁰ Ligeledes tog både J. J. A. Worsaae og N. L. Høyen afstand fra en alt for stærk skandinavisk begejstring i deres foredrag.¹⁷¹ Schouw advarede under en gennemgang af „Skandinaviens Natur og Folk“ mod at overvurdere naturforholdenes indflydelse på folkekarakterens udvikling. Madvig var i sit foredrag ret kritisk indstillet overfor skandinavismen og benægtede faktisk, at der eksisterede nogen „skandinavisk kultur“.

Det var således en meget spag form for skandinavisme, der fremkom i selskabet, men det må samtidig erindres, at det ifølge politiets tilhold ikke kunne tillade sig at gå ret vidt, og at det blev holdt under stadig kontrol, kan der ikke være tvivl om.¹⁷² Under festlighederne i København ved det andet nordiske studentermøde i 1845 holdt selskabet en fest for de nordiske studenter i Dyrehaven, men stod i øvrigt uden for arrangementet. Ved denne studenterfest viste det sig, at skandinavismen kun rigtig kunne begejstre de yngre nationalliberale, når den blev sat i forbindelse med hævdelsen af danskheden i Slesvig. Trods det, at en stor del af de unge nationalliberale kommer ind i selskabet og tillige i bestyrelsen, bliver det altså mere præget af de gamle liberales rationalisme end de yngres nationalisme.

Mens Fædrelandet i alle måder gik ind for Det skandinaviske Selskab, indtog Kjøbenhavnsposten straks fra begyndelsen af en mere kritisk holdning. Navnlig efter 1845, da den politiske interesse var i dalen, kom en kraf-

tig kritik af skandinavismen til orde. Skandinavismen har ført til nationalitetsideens fremkomst. Hævdelsen af modersmålet i Slesvig måtte naturligvis billiges, men dette måtte ikke føre til, at man derved glemte konstitutionssagen og erstattede den med andre politiske ideer for eks. hadet mod tyskerne.¹⁷³

I sidste halvdel af trediverne opstod en del foreninger med tilknytning til bestemte erhvervsgrene. Her skal Industriforeningen, Haandværkerforeningen og Haandværkerdannelsesforeningen nævnes. Desuden skabte odenseboghandleren Johan Milo i 1837 en boghandlerforening, og en Contoiristforening (den senere Handels- og Kontoristforening) blev dannet i 1841, men virkede i fyrreerne udelukkende som selskabelig forening.¹⁷⁴

Allerede tidligere havde der eksisteret foreninger med nær tilknytning til håndværkere og med det formål at oplyse og opdrage dem mest muligt. Det første „Selskab til unge Haandværkeres Dannelse“ stiftedes 1798, men havde kun kort levetid. Samme skæbne led et „Selskab for indenlandsk Kunstflid“ fra 1808. Bedre gik det imidlertid det „Selskab til Naturlærens Udbredelse“, som H. C. Ørsted stiftede i 1824. Udviklingen fortsatte med oprettelsen af et „Læseselskab for Kunstnere og Haandværkere“ i 1830 af Fritz Hertzsprung, fabrikør G. Schleisner og bogtrykker Jacob Behrend, men efter Industriforeningens stiftelse ophørte det med at have nogen betydning.¹⁷⁵ Den samme bogtrykker Behrend fik dannet en „typographisk Forening“ i 1835, der nærmest var tænkt som en understøttende, dels oplysende forening. Den udgav et blad „Concordia“, redigeret af C. Rosenhoff, der eksisterede en kort tid som et rent underholdningsblad uden at vi typograferne nogen særlig interesse.¹⁷⁶

De her nævnte selskaber havde alle oplysende formål.

d.v.s. de ønskede at støtte industri og håndværk indirekte. Med den politiske udvikling og den forbedrede økonomiske situation i slutningen af trediverne følger nu også ønsket om, at associationerne skal gribe direkte ind i erhvervslivet. Således dannede de økonomiske forhold i trediverne i forbindelse med liberalistiske synspunkter baggrunden for Industriforeningen. „Det var Folket, der nu i Stedet for Staten gennem Sammenslutning i Foreninger eller Aktieselskaber skulde løfte i Flok og løse de Opgaver, Udviklingen førte med sig“.¹⁷⁷ Ifølge Camillus Nyrop stammede ideen til Industriforeningen fra guldsmed J. Dalhoff, der kom tilbage til København i 1837 efter en længere rejse i Tyskland. Han talte med G. Forchhammer (professor ved universitetet) om sagen og fik ham gjort interesseret, således at Forchhammer vel må siges at være den, der har organiseret foreningen.¹⁷⁸ At J. Dalhoff skulle være den egentlige ophavsmand, er senere blevet bestridt, og ideen skulle i stedet været opstået i Det kgl. Landhusholdnings-selskab og Selskabet til Naturlærens Udbredelse.¹⁷⁹ Spørgsmålet lader sig næppe afgøre, idet sådanne foreningers nytte herhjemme diskuteredes meget i samtiden under henvisning til deres betydning i udlandet. Endelig eksisterede der i forvejen en „Forening for Konstens Opmuntring“, der kraftigt gjorde opmærksom på sin eksistens, da Industriforeningens indbydelse fremkom.¹⁸⁰ Denne forgænger søgte at afsætte medlemmernes industrigenstande både i Danmark og udlandet. Efter Industriforeningens fremkomst gled den imidlertid atter tilbage i fuldstændig ubemærkethed.

Indbydelsen blev udsendt den 1. maj 1838, og formålet var: 1) at afholde udstillinger, 2) at søge forbindelse med udlandet angående nye maskiner, 3) at udgive en teknisk journal og 4) at afholde foredrag og diskussioner.¹⁸¹ Tilslutningen blev stor, og allerede samme år

nåede antallet af medlemmer op på 539, i 1839 fandtes der 931 (heraf 712 i København). De følgende år stagnerede medlemstallet, men efter 1842 steg det igen kraftigt år for år indtil 1848, da foreningen havde 1922 medlemmer (heraf 1850 i København).¹⁸² Tilslutningen i provinsen er bortset fra de første år forsvindende, Industriforeningen er altså en københavnsk foreteelse.

Størstedelen af medlemmerne var håndværkere, industridrivende, grosserere og detailhandlere, men også en hel del embedsmænd indmeldte sig. I det første repræsentantskab fra 1838 på 26 personer var ca. halvdelen embedsmænd eller tilhørte liberale erhverv. Tage Algreen-Ussing, Jonas Collin, C. N. David og G. Forchhammer, Orla Lehmann og H. C. Ørsted var med i dette første repræsentantskab, men adskillige af disse „theoretici“ glider efterhånden ud.

Indenfor Industriforeningen udskiltes i oktober 1839 en „mercantilsk Industriforening“, og en indbydelse blev kort tid efter udsendt i Fædrelandet og Kjøbenhavns-posten.¹⁸³ Bagved stod grosserer H. L. Danchell (formand), fabrikant H. P. Frederiksen, blikkenslager Fritz Meyer m. fl., d.v.s. en grosserer og en del københavnske industridrivende. Kort tid efter trådte Orla Lehmann ind i foreningen. Mens Industriforeningen navnlig søgte at højne håndværkernes standard ved at fremkomme med tekniske nyheder i Industriforeningens Tidende, skulle Den mercantile Industriforening virke direkte i merkantil retning. Foreningen skulle søge at bringe købmænd og industridrivende i nærmere kontakt med hinanden, og desuden skulle en bedriftudvidelse gøres lettere for producenten.¹⁸⁴ Her kom modsætningsforholdet frem mellem fabrikantinteresser og lavsinteresser. I sit program gjorde foreningen tillige opmærksom på, at man havde planer om et „Laaneinstitut for Haandværkere“.¹⁸⁵ Låneinstituttet blev imidlertid aldrig gennemført i praksis,

men foreningen gjorde sig navnlig bemærket ved anlæggelse af nogle aktieselskaber, der alle blev varmt anbefalet af Fædrelandet. Det første eksempel herpå var et maskinhørspinderi. Indbydelse blev udsendt i marts 1840, og direktionen for Den mercantile Industriforening, der havde underskrevet indbydelsen uden at yde nogen økonomisk garanti, angav, at dividenden sikkert ville beløbe sig til ca. 30 %.¹⁸⁶ To måneder senere var der tegnet for 100.000 rdl. aktier, og man kunne indkalde en generalforsamling.¹⁸⁷ H. L. Danchell, Orla Lehmann og lektor Julius Wilkens skulle udarbejde nye statutter, idet det oprindelige udkast blev kasseret, og man udtaler sig allerede mere forbeholdent om de forventede dividender.¹⁸⁸ Endnu i 1842 var spinderiet ikke kommet i gang, men omsider blev det oprettet for kun at eksistere ganske kort tid.

Et projekt til udnyttelse af arealerne ved Limensgade på Bornholm blev ligeledes anbefalet af foreningen, uden at den dog som i første tilfælde stod som indehaver af koncessionen. Projektet havde samme sørgelige skæbne som maskinhørspinderiet, men da var Den mercantile Industriforening forlængst ophørt med at eksistere.¹⁸⁹

Allerede i 1840 blev det klart for Den mercantile Industriforenings få medlemmer (1839 havde den 66 medlemmer, 1840 150),¹⁹⁰ at den ikke selv kunne gennemføre større planer, og indenfor selve Industriforeningen blev der nedsat et udvalg bestående af I. J. Unsgaard, H. L. Danchell, L. N. Hvidt og isenkræmmer F. Winther for at undersøge, om den burde virke i merkantil retning. Udvalget gav et ret svævende svar, men en senere nedsat lovkomité mente, at Industriforeningen skulle virke i merkantil retning. Der var derfor intet til hinder for en sammenslutning, og en sådan fandt sted i november 1840.¹⁹¹

I de følgende år tog Industriforeningen sig af de mer-

kantile spørgsmål foruden den almindelige oplysende virksomhed og fik dannet Det sjællandske Jernbaneselskab, der konstituerede sig i 1844. Planen til låneinstituttet blev også taget op til fornyet drøftelse, men da de dårlige økonomiske forhold satte ind, måtte man skrinlægge den.

Først i 1840 fik Industriforeningen vedtaget sine love, og ved forhandlingerne herom skiller de liberalistiske synspunkter sig tydeligt ud fra håndværkerinteresserne. Efter det første lovudkast af 18. maj 1840, der vedtoges næsten uændret 17. juli 1840, fremkom urmager Henrik Kyhl, der vel må siges at repræsentere håndværkerinteresserne, med et nyt udkast og en kritik mod det første. I bestyrelsens udkast ville man foretage en reduktion af Industriforeningens Tidende og i stedet udsende kvartalsberetninger. Efter Kyhls mening ville dette være ødelæggende for foreningens oplysende virksomhed, og samtidig ville udenbys medlemmerne herved tabe interessen. Ligeledes opponerede han mod, at foreningens embedsmænd valgtes indirekte, d.v.s. af repræsentantskabet. Mod de forslag, der havde været fremme om foreningens direkte deltagelse i erhvervslivet, vendte Kyhl sig navnlig: „Derimod skal det aldeles ligge udenfor Foreningens Bestemmelse at virke ved Laan, Forskud, Fabrications- eller Udførselspræmier, directe Deeltagelse i industrielle Enterpriser, eller lignende Midler, ved hvilke Foreningens Kasse kan være udsat for Pengetab“.¹⁹² Urmager Kyhls dissens vandt imidlertid ikke gehør, og kort tid efter blev det oprindelige lovudkast vedtaget.

Industriforeningen var således i begyndelsen stærkt præget af liberalismen, men i januar 1840 var man dog gået ind for en protektionistisk toldlovgivning. Vedrørende lavene anså man deres ophævelse for nødvendig, de måtte dog erstattes med andre organisationer.¹⁹³ Efterhånden som tiden går, bliver de faglige spørgsmål de

vigtigste, og adskillige af de liberale embedsmænd gik ud af foreningen. I 1839 og 1840 var Lehmann, Algreen-Ussing og David med i en del af de mange komiteer,¹⁹⁴ og i 1841 var Lehmann viceformand,¹⁹⁵ men fra 1843 og fremefter findes ingen af dem mere i bestyrelsen. Forskellen viser sig især efter 1846, og ved generalforsamlingen i 1847 kom 5 polytekniske kandidater ind i repræsentantskabet, mens embedsmændene næsten helt forsvandt derfra.¹⁹⁶ Samtidig søgte foreningen at udvide sin oplysende virksomhed, og fra september 1847 afholdtes belærende og underholdende sammenkomster for unge håndværkere. Foreningens passivitet i politisk henseende i de senere år må sikkert sættes i forbindelse med den økonomiske nedgangsperiode, der begynder omkring 1846, men naturligvis også med den almindelige mangel på politisk interesse. Det er ligeledes karakteristisk, at Industriforeningen ikke tog nogen del i røret i 1848.

Diskussionen om lavenes berettigelse satte for alvor ind i 1840, og magistraten nedsatte en lavskommission, der skulle behandle spørgsmålet. Dette vakte selvfølgelig nervøsitet blandt håndværksmestrene, og på initiativ af snedkermester Lasenius Kramp sluttede en del af dem sig sammen i en håndværkerforening. I en indbydelse, stilet til samtlige lavsmestre fra en del af de københavnske oldermænd, opfordredes disse til med forenede kræfter at varetage lavenes interesser.¹⁹⁷ Oprindelig kunne kun lavsmestre blive medlemmer, men i 1846 ændredes dette til, at enhver håndværker, „der som saadan har Borgerret“, fik lov til at indtræde.¹⁹⁸

Meningen var, at man skulle lade foreningen få indflydelse på de kommunale valg, idet håndværkerne havde sæde i kommunalbestyrelsen, og af denne var lavskommissionen fremgået.¹⁹⁹ Tilslutningen blev derfor ret betydelig i begyndelsen, da mestrene var skræmt af kommissionen, og i efteråret 1840 havde den 457 medlem-

mer.²⁰⁰ Imidlertid trak lavskommissionens arbejde i langdrag; dens arbejde vedrørende håndværkerlavene sluttede først 1847 med et meget magert resultat. Følgelig svandt interessen hos håndværkerne for foreningen, og medlemstallet dalede jævnt fra år til år, og i september 1847 var det kun på 171.²⁰¹

En sådan forening kunne ikke vente bifald fra nationalliberal side, og et vist modsætningsforhold til Industriforeningen og især Den mercantile Industriforening kunne heller ikke undgås. Det må dog påpeges, at adskillige af de ledende indenfor Haandværkerforeningen også var medlemmer af Industriforeningen.

Ved borgerrepræsentantvalget i 1843 opstillede Haandværkerforeningen en kandidatliste, men denne tilfredsstillende langt fra Fædrelandet. Mange af dem er mest tilknyttet til deres bedrift, lever under ret tarvelige vilkår og mangler derfor udsyn. Til gengæld opstillede Fædrelandet sin egen kandidatliste, hvorpå bl. a. brygger J. C. Jacobsen og grosserer Meinert findes.²⁰² I 1846 afholdtes der prøvevalg i Haandværkerforeningen til stænderforsamlingen, flest stemmer fik Orla Lehmann, magister Frederik Hammerich, jernstøber P. F. Lunde, D. G. Monrad, L. N. Hvidt, grosserer A. N. Hansen og brygger J. C. Jacobsen. Det ses således tydeligt, at stemningen har ændret sig. Københavnsposten kommenterer da også resultatet med tilfredshed og bemærker, at det er rart at se, at de absolutistiske valgkandidater er forsvundet. Vi er altså kommet videre siden 1840, næppe halvdelen (i alt 20 blev opstillet ved prøvevalget) er dog erklæret konstitutionelt sindede, og nogle er ikke engang demokrater, Lehmann kan for eks. ikke henregnes til de konsekvente demokrater.²⁰³

Haandværkerforeningen deltog således livligt i det politiske liv i fyrrerne, og ved sin opstilling af valgkandidater kom den til at virke som politisk organisation

uden at være tilknyttet de liberale eller de konservative, men kæmpede for sine egne interesser. Dette kom i endnu højere grad til at spille en rolle i september 1848 ved valgene til den grundlovgivende rigsforsamling, hvor foreningen opstillede sine egne kandidater på betingelse af, at de garanterede „en sindig, men sikker Udvikling af Landet“.²⁰⁴ Blandt de københavnske adresser mod den almindelige valgret fandtes også en fra Haandværkerforeningen, hvor man advarede mod landvælgerens overvægt.²⁰⁵

Langt mere politisk aktiv blev Haandværkerdannelsesforeningen i 1848. Den blev stiftet på Rasmus Sørensen's initiativ i 1847 for ved undervisning at udbrede oplysning blandt håndværkssvende.²⁰⁶ Den rummede både mestre og svende, selv om den navnlig havde taget sigte på svendene, men tilslutningen var i begyndelsen ikke overvældende. Imidlertid havde både Haandværkerforeningen og Industriforeningen påbegyndt et oplysningsarbejde blandt svendene, men alligevel fortsatte Haandværkerdannelsesforeningen.²⁰⁷ Grundtvig åbnede foreningens første møde den 25. oktober 1847 og talte om den almene oplysning. På dette tidspunkt havde foreningen 170 medlemmer, og fra nu af blev tilslutningen større. Den 8. november var der 250, i december 400, og den 1. januar 1848 havde den omkring 450 medlemmer, deriblandt en stor del svende.²⁰⁸

Politik fik hurtigt indpas, og Christian VIIIs død og februarrevolutionen gav udviklingen yderligere et skub fremad. Karakteristisk for stemningen er det, at Kjøbenhavnsposten kunne dementere, at Schouw og Clausens ret moderate skrift „Ved Tronskiftet“ var blevet læst op i foreningen.²⁰⁹ Dette viser, at politik også vinder indpas blandt håndværkssvende, måske til dels betinget af den økonomiske krise i 1847.

Selv om regeringen ikke yndede foreninger, der tog

sig af statens anliggender, støttede den dog varmt den af magister J. C. Lindberg stiftede Forening til Statsgældens frivillige Afbetaling. Den endelige stiftelse fandt sted i 1842, men først havde man indsamlet en stor mængde tillidsadresser til foretagendet rundt omkring

Foreningen til Statsgældens frivillige Afbetaling var ofte skive for „Corsaren“s munterhed (15. maj 1842).

i landet under regnskabsfører H. C. Hansens ledelse. Foreningen var landsomfattende, og indbydelserne tryktes både på dansk og på tysk. I København dannedes en centralkomité, hvor A. S. Ørsted var formand, desuden præsiderede biskop J. P. Mynster, grev Joseph Reventlow-Criminil og P. C. Kierkegaard i samme centralkomité.²¹⁰

Centralkomiteen, der i alt bestod af 21 medlemmer, vedtog foreningens foreløbige bestemmelser, og her blev det bestemt, at pengene kunne indsendes direkte til statsgældskasserne enten i København eller i Rendsborg.²¹¹

De liberale billigede naturligvis ikke en sådan forening, der kunne bidrage til at stive enevældens position af. Et par forsøg, som foreningens utrættelige, men noget naive forkæmper, regnskabsfører H. C. Hansen, gjorde,

Statsgjælds-Afbetalings-Selskabets Vaaben og
Devise.

Flineh se.

„Vær Du vort Selskabs Styrtsgubinde!“

„Corsaren“ antyder ondskabsfuldt mindre idealistiske motiver bag Statsgjælds-afbetalings-foreningens virke (15. maj 1842).

for at få Schouw ind i bestyrelsen, gav intet resultat.²¹² Lehmann taler om den frivillige „Statsgjælds Galskab“, og både Fædrelandet og Kjøbenhavnsposten harcellerer gentagne gange over den og fremhæver triumferende de ringe beløb, der indkom. Det kan heller ikke siges, at de indkomne beløb bidrog stort til statsgældens formindskelse; i løbet af det første halve år, blev kun afbetalt 363 rdl.,²¹³ og bidragene forøgedes ikke i den kommende tid.

Flere af centralkomiteens medlemmer mente åbenbart, at en sådan patriotisk gerning måtte kunne drage interessen bort fra liberalismen. En politirapportør meddelte

i 1842, at lederne regnede med at kunne „sætte de Liberale i Knibe med dette Nationalanliggende“.²¹⁴

I december 1842 havde foreningen 331 medlemmer,²¹⁵ og navnlig mange håndværksmestre sluttede sig til den, desuden rummede den en del svende, arbejdere og andre småkårsfolk. Endog „en lille Dreng“ blev anført på listen over bidragyderne til statsgældens formindskelse. De mange håndværksmestre blev hvervet, ved at ledelsen henvendte sig til samtlige lavsoldermænd, tilbød dem plads i bestyrelsen og bad dem få så mange som muligt til at tegne sig.²¹⁶ Typisk nok er Holmens mestre og arbejdere særdeles fyldigt repræsenteret. Men trods mange møder, hvor fædrelandske sange blev afsunget under J. C. Lindbergs ledelse, belærende foredrag om denne, den bedste af alle regeringer, og trods al mulig støtte fra staten, gik det trægt med afbetalingen. Følgende blev udtalt på et sådant agitationsmøde „mellem Tvivl og Haab for Sagens Fremme“:

Om hver en Stand i Danmark vil
 Ei efter Evne hielpe til
 Paa Landets Gjeld at sætte ned,
 Hvad nytter saa vor Virksomhed,
 Da er de Penge, som vi gav,
 Kun kastet i et bundløst Hav,
 Hvor over Bølgen farer hen,
 Mens Hydra voxer til igien.

Dog, nei!, vi frygter ikke saa!
 At dette Værk skal gaa i staae,
 Som danske Mænd har sat igang,
 Højrøstet over Dannevang,
 Men at vort Haab skal blomstre op
 Til Held for Statens syge Krop,
 Som venter kun paa Lægedom
 Af dem, hvis Kasse ei er tom.²¹⁷

Lindberg var primus motor i foreningen, og da han i begyndelsen af 1844 endelig fik et præstekald på Falster, ophørte den med at eksistere. Medlemmerne i centralkomiteen agtede ikke at fortsætte de folkelige møder, og håndværksmestrene magtede det ikke. Desuden havde foreningen indtil da ikke haft held til at drage interessen bort fra nationalliberalismen.

Tiden fra 1839 til 1848 danner en epoke i den politiske udvikling; et tidsrum, hvor politisk opposition afløser det foregående tiårs vågnende politiske interesse. Indenfor foreningerne sætter denne udvikling sig også spor, og det er også muligt her at fastlægge et skel, der omtrent falder sammen med det andet. En oplysende virksomhed bliver afløst af eller suppleret med en politisk tendens, der klart står i modsætning til det enevældige styre. Hertil kommer interessen for danskheden i Slesvig og skandinavismen, to meget nær sammenknyttede begreber. Den slesvigske undervisningsforening og Det skandinaviske Selskab dannedes omtrent samtidigt, og det var næsten de samme personer, der sad i bestyrelserne. I Lehmanns ridehustale træder de yngre liberales ønsker med skandinavismen klart frem.

Den økonomiske opgang, der begynder omkring 1830, skaber politisk interesse navnlig blandt de mere velstillede og akademikerne. Industriforeningen er det sted, hvor denne borgerstand søger at modvirke de snærende lavsbånd. Så længe den økonomiske opgang vedvarer, så længe er liberalismen en betydende faktor indenfor denne forening, men da nedgangen sætter ind, tager rent faglige spørgsmål overhånd. Imidlertid findes en vis mangel på interesse i mange foreninger, allerede inden krisen begynder, og der må derfor findes andre årsager til denne stagnation end økonomiske faktorer. Her skal nævnes to ting, der afgjort har indvirket på foreningslivet.

I 1839—40 stillede de liberale store forventninger til den kommende tid og regnede med, at regeringen ville indtage en imødekommende holdning overfor de mange konstitutionsønsker. Efterhånden som tiden gik, og oppositionen ikke gav det ønskede resultat, kunne den politiske interesse ikke holdes ved lige, og dette kunne igen ikke undgå at påvirke foreningerne.

Den kreds af mennesker, der dannede foreningernes publikum, var ikke stor, og da der i begyndelsen af fyrerne fremkom en ikke ringe mængde foreninger, kunne de ikke alle bevare et højt medlemstal endsige gå frem. Konkurrencen blev let for hård.²¹⁸

Da tillige den økonomiske krise kom, forstærkede den nedgangen og fik mange blandt middelstanden til at vende sig bort fra liberalismen. Uden for København var til gengæld den politiske interesse i stærk vækst, hvad der resulterede i Bondevenneselskabets dannelse i 1845 og landkommunalforeningerne.

DEN SOCIALE SAMMENSÆTNING.

Det var kun en begrænset del af den københavnske befolkning, der var foreningsmedlemmer. Omtrent halvdelen omfattende svende, arbejdere, tyende o. l. stod næsten helt udenfor. Akademikere, industri- og handelsstanden, håndværksmestrene dominerede foreningslivet. Indenfor de forskellige foreninger er der imidlertid så store forskelle i den sociale sammensætning, at det ikke er berettiget at betragte dem under et. En gruppering efter formål kan have en vis berettigelse, idet en sådan inddeling ofte, men ikke altid, nogenlunde falder sammen med en inddeling efter erhverv.

Helt for sig står de lærde selskaber, der næsten udelukkende består af akademikere, herunder igen professorer og enkelte højere embedsmænd. Godsejere kan også

være repræsenteret, og interessant er det at se, at J. C. Drewsen i 1845 var medlem af Videnskabernes Selskab. I Selskabet for Naturlærens Udbredelse, der i Hof- og Statskalenderen også rubriceredes under lærde selskaber uden dog helt at kunne gøre krav på denne titel, findes adskilligt flere ikke-akademikere, f. eks. et par grosserere, en mekanicus og en urtekræmmer.

I Athenæum var medlemmernes inddeling efter erhverv således i 1845:

Gejstlige embedsmænd	19 = 3	%
Højere civile embedsmænd	97 = 13	%
Lavere civile embedsmænd	112 = 15	%
Militære embedsmænd	167 = 23	%
Lærere	11 = 2	%
Liberale erhverv og kandidater	124 = 17	%
Studenter	6 = 1	%
Grosserere, fabrikanter, mæglere, agenter, købmænd o. l.	98 = 13	%
Privat administration, forvaltere	15 = 2	%
Håndværksmestre og gartnere	9 = 1	%
Detailhandlere, traktører, vognmænd	35 = 5	%
Svende, arbejdere, tyende o. l.	0 = 0	%
Rentenydere	4 = 0.5	%
Godsejere	6 = 1	%
Bønder	4 = 0.5	%
Uangivet	21 = 3	%

Fordelingen viser, at Athenæum i ganske overvejende grad er præget af akademikere samt de ledende indenfor industri og handel.²¹⁹ Dette er dog ikke mærkeligt, idet bibliotekets hele karakter lå betydeligt over de øvrige befolkningsgruppers dannelsenstrin.

Også indenfor foreninger som Trykkefrihedsselskabet, de nationale foreninger og Det skandinaviske Selskab til-

hører størstedelen af medlemmerne de mere „dannede kredse“, d.v.s. akademikere, grossererere og fabrikanter, men en hel del håndværkere er også med. I Trykkefrihedsselskabet var op imod 40 % af medlemmerne akademikere, i Det skandinaviske Selskab var det tilsvarende tal ca. 35 % i 1847, og i Kunstforeningen tilhørte ca. $\frac{1}{3}$ af medlemmerne denne stand. Først når vi kommer til Læseforeningen, vender billedet, her er håndværksmestre, lavere embedsmænd, kandidater og detailhandlere overvejende. Det var dog navnlig i de rent selskabelige foreninger, at håndværkere, handlende, kopister og kontorister dominerede, men enkelte undtagelser findes, f. eks. Kongens Klub, hvor de lavere stænder næsten ikke var repræsenteret. I hovedsagen repræsenterer disse selskaber altså middelstanden, men til gengæld var de skarpt afgrænset fra underklassen. Statsgældsforeningen, der rummede et ret bredt udsnit af befolkningen (ca. 75 % af medlemmerne var at finde blandt håndværksmestre, detailhandlere, svende og arbejdere), var typisk nok en af de mest konservative.

Mens kvinder tidligere næsten ikke fandtes som foreningsmedlemmer, begynder de at dukke op i slutningen af trediverne. Det var kun i velgørenhedsforeninger o. l., hvor kvinder kunne tillade sig at stå som medlemmer i tyverne og trediverne. Nogle af de selskabelige foreninger tillod, at medlemmerne tog deres koner med en gang ugentlig foruden til baller og maskerader.²²⁰ Ændringen begyndte først langsomt at vise sig, da de mange oplysende foreninger fremkom, her var man interesseret i at få så mange som overhovedet muligt tilsluttet, og her var proponering og derpå følgende indballotering sjældnere. Udviklingen ses tydeligt i Trykkefrihedsselskabet. 1836 var der 18 kvinder, i 1840 var tallet steget til 49, og i 1844 var der 47. I Industriforeningen fandtes der i 1839 et par kvinder, 1844 var der ca. 20. Læsefor-

eningen havde i 1845 10 kvinder som medlemmer, i 1836 ingen. Kunstforeningen talte i 1842 34 kvinder. Det lykkedes ikke kvinderne i de her nævnte foreninger at komme ind i bestyrelser e. l., kun i velgørenhedsforeninger kunne de af og til komme til at besidde tillidshverv. I et forslag til et „Selskab for det quindelige Tyendes Vel“ i 1845 havde planens ophavsmand tiltænkt nogle kvinder at have overopsyn med de unge piger (som „patronesser“) for at holde dem på den rette vej.²²¹ Højere poster har kvinderne næppe nået.

Da der fra trediverne til fyrterne foregår en ændring i foreningernes karakter og formål, er der grund til at undersøge, om der ikke foregår en tilsvarende ændring i den sociale sammensætning. Ganske vist kan der i visse foreninger ske strukturændringer uden forbindelse med de øvrige, men visse fællestræk lader sig påvise. En meget stabil karakter udviser Athenæum i tiåret 1835 til 1845, men i betragtning af det intellektuelle publikums relative konstans kunne der ikke blive tale om store forandringer.

Både relativt og absolut er der i en stor del af foreningerne tale om en stærk fremgang for de militære embedsmænd. Selv i Athenæum går de frem fra 106 (18 %) i 1835 til 167 (23 %) i 1845. I Trykkefrihedsselskabet fra 90 (8 %) i 1836 til 131 (9 %) i 1845. Blandt de selskabelige foreninger har de samme fremgang, f. eks. i Kongens Klub fandtes der i 1830 23 (15 %) og i 1845 99 (32 %), i øvrigt henvises til pag. 101 f. Denne forandring fandt sted i slutningen af trediverne og falder altså sammen med den stærkt øgede politiske interesse i befolkningen. Tidligere har de militære kun interesseret sig for deres fag, skrev Kjøbenhavnsposten i 1840, men forandringen af Landcadetacademiet i 1830 gav officererne en videre horisont og fik dem til at interessere sig for almenvellet.²²² I hvert fald så regeringen i trediverne med

uvilje på officerernes deltagelse i foreningslivet, man kan blot her henvise til det tidligere nævnte forbud mod, at underofficerer indtrådte i nogen forening, der lå udenfor deres militære pligts ressort. Selv om dette kun gjaldt underofficerer, har det nok i nogen tid bidraget til at gøre også officererne lidt tilbageholdende. Dette ophørte imidlertid med at have praktisk betydning med den ændrede politiske situation i 1839 til 1840.

De højere embedsmænds stilling forandres ikke stort, måske går de procentvis en smule tilbage, men rent talmæssigt er der ikke tale om nogen tilbagegang. Derimod går de lavere embedsmænd mange steder frem, dette gælder navnlig de nye foreninger. Både Trykkefrihedsselskabet, Det skandinaviske Selskab og den slesvigske undervisningsforening rummer fra 15 til 21 % lavere embedsmænd.

I fyrerne vinder håndværksmestre og detailhandlere frem, ja selv svende og arbejdere begynder at optræde indenfor foreningerne, og adskillige af disse får således en mere demokratisk karakter. I Det skandinaviske Selskab udgjorde håndværksmestre og detailhandlere i alt 33 % af medlemmerne, og selv i Kunstforeningen fandtes i 1842 66 håndværksmestre (12 %) og 37 detailhandlere (7 %).

Trods dette, at adskillige foreninger i løbet af fyrerne kommer til at rumme et bredere udsnit af befolkningen, beholder akademikere, grosserere og fabrikanter alligevel en vis overvægt, og denne overvægt må naturligvis i endnu højere grad gå igen i bestyrelserne. På grund af disse grupperes ringe talmæssige størrelse er chancen for, at enkelte personer kan figurere indenfor flere forskellige foreninger og bestyrelser, ret stor. De mest almindelige bestyrelsesgængere skal her nævnes efter hyppighed (selskabelige foreninger er ikke medregnet). Statistikken hviler på medlemslister fra ca. 1840 til 1847.

- 8-9 bestyrelser: H. N. Clausen, professor.
 Orla Lehmann, cand. jur., 1844 høje-
 steretsadvokat.
 Joachim Frederik Schouw, professor.
- 4-5 „ D. G. Monrad, magister.
 J. C. Drewsen, fabrikør og godsejer.
 H. C. Sager, bagermester, cand. jur.
- 3 „ Jonas Collin, finansdeputeret.
 L. N. Hvidt, grosserer, bankdirektør.
 Nicolai Jonathan Meinert, grosserer.
 Tage Algreen-Ussing, professor.
 H. C. Ørsted, professor.
- 2 „ H. L. Danchell, grosserer.
 C. N. David, professor.
 Laurits Engelstoft, professor.
 Jens Giødwad, redaktør.
 F. C. Olsen, overlærer, 1844 rektor.
 Carl Ploug, redaktør.
 A. Scherfig, bagermester.
 Just Mathias Thiele, professor, for-
 fatter.
 H. M. Velschow, professor.
 Abraham Wessely, dispacheur.
 A. S. Ørsted, deputeret, generalproku-
 rør.

Fremdrages foreningsgangerne ligeledes på grund-
 lag af medlemslister fra 1840 til 1847, forekommer føl-
 gende personer hyppigst:

- 12-14 foreninger: H. N. Clausen, professor.
 Orla Lehmann, cand. jur.
 Joachim Frederik Schouw, professor.
- 10-11 „ Ole Bang, professor.
 C. N. David, professor.
 Jacob Deichmann, boghandler.

- 10-11 foreninger: J. C. Drewsen, fabrikør og godsejer.
E. C. Werlauff, professor.
- 8-9 „ Jonas Collin, finansdeputeret.
Laurits Engelstoft, professor.
Jens Giødwad, redaktør.
L. N. Hvidt, grosserer, bankdirektør.
Bianco Luno, bogtrykker.
J. P. Mynster, biskop.
H. C. Sager, bagemester, cand. jur.
A. Scherfig, bagemester.
Abraham Wessely, dispacheur.
H. C. Ørsted, professor.
A. C. Øst, urtekræmmer.
Tage Algreen-Ussing, professor.
- 6-7 „ V. A. Borgen, institutbestyrer, 1844
skoledirektør.
H. L. Danchell, grosserer.
M. Delbanco, landsoverretsprokurator.
J. J. Driefer, grosserer.
William Frederik Duntzfelt, grosserer.
C. T. Engelstoft, professor.
Henrik Gamst, fabrikant.
Joseph Hambro, bankier.
H. P. Holst, forfatter.
Lasenius Kramp, snedkermester.
Fr. Krieger, 1844 lektor v. Universi-
tetet.
J. E. Larsen, professor.
Nicolai Jonathan Meinert, grosserer.
D. G. Monrad, magister.
M. L. Nathanson, grosserer, redaktør.
F. C. Olsen, overlærer.
J. Owen, grosserer.
Carl Ploug, redaktør.
Theodor Suhr, grosserer.

- 6-7 foreninger: Just Mathias Thiele, professor, forfatter.
F. Treschow, generalfiskal.
E. C. Tryde, stiftsprovst.
H. M. Velschow, professor.
A. Oehlschläger, professor, forfatter.
A. S. Ørsted, deputeret, generalprokurator.

Akademikernes overvægt blandt bestyrelsesgangerne er tydelig, af 22 fremdragne personer er således de 18 akademikere. Blandt foreningsgangerne er denne overvægt ikke helt så udpræget, af de 45 nævnte personer er ca. 30 akademikere. Blandt ikke-akademikere dominerer grossererne, men enkelte håndværksmestre findes også, bl. a. snedkermester Lasenius Kramp og oldermænden for bagerlavet A. Scherfig, begge ledende personer indenfor Haandværkerforeningen. Både for bestyrelses- og foreningsgangerne gælder det, at akademikernes overvægt vokser med hyppigheden.

Det fremgår ligeledes klart, at de liberale i meget høj grad har domineret foreningslivet. Navnlig blandt bestyrelserne kommer dette tydeligt frem, men her gælder det også, at med hyppigheden vokser det liberale indslag. De personer, der sidder i 5 bestyrelser og derover, er alle liberale. Stort set kan ca. 15-16 af de nævnte 22 personer henregnes til de liberale. De konservative træder tydeligere frem blandt foreningsgangerne, og her gælder igen den ovennævnte regel, men med nogen større moderation. Lidt over halvdelen er liberale, ca. $\frac{1}{4}$ står ret neutralt, mens ca. 8-9 er afgjort konservative. Statistikken, der selvfølgelig må betragtes med en vis varsomhed, viser således, i hvor høj grad de liberale har haft ledelsen indenfor foreningerne. Når de 6 hyppigste bestyrelses-

gengangere alle er liberale, må de kredse, der har stået bag dem i foreningerne, også i det store hele have sympatiseret med dem i politisk henseende. For de konservative og neutrale er det desuden også ofte de rent faglige sammenslutninger (lærde selskaber o. l.), der tæller i statistikken.

Det er især i tredivernes slutningstid, at denne liberale overvægt træder frem i foreningslivet, således også i mere videnskabeligt prægede foreninger som Samfundet til den danske Litteraturs Fremme. For en del hænger det naturligtvis sammen med, at akademikerstanden og især de yngre i ret høj grad hældede mod liberale anskuelser, og de ledende liberale, som for eks. Lehmann, Clausen og Schouw, kunne derfor ikke undgå at trænge frem næsten overalt.

Foreningernes love kan i mange tilfælde influere på den sociale sammensætning. Stort set kan man her skelne mellem åbne og lukkede selskaber. I de lukkede selskaber kan som regel ingen optages uden proponering af eet eller to medlemmer og derpå følgende balloting. I tyverne og tredivernes begyndelse var denne indmeldelsesmetode enerådende; men da sådanne sammenslutninger begyndte at opstå, hvor formålets eventuelle opnåelse afhang af det antal medlemmer, der tilsluttede sig, fremkom også åbne selskaber. Andre ting har imidlertid også været afgørende, og et par eksempler vil vise dette.

Trykkefrihedsselskabet var et åbent selskab, mens den omtrent samtidigt stiftede Læseforening var et lukket. Den slesvigske undervisningsforening var et åbent selskab, mens Det skandinaviske Selskab var et lukket. Industriforeningen var ligeledes et lukket selskab. Her ses skellet tydeligt, idet de to åbne selskaber er sammenslutninger uden regelmæssige møder og sammenkomster.

Denne balloting eller almindelige votering ved ind-

meldelsen virker som en sigte, men desværre er det umuligt at konstatere, i hvor høj grad den har haft betydning. Der er heller ikke nogen betydelig forskel i den sociale sammensætning mellem de lukkede og de åbne selskaber, i hvert fald er den så lidet udpræget, at der ikke kan sluttes meget af den. Alle de selskabelige og dramatiske foreninger samt skydeselskaberne var lukkede selskaber, og alle var meget skarpt adskilt fra underklassen repræsenteret af svende og arbejdere. Meget taler for, at der her er sket en bevidst udskillelse. Jøder blev også enkelte steder forment adgang, selv om naturligvis intet herom nævnes i lovene.²²³ A. P. Liunge meddeler i sine erindringer, at det var en stiltiende forudsætning blandt medlemmerne i Clio, at jøder skulle udelukkes.²²⁴ Denne indstilling ændres dog i løbet af trediverne og fyrrerne, således at jøder efterhånden bliver repræsenteret i næsten alle klubber og foreninger.

Selve lovene kunne dog også udelukke visse samfundsklasser, og nogle af de selskabelige og dramatiske foreninger har vedføjet sådanne bestemmelser. I Det borgerlige dramatiske Selskabs love hedder det: „Embedsmænd, Borgere og lige med samme agtede Personer kunne optages som Medlemmer“,²²⁵ og i Ny dramatisk Forenings love: „Til Medlemmer af Selskabet kan ingen af Armeens underordnede Klasser optages, men kun Embedsmænd, Borgere eller saadanne, der i Staten agtes lige med disse“.²²⁶ De fleste steder har man imidlertid anvendt den lagt smidigere udskillelelsesmetode, som balloteringen frembød.

Bestyrelsen blev i de mindre selskaber som oftest valgt direkte af generalforsamlingen. I de større foreninger, såsom Trykkefrihedsselskabet og Industriforeningen, fandtes som regel et mellemlid, en repræsentantforsamling, som valgtes direkte af generalforsamlingen. Repræ-

sentanterne udpegede så igen foreningens embedsmænd. Det skandinaviske Selskab havde trods sin størrelse direkte valg: „Bestyrelsen vælges af Selskabets Medlemmer paa en aarlig Generalforsamling ved simpel Pluralitet“.²²⁷ Haandværkerforeningen havde derimod indirekte valg, generalforsamlingen valgte 40 valgmænd, der indenfor egne rækker udpegede en bestyrelse.²²⁸ Ved en lovændring i 1841 skulle 10 valgte repræsentanter sammen med oldermændene danne repræsentantskabet.²²⁹ Selv Læseforeningen havde indirekte valg med repræsentantforsamling.²³⁰ I en forening som den slesvigske undervisningsforening fandt der overhovedet ingen egentlig generalforsamling sted, men den københavnske centralkomité, d. v. s. Syvstjernen, rådede, så længe foreningen eksisterede, fuldstændig egenmægtigt over foreningens økonomiske midler og deres anvendelse. Da en række nye love indførtes i Studenterforeningen i 1838, udtalte lovkommissionen, at Studenterforeningen var det eneste selskab, hvor generalforsamlingen tog virksom del i bestyrelsen. I de andre selskaber havde man repræsentanter, der afgjorde alt, og de udgjorde den egentlige intelligens. De øvrige medlemmer kunne på grund af manglende indsigt ikke varetage selskabets tarv. I Studenterforeningen havde man derimod garanti for, at ethvert medlem formåede at fatte de sager, der blev forelagt. Generalforsamlingen kunne på denne måde blive et dannelsesmiddel og bidrage til at udvikle den rette sociale ånd.²³¹

Denne noget nedladende karakteristik af de andre selskaber er vel i hovedsagen meget rigtig. I de egentlige debatter har de menige medlemmer spillet en meget ringe rolle, mens foreningsarbejdet derimod har givet bestyrelsesmedlemmerne indsigt og føling med parlamentarisk arbejds måde.²³²

HOVEDTRÆK AF UDVIKLINGEN

I tyverne fandtes kun litterært betonedede foreninger, bortset naturligvis fra de selskabelige sammenslutninger, og medlemmerne var som oftest at finde blandt embedsmændene. Noget problem udgjorde forholdet til staten ikke, da der ikke fremkom nogen opposition mod den enevældige regering af betydning. Stærkt påvirket af de drastiske forholdsregler mod enhver form for friere rørelser i Tyskland mente regeringen at burde våge over alle tilsvarende tegn på rørelser her i landet.

Stænderanordningen og de forbedrede økonomiske forhold i trediverne får nye foreninger til at fremstå, og andre befolkningslag end embedsmændene begynder nu at få betydning indenfor foreningerne. Samtidig med at tyvernes foreninger fortsat eksisterer, opstår nye, for hvilke den politiske oplysning bliver det væsentlige. Så snart foreningerne beskæftiger sig med politik, kompliceres forholdet til staten, selv om de i sig selv er rent oplysende. Det skulle da også hurtigt vise sig, at de nye foreninger let kunne blive centrer for udarbejdelse af petitioner, adresser o. l. Nogen egentlig opposition kommer dog ikke frem i trediverne, i hvert fald er den som oftest meget svag; respekten for enevælden er endnu for stor, og man er i hovedsagen tilfreds med stænderforsamlingerne. Borgerskabet deltager i høj grad i disse oplysende foreningers liv, selv om embedsmænd (akademikere) i reglen er de ledende.

Have forholdet til staten været spændt i trediverne, fremkom åbne konflikter med foreningsforbud o. l. i fyrerne. Det viste sig nu, at pressen i sådanne tilfælde formåede at skabe en voldsom opposition mod regeringen, mens for eks. forbudet mod A. F. Tschernings 28. Maj Selskab i tidligere tid ikke havde beskæftiget pressen. Modviljen mod stænderforsamlingerne kommer også

frem, og de nye foreninger bliver politisk orienterede, mens en del af de ældre går fra en oplysende virksomhed over til en politisk oppositionel. Ligeledes bliver en større og større del af befolkningen inddraget i foreningslivet, hvilket især hænger sammen med de stadigt forbedrede økonomiske forhold, og naturligvis tillige den forbedrede oplysning. Akademikerne beholdt imidlertid stadig ledelsen indenfor hovedparten af foreningerne.

Den stadigt stigende politiske interesse blev i midten af fyrrerne afløst af en stagnation, der naturligvis også gjorde sig gældende i foreningslivet.²³³ Årsagerne hertil må dels søges i de ringe resultater, den politiske opposition kunne fremvise med hensyn til konstitutions-sagen,²³⁴ dels i de nedadgående økonomiske konjunkturer fra 1846. De politisk interesserede kredse omfattede kun en ringe del af befolkningen, og der skulle ikke meget til, før interessen svandt hen. I øvrigt er det interessant at konstatere, at Bondevenneselskabet har stærk fremgang, mens interessen for politik hos borgerskabet er dalende. Omtrent samtidig hermed begynder Haandværkerdannelsesforeningen at få betydning i København, men naturligvis ikke i samme omfang. Ved udgangen af 1847 er de akademisk ledede foreninger i København i stagnation om ikke ligefrem i tilbagegang. Enkelte fremsynede politikere havde dog forstået også at skaffe sig indflydelse indenfor bondebevægelsen.

De ideer, som danner baggrunden for foreningerne i 20erne og 30erne, stammer alle fra det 18. årh. I 40erne kommer i nogen grad nationalismen og den beslægtede skandinavisme med ind i billedet, men de formåede ikke at få den rationalistiske grundvold til at vige. —

Omstående tabeller viser erhvervsfordelingen inden for et udvalg af klubber og foreninger. Procenttallene er afrundede, brøker er bortkastet eller forhøjet.

	1 Athenæum			2 Læseforeningen		
	1835	1840	1845	1836	1840	1845
Gejstlige embedsmænd ...	3%	3%	2%	1%		
Højere civ. embedsmænd	14%	11%	13%	2%	1%	
Lavere civ. embedsmænd	18%	19%	17%	13%	24%	24%
Militære embedsmænd ...	18%	22%	23%	11%	5%	4%
Lærere	2%	1%	2%	3%	4%	3%
Liberale erhverv	14%	14%	17%	13%	12%	15%
Studenter	3%	2%	1%	8%	3%	3%
Grosserere, fabrikanter ...	17%	17%	13%	6%	7%	3%
Priv. adm., forvaltere	2%	2%	2%	3%	3%	5%
Håndværksmestre	1%	1%	1%	26%	21%	23%
Detailhandlere	4%	5%	5%	11%	14%	12%
Svende, arbejdere o. l. ...				2%	5%	2%
Andre	4%	3%	4%	1%	1%	6%
Antal medlemmer	591	621	728	461	416	292

	3 Trykkefrihedsselsk.s københavnske medl.			4 Det skand. Selskab
	1836	1840	1845	1847
Gejstlige embedsmænd	1%	1%	2%	
Højere civ. embedsmænd	6%	4%	5%	3%
Lavere civ. embedsmænd	15%	15%	15%	13%
Militære embedsmænd	8%	8%	9%	8%
Lærere	2%	3%	3%	1%
Liberale erhverv	13%	14%	14%	16%
Studenter	13%	9%	5%	9%
Grosserere, fabrikanter	10%	9%	11%	11%
Priv. adm., forvaltere	2%	2%	2%	4%
Håndværksmestre	14%	14%	13%	17%
Detailhandlere	11%	12%	13%	16%
Svende, arbejdere o. l. ...	2%	3%	2%	1%
Andre	3%	6%	6%	1%
Antal medlemmer	1188	1767	1434	1019

	5	6		7	8
	Den slev. Un- dervor.	Industri- foreningen		Den merc. Industri- forening	Kunst- for- eningen
	1843	1839	1844	1839	1842
Gejstlige embedsmænd	1%				1%
Højere civ. embedsmænd ...	7%	5%	3%		12%
Lavere civ. embedsmænd ...	21%	7%	7%	2%	15%
Militære embedsmænd	18%	5%	4%		12%
Lærere	1%	1%	1%		1%
Liberale erhverv	12%	8%	7%	3%	13%
Studenter	7%	2%	1%		1%
Grosserere, fabrikanter	8%	11%	11%	35%	13%
Priv. adm., forvaltere	1%	1%	1%	5%	2%
Håndværksmestre	11%	47%	43%	45%	12%
Detailhandlere	5%	6%	11%	9%	7%
Svende, arbejdere o. l.		4%	9%		
Andre	8%	3%	2%	1%	11%
Antal medlemmer	467	706	1429	66	530

	9	10	11	12	
	Forenin- gen til Statsgæl- dens frivillige Afbetaling	Nordia	Enigheds- selskabet	Recreationen	
	1843	1824	1835	1840	1845
Gejstlige embedsmænd ...	1%	2%	2%	1%	
Højere civ. embedsmænd ...		8%	2%	9%	6%
Lavere civ. embedsmænd...	4%	32%	39%	37%	35%
Militære embedsmænd	3%	17%	16%	11%	10%
Lærere	1%	3%	3%	2%	
Liberale erhverv	3%	17%	11%	8%	18%
Studenter	1%	3%	2%		
Grosserere, fabrikanter	4%	4%	11%	12%	12%
Priv. adm., forvaltere		3%	1%	4%	4%
Håndværksmestre	63%	4%	2%	5%	5%
Detailhandlere	6%	5%	7%	8%	7%
Svende, arbejdere o. l.	6%				
Andre	8%	2%	4%	3%	3%
Antal medlemmer	335	96	99	140	85

	13 Kongens Klub			14 Det forenede borgerlige Selskab		
	1830	1840	1845	1830	1840	1845
Gejstlige embedsmænd ...	1%		1%			
Højere civ. embedsmænd	16%	15%	9%	1%	2%	1%
Lavere civ. embedsmænd	13%	13%	19%	14%	13%	16%
Militære embedsmænd ...	15%	25%	32%	2%	2%	11%
Lærere	2%		1%		1%	
Liberale erhverv	9%	6%	9%	6%	3%	4%
Studenter				1%	1%	
Grossererere, fabrikanter ...	25%	32%	19%	18%	17%	19%
Priv. adm., forvaltere ...	3%		1%	4%	5%	2%
Håndværksmestre	6%	2%	2%	24%	26%	21%
Detailhandlere	8%	6%	2%	30%	30%	26%
Svende, arbejdere o. l. ...						
Andre	2%	1%	5%			
Antal medlemmer	152	139	310	216	222	225

	15 Den nye Forening				16 Den bestandig borgerlige Forening	
	1824	1830	1835	1840	1840	1845
Gejstlige embedsmænd ...	3%	1%	1%	1%		
Højere civ. embedsmænd	33%	24%	17%	15%		
Lavere civ. embedsmænd	13%	16%	11%	14%	13%	13%
Militære embedsmænd ...	23%	30%	42%	43%	1%	4%
Lærere		1%			2%	1%
Liberale erhverv	6%	8%	9%	14%	5%	4%
Studenter		2%	5%	1%		
Grossererere, fabrikanter ...	13%	9%	7%	6%	10%	11%
Priv. adm., forvaltere ...		1%	1%		3%	2%
Håndværksmestre	3%	1%	1%	2%	45%	48%
Detailhandlere		3%		1%	19%	17%
Svende, arbejdere o. l.					1%	
Andre	6%	4%	6%	3%	1%	
Antal medlemmer	155	238	265	163	130	128

FORKORTELSER

D.p.B. I-III, Danske politiske Breve fra 1830erne og 1840erne.
Udg. af Povl Bagge og Povl Engelstoft I-III. Kbh. 1945—49.

K. B., Kongelige Bibliotek.

L. A., Landsarkivet for Sjælland.

Lund I-II, H. C. A. Lund, Studenterforeningens Historie I—II.
Kbh. 1896—98.

Nyrop, C. Nyrop, Industriforeningen i Kjøbenhavn. Kbh. 1888.

P. A., Politidirektørens arkiv.

R. A., Rigsarkivet.

UTRYKT MATERIALE

Danske Kancelli, reviderede regnskaber, Klubregnskaber 1820—48.
I—XXIV. R. A.

Foreningen til Statsgældens frivillige Afbetaling. I—III. R. A.

Politidirektørens arkiv. Historiske dokumenter. L. A.

1. Forskellige sager. G VII c og d.

2. Frihedsrørelser. E III—IV.

Det skandinaviske Selskabs kassebøger 1846—59. Ny kgl. Samling
2042 fol. I—II. K. B.

Pakke vedrørende Det skandinaviske Selskab 1843—50. Addita-
menta 290 a fol. I. K. B.

Syvstjernens arkiv. I—II. R. A.

NOTER

1) R. A. Chr. VII's kabinetsarkiv 1772—84. Guldbergske kabinets-
protokol 1780—84. Kabinetsordre nr. 114 af 10. maj 1780.

2) The Diary of Pepys, July 5 1665. Cfr. E. Clunet: Les asso-
ciations. Paris 1909, pag. 9.

3) Spectator. 10. marts 1710.

4) Clunet: Anf. skr. pag. 9—12.

5) Cfr. Edw. Holm: Danmark-Norges Historie fra den store nor-
diske Krigs Slutning til Rigernes Adskillelse. V. Kbh. 1906, pag. 556.

6) Minerva. 1791, III, pag. 398.

7) K. L. Rahbek: Om vore Clubber af deres Medlemmer kunde
eller burde ophæves. Den danske Tilskuer. Nr. 76. 30. okt. 1799.

8) P. A. Heiberg: Politiforhøret og Kjendelsen i Sagen angaaende
Visen: Hver Mand i Byen om Indtoget taler. Kbh. 1790, pag. 33.

9) H. Steffens: Was ich erlebte. II. 1841, pag. 258.

- 10) Kancelliets syn kommer frem i en meddelelse fra præsidenten for Danske Kancelli til kronprinsen fra 1798, hvori denne skriver, at i Hertugdømmerne er „de fordærlige Klubber og Læseselskaber“ mindre almindelige end i Sjællands Stift. Cit. efter Edw. Holm: Anf. skr. VI, 2, pag. 147.
- 11) K. L. Rahbek: Erindringer fra mit Liv. 5te Deel. Kbh. 1824—29, pag. 386.
- 12) Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn. 17. okt. 1803.
- 13) Cfr. Marcus Rubin: 1807—14. Kbh. 1892, pag. 19.
- 14) A. P. Liunges Optegnelser. Personalhistorisk Tidsskrift. 4. rk. 1. bd., pag. 242.
- 15) Trykt i Juristen. 1945, pag. 156.
- 16) Schous Registre 1818—22, pag. 347. Holger Hansen: Klubskatten af 1819. Fortid og Nutid. VI, 1926, pag. 74 ff.
- 17) Schous Registre 1834—37, pag. 222—223.
- 18) Stændertidenden 1834—35, spalte 1375—76.
- 19) I. C. Johansen: Dr. Damppe og Attentatet paa Enevælden i 1820. Historisk Tidsskrift. 6. rk., bd. 5, pag. 621.
- 20) Ørsteds erklæring er trykt i Juristen. 1945, pag. 159.
- 21) J. N. Madvig: Nogle Bemærkninger om Studenteranliggender. Kbh. 1840, pag. 15.
- 22) Lund II, pag. 52. Juristen. 1945, pag. 160.
- 23) Juristen. 1945, pag. 162.
- 24) Fædrelandet. 21. okt. 1843.
- 25) Kjøbenhavnsposten. 25. maj 1835.
- 26) Dansk Folkeblad. 25. okt. 1844. Tillægsblad.
- 27) Dansk Folkeblad. 30. maj 1845. Tillægsblad.
- 28) Fædrelandet. 18. dec. 1845.
- 29) Fædrelandet. 10. jan. 1846.
- 30) Kjøbenhavnsposten. 24. jan. 1846.
- 31) Kjøbenhavnsposten. 26. jan. 1846.
- 32) Fædrelandet. 12. apr. 1847.
- 33) D. p. B. II, nr. 640. 9. okt. 1844.
- 34) L. A. Politidirektørens arkiv. Frihedsrørelser E III og E IV. Indeholder en del anonyme rapporter fra ca. 1841 til ca. 1843.
- 35) R. A. Klubregnskaber for 1820.
- 36) I det 18. århundrede antages medlemstallet at have ligget på omkring 2000, men da sikre oplysninger ikke foreligger, må dette tal tages med største forbehold. Først fra 1820 foreligger årlige opgørelser.
- 37) R. A. Klubregnskaber for 1830.
- 38) I. C. Johansen: Anf. art. pag. 587.

- 39) Udgår af klubregnskaberne efter 1821.
- 40) Lund I, pag. 70 og 97—99.
- 41) Lund I, pag. 61.
- 42) Lund I, pag. 186.
- 43) Lund I, pag. 253.
- 44) Lund I, pag. 250—51.
- 45) Dagen. 24. sept. 1824.
- 46) Clunet: Anf. skr. pag. 36.
- 47) K. L. Rahbek: Erindringer fra mit Liv. 5te Deel. Kbh. 1829, pag. 119.
- 48) Dagen. 13. nov. 1824.
- 49) Kunstforeningen i Kjøbenhavn. Kbh. 1864, pag. 2.
- 50) Chr. Bruun: Samfundet til den danske Literaturs Fremme i Tidsrummet 1827 til 1877. Kbh. 1877, pag. 6—7.
- 51) Chr. Bruun: Anf. skr. pag. 19.
- 52) Lund I, pag. 275—76.
- 53) R. A. Klubregnskaber for 1825 og 1830.
- 54) Breve fra og til J. L. Heiberg. Kbh. 1862, pag. 162.
- 55) Lund I, pag. 284.
- 56) H. N. Clausen: Optegnelser af mit Levned og min Tids Historie. Kbh. 1877, pag. 177. J. P. Høpp, den senere kgl. kommissarius for den holstenske stænderforsamling.
- 57) Otto Borchsenius: Fra Fyrerne I. Kbh. 1878, pag. 258. N. Fogtmann (1788—1851). Fra 1830 bisp i Ribe. Peder Hjort (1793—1871). Fra 1822 lektor i Sorø.
- 58) Lund I, pag. 319.
- 59) Cfr. Hans Jensen: De danske Stænderforsamlingers Historie I. Kbh. 1931, pag. 315.
- 60) Fædrelandet. 11. jan. 1835.
- 61) Kjøbenhavnsposten. 21. jan. 1835.
- 62) Kjøbenhavnsposten. 20. maj 1835.
- 63) Kjøbenhavnsposten. 30. dec. 1835.
- 64) Kjøbenhavnsposten. 30. dec. 1835.
- 65) J. A. Fibiger: Forelæsning holden i Læseforeningen. Kbh. 1836.
- 66) Fremhævet af Nyrop i Bidrag til vor Haandværksstands Historie, pag. 192.
- 67) Ibid. pag. 191.
- 68) Kjøbenhavnsposten. 21. apr. 1836.
- 69) Deraf dens tilnavn „Lille Athenæum“.
- 70) Se pag. 101.
- 71) R. A. Klubregnskaber for 1836, 1837, 1838, 1839 og 1840.

- 72) Kjøbenhavnsposten. 30. maj 1837.
- 73) Kjøbenhavnsposten. 28. maj 1838 og Fædrelandet. 29.—30. maj 1838.
- 74) Kjøbenhavnsposten. 28. maj 1839.
- 75) Orla Lehmann: Efterladte Skrifter I. Kbh. 1872, pag. 43—44.
- 76) Lund I, pag. 385—87.
- 77) Lund I, pag. 362—63.
- 78) Kjøbenhavnsposten. 23. jan. 1838.
- 79) Lund I, pag. 466.
- 80) L. A. Politidirektørens arkiv. Frihedsbevægelser E III.
- 81) Kunstforeningen i Kjøbenhavn. Kbh. 1864, pag. 9 og 53.
- 82) Kunstforeningens medlemslister 1842 og 1848.
- 83) L. A. Politidirektørens arkiv. Forskellige sager G VII. Brev til Bræstrup af 28. marts 1841.
- 84) Borchsenius: Anf. skr. II, pag. 240. Goldschmidt: Livs-erindringer og Resultater I. Kbh. 1877, pag. 235—38.
- 85) Fædrelandet. 1. juni 1840.
- 86) Kjøbenhavnsposten. 9. juni 1841.
- 87) Kjøbenhavnsposten. 30. maj 1842 og 1. juni 1842.
- 88) Kjøbenhavnsposten. 25. maj 1842.
- 89) Kjøbenhavnsposten. 1. juni 1842.
- 90) Kjøbenhavnsposten. 18. apr. 1843.
- 91) Fædrelandet. 30. maj 1844.
- 92) Fædrelandet. 11. juli 1845.
- 93) Kjøbenhavnsposten. 9. juli 1845.
- 94) Kjøbenhavnsposten. 16. juli 1845. Fædrelandet. 17. juli 1845.
- 95) Fædrelandet. 8. okt. 1845.
- 96) Fædrelandet. 3. dec. 1845. Trykt medlemsliste fra 1845.
- 97) R. A. Klubregnskaber for 1846, 1847 og 1848.
- 98) Se pag. 101.
- 99) Fædrelandet. 25. jan. 1848.
- 100) C. Nyrop: Bidrag til vor Haandværksstands Historie. Kbh. 1914, pag. 237 ff.
- 101) Fædrelandet. 29. maj 1847.
- 102) Se pag. 48.
- 103) L. A. P. A. Frihedsbevægelser E III. Udateret brev til Bræstrup.
- 104) L. A. P. A. Frihedsbevægelser E III. Brev af 16. febr. 1843 til Bræstrup.
- 105) Trykte medlemslister.
- 106) Lund II, pag. 5—7.
- 107) Lund II, pag. 74 ff.

- 108) Lund II, pag. 81.
- 109) Lund II, pag. 82.
- 110) Corsaren. 13. dec. 1844.
- 111) Lund II, pag. 199.
- 112) Dansk Folkeblad. 29. sept. 1841.
- 113) Trykkefrihedsselskabets medlemslister.
- 114) Corsaren. 8. juli 1842.
- 115) E. Bodenhoff: Hofliv under trende Konger. Uddrag af Generalmajor Frederik Gotthold v. Müllers efterladte Papirer. Kbh. 1913, pag. 222—23.
- 116) Julius Clausen: Borups Selskab. Museum, 1892, pag. 366.
- 117) R. A. Klubregnskaber for 1839, 1845 og 1848.
- 118) Kjøbenhavnsposten. 30. dec. 1841.
- 119) P. Lauridsen: Da Sønderjylland vaagnede III. Kbh. 1916, pag. 11—13.
- 120) P. Lauridsen: Anf. skr. III, pag. 16.
- 121) Fædrelandet. 20. dec. 1839.
- 122) Fædrelandet. 14. febr. 1840.
- 123) Fædrelandet. 20. febr. 1840.
- 124) Dansk Ugeskrift. 2. rk., 5. bd. 1844, pag. 177.
- 125) D. p. B. II, nr. 524 a. 19. juli 1843.
- 126) Fædrelandet. 10. dec. 1842.
- 127) D. p. B. II, nr. 490 b. 13. dec. 1842.
- 128) L. A. P. A. Frihedsbevægelser E III. Rapport af 27. apr. 1843. Kjøbenhavnsposten. 28. apr. 1843.
- 129) D. p. B. II, nr. 506. 3. febr. 1843.
- 130) Undervisningsforeningens indbydelse. Maj 1843.
- 131) Cfr. således brev fra Fr. Krieger til M. N. Rosenørn (D. p. B. II, nr. 598. 8. maj 1843) og H. F. J. Estrups brev til Joachim Frederik Schouw (D. p. B. II, nr. 506. 3. febr. 1843), hvor Estrup tilbyder at skænke 7763 rd. til foreningen på betingelse af program-punkternes gennemførelse.
- 132) P. Lauridsen: Anf. skr. V, pag. 39.
- 133) R.A. Lister i Syvstjernens arkiv.
- 134) R.A. Syvstjernens arkiv. Opgørelse pr. 28. maj 1844.
- 135) P. Lauridsen: Anf. skr. V, pag. 69.
- 136) Fædrelandet. 28. juni 1844.
- 137) H. N. Clausen: J. F. Schouws offentlige Liv. Kbh. 1856.
- 138) Tredie Beretning om danske Borgeres Medvirken til Danskhedens Bevarelse i Slesvig 1845. Kbh. 1845.

- 139) P. Lauridsen: Anf. skr. VII, pag. 36. Brev af 27. apr. 1846.
- 140) Anf. beretning.
- 141) F. eks. D. p. B. III, nr. 676 a. 23. marts 1845.
- 142) D. p. B. III, nr. 676 c. 19. maj 1845.
- 143) D. p. B. III, nr. 675. 6. maj 1845.
- 144) D. p. B. III, nr. 712. 15. febr. 1846.
- 145) Kjøbenhavnsposten. 28. juli 1846.
- 146) O. Schlichtkrull: Studier over Genboerne. Kbh. 1912, pag. 19.
- 147) Carl Ploug: Academicum. Illustreret Tidende, 18. og 29. marts 1883.
- 148) Lund I, pag. 456.
- 149) M. Goldschmidt: Livserindringer og Resultater I. Kbh. 1877, pag 292.
- 150) Carl Ploug: Anf. art. 18. marts 1883.
- 151) L.A. P.A. Frihedsbevægelser E III. Brev af 6. febr. 1842 fra Carl Ploug til Bræstrup.
- 152) L.A. P.A. Frihedsbevægelser E III. Anonym rapport til Bræstrup.
- 153) L.A. P.A. Frihedsbevægelser E III. Anonym rapport til Bræstrup.
- 154) Julius Clausen: Skandinavismen. Kbh. 1900, pag. 69.
- 155) Fædrelandet. 21. okt. 1843.
- 156) D. p. B. II, nr. 536. 7. okt. 1843.
- 157) K.B. Add. 290 fol. Forhandlingsprotokol.
- 158) K.B. Ny kgl. Samling, fol. 1766 nr. 592. Brev fra N. M. Petersen til Christian Flor af 22. juni 1837.
- 159) K.B. Add. 290 fol. Brev fra bestyrelsen til E. C. Tryde af 21. sept. 1843.
- 160) Kjøbenhavnsposten. 15. sept. 1843.
- 161) Fædrelandet. 23. nov. 1843.
- 162) Fædrelandet. 12. okt. 1844.
- 163) Fædrelandet. 18. okt. 1845.
- 164) Trykt medlemsliste fra 1849.
- 165) K. B. Add. 290 fol. Beretning om, hvad der kan foretages til fremme af selskabets litterære formål. 6. okt. 1843. Komiteen bestod af Joachim Frederik Schouw, C. T. Engelstoft og M. Hammerich.
- 166) Fædrelandet. 10. nov. 1846.
- 167) E. C. Trydes foredrag er trykt i: Sytten Foredrag holdte i Det skandinaviske Selskab I. Kbh. 1843.

- 168) Brevet af 20. sept. 1843 (Add. 290 fol.) er stilet til selskabets „stiftere“, der virkede som bestyrelse, da der endnu ikke var afholdt generalforsamling.
- 169) K. B. Add. 290 fol. Brev af 21. sept. til E. C. Tryde.
- 170) „Om Nordens historiske Forhold“, trykt i: Sytten Foredrag.
- 171) Julius Clausen: Anf. skr. pag. 83.
- 172) Fædrelandet. 10. jan. 1846.
- 173) Kjøbenhavnsposten. 6. jan. 1847.
- 174) L. Bramsen: De første 25 Aar. Kbh. 1910.
- 175) C. Nyrop: Bidrag til vor Haandværksstands Historie. Kbh. 1914, pag. 154—55.
- 176) Henry Bruun: Den faglige Arbejderbevægelse i Danmark I. Kbh. 1938, pag. 48.
- 177) Axel Nielsen: Industriens Historie i Danmark III, 1. halvbind. Kbh. 1944, pag. 208.
- 178) Nyrop, pag. 19.
- 179) R. Berg: Da Industriforeningen blev til. Historiske Meddelelser om København. 3. rk. II bd., pag. 696 ff.
- 180) Kjøbenhavnsposten. 23. juni 1838.
- 181) Nyrop, pag. 26.
- 182) Nyrop, pag. 224.
- 183) Fædrelandet og Kjøbenhavnsposten. 29. dec. 1839.
- 184) Nyrop, pag. 54.
- 185) Industriforeningens Tidende nr. 51—52, pag. 202 ff. 28. sept. 1839.
- 186) Kjøbenhavnsposten. 2. marts 1840.
- 187) Kjøbenhavnsposten. 5. maj 1840.
- 188) Kjøbenhavnsposten. 16. okt. 1840.
- 189) Axel Nielsen: Anf. skr. pag. 216—18.
- 190) Trykt medlemsliste fra 1839.
- 191) Industriforeningens Quartalsberetninger. 1. Aargang 1841, pag. 5—8.
- 192) Industriforeningens Tidende. 18. og 25. maj 1840.
- 193) Fædrelandet. 21. jan. 1840.
- 194) Industriforeningens Tidende. 27. febr. 1839 og 10. aug. 1840.
- 195) Industriforeningens Quartalsberetninger 1841, pag. 17.
- 196) Nyrop, pag. 93.
- 197) Fædrelandet. 14. aug. 1840.
- 198) A. G. Hassø: Et Bidrag til københavnsk Haandværks Historie. Haandværkerforeningen i København 1840—1940. Kbh. 1940, pag. 41.

- 199) A. G. Hassø: Anf. skr. pag. 25.
- 200) A. G. Hassø: Anf. skr. pag. 31.
- 201) A. G. Hassø: Anf. skr. pag. 264.
- 202) Fædrelandet. 30. jan. 1843.
- 203) A. G. Hassø: Haandværkerforeningen og den grundlovgivende Rigsforsamling. Historiske Meddelelser om København. 3. rk. IV bd., pag. 304 ff.
- 204) A. G. Hassø: Anf. art. pag. 307.
- 205) N. Neergaard: Under Junigrundloven I. Kbh. 1892, pag. 403.
- 206) Kjøbenhavnsposten. 27. febr. 1847.
- 207) C. Nyrop: Anf. skr. pag. 227.
- 208) Fædrelandet. 1. jan. 1848.
- 209) Kjøbenhavnsposten. 26. jan. 1848.
- 210) R.A. Statsgældsforeningens arkiv I.
- 211) R.A. Statsgældsforeningens arkiv. Foreløbige bestemmelser pr. 18. apr. 1842.
- 212) D. p. B. II, nr. 469. 12. nov. 1842 og nr. 473. 20. nov. 1842.
- 213) Fædrelandet. 2. nov. 1842.
- 214) L.A. P.A. Frihedsbevægelser E III. Anonym rapport af 15. aug. 1842.
- 215) Liste i Statsgældsforeningens arkiv.
- 216) Foreløbige bestemmelser pr. 18. apr. 1842.
- 217) R.A. Statsgældsforeningens arkiv.
- 218) Som eks. på nyopdukkede foreninger kan nævnes Maadeholdsforeningen, der i 1847 i København alene havde ca. 350 medlemmer.
- 219) Inddelingen er her, som i de øvrige tilfælde, udarbejdet på grundlag af foreningens egne medlemslister. Inddelingen kan imidlertid næppe blive helt rigtig, da en stor del af medlemmerne ikke angav sig ved deres stilling, men ved deres titler. Denne fejlkilde kan dog til en vis grad elimineres ved hjælp af Kjøbenhavns Veiviser, der ofte angiver både stilling og titel. En anden vanskelighed er skellet mellem de forsk. erhverv og stillinger. Til højere embedsmænd er kun medregnet den øverste top på embedspyramiden d.v.s. fra bureauchefer og opefter. Til lærere er kun medregnet seminarieuddannede lærere og lærere ved private institutter. Skellet mellem håndværksmester og fabrikant må i endnu højere grad bero på et skøn, evt. hvile på speciel biografisk viden om den pågældende person. I „Andre“ er grupperne rentenydere, godsejere og bønder slået sammen, da de i praksis næsten intet betyder. I øvrigt er ovenstående inddeling gennemført.
- 220) Kun sjældent havde de dramatiske selskaber kvindelige

medlemmer til udførelse af kvindelige roller. Som regel benyttedes unge mænd (studenter o. l.) hertil af sædelighedshensyn.

221) J. Levin: Nogle Ord om Oprettelse af et Selskab for det quindelige Tyende i Kjøbenhavn. Kbh. 1845.

222) Kjøbenhavnsposten. 25. nov. 1840.

223) Knud Bokkenheuser: Klubliv. Kbh. 1923, pag. 99.

224) A. P. Liunges Optegnelser. Personalhistorisk Tidsskrift 4. rk. 1. bd., pag. 256.

225) Det borgerlige dramatiske Selskabs Lovc, § 5. Kbh. 1840.

226) Ny dramatisk Forenings Love, § 1. Kbh. 1846. Love for Selskabet Thalia, § 1. Kbh. 1842.

227) Love for Det skandinaviske Selskab. Kbh. 1843.

228) A. G. Hassø: Et Bidrag til københavnsk Haandværks Historie. Haandværkerforeningen i København 1840—1940. Kbh. 1940, pag. 32.

229) A. G. Hassø: Anf. skr. pag. 39.

230) Love for Læseforeningen. Kbh. 1839.

231) Lund I, pag. 385.

232) H. N. Clausen: Optegnelser af mit Levned og min Tids Historie. Kbh. 1877, pag. 176.

233) Typisk nok går de selskabelige foreninger noget frem i denne periode.

234) N. Neergaard: Under Junigrundloven. Kbh. 1892. Indledningen.

HOLBERGS KASTANIETRÆ I FIOLSTRÆDE

Af JENS ØSTERGAARD

Næppe noget træ i København, ja i hele Danmark, har været saa almindeligt kendt som Holbergs kastanie-træ i Fiolstræde; det har inspireret mange forfattere og af dem faaet en betydelig og alsidig omtale i litteraturen, i prosa og poesi.

Under de tre fimbulvintre 1939—42 med langvarige frostperioder fik det gamle træ, der var naaet ind i de høje aar, sit knæk, dets sundhedstilstand gik fra da af tilbage, langsomt gik det sin død i møde, og en novemberdag i 1954 blev det fældet.

Der vil være grund til, da det ikke eksisterer mere, at kaste et blik paa dets historie og den skønhedsvirkning, det havde i gadebilledet, samt fremdrage træk af den litterære betydning, det har haft.

Træk af hestekastaniens historie.

Hestekastanien, som er det botaniske navn for Holbergtræet, er ikke hjemmehørende i Danmark. De første oplysninger om denne træart foreligger fra sidste halvdel af det 16. aarhundrede. Fra Konstantinopel sendtes en gren og frugter til læge i Wien, P. A. Mathiolus,¹ som i sit 1565 udkomne berømte værk omtaler planten og har en afbildning af den under navnet *Castanea equina* (det

folkelige navn for træets frugter (frø), der havde den egenskab at kunne helbrede trangbrystethed og hoste hos heste). Nogle aar senere, 1576, kom ogsaa fra Konstantinopel frø af den til botanikeren C. Clusius² i Wien, hvorfra frembragtes et smukt træ. Igennem det 17. aarhundrede indførtes den til forskellige lande i Europa³ — opformering af den ved frø foregaar let og hurtigt. I aarene 1720—30 blev den i stort antal — ofte fra Hamborg — indført til Danmark og plantet i Frederik IV.s store haver:⁴ Fredensborg Slotshave (1620 eksemplarer), Vallø Slotshave og Dyrehave (850 eks.), Rosenborg Have, Kongens Have i Odense (100 eks.) og flere steder; et større eller mindre antal af disse træer er endnu i live.

Arten kom hertil under det mathiolusianske navn⁵ *Castanea equina*, de quina eller det tyske Castanien-Baum. 1753 opførte Linné⁶ hestekastanien under slægtsnavnet *Aesculus* og artsnavnet *Hippocastanum*, navne, som er blevet staaende.

De første fra Konstantinopel opkultiverede planter maa hidrøre fra de dér dyrkede træer; lange tider kendte man ikke dets hjemsted, først 1879⁷ blev den fundet i Nordgrækenland (Epiros og Thessalien) og 1908 i det østlige Bulgarien, den angives ogsaa at forekomme i Imeretien i Transkaukasien.

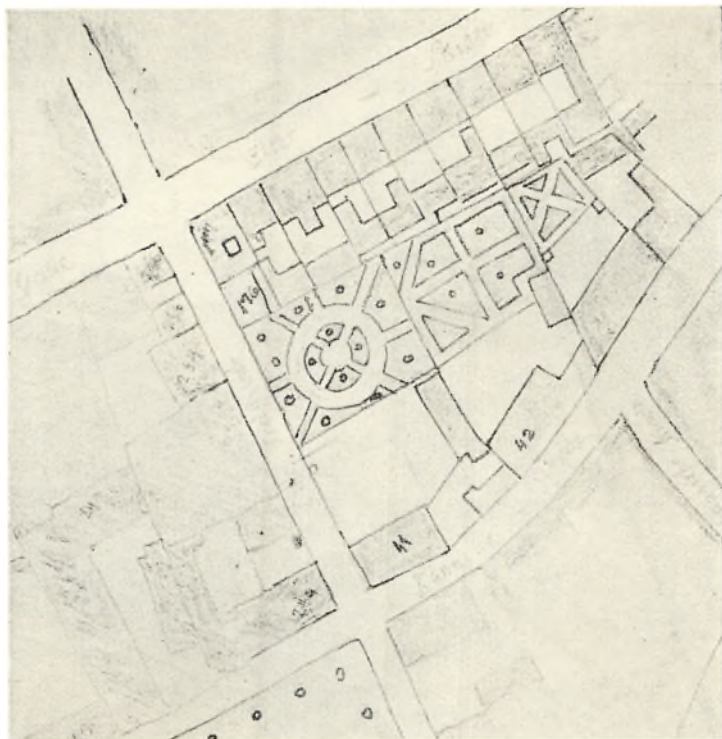
Holbergs træs historie.

Det er ikke lykkedes at finde frem en journal, beretning eller et regnskab med autentisk oplysning om, hvornaar Holbergtræet blev plantet. Den første efterretning om det er givet af C. Molbech 1842,⁸ og der var da to træer. Hos Molbech fremgaar det, at træerne da havde „stolte, løvrige Kroners grønne Hvælving“, og i omtr. 1,6 m's højde over jorden havde de stammeomfangene 8 fod 2 tommer (= 2,56 m) og 6 fod 9 tommer

Holbergs kastanietræ sidst i september 1942.
(Tegnet efter foto.)

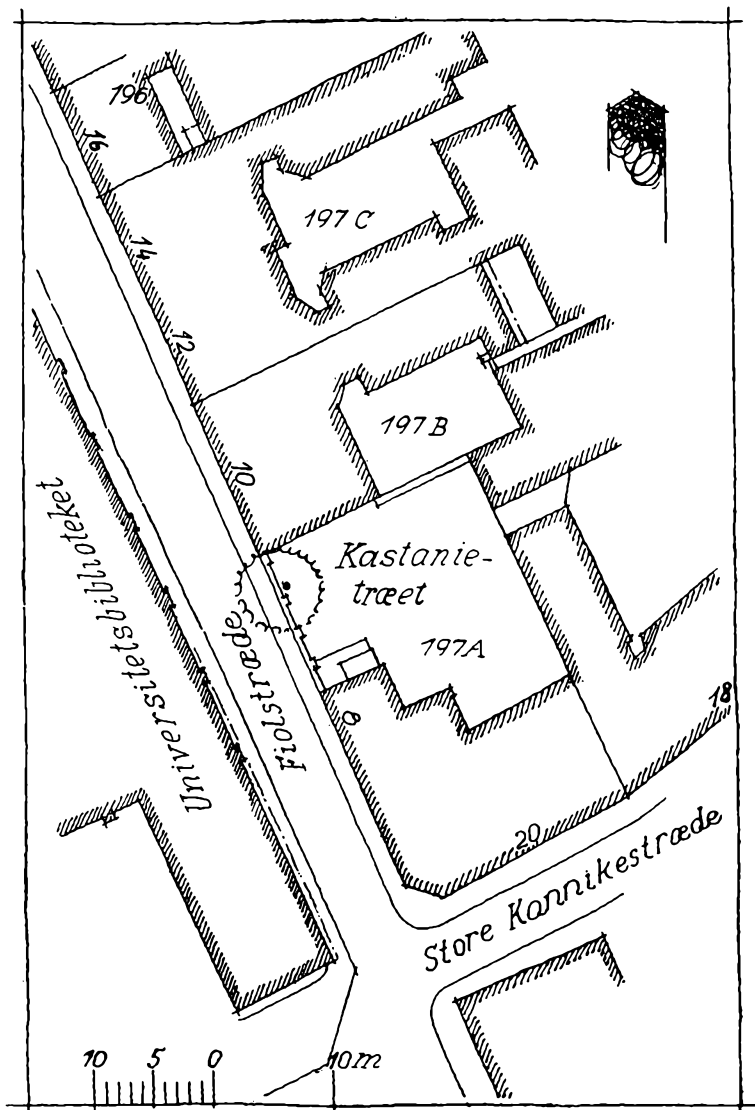
(= 2,12 m), og sagkyndige havde paa Molbechs foranledning besigtiget træerne og bedømt dem til en „Alder af i det mindste 100 til 120 Aar“, en bedømmelse, der er

Udsnit af C. Geddes kort af 1757. Nr. 41 paa hjørnet var Holbergs professorbolig, nord for laa gaardsplads og have. Kastanien er antydet tæt ved øverste venstre hjørne.

rimelig, d.v.s., at træerne var fremspiret i tiden 1718—1742.

Under Frederik IV. indkøbtes — som nævnt foran — i aarene 1720erne mange hestekastanier fra udlandet til slotshaverne, og det er ikke urimeligt at regne med, at

Holbergs kastanietræ og dets omgivelser 1954.

et par hestekastanier kan være blevet plantet ved professorboligen paa hjørnet af Kannikestræde og Fiolstræde, her boede netop paa denne tid lægen professor Caspar Bartholin.⁹

1728 gik den store firedages ildebrand hen over størstedelen (vestlige del) af byen,¹⁰ og nævnte professorbolig blev lagt i ruin. Det synes dog næsten utroligt, at de unge hestekastanietræer skulle kunne have overlevet den voldsomme brand.

Efter branden blev Fiolstræde udvidet mod nordøst,¹¹ og 1734 stod den nye professorbolig færdig¹² — professor Hans Steenbuch var da flyttet ind i den. Ved afleveringen den 12. januar 1735 nævnes i afleveringsdokumentet, at gaarden, som var indhegnet mod gaden med en brandmur, „er overalt Broelagt“; en eventuel træplantning i gaarden, hvor det indtil nutiden forekommende hestekastanietræ stod, nævnes ikke.

Ludvig Holberg flyttede 1740 ind i professorboligen, hvor han døde 1754. Spørgsmaalet, om træerne er plantet, før Holberg flyttede ind, eller foranlediget plantet af ham, lader sig ikke afgøre.

Paa Johannes Rachs og H. H. Eegbergs maleri fra 1749¹³ ses buskads bag professorboligen, men da ingen enkelte træer hæver sig frem i skarpt relief, kan det ikke afgøres, om hestekastanierne findes i plantningen. Fra 1757 foreligger Chr. Geddes kort over kvarteret;¹⁴ ved at konstruere det indtil nutiden bevarede hestekastanietræ ind paa professorboligens grund, daværende nr. 41 Fiolstræde, faar man dets plads i gaardens nordvestlige hjørne, men kortet viser ingen træplantning i gaardanlægget.

Stor monumental virkning eller synderlig skygge i solhede dage har træerne næppe ydet vor kære Ludvig Holberg — og han nævner dem vistnok ikke i sine talrige publikationer.

1795 gik atter en stor brand hen over København, men den berørte ikke stedet.¹⁵ Derimod blev branden i august-dagene 1807,¹⁶ forårsaget af englændernes bombardement, anledning til, at mange bygninger i gaderne omkring Frue Kirke stod i lys lue, og professorboligen nedbrændte fuldstændigt.

Træerne klarede sig dog igennem den voldsomme brand — de ses fremstillet paa en skitse paa titelbladet til digtsamlingen: „Fra min Ungdom“ af H. P. Holst.¹⁷ Han var født 1811 i et bindingsværkshus, der laa tilbage paa den af en brunrød mur mod gaderne hegnede brandtomt. Op i sin alderdom erindrede han fra barndoms-tiden kastanietræerne og sin færden der mellem forkul-lede bjælker, glasskaar, kalk, nælder og tidsler. — Der skulle gaa mange aar, inden en ny bygning rejstes paa grunden.

Begivenhederne i tiden 1840—1954.

Henimod 1840 paabegyndtes opførelsen af stiftsprovsteboligen paa tomten, og den var fuldført 1842 (afsluttende brandassurance foreligger i maj d. a.,¹⁸ grundens matrikulsnummer var fra 1806 nr. 197 A). Stiftsprovst E. C. Tryde var flyttet ind i huset 1842.¹⁹

I 1842 paapeger Molbech²⁰ det forsømmelige, der er sket vedrørende Holberg, at der til brug for hans biografi saa godt som aldeles mangler samtidige optegnelser, breve, andre papirer og trykte notitser. Molbech udtaler videre, at det er ikke ligegyldigt, men heldigt og glædeligt, at „Naturen i et Aarhundrede [har] ladet voxer og trives *det eneste Monument over Holberg*, som Kiøbenhavn eier inden for sine Volde ... de to herlige, store vilde Kastanietræer, som endnu voxer ved Indgangen til ... Vor Frue Kirkes Provstegaard, og fordum, som Professorgaard ... Holbergs Residents“. Et forslag, der af Molbech samtidig omtales, var fremme til opførelse af

en kapellanbolig paa grunden, men det kom ikke til udførelse, og en fare for træernes fjernelse blev afværget.

Ti aar senere, d. 2. oktober 1852, havde København en stærk storm; herom skriver Molbech²¹ i sin dagbog: „Orcanagtig Storm om Efterm. omtr. fra 6—10, som længe her ikke er oplevet ... Det største af Holbergs Træer i Trydes Gaard blæst om, og 5—6 Træer i Frederiksberg Allee“. Henne ved porten²² langs muren mod Lille Fiolstræde stod træerne, og det var det sydligst staaende træ, der faldt.

Omgivelserne i det tilbageværende træes umiddelbare nærhed ændredes lidt efter lidt. I professorboligens haves facade mod Lille Fiolstræde opførtes beboelseshuse,²³ først mod nord nuværende nr. 14 og 12 (matr. nr. 197 C), som var beboet før 1840, og senere 1855—60 nr. 10 (matr. nr. 197 B) umiddelbart nord for stiftsprovsteboligens lille have. I universitetskarreen lige over for, hvor ogsaa fandtes haver, opførtes i aarene 1857—61 Universitetsbiblioteket, og i følgende aar 1863—69 opførtes Zoologisk Museum. Da plantevæksten i disse haver, der havde gjort sig gældende i gadebilledet i Lille Fiolstræde, var fjernet, stod omkring 1870 Holbergtræet tilbage som en enlig kæmpe, ludende sin krone mod vest ud over gaden, og efterhaanden naaede den næsten helt over til Universitetsbiblioteket.

Efter 1864 var de særskilte betegnelser Store og Lille faldet bort, og gaden hedder kort og godt Fiolstræde.²⁴ I 1896 var fremsat et forslag, gaaende ud paa, at den del af Fiolstræde, som strakte sig fra Frue Kirke Plads til Krystalgade, maatte blive benævnt Ludvig Holbergs Gade, men forslaget blev ikke vedtaget.²⁵

Hestekastanietræet i Fiolstræde var ikke alene det historiske Holbergstræ, det var ogsaa byens træ, det regnedes som det første af de københavnske træer, der ved foraarstid udfoldede sine blade og varslede den haabe-

fulde og fagre sommertid. De aarlige gentagelser af dagbladsnotitser herom bidrog i forbindelse med formodningen „Holberg har plantet det“ til at holde byens beboeres interesse for det vedlige.

Et dagblad²⁶ skrev saaledes den 21. april 1928: „I Gaar skete Underet: Holbergs Træ sprang ud! Hvorfor er denne Begivenhed ... omgivet af en særlig Stemning? Vi skal ikke kunne sige det, men Holbergs Træ i Fiolstræde er for os alle Symbolet paa det gamle Kjøbenhavn, og naar det springer ud — ja, saa er Foraaret kommet til Kjøbenhavn“.

Et andet dagblad²⁷ skrev den 12. april 1934: „Hvem kommer først? Nu begynder det aarlige Kapløb, som følges med lige stor Spænding hvert Foraar af Københavnerne: bliver det Holbergs gamle Træ eller Kastanien i Bredgade ved Østre Landsret — i gamle Dage kaldet Rigsdags-Kastanien — der vinder Konkurrencen: Hvilket springer først ud? For Øjeblikket synes den sidste at ligge forrest, men derfor er det ikke udelukket, at Holberg dog gaar af med Sejren. Hvilket tipper vore Læsere?“

Træet levede en frodig og for dets omgivelser forskønnende tilværelse til og med aaret 1939. Vintrene 1939—42, især vinteren 1941—42, i dagene d. 26.—27. januar varierende fra $\div 23^{\circ}$ til $\div 29^{\circ}$ samt skarp østenvind og vedvarende frost i februar — marts og delvis i april, var klimaforhold, der nedbrød det 200-aarige træ, som var naaet op til den for denne art gældende aldersgrænse, saa det efterhaanden blev synligt i løbet af faa aar, at det gik sin undergang imøde.

Træet kæmpede for livet, og trods nedbrudthed sprang det ud hvert foraar. Plombering af stammen blev foretaget, og døde grene maatte stadig fjernes, men da træet efterhaanden blev en fare for sine omgivelser, henvendte den ansvarshavende myndighed, kirkeministeriet, sig til

den paa trævækst kyndige botaniske gartner H. Nilaus Jensen om en bedømmelse og udtalelse.

I et københavnsk dagblad²⁸ lyder Nilaus Jensens „inappellable“ dom som følger: „Kirkeministeriet ... har bedt mig se paa det ... og det er nedslaaende at skulle sige det, men der er intet at gøre ved den ældgamle Kastanie. De to sidste Vintre har taget saa haardt paa Træet, at det er haabløst at forsøge at rette paa det og derved forlænge dets Liv. Træet kan ikke reddes ... I Aar har Træet, saa vidt jeg ved, hverken baaret Blomster eller Frugt, og det siger nok ... Dens Dage er talte“.

Den 9. oktober 1952 maalte jeg træets stammeomfang, der i 1,3 m's højde over jorden var 3,7 m, d.v.s., stammetykkelsen var ca. 1,18 m, dets krone naaede omtrent op til tagrygningen af det tæt nord for staaende hus, d.v.s., at det havde en højde af 22—23 m. Gennem 110 aar, 1842—1952, havde det gjort en stammeomfangsforøgelse af 1,58 m.

Holbergtræet blev fældet den 23. november 1954 og faldt kl. 11,38.²⁹ Stammen, der nu næsten var det eneste tilbageværende, var omtrent fuldstændig raadden, en afgørelse om dets alder paa grundlag af aarringene var ikke mulig. Et nyt træ, som dog ikke er noget „barn“ af det gamle, var allerede plantet nogle aar før.

Dog har Holbergtræet efterkommere. Forlagsdirektør Paul H. Hagerup,³⁰ der i mange aar var nabo til træet, har til to tidspunkter i urtepotte opkultiveret 2 eksemplarer. Det første eksemplar, saaet i 1940, blev skænket til rigsbibliotekar Svend Dahl i anledning af indvielsen af det nye Universitetsbibliotek ved Nørre Allé; træet blev plantet i dets have i december 1945 og har (november 1955) en højde af 5 m. Det andet eksemplar (eneste plante af flere frø's udsæd) blev opkultiveret og 1954 skænket til rigsbibliotekar Palle Birkelund, som med henblik paa dens senere henplantning i Det kgl. Biblio-

teks Have skriver: „Jeg haaber, at Kastanien vil vokse sig stor og mægtig og blive et Symbol, at Aanden fra Fiolstræde ogsaa kan trives paa Slotsholmen“.

Af nogle grene, som blev nedskaaret af Holbergtræet i krigsaarene, har Hagerup ladet forfærdige en figur, en taphane til en lille vintønde og et lille krus. Paa kruset er indgraveret: „Singot — Jeppe“.

Intet fra Holbergs tid er tilbage i Fiolstræde nr. 8. I muren sidder tavlen, der (opsat i tiden mellem 1844 og 1874) minder om en kort begivenhedsrig periode af stedets historie, dens inskription er:

LUDVIG HOLBERG

havde her sin Embedsbolig
som Professor ved Universitetet
fra den 21de Juni 1740

indtil sin Dødsdag den 28de Januar 1754.

Om føje aar vil det unge eksemplar i haven ved Nørre Allé blomstre og ansætte frugt; maatte saa til sin tid som „barnebarn“ af det gamle Holbergtræ blive født et nyt individ, der, plantet paa det gamle træs plads i gaardanlægget til nr. 8 i Fiolstræde, maa blive som et „ægte“ minde om den store digter.

Holbergs kastanietræ i litteraturen.

Efter at Molbech havde skrevet sin artikel 1842 og Universitetsbiblioteket var opført 1861, drages Holbergs træ frem i poesi og digterisk inspireret prosa i forrige aarhundrede især af Kristian Arentzen, H. P. Holst og Ludvig Feilberg, hvilke forfattere vel bidrog til at henlede opmærksomheden paa det historiske træ, og senere, især henimod træets sidste leveaar, har nutidige forfattere yderligere bragt det i omtale. I tilslutning til ovenstaaende redegørelse maa det være rimeligt at bringe

en oversigt over den litteratur, som omtaler det, og som, saa vidt jeg har kunnet finde den frem, er følgende:

1842, C. Molbech: Holbergs eneste Monument i Kiøbenhavn. Historisk Tidsskr., 3, s. 634.

1844, A. E. Boye: Mindesmærker om Holberg. Dansk Ugeskr., 2, 5, s. 175.

1860, Kristian Arentzen: Universitetsbibliotheket. Folkekalender for Danmark, 9. aarg.

1862, Kristian Arentzen: Digtsamling, „Universitetsbibliotheket“, s. 169.

1874, H. P. Holst: Fra min Ungdom, 2. oplag, titelbladet og „Trofast“.

1882, Ludvig Feilberg: Holbergs Træ i Fiolstræde.

1884, O. Nielsen: Kjøbenhavn paa Holbergs Tid, s. 11-14.

1904, Vilh. Andersen: Ludvig Holberg paa Tersløsegaard, s. 7.

1922, Forskønnelsen 12. aarg.: Holbergs Træ i Fiolstræde, 1 billede s. 23.

1923, Carl Dumreicher: Kornblomster, „Holbergs Træ“, s. 27.

1928, Fredrik Nygaard: Kend Kjøbenhavn, „Træet i Strædet“, s. 44.

1929, Helge Rode: Den rejsende, ny samling, „Holbergs Kastanietræ“, s. 131.

1934, O. C. Nielsen: Fiolstræde, s. 16-17, 25-26.

1936, Vor Tid: Holbergs Kastanietræ, 1. aarg., 2, s. 11.

1940, Henry Ussing: Min Livsgerning, II, s. 116.

1941, Eddie Salicath: Holbergs Træ i Fiolstræde.

1947, Carl C. Christensen: Latinerkvarteret, s. 13.

1948, Christian Elling og Axel Nygaard: Det gamle Kjøbenhavn, 2. oplag, s. 11, 64.

1949, Peter Linde: Latinerkvarteret, s. 58.

1949, Sv. Aakjær og fl. forfatt.: Kjøbenhavn før og nu, II bd., 2 billeder s. 290-291.

Billeder med Universitetsbiblioteket som motiv, hvor Holbergtræet ogsaa gør sig fremtrædende gældende:

Johan Jochum Reinau: Universitetets Bibliothek. C. W. Stincks Forlag.

Axel Holm: Radering; uden tekst.

Som en smuk og værdig afslutning paa denne lille redegørelse om det gamle træ kan tilføjes nogle linier af

Kristian Arentzens nu snart ethundredaarige digt om Universitetsbiblioteket, hvor Holbergtræet er tillagt følgende henvendelse til de lærde læsere i biblioteket:

Du blege Lærde, høj Dig kun
hen over Bogens Blade.
Men tab ei Smilet om din Mund
og dine Miner glade!

O, se Dig ud! Et løvrigt Træ
er Gjenbo jo til Muren
og sender i Dit dunkle Læ
Dig Hilsen fra Naturen.

Det kiger kjækt ad Ruden ind
henover snævre Gade,
imens den lune Sommervind
bevæger blidt dets Blade.

Kristian Arentzens og andre forfatteres ord, hvis afhandlinger er nævnt ovenfor, maner nutidens slægt til at fremskaffe et barnebarn af det gamle træ og plante det i stiftsprovstegaardens lille have, saa den træløse gade — Universitetsbibliotekets, bog- og antikvitethandlernes gade — ad aare atter maa faa den tidligere poetiske stemning til glæde for kommende slægter, ja, saa længe som Holberg vil blive mindet.

NOTER

- 1) P. A. Mathiolus: *Commentarii ... Medica materia*, 1565.
- 2) C. Clusius: *Rariorum Plantarum Historia*, 1611.
- 3) G. Hegi: *Illustrierte Flora von Mittel-Europa*, 1908—31, V.
- 4) *Particulier Cammer Revenüen*, bilagene 1720—1736. — Rigsarkivet.
- 5) Sst.
- 6) C. Linné: *Species Plantarum*, I, 1753.
- 7) G. Hegi: *Illustrierte Flora von Mittel-Europa*, 1908—31, V.
- 8) C. Molbech: *Holbergs eneste Monument i København*, *Historisk Tidsskrift*, 3. bd., 1842, s. 634.
- 9) G. L. Grove: *Kjøbenhavns Huse og Indvaanere efter Branden 1728*, 1906.
- 10) Sst. — *København fra Bispetid til Borgertid*, udg. af Stadsingeniørens Direktorat 1947.

11) Grove: anf. værk. — Kbh. fra Bispetid til Borgertid, s. 174—75, 191—93.

12) Bygningskommission af 10. marts 1731. Pakke II, læg 12: Professorgaardene. — Rigsarkivet.

13) Johannes Rach og H. H. Eegberg: Vor Frue Kirke, København, 1749. — Nationalmuseet.

14) Ove Kjeldsen: Stadskonduktøren i København 1690 — 6. oktober — 1940. — Geddes Kort 1757, 1940.

15 og 16) Kbh. fra Bispetid til Borgertid, s. 182, 191.

17) H. P. Holst: Fra min Ungdom, 2. oplag, 1874.

18) Brandpolice nr. 4899, Klædebo Kvarter matr. nr. 197 A. — Landsarkivet.

19) Veiviser for Kjøbenhavn og Omegn, aargangene 1839—42.

20) Se note 8.

21) C. Molbech: Almanakdagbog, 1852. Ny kgl. Saml. 439 8°. — Kgl. Bibl.

22) Se note 17.

23) Kjøbenhavns folketællingslister, Klædebo Kvarter, 1840—1860. — Rigsarkivet.

24) Veiviser for Kjøbenhavn og Omegn, aargangene 1860—64.

25) Københavns Borgerrepræsentanters Forhandlinger, 56. aarg., 1896, s. 1459.

26) Politiken, d. 21. april 1928.

27) Berlingske Tidende, d. 12. april 1934.

28) Berlingske Tidende, d. 26. september 1942.

29) Universitetsbiblioteket, overbibliotekarens kontor: En fortegnelse.

30) Hagerup, Paul H.: Brev af d. 23. januar 1956. — J. Nilaus Jensen: Udskrift af Universitetsparkens bog over indplantede træer og buske, 1956.

Pelikanen i Hummergade.
Har omkring 1800 tjent som værtshusskilt.

PELIKANEN I HUMMERGADE

Af PETER LINDE

Hummergade nr. 4, matrikelnummer 229 i Øster Kvarter, har som særpræg og prydelse en billedsten indfældet i façadens murværk godt tilvejs over den høje gadedør med stentrinene. Huset er opført i årene, lige efter at den store ildebrand 1795 havde lagt hele kvarteret i aske.

Billedstenen, en rund skive, hvis diameter kan anslås til at være henved 50 centimeter, er udarbejdet som et forholdsvis lavt relief. Man ser en fugl stående ved en rede, der er flettet af sejge grene. Tre unger rækker med grådig iver næbbene i vejret.

Zoologisk set er fuglen en bastard efter ørn og svane. Betragtet som kunstværk vil den dog ganske bestemt blive tituleret ligesom middelhavslanternens store fiske-

fangende svømmefugl med det mægtige næb og den mærkelige strubepose, nemlig pelikanen. Billedet er i sin tid udtænkt og udført og opfattet som en pelikan stående i sin rede, hakkende i sit bryst, madende sine unger med det frempihlende blod.

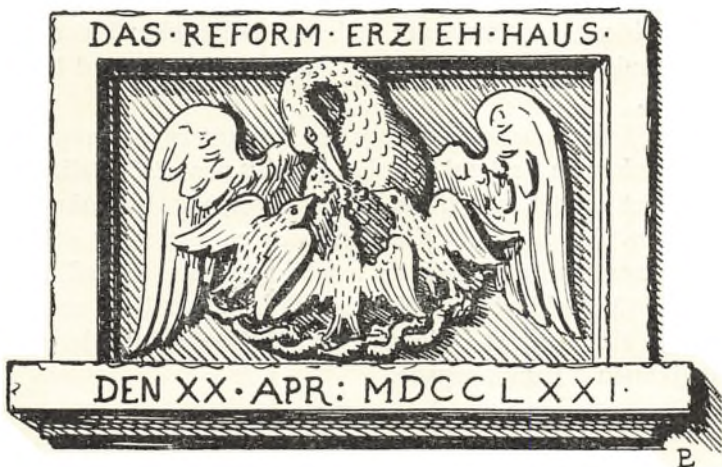
Billedmotivet er uhyre gammelt, det kan føres tilbage til en antik legende, siges der. Man møder det i hvert fald i bestiariet fra det tolvte århundrede. Fuglen, der hakker sig selv til døde for at nære sine unger, blev for middelalderens fromme grublere et mystisk sindbillede på Kristus, der ofrede sit liv for at frelse menneskenes sjæle. Derfor blev motivet så overordentligt yndet gennem hele den senere middelalder, det gav opgaver for den kirkelige, dekorative kunst. Pelikanen kom derved til at afløse ørnen, som ved sin høje flugt og sit skarpe syn havde været skolastikernes naturlige attribut. Men pelikanen beholdt i det væsentlige ørnens udseende, det var såre naturligt, det skyldtes tillærthed og fuldstændig ukendskab til pelikanens sande skikkelse. Der var ikke pelikaner i Norden, men efter sparsomme fund af knogler i køkkenmøddinger at dømme har de været her i stenalderen. Også fra bronzealderen har man et fund, gjort ved Nykøbing på Sjælland, men siden hen er de forsvundet herfra. Det er først i den allernyeste tid, at kunstnere har benyttet sig af levende model, når de skulle afbilde dyret, som jo da forresten aldeles ikke er nogen dejlighed at se på.

Billeder af middelalderens mystiske pelikan kan man nuomstunder møde på adskillige steder. Et egetræsrelief på den ærværdige prælatstol i Lunds Domkirke minder meget om stenrelieffet i Hummergade. I tre tilfælde, i hvert fald, forekommer pelikanen i kalkmaleri på kirkevægge, som i Lyngby ved København, hvor den er tegnet med overlegen kvikhed, i Gørløse midt imellem Frederikssund og Hillerød, hvor den syner særlig svaneagtig, men næsten forsvinder for øjet i tæt og frodigt ranke-

værk, i Bregninge ved Kalundborg, hvor den står på lange storkeben, men er tegnet med raske, flotte svungne linier.

I guldsmedearbejde pryder bittesmå pelikaner, fem ialt, Christian den Fjerdes overdådig pragtfulde krone, og dronning Dorotheas brudesmykke har som midte i ædelstensarrangementet en pelikan. Det københavnske

Façadesten fra den reformerte menigheds hus i Gothersgade.

Strandkompagnis fane med devisen For fred og frelse har pelikanen som særligt mærke netop for Strandkvarteret. En façadesten, som den reformerte menighed har taget i indendørs forvaring og som bærer årstallet 1771, er udmærket med samme emne. En langt senere gentagelse af samme sten, et stukrelief på præstegården i Gothersgade, har vel benyttet det ældgamle motiv, det var 1886, men moderniseret det så stærkt, at pelikanen fik sit rette udseende og altså blev en besynderlig grimorian at se på.

Siden gotikkens dage synes pelikanen ikke mere at blive afbildet profilagtigt, men vises forfra.

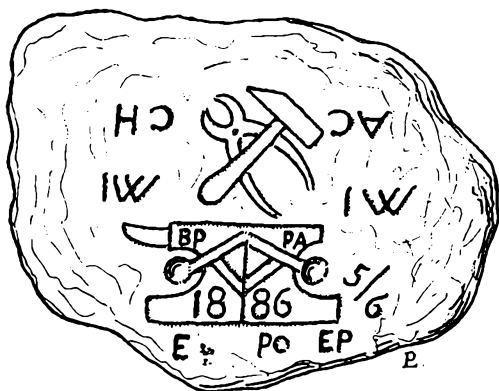
Antagelig har der her i København været flere façadesten med billede af den symbolske pelikan. På terrænet mellem Det ny Teater og Bagerstræde har der engang stået et hus, som hed Pelikanen, og et avisavertissemment fra 1760erne lyder således:

Et skikkeligt ungt Fruentimmer søger at komme i et honet stille Huus enten her i Byen eller paa Landet, for at gaae Konen til Haande i Huusholdningen: og at sye med videre, som anstaaer et honet Menneske; Nærmere Anviisning skeer af Maleren i Farvegaden næst ved Pillikanen.

Ja, disse ganske fordringsløse Hummergade-bemærkninger har en bestemt hensigt, nemlig den at få Pelikanrelieffet reddet, når huset bliver revet ned, hvornår det så sker. Jeg tror, at reliefstenen er en ærværdig gotisk bygningsdetaille, måske en hvælvingsroset i lighed med dem i Marieklostret i Helsingør. Af slige ting er der yderst lidt bevaret i København. Lad os holde øje med Pelikanen i Hummergade.

Pelikanrelief fra prælatstolen i Lund.

EN MODERNE HELLERISTNING I FÆLLEDPARKEN AF PETER LINDE

Foran Fælledparkens kyklopiske talerstol ligger en stor moræneblok med indhuggede emblemer og bogstaver. Legende børn har efterhånden slidt stenen glat, men skitsen her er tegnet, medens den lå frit og uænset ude på fælleden for henved 50 år siden.

Midt på stenen ses en ambolt og en centrifugal-ventil. En knibtang og en hammer er lagt over kors ovenover. Omkring de faglige emblemer og datoen 5. juni 1886 flokker sig nogle kedelsmede-monogrammer.

C. H. betyder Christian Hvistendahl — A. C. betyder A. Christensen, en mand, der af sine kolleger blev kaldt „Christen Bravkal“ — I. W. betyder Jens Wohler, som mellem kammerater lød kælenavnet „Svuppen“. De øvrige monogrammer er ikke tydet og bliver det vel aldrig.

Tilsammen danner emblemerne og bogstaverne en udmærket dekorativ helhed, alt er så vel placeret og tegningen i værktøjet udmærket. Det hele har en kunstne-

risk virkning, monumentet har højtidelig helleristningsstemning over sig.

Det ingenlunde ringe arbejde, der er anvendt, fortjener at blive respekteret af kommende generationer.

Anledningen til det hele er ikke opklaret, men har vel at gøre med stiftelsen af De samvirkende Fagforeninger 1886. Grundlovsdagen hint år har for en gruppe arbejdere været så mindeværdig, at dens dato fortjente at indhugges i granit.

STADENS FØRSTE RÅDHUS

Af PETER LINDE

H. U. Ramsing tog mig hyppigt med til store udgravninger i den indre by. Så kunne jeg jo hænge i enden af målebåndet og eventuelt datere eventuelle potteskår. På slige ture er vi stundom kommet igennem Skoubogade, og så standsede Ramsing altid op udenfor gadens nr. 6, idet han beklagede, at der ikke viste sig muligheder for at få set, om der nede i grunden stadig skulle gemme sig rester af stadens allerførste rådhus.

En skønne dag i januar 1956 førte morgenvejen mig tilfældigvis gennem Skoubogade, just som der udenfor nr. 6 var blevet placeret en dyngeste og jord og brokker af store dybrøde munkesten.

Naturligvis slog det mig straks, at det måtte være rådhuset, der gav sig til kende, og nede i kælderen fik jeg forklaret og konstateret, at en dybdegravning for et varmeanlæg havde blottet et stykke af en munkestenmur, hvis fundament af tunge kampesten var lagt på den oprindelige ler-overflade. Men — der var for ganske nyligt støbt cementgulv over det hele! Nogle af kampestenene var taget op, og i et hjørne af kælderen havde arbejderne stablet de hele munkesten til side, der var en 20—30 eksemplarer ialt.

Munkestenene var brændt af groft uslemmet ler. Deres størrelse var c. 29×14×7,5 centimeter.

Mørtelen, der havde bundet stenene sammen, var blevet rørt godt op med strandgrus, kunne man se.

En lille avisnotits om fundet gav Steffen Linvald i bymuseet anledning til protest. Han mente ikke, at rådhuset nogensinde havde været placeret i Skoubogade.

Da jeg i den sag jo bare har snakket Ramsing efter munden og har ment at turde stole på hans grundige undersøgelser, så er det ganske naturligt, at en endnu grundigere og en endnu lærdere udredning af forholdene let vil overbevise alle, der giver sig af med at granske hovedstadens historie og topografi. Og for at angrebet kan sættes direkte ind mod Ramsing hidsættes her det afgørende, præcise citat, og jeg er umådelig spændt på, om bymuseet kan korrigere det, for sligt ville ikke være nogen ringe bedrift.

Skoubogade nr. 6 har nu siden 1806 matrikelnummer: 27.

Siden 1757 var matrikelnummeret: 29. Siden 1689 var matrikelnummeret: 37.

H. U. Ramsing siger om byens rådhus:

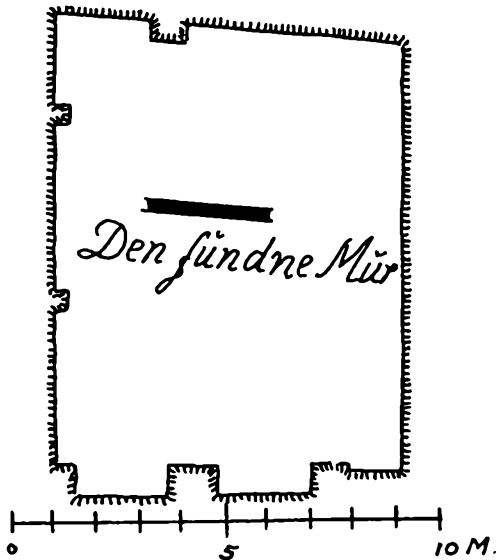
„I *Vor Frue Kirkes gavebog* omtales 15. december 1350 *Peder Eskilssøn* og hustru *Gertrudes* gård syd for *tinget*, *placitum*, og 30. oktober 1359 kanniken *Willelmus*, kaldet *Parvus*, gård øst for *tinget*, som begge blev skænkede til *Vor Frue Kirke*.

I jordebogen af 1377 siges *Vor Frue Kirkes jord* nr. 310 i Tyskemannegade, matr. nr. 36.38/1689 Fr.kv. at ligge *ved rådhuset*. Dette er altså bygget på tingstedets jord efter 30. oktober 1359 og utvivlsomt før lybeckernes angreb 2. maj 1368, og *dets grund var matr. nr. 37/1689 Fr.kv*. Grunden bevarede sin *façadelængde* til *Skoubogade* uforandret lige til branden i 1728, og deraf kan ses, at *rådhuset* har målt 18 alen 8 tom. eller 11,5 m til gaden.

Resen og andre ældre forfattere henlægger med urette

dette rådhus til grunden på hjørnet af *Nørregade* og *Klædeboderne*, matr. nr. 1/1689 Klb.kv.

Om rådhuset har været for lille, eller om ikke snarere lybeckerne har ødelagt bygningen i 1368, vides ikke, men

*Skoubogade Nr. 6. Matr. Nr. 27.
Frimands Kvarter.
Hælderplan.*

ved byens genopbygning i tiden efter 1377 blev rådhuset flyttet til det nordlige hjørne af *Nørregade* og *Rådhusstræde* (Studiestræde), til den nuværende *Bispegårds* sydøstlige del.“

Magister Victor Hermansen, der har adgang til Ram-sings endnu utrykte optegnelser, har været så elskvær-dig af disse optegnelser at afskrive stedets ejerliste, den ser således ud:

1359 Placitum,

1377 Rådhuset,

1509 Jacob Remmesnider g. m. Anne,

— 1548 — Christoffer Skomager,

— ca. 1617 — Jost Losekyll,

— 1645 — Peder Jostsen,

— 1650 — 1653 — Alexander Trægaard,

— 1659 — 1669 Peder Byes (Bøes),

1669—1691 Hendrich Schupp og arvinger,

1691—1702 Hans Cron Hørkræmmer, siden økonom
ved Pesthuset,

1702—1734 Nicolai Fux Guldsmed.

Indtil gode, gyldige modbeviser måtte blive forelagt, mener jeg, at stadens første rådhus har stået på den grund, der nu er Skoubogade nr. 6, og at det er samme historisk højst vigtige bygværk, der hin januar dag gav et lille glimt fra sig.

Prædikestolen fot. 1957 (Stadsarkivets atelier).

OM PRÆDIKESTOLEN I VOR FRELSERS KIRKE

Af BJØRN KORNERUP (†)

Efter en nylig gennemført Restaurering af Vor Frel-
sers Kirke paa Christianshavn fremtræder den be-
rømte Barokkirke paa ny i sin hele magtfulde Skønhed.¹
Ikke blot Rummet i sig selv, men ogsaa det rigt udsmyk-
kede Inventar tiltrækker sig atter de Besøgendes Op-
mærksomhed. Dette gælder ikke alene det gamle, fra
Kirkens første Tid hidrørende Udstyr, men ogsaa Præ-
dikestolen, der stammer fra en langt senere Stilperiode,

idet den først blev opsat 1773 efter Tegning af C. F. Harsdorff. Der kan da være fornyet Anledning til at kaste et Blik paa dens Tilblivelseshistorie.²

Det har tidligere været bekendt, at Kirkens daværende Sognepræst, senere Stiftsprovst og Sognepræst ved Vor Frue Kirke, *Jacob Jensen Hvid* († 1782),³ viste sig meget virksom for Anskaffelsen af en Prædikestol, der kunde afløse den hidtil brugte, som var af yderst simpel Beskaffenhed. Da der af en Velynder af Kirken var blevet skænket en betydelig Sum til dette Formaal, traadte han i Forhandling med tre af Tidens mest bekendte Kunstnere, Maleren Peder Als, Arkitekten Caspar Frederik Harsdorff og Billedhuggeren Johannes Wiedewelt for at faa dem til at udkaste en nærmere Plan for Arbejdet. Herom underrettes man gennem et ikke tidligere kendt Aktstykke⁴ af følgende Indhold:

P. M.

Deres Velbyrdigheds bekiendte Godhed tillader mig at *insinuere* indsluttede *pr. memoria*, med den visse forhaabning, at saavel Deres Velbyrdighed Self, som De Herrer *Professores*, Harsdorff og *Wiedeweldt*, vilde behage, som mine Velyndere, med samlede Raad at overveje, hvorledes det forehavende *dessein* paa beste Maade kunde bringes i *execution*; Jeg forsikrer mig om Deres bevaagenhed, og har den Ære med største Høiyagtelse at forblive

Chavn 1te Nov. 1771.

Deres Velbyrdigheds
 tjenstforbundne
 tiener
J. Hvid

P. S. De tvende Bøger sendes herved tilbage, med største Taksigelse.

[*Udskrift*]: Velædle og Velbyrdige Herr *Professor Als*⁵
à *Charlottenborg*.

(Herhos een *Pacque*).

[*I Skrivelsen indlagt*:]

P. M.

Jeg giver mig herved den Frihed at yttre mine Tanker om de *Decorationer*, som ieg gjerne ønskede, at maatte blive anbragte paa den nye Prædikestoel i vor Frelseres Kirke.

Det skulde hiertelig fornøje mig, om Hovedforestillingen maatte blive *Christi Himmelfart*, med Skyer *en bas relief*, og Engle i een frydefuld *action*; Saasom, at een Engel kunde møde vor Frelser med een Kongelig Krone i Haanden; Andre forestilles i Skyerne med Basuner, Palmegreene p. p.

Neden under sættes de elleve Apostler, i saadan *positur*, som kunde udtrykke deres da værende Sinds bevægelser: Bestyrtning, bedrøvelse, Længsel p. p.

Oven over Apostlerne, paa en flyvende Seddel, kunde læses: *Gaaer hen i al Verden, og prædiker*.

Paa den højre Side af Frelseren maatte forestilles *prospecten* af *Jerusalem*, og afsides derfra trende forfaldne Kors, samt *Christi* aabne Grav, bevoxet med Græs og Blomster.

Paa den venstre Side, i Nærheden ved Apostlerne, sættes nogle Huuse, med grønne Trær i een Dal, til at betegne Landsbyen *Bethanien*.

Mig synes, at det vilde lade smukt, om den herskende Farve paa Prædikestolen blev hviid, med Forgyldninger, og *basis* neden under mørk.

Under Dækket af Prædikestolen *appliceres* een svævende hviid Due, med udstaaende forgyldte Straaler, ud-

arbejdede af Træe, saa at *Peripherien* beklæder det heele Dække, og Spidserne udskyde sig trindt omkring uden for Dækket.

Nogle af Sognefolkene beklage, at Dørren til Prædikestoels Trappen er alt for høj, saa at de ikke kunde see Altaret i deres Stole; Dersom dette kunde forandres uden kiendelig Vanziir, var det meget got.

Alt dette *recommanderes* til mine høystærede Herrer *Professores*, Deres grundigere Omdømme, og gunstige *execution*.

Christianshavn 1te Nov. 1771.

J. Hvid.

Næste Gang man hører om Prædikestolen, er i en Skrivelse af 7. August 1772 fra J. Hvid til Magistraten. Heri meddeler han, at da den hidtilværende Prædikestol var af en saa slet Bygning,⁶ at den paa ingen Maade svarede til Kirkens overmaade skønne Altertavle, og desuden var i brøstfældig Stand, saa havde Præsten faaet det overdraget af en Velynder i Sognet, som havde skænket 500 Rdlr. til en ny Prædikestol,⁷ at bringe Arbejdet i Stand. Hvid var traadt i Forbindelse med Harsdorff, Wiedewelt og Als, der lod forfærdige en Model af en Prædikestol, som havde vundet allerhøjeste Bifald. Kongen havde endog betænkt Kirken med en Gave til dette Formaal.⁸ Paa denne Baggrund lod Hvid nu Modellen fremstille for Magistraten til Godkendelse, idet han oplyste, at de nævnte Kunstnere havde paataget sig den videre „*Exsecution*“ ved dygtige Haandværksmestre.⁹

Hvids Skrivelse blev fremlagt i et Magistratsmøde den 12. August 1772, og samme Dag afgik der et Svar, der er i høj Grad karakteristisk. Magistrats herrerne vilde ikke nægte, at det var meget „ros- og takværdigt“,

at der var blevet draget Omsorg for, at Vor Frelzers Kirke kunde blive forsynet med en ny Prædikestol, men da de, skønt Kirkens Patroner, havde været „aldeles uvidende“ om alle de Omstændigheder, Hvid havde berettet om, saa kunde de ikke „indlade sig videre herudi“ og maatte indskrænke sig til at erklære sig fornøjede med, at den projekterede nye Prædikestol blev opsat, naar det blot skete under Stadsbygmesterens og Kirkeværgernes Opsigt.¹⁰

Den let krænkede Tone i Magistratens Skrivelse er umiskendelig og delvis berettiget, naar ses hen til, at de var holdt aldeles uden for alle forudgaaende Forhandlinger. Naar den dog nu ikke søgte at gribe ind og skabe Vanskeligheder, staar det sikkert i Forbindelse med, at Modellen til den nye Prædikestol var approberet paa allerhøjeste Sted.

Magistratens noget koldsindige Svar har faaet Hvid til at besinde sig, og i en (nu tabt) Skrivelse bedyrede han, at det havde været langt fra hans Hensigt „at fornærme nogen Siel, mindre Øfrigheden og udbeder sig pardoneret for, hvad som kand være forseet“.¹¹ Magistratsherrerne paa deres Side blev nu formildede og var lutter Smil, som det fremgaar af deres Svar (af 24. August 1772) til Hvid af følgende Ordlyd:¹²

Pro Memoria.

Det har aldrig kundet kommed os i tanker, at Deres Velærværdighed skulle have foretaget sig noged ihenseende til den nye Prædike Stol uden i een goed hensigt til at befordre Kirkens beste. Vi tror og, at Deres Velærværdighed bedre end vi have kundet udvirke at faae de Høj Kongl. Gaver, som dertil skal være skiencked, hvorføre vi og udj voris seeneste af 12te hujus have anpriiset gierningen at være Tak- og Roesværdig, men al-

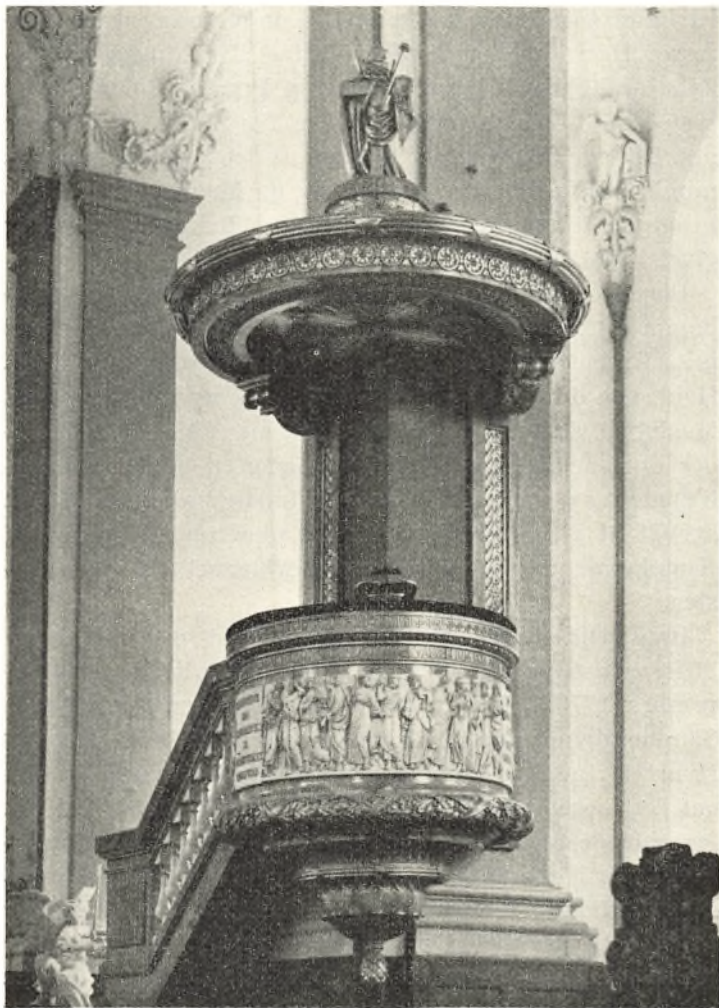
leene fundet fornøden at Erindre til Kirkens sikkerhed, at den nye Prædike Stol maatte opsættes under Tilsyn af Kirkeværgerne og Stads-Bygmesteren, som og allerede derom ere tillagde fornøden resolution og Communication.

Kiøbenhavns Raadstue d. 24. Aug. 1772.

(Underskrifter).

Imidlertid skred Arbejdet roligt videre, og den 13. Maj 1773 kunde Hvid — nu Stiftsprovst — tilmelde Kirkeværgerne, at Professor Harsdorff i næste Uge agtede at lade gøre Anstalter til Prædikestolens Opsætning. Den 14. Maj indberettede Kirkeværgerne dette til Magistraten, og da de ikke modtog noget Svar, skrev de igen den 2. Juni, at for 14 Dage siden var de enkelte Stykker af den nye Prædikestol blevet bragt ind i Kirken, hvor de „nu ligge og trædes under Fødder af Almuen og med Tiden spoleres“. Den gamle Prædikestol var taget ned, og Menigheden var meget utaalmodig over, at der ikke blev truffet nærmere Forberedelser til den nyes Opsætning. Kirkeværgerne var aabenbart bange for, at Magistraten nu skulde gøre Vanskeligheder. De henviste derfor til dens Skrivelse af 12. August 1772 og udtalte Haabet om, at man ikke vilde falde paa at fremsætte Ønsker om Ændringer (f. Eks. at kræve, at Prædikestolen skulde hvile paa en Støtte, ikke — som tænkt — blot heftes paa en Pille).¹³

Magistraten svarede i en Skrivelse (af 2. Juni 1773), atter affattet i en kendeligt irriteret Tone. Skønt man i 1772 havde krævet, at Stadsbygmesteren skulde undersøge, om Kirkens Piller kunde bære den nye Prædikestol, havde man ikke faaet indberettet noget herom, men tværtimod maatte nu erfare, „at den gamle Prædikestol uden nogen Anmeldelse for os, som dog burde have væ-

Prædikestolen fot. 1957 (Stadsarkivets atelier).

ret sket, er bleven nedtaget“. Man vilde dog ikke modsætte sig Opsættelsen af den nye, blot det skete paa Kirkeværgernes Ansvar.¹⁴

Lidt senere — den 21. Juni s. A. — fandt den ene af

Kirkeværgerne det dog rettest at indberette, at da Professor Harsdorff havde givet Ordre til at hugge en For-dybning i Pillen til Anbringelse af Prædikestolen, havde man ladet to Haandværkere prøve, om Pillen kunde bære det. Deres Erklæring gik ud paa, at det kunde ske „uden mindste Hazard“. Man udbad sig da Magistratens Reso-lution til at gaa videre med Arbejdet, hvilken ogsaa blev givet (den 21. Juni 1773).¹⁵

Bag Brevvekslingen i denne Sag skimter man en ejen-dommelig Modsætning. Paa den ene Side staar Kirkens initiativrige, maaske lidt selvraadige Sognepræst J. J. Hvid, paa den anden Side Kirkepatronerne, Københavns Magistrat, der vistnok havde Lyst, men ikke Mod til un-der de foreliggende Omstændigheder at skabe Vanske-ligheder, og som derfor maatte indskrænke sig til lidt syrligt at give Luft for en ikke ubegrundet Følelse af Krænkhed over at være blevet forbigaaet, da Sagen rej-stes.

Imidlertid blev Prædikestolen opsat og indviet af Stiftsprovst Hvid 24. Søndag efter Trinitatis, den 21. No-vember 1773.¹⁶ Den vandt straks Datidens Beundring. Sammenligner man den i dens nuværende Skikkelse med Hvids oprindelige Forslag, ses det let, at der ikke er ble-vet ret meget tilbage af dette, ikke stort andet end det foreslaaede Skriftsted, Apostlene og Duen under Prædi-kestolens Himmel. Den grundige Omformning skyldes sikkert Harsdorff.¹⁷ Baade ældre og nyere Forfattere har været enige om at tilskrive denne Kunstner Hovedparten af Arbejdet (vel i Forbindelse med Wiedewelt). Derimod synes Peder Als ikke at have spillet nogen større Rolle, skønt det dog var til ham, Hvid i første Række henvendte sig.

Misstemningen mellem Københavns Magistrat og Vor Frelasers Kirke, dens Sognepræst og Kirkeværger, forto-

nede sig snart, medens Samtid og Eftertid havde Grund til at glæde sig over, at Hovedstaden var blevet et ædelt Kunstværk rigere.

NOTER

1) Allerede Peder Paludan (Samlinger til en Beskrivelse over Christianshavn, 1791, S. 63) taler om, at Kirken „paastaaer Rang over alle de andre i Skiønhed, i Høitidelighed, i den sande majestatiske Tempelpragt“.

2) Jvfr. O. Nielsen og P. Købke, Vor Frelseres Kirke i Kjøbenhavn, 1896, S. 7, 17—18.

3) Om denne se Bjørn Kornerup, Vor Frue Kirkes og Menigheds Historie, 1929—30, S. 305—6.

4) Original i den til de Rahbekske Mindestuer i Bakkehuset knyttede Haandskriftsamling.

5) J. Hvid maa have hørt til Peder Als' nærmeste Bekendte. 1776 optræder han som Vitterlighedsvidne i Als' Testamente (P. F. Suhm, Nye Samlinger til den danske Historie IV, 22).

6) Om den gamle blaamalede Prædikestol se Nicolai Jonges Københavns Beskrivelse, udg. af Selskabet for Dansk Kulturhistorie, 1945, S. 422. Peder Paludan, Samlinger til en Beskrivelse over Christianshavn og Frelserens Kirke sammesteds, 1791, S. 78.

7) Det drejede sig om en testamentarisk Gave fra fhv. Guvernør i Trankebar Hans Ernst Bonsach (1699—1775). Jvfr. N. Jonge, anf. Skrift S. 424, om Bonsach, H. R. Hiort-Lorenzen og Ellen Rosendahl, Repertorium over Legater og milde Stiftelser i Danmark I, 146.

8) Om Kongens Gaver paa 300 + 100 + 400 Rdlr. Jvfr. P. Paludan, anf. Skrift S. 79.

9) Vor Frelseres Kirkes Brevkopibog, 1746—77, S. 375 (Københavns Stadsarkiv).

10) Sst. S. 375—6. Jvfr. Magistratens Resolutionsprotokol, 1771—73, S. 409. Sammes Kopibog, 1772 B Nr. 95.

11) Resolutionsprotokollen anf. Sted.

12) Magistratens Kopibog, 1772 B Nr. 115.

13) Vor Frelseres Kirkes Brevkopibog, 1746—77, S. 396—7.

14) Sst. S. 398.

15) Sst. S. 399.

16) Adresseavisen 1773 17. Novbr. (Nr. 179). Nicolai Jonges Kø-

benhavns Beskrivelse, udg. af Selskabet for Dansk Kulturhistorie, 1945, S. 423.

¹⁷⁾ Adresseavisen anf. Sted („den er inventeret af Hr. Professor Harsdorfer“). N. Jonge, anf. Skrift S. 422 („som er inventeret af Hr. Professor . . . Harsdorff“). O. Nielsen og P. Købke, anf. Skrift S. 18. Frederik Weilbach, Architekten C. F. Harsdorff, 1928, S. 189. Victor Hermansen, Københavns gamle Kirker, 1932, S. 188.

— — —

EN LAVSSAG FRA CA. 1840

AF SIGURD JENSEN

Historien skrives af de sejrende. I første omgang i hvert fald. I den strid, der i 1800-tallet stod om lavene, blev de taberne, og for eftertiden blev den sejrende liberalismes tankegang slået fast som den rigtige. Det blev den ubestridelige sandhed, at lavene havde hæmmet det frie initiativ, havde været en klods om benet på erhvervslivet, havde været irriterende varefordyrere.

I vor tid er man begyndt at se lidt anderledes på sagen. Nuancerne i billedet dukker frem. Man er blevet klar over, at spørgsmålet ikke er så helt ligetil. Tydeligst falder det i øjnene, at håndværkerlavene udførte visse sociale funktioner, f. eks. ved at understøtte enker og syge. Og heller ikke handelslavene eller deres yngre brødre korporationerne tør uden videre affærdiges som blot skadelige elementer. Nærværende redegørelse for en enkelt sag, som beskæftigede et enkelt lav en lille tid engang omkring 1840, skulle være et bidrag til at belyse disse nuancer i billedet af striden mellem lavene og det frie initiativ. Det er en ganske banal sag, en sag af den slags der var snesevis af i de år, men netop derfor en typisk sag.

Den opstod, da en the- og porcelænshandler i København i foråret 1839 ansøgte kongen om tilladelse til at handle med frø.

Nu var det sådan, at handelen med hver enkelt vare-

gruppe var søgt lagt i ganske faste rammer. Senest var det sket ved den kgl. anordning af 23. april 1817, der gav detaillerede bestemmelser om forholdet mellem en gros og en detail handel, om de forskellige handelslavs indbyrdes forhold, om kravene, der måtte stilles til den, der ville erhverve borgerskab, om detailhandlernes pligt til at have minimalforråd af visse livsvigtige varer o. m. a.¹ Denne meget vidtgående anordning må ikke betragtes alene som et udslag af regeringens lyst til regereri. Der lå bitter nødvendighed bagved. Den ulykkelige krig 1807—14 og den inflation, den havde ført med sig, statsbankerotten 1813 og vanskelighederne ved at genskabe tilliden til pengene i årene derefter havde bragt landets økonomi ud i kaos, og handelen, der før krigen gennemgående havde haft gunstige eller endog meget gunstige kår, var inde i en alvorlig krise. Mange af de store handelshuse sygnede hen eller gik fallit, og detailhandelen havde det svært. Der var ingen købekraft, ingen varer og ingen kredit. 1816—20 falledede 248 firmaer i København omfattende langt over 300 firmadeltagere. Hårdest rantes detailhandlerstanden, der tegnede sig for ikke mindre end 79 af de 248 fallitter, hvorved standen kom ind som et uhyggeligt nummer eet, med grossererstanden på andenpladsen med 64 fallitter.² Man forstår, at Frederik VI's „landsfaderlige“ regering ikke så anden udvej end at fordele de fattige smuler handel, der var tilbage, ved skarpe restriktioner overfor tilgangen til handelslavene og ved en minutøs fordeling af opgaverne og for tjenstmulighederne mellem dem.

Selv dårlige tider får imidlertid ende. I løbet af 1830'erne begyndte det at lysne for erhvervslivet herhjemme, for landbruget, for provinshandelen og efterhånden også for hovedstadens handel. Et af lyspunkterne var de nye handelsvarer, der tiltrak sig interesse. Følgelig kappedes forretningsfolkene om at komme til at handle med dem.

Halmtorvet (Rådhuspladsen) fotograferet 1880. Lemvighs hus, hjørnehuset længst til højre, var blevet noget ombygget efter hans død i 1872 (Bymus.).

At handlende inden for de forskellige lav af og til faldt for fristelsen til at handle med varer, der sorterede under et andet lav, er menneskeligt. Men lavene og deres oldermænd var naturligvis på vagt overfor sådanne overgreb. Stridigheder i den anledning med eller uden øvrighedens medvirken hørte til dagens orden.

I denne situation indsendte kaptajn ved det borgerlige artilleri, the- og porcelænshandler samt hørhegler Fride- rich Laurits Lemvigh den 19. marts 1839 en ansøgning til kongen om tilladelse til at handle med frø.

F. L. Lemvigh var kommet af godtfolk.³ Faderen var provst til Vemmelev og Hemmeshøj sogne i Slagelse herred Jacob Lemvigh, moderen, Abel Kathrine Svitzer, var godsejerdatter; hendes fader Laurits Svitzer havde ejet hovedgårdene Jerstrup i Skam herred på Fyn (1757—58), Agersvold i Tuse herred, Holbæk amt (1760—77) og Bøstrup i Løve herred, Holbæk amt (1778—91).⁴ F. L. Lemvigh var født 14. september 1798, 26. april 1822 var han blevet gift med Gunild Marie Møller.

Han havde fået sin uddannelse på handelskontorer⁵ og ikke bag en disk. Det havde den ubehagelige følge for ham, at han, da han ønskede at tage borgerskab som selvstændig handlende, ikke kunne komme i den næring, der havde hans største interesse, nemlig hørkram. Derimod lykkedes det ham 1. maj 1821 at få borgerskab som porcelæns- og pottehandler med ret til tillige at handle med vestindiske, ostindiske og kinesiske varer, hvad der i praksis først og fremmest ville sige the og tobak. Thehandelen havde pottehandlerne fået tillagt i 1817, idet man havde fået den opfattelse, at the ikke havde godt af at blive forhandlet sammen med andre urtekranvarer.⁶ De såkaldte the- og porcelænshandlere udgjorde ikke noget lav, men dannede en korporation, d.v.s. en af øvrigheden påbudt sammenslutning.⁷

Handelen med potter og the gav imidlertid ikke den

driftige mand nok at virke med. Den ansås da iøvrigt også for en af de ringeste former for detailhandel. Provst Lemvighs søn og godsejer Svitzers dattersøn havde ikke til hensigt at hensidde hele sit liv som en sølle pottehandler. Nogen kapital har han åbenbart også haft at virke med, thi i 1827 havde han erhvervet sig ejendommen matr. nr. 17 i Vester kvarter, beliggende på hjørnet af Halmtorvet (nu: Rådhuspladsen) og Frederiksberggade (senere: Frederiksberggade 29; stedet, hvor nu B.T.-Centralen ligger). Som det vil ses af foranstående bilde, var det ikke en af stadens mest imponerende bygninger, han ejede, men dog en pæn og god ejendom, der i hvert fald skulle vise sig at have en for Lemvighs erhverv ypperlig egnet beliggenhed. Huset købte han af Creditkassen for Husejerne i Kjøbenhavn, der havde overtaget det som ufyldestgjort panthaver — midten af 1820'erne var en tid med knugende kreditnød og deraf følgende talrige fallitter — og han havde givet 11.500 rdl. sølv for det. Brandforsikringsselskabet og Creditkassen optog prioriteter på henholdsvis 4000 og 6000 rdl. sølv, mens Lemvigh selv lagde en kontant udbetaling på 1500 rdl. sølv på bordet, og det var mange penge i de dage, hvor ellers solide godsejere måtte gå fra gård og gods, blot fordi de ikke kunne skaffe latterligt små beløb til betaling af forfaldne forpligtelser. Det var i de år, at penge var en så sjælden vare, at embedsmænd med kasser under sig lod sig friste i et omfang, som næppe nogensinde er set hverken før eller siden. Lemvigh var altså ikke nogen helt ubetydelig småhandlende.

Den ene af de varer, som han ville arbejde videre med for at udvide sin forretning, var tobakken. 23. januar 1837 indsendte han til kongen ansøgning om tilladelse til selv at fabrikere tobak, og han synes her navnlig at have tænkt på cigarer. Det lykkes ham at opnå privilegium (dat. 11. marts 1837) på at blive tobaksentrepren-

nør, hvilket ville sige, at han havde lov til selv at fremstille tobaksvarer, men dog mod, at han lod arbejdet udføre under ledelse af en lavsmester. Det oplyses i sagen, at hidtil har kun een anden kombineret tobaksentreprisen med et andet erhverv. Det var en mand ved navn Wille, der tillige var grosserer, formentlig grosserer William S. Wille, der boede i Snaregade.⁸

Han synes at være kommet godt i gang med tobaksfabrikationen, og i 1840, da privilegier rent rutinemæssigt skulle fornyes på grund af tronskiftet året forud, søger også han om fornyelse. Tobaksfaget var heller ikke noget dårligt fag at komme ind i netop i disse år. Forbruget steg stærkt. Der var gået mode i tobaksrygning. Tidens toneangivende modeherrer røg cigarer såvel indendørs som på gaden, „Politivennen“ rasede i 1840 over „Cigar-Smøgeriet“, der endog udstrakte sig til smådrenge,⁹ og „Phantasterne“s forfatter Hans Egede Schack fortæller i et efterladt romanbrudstykke om, hvorledes overklasseungdommen hengiver sig til rene cigarorgier.¹⁰ Tiden bød egentlig også på så få udskejelsermuligheder.

Men Lemvighs største interesse synes dog at have ligget i bearbejdelse af og handel med hør. Havde han ikke i sin tid kunnet blive hørkræmmer, kunne i al fald ingen forhindre ham i at hegle hør, og han fik en virksomhed i gang på dette område, hvor han tilsyneladende nogenlunde konstant beskæftigede 4—5 heglere, til tider helt op til 6, hvilket må betegnes som en forholdsvis stor virksomhed, idet det ikke var almindeligt, at en hørsvinger beskæftigede mere end 2—3 heglere, og en del af stadens hørkræmmere slog sig i al beskedenhed sammen, en 3—4 stykker, om at holde een fælles hegler i arbejde.¹¹

Når Lemvigh var i stand til at slå sin forretning så stort op, var en af grundene hans sans for reklame. Han boede som nævnt på hjørnet af Frederiksberggade og

Halmtorvet. Nede i denne ejendoms kælder anbragte han sit hørhegleri således, „at Arbejderne bleve beskuelige for de forbigaaende“. Datiden var ikke forvænt med vinduesudstillinger eller lignende former for reklamering. Man husker, hvilken forbløffelse — og til dels forargelse — Louise Rasmussens voksmannequin vakte.¹² Derfor gav Lemvighs arrangement resultat. Han fik rivende søgning, og det gik naturligvis ud over konkurrenterne, det vil sige hørkræmmerne på Frederiksberggade og Vester-gade.

Men den driftige Lemvigh var altså ikke tilfreds med de resultater, han hidtil havde nået. Han ville i gang med at handle med endnu en vare, eller rettere varegruppe, nemlig frø af forskellig art, græsfrø, høfrø, rapsfrø etc.

I sin førnævnte ansøgning herom til kongen af 19. marts 1839 anfører han, at han driver handel med oplandets bønder, og at det er blevet en absolut fordring for at kunne bevare denne handel, at man afkøber bønderne deres avl af korn og frø. Han nævner i sin ansøgning, at frøhandelen var lagt under både gartnerne, hørkræmmerne og urtekræmmerne, men at der er dem, der mener, at handelen med frø er fri ligesom handelen med korn, idet de mener, at frørsorterne nærmest må klassificeres under sædevarer. Han nævner iøvrigt i sin ansøgning, at hans afsætning af heglet hør er ringe, „da Lærred udenlands fabrikeres billigere med de nu opfundne Maskiner og den udenlandske Høravl betydelig har tiltaget“.¹³

Hørkræmmerlaugets oldermand fik ansøgningen til udtalelse og afgav 19. april et responsum, der gik ud på, at Lemvighs ansøgning burde afslås. Lemvigh, der iøvrigt er en formuende mand, har efter hans mening allerede så stor en omsætning og fortjeneste ved sin handel med the, porcelæn, cigarer og hør, at der slet ingen grund er til at gøre det muligt for ham at afsætte endnu mere

hør til bønderne ved at give ham bevilling til at handle med frø med dem.

Lemvigh fik ikke sin bevilling i denne omgang, men året efter, 10. marts 1840, søgte han på ny. I hans begrundelse, der stort set er den samme som året forud, understreges det, hvorledes linnedfabrikationen og høravlens stærke tiltagen på landet forringer afsætningen af heglet hør. Hans ejendoms beliggenhed på hjørnet af Halmtorvet og Frederiksberggade, lige overfor Vesterport, tvinger ham til i det store og hele at indskrænke sig til handel med bønder, der „som bekendt“ helst køber hos den, der til gengæld aftager deres varer og navnlig da de varer, hvoraf de „i senere Tid producerer meer end forhen“. Da bønderne ikke altid har kontante penge at betale med, kan han simpelthen kun udvide sin handel, såfremt han får tilladelse til at forøge det i forvejen meget ringe antal varegrupper, han har at handle med, med de olieholdige frøsorter. Dog er han tilfreds, om handelen med frø kun forundes ham en gros, idet han ikke vil gå detailhandlerne i næringen.¹⁴

Denne sidste begrænsning af andragendets omfang skulle formodentlig gøre det mere acceptabelt for handelslavene. Men Hørkræmmerlaugets oldermand ændrede ikke standpunkt. 27. marts afgav han en betænkning om andragendet, der var en gang mere uvenlig end den fra året før. Det Lemvigh, efter oldermandens opfattelse, især er bange for, er det projekterede, men endnu ikke iværksatte maskinhørspinderi.¹⁵ Men dettes virksomhed vil naturligvis også gå ud over alle andre, der handler med hør, især „Hørkræmmerne, der ved Hørsvingernes Privilegier alt have mistet deres vigtigste Handel“. Så hvorfor særligt favorisere Lemvigh? Han har iøvrigt ligesom forrige år endnu 5 heglere i stadigt arbejde, og dog kan han ikke producere så meget, som han kan sælge, især af blå, af hvilken vare han i den senere tid har

købt betydelige mængder af andre, der ikke har haft så gode afsætningsmuligheder. Når andre hørsvingere, der kun holder 2—3 heglere, kan leve anstændigt alene af denne industri uden anden handel ved siden af, da må Lemvigh kunne, så meget mere som han desuden har både sin betydelige cigarhandel og sin the- og porcelæns-handel, to forretningsområder, der hver for sig skulle være i stand til at ernære en familie. Mange må i al fald klare sig med blot een af tingene. Selv the- og porcelæns-handelen, som oldermænden åbenbart anser for det beskedenste af de nævnte forretningsområder, må adskillige familier udelukkende bygge deres eksistens på. Lemvighs henvisning til hans ejendoms beliggenhed giver oldermændene anledning til et særligt skarpt udfald. Det ville netop være højst uheldigt, om han af den grund tilvendte sig al handel med frø, ligesom han nu — af de kendte grunde — har tilvendt sig størstedelen af handelen med heglet hør og hamp. Når Lemvigh i sin ansøgning anfører, at han ser sig nødsaget til for at vedligeholde afsætningen på heglet hør at modtage frø i betaling af landmændene, da må oldermændene gøre opmærksom på, at heglet hør og blåer netop er varer, som bønderne normalt plejer at betale kontant, mens de venter at få kredit på andre hørkramvarer som jern, stenkul, tjære, sild osv. „Hr. Kaptajn Lemvigh vil saaledes overlade Hørkræmmerne den precaire Fordel, men tilvende sig selv den visse, som netop er med Hør, som Bonden strax betaler, og ligeledes med Frøe, der og strax kan sælges for contant til andre Landmænd eller og til Olie-Møllerne“.¹⁶

Under dette sidste punkt berøres en af tidens største ulemper, kreditmangelen. Regeringens politik efter ulykesåret 1813 havde først og sidst været rettet mod en genoprettelse af tilliden til landets mønt. Midlerne var sparsommelighed og bekæmpelse af ethvert initiativ, der

kunne resultere i en øgning af omsætningsmidlerne. Skrækken for, hvad en inflation kunne føre med sig af ulykker, sad endnu i blodet. Hvad regeringens ensporede forsigtighed i denne sag har medført af hæmninger for udviklingen, lader sig naturligvis ikke beregne, men givet er det, at den manglende smidighed i kreditforhold knugede erhvervslivet. De forbedrede afsætningsmuligheder for landbrugets produkter i 1830'erne, provinsbyernes øgede omsætning og handel med Hamburg, den stigende produktivitet, som alene det voksende befolkningstal måtte medføre, osv. muliggjorde efterhånden dannelse af ikke helt ubetydelige kapitaler, men samtidig med, at der forskellige steder henligger helt eller delvis ufrugtbargjorte midler, lød der klageråb om mangel på investeringskapital både fra landbruget og byerhvervene. Hvor kluntet regeringen tog på sagen, fremgår bl. a. af den omstændighed, at de jævnt stigende sparekasseindskud stadig blev indsat til opbevaring og forrentning i statskassen, og regeringen havde endda den frimodighed i 1832 at nedsætte renten på disse midler, som den altså nogenlunde uindskrænket disponerede over, fra 4—5 til 3—4 %, ¹⁷ hvad enten det så skal opfattes som et forsøg på at bevæge sparerne til at investere deres midler på anden måde, eller det bare var for at skære en fortjeneste.

Det er da forståeligt, at håndværkere ikke var særlig interesserede i at skynde sig med at inkassere tilgodehavender hos solide kunder, ¹⁸ og der findes eksempel på, at arbejdere i en fabrik ikke fik deres løn udbetalt i flere måneder til trods for, at virksomheden var solvent, hvad enten dette nu var et udslag af, at arbejderne ikke har stået og haft brug for pengene, almindeligt sløseri fra fabriksledelsens side, eller det var en form, hvorunder arbejderne var med til at finansiere fabrikkens drift. ¹⁹

Men når håndværkere og arbejdere ikke sørgede for at få deres penge hjem, kunne den lille handlende henne om hjørnet, nede i kælderen ikke vente at få sine penge kontant eller med kort frist. Der ventedes af ham, at han gav kredit, og følgelig måtte han, om han ville beholde sin handel, yde kredit af yderste evne.²⁰

Selv havde detailhandleren svært ved at få kredit. Nationalbanken kunne yde lån, bl. a. ved diskontering af veksler, men den var ikke altid i stand til at dække behovet. Centralkassen belånte varer, men den var et låneinstitut af beskedent format. De private vekseldiskonterers virksomhed ved man ikke meget om. Deres muligheder for forretninger var helt afhængige af det skiftende omfang af Nationalbankens vekseldiskonteringer.²¹ Private lån var i det hele svære at få, om man ikke havde fast ejendom at tilbyde som pant eller gode kautionister. At enkelte långivere tog sig betalt med grove ågerrenter, er der næppe tvivl om. Det kunne bl. a. ske ved, at låntageren ydede långiveren „villigheder“ i form af arbejdsydelser, fordele eller simpelthen kontanter.²²

Man forstår derfor hørkræmmernes harme over at se en mand, der i forvejen er dem en torn i øjet, fordi han øger sin omsætning på deres bekostning, forsøge at drage den handel til sig, som erfaringsmæssigt i særlig grad afvikledes kontant. Bønderne var ved at få penge mellem hænderne i de år, hvor priserne på deres produkter var gode. Men de forstod at holde på dem, og de har sikkert forstået at lade sig honorere af de handlende både for større køb og for kontant.

Sagen om Lemvighs ansøgning viser os således sammenstødet mellem to principper, om man vil to tidsaldrer. Lemvigh er den dygtige mand med sans for reklame, med tæft for, hvilke varer der i det givne øjeblik er penge i, med formue i ryggen og med en ejen-

dom, der er således beliggende, at bønderne naturligt yder ham deres søgning. Han kommer udefra og har ikke rod i lavstraditionerne. Han vil slå sig op.

Men hovedstaden er endnu så fattig, at den enes fremgang kun kan ske ved, at andres næring tilsvarende formindskes. Derfor må lavsoldermanden betragte det som sin embedspligt at værne om sine lavsbrødre og søge at spærre vejen for Lemvigh. Han må anlægge det synspunkt, at der må være noget til de andre også; nu har Lemvigh sit the og porcelæn, det har brave folk kunnet klare sig med, han har fået en god omsætning med cigarer, så burde han dog være tilfreds, men nej, han har ved skammelige og ublu reklamekunster lokket kunder fra hørkræmmerne på Frederiksberggade og Vestergade til sig, og nu vil han ydermere købe frø af bønderne og videresælge dette til oliemøllerne mod de kontante penge, som de andre københavnske detailhandlere så bitterligt savner. Oldermændene måtte tænke på, hvor mange lavsbrødre der sad rundt om i kældere og hutlede sig frem, og han måtte harmes.

Tiden var imidlertid med Lemvigh. Under 4. juni 1840 fik han kongelig bevilling til at drive en gros handel med frø, som han afkøber landmændene eller modtager i betaling af dem for varer.²³ Der er grund til at tro, at den begrænsning, han havde indsat i sin ansøgning om kun at få en gros- og ikke detail-bevilling, virkelig har fået tingene til at glide lettere.

Vi ser her en lille del af det drama, der udspillede, da liberalismen brød gennem lavsskrankerne. Om man i det hele taget vil vove at sætte sig til doms i sagen, bør man i al fald næppe driste sig til at forarges over oldermændens snæversyn og mangel på forståelse af den nye tid. Han følte utvivlsomt, at han røgtede en social og kollegial opgave på bedst mulige måde. Men man vil vel lige så lidt forarges over den dygtige Lemvigh, der be-

stræbte sig for at få det størst mulige udbytte af sine merkantile evner.

Historien er, som sagt, fortalt af hensyn til det principielle problem. Men måske føler en og anden alligevel trang til at spørge om, hvordan det senere gik Lemvigh. Der er dog ikke stort andet at fortælle, end at han trods al vindskibelighed næppe blev nogen rig mand. I 1842 måtte han endda bede om nedsættelse i næringsskatten;²⁴ men det var nu også et vanskeligt år for mange, desuden var tiderne yderst ugunstige for hørheglerne, der i stadig højere grad følte både den udenlandske konkurrence og konkurrencen fra maskinhørspinderiet, og cigarhandelen var der andre, der trængte ind i. Men han klarede sig, var en agtet mand, der forfremmedes til oberstløjtnant i det borgerlige artilleri, og da han trak sig tilbage fra handelen, havde han så meget at leve af, at han ikke behøvede at bekymre sig for at komme til at lide nød i sin livsaften. Den første skattebog for København, for året 1862, sætter ham i skat af en årsindtægt af 900 rdl.²⁵ Det var i al fald mere, end de fleste arbejderfamilier havde at leve af. Huset beholdt han til sin død, og der blev ikke tinglyst andre lån i det end dem, der stiftedes ved købet i 1827.

1872 døde han. Var han blevet født til verden en menneskealder senere, havde hans energi og driftighed fundet nemmere vilkår at arbejde under. Alligevel kan man ikke sige, at hans skæbne var urimelig hård.

NOTER

1) Marcus Rubin, Frederik VI's Tid, 1895, s. 149 ff. Cfr. Axel Nielsen i Hist. Medd. om Kbhvn. 2, V, s. 249 ff.

2) Stds. s. 160 f.

3) L. Kragballe, Stamtavle over familien Lemvigh, 1875, s. 16.

4) Trap, Danmark, 4. udg.

5) Magistr. 2. sekr. j.nr. 337/1837.

- 6) Rubin, anf. værk, s. 151.
- 7) Villads Christensen, København 1840—57, 1912, s. 261.
- 8) Mag. 2. sekr. ovenfor cit. j.nr.
- 9) Kristof Glamann, 75-foreningen 1875—20. juni—1950, 1950, s. 15.
- 10) Hans Egede Schack, Sandhed med Modification, v. Carl Dumreicher, 1954, s. 177.
- 11) Oplysningerne om Lemvighs virksomhed er, hvor intet andet er anført, hentet fra nedenanførte betænkninger af Hørkræmmerlaugets oldermænd.
- 12) Robert Neiiendam, Bogen om Grevinde Danner, 1956, s. 53.
- 13) Hørkræmmerlaugets kopibog 1821—46, s. 356 f.
- 14) Stds. s. 365 f.
- 15) Sat i gang 1842, fortsatte under stadige vanskeligheder til 1851, da det gik fallit. Axel Nielsen, Industriens Historie i Danmark III, 2, 1944, s. 118 ff.
- 16) Hørkræmmerlaugets kopibog 1821—46, s. 367 ff.
- 17) Falbe Hansen og Scharling, Danmarks Statistik. II, 1887, s. 753.
- 18) A. F. Bergsøe, Motiveret Udkast til en Creditforening for danske Grundbesiddere, 1839, s. 46.
- 19) Landsark. f. Sjæll. Hof- og stadsrettens eksekutor- og kommissarieskifter nr. 30/20.
- 20) Cfr. Hist. Medd. om Kbhvn. 4, IV, s. 619.
- 21) Axel Rubow, Nationalbankens Historie 1818—78, 1918, s. 268 f.
- 22) Sigurd Jensen i Laanerenen v. P. Nyboe Andersen, 1947, s. 102 f.
- 23) Mag. 2. sekr. j.nr. 2658/1840.
- 24) Mag. 2. sekr. j.nr. 36/1842.
- 25) Hans forbogstaver angives fejlagtigt som F. M.

MINDER FRA JØDEKIRKEGÅRDEN I MØLLEGADE

AF JUL. MARGOLINSKY

Vore kirkegårde skulle vel være de naturlige steder, hvor erindringen om de hedengangne — også om dem, der faldt som ofre for dramatiske hændelser i byens liv — lever videre og bevares for efterslægten; men tidens tand gnaver ubønhørligt: gamle grave bliver sløjftet, gravstene forvitret og fjernes, og også værdifulde optegnelser i lokale begravelsesprotokoller bliver bytte for ildens fortærende luer eller går til grunde af andre årsager.

De fleste af Københavns tidligere kirkegårde er i årenes løb blevet nedlagt, efterhånden som den udvidede bebyggelse har gjort det nødvendigt eller ønskeligt, og adskillige grave er blevet sløjftet på de nu bestående to ældste „udenfor Østerport“, den såkaldte *skibskirkegård* eller *Holmens*, som den nu hedder og som blev indviet den 10. august 1666, og *soldaterkirkegården*, som også var blevet anlagt efter byens belejring i 1659, men først kom i mere regelmæssig brug efter pesten i 1711 og en halv snes år senere fik navnet *Garnisons Kirkegård*.

Den tredie-ældste her i byen er den gamle jødiske begravelsesplads i Møllegade, og dens historie kan føres tilbage til den 5. september 1693, da den unge *David Israel* afgik ved døden her i byen. Den afdødes enke, en datter

af tobaksspinder og købmand *Axel Cantor*, kunne ikke få liget ført til Altona, hvor der siden 1611 havde været en jødisk kirkegård, og der blev derfor ansøgt om at måtte foretage begravelsen i København. Magistraten gav tilladelse til, at dette måtte ske ved sandgravene udenfor Nørreport „på den plads, der er beliggende på Nørre Fælled, nord om landevejen, der løber til Hyltebro, på den østre side af Kongens Jagtvej, der kommer fra ladegårdsmarken“. Året efter, den 29. august 1694, udsteder magistraten så skøde på et areal af 2000 kvadratalen på pladsen, hvor „*Jøderne af den hebraiske Religion*“, der iflg. forordningen af 30. juli 1684 havde fået borgerret i København, „*deris Nations hid indtil ved Døden afgangne liig med Bevilling hafuer begrafuit og jordet*“.

Skødet er udstedt efter ansøgning af menighedens forstandere til ovennævnte *Axel Cantor* og dennes broder juvelerer *Abraham Cantor* samt til tobaksspinder, senere også hofjuvelerer *Meyer Goldschmidt* og købmand *Ruben Fürst*. Det hedder i dokumentet, at disse fire og deres interessenter må nyde og beholde det således erhvervede grundstykke, „*saa lenge Hans Kongl. Majst. allernaadigst tillader dennem her at maa bygge og boe for dem og deris Efterkommere af deris nation som sig herudi Staden opholder og ved Døden Imidlertid afgaar, alleeniste for at begrafuis udi, dog ingen at Komme derudi uden forbemd. Axel Cantor, Abraham Cantor, Meier Goltsmid, Ruben Först, og deris arfuingers willie og Consens*“.

Det er velbekendt, at byens borgere i ældre tid blev begravet enten inde i selve kirkerne eller i „urtegårdene“ omkring disse, men det galdt dog ikke fattigfolk, forbrydere, selvmordere, soldater og jøder, og medens de to militære kirkegårde kom til at ligge udenfor Østerport, fik „*Jøderne af den hebraiske Religion*“ altså anvist deres begravelsesplads udenfor Nørreport.

Af skødets ordlyd kan man slutte, at også andre end

David Israel må være blevet begravet derude, for der har boet enkelte jøder i København, inden forordningen af 1684 trådte i kraft, således f. expl. David Israels fader, *Israel Salomon Levy*, der døde her i byen i 1677. Hans lig blev dog ført til Altona, og det samme var tilfældet med juveleren og herremanden på Hald, *Samuel de Lima*, der afgik ved døden den 12. juni 1687. Enkelte andre kan imidlertid være blevet begravet på Nørre Fælled, inden menigheden fik fuld ejendomsret over stedet. Men det var en bydende nødvendighed, at man lovformeligt købte og betalte begravelsespladsen, da selve graven betragtes som den afdødes evige eje, for at gravfreden aldrig skulle krænkes og de hedengangne uforstyrret kunne hvile i „livets hus“ indtil opstandelsen på den yderste dag.

Men selv om de afdøde også har været sikret mod enhver krænkelse af deres gravfred, har der ikke altid hersket fred og ro på kirkegården. Indbyrdes stridigheder mellem forskellige grupper af den jødiske befolkning her i byen har givet anledning til mindre værdige episoder, og også megen slendrian og uorden har der hersket derude ligesom på byens andre kirkegårde.

Af indkvarteringsmandtalslisten for 1751—52 kan man se, at kirkegårdsgraveren havde udskænkning af øl; for året 1752 er der noteret, at han havde et lidet værts-hus, og også hans søn og efterfølger i embedet, Levin Abraham, havde indrettet logi og gæstgiveri i sin lejlighed, hvorom der nærmere vil blive berettet.

Magistratens bestemmelse om, at pladsen kun måtte benyttes til begravelser, og at ingen måtte komme i jorden uden menighedsforstandernes tilladelse, er ofte blevet tilsidesat, endog af myndighederne selv. Når fremmede jøder opholdt sig i København uden at have visum, forviste politimesteren dem ganske simpelt ud på kirkegården. I 1725 var *Lazarus Isak* blevet anbragt her under

sådanne omstændigheder. Hans ophold i Møllegade — eller Jødevej, som den engang hed — blev dog ikke særlig langvarigt, da han efter et par dages forløb havde fået udvirket en bestalling fra den herværende russiske ambassadeur, gående ud på, at han var ansat til at foretage indkøb til ambassadens husholdning, og at han derfor nød exterritorialret!

Den så ofte omtalte episode i 1729 med *Jens Gede-löche's* lig, der blev gravet op fra Garnisons Kirkegård og ført til jødernes begravelsesplads, viser tydeligt, at hovedstadens daværende noget uheldige politimester *Hans Himmerich* absolut ikke var indstillet på at tage hensyn til gældende magistratsbestemmelser. Man vil vel derfor heller ikke undre sig så meget, når man ser, at også jøderne selv benyttede kirkegården til uvedkommende formål, således som det f. expl. fremgår af en oplysning, som *Isac Jonas Gabriel* i 1762 giver skattemyndighederne angående beboerne i hans hus i Snaregade no. 5. Han opgiver, at „på kvisten logerer en gammel ungkarl ved navn *Samuel Fürst*, men siden hans forstand er ham berøvet, haver jeg ladet ham transportere ud på vores kirkegård udenfor Nørreport“.

Den oprindelige lille kirkegård er i tidernes løb blevet udvidet ialt 8 gange, og da ingen af de ca. 5.500 grave er blevet sløjfet og en ret betydelig del af gravstenene stadig er velbevarede, repræsenterer den et højst interessant kulturminde, der genspejler begivenheder og enkelt-skæbner fra byens liv gennem halvtredie hundrede år. Der findes derude gravstene både fra peståret 1711, fra de to store ildebrande i 1728 og 1795, fra Københavns bombardement i 1807 og fra koleraåret 1853 for kun her at nævne de store katastrofer, der har hjemsøgt vor hovedstad.

Men det er ikke alene stenene, der taler. Beretninger om en del tragiske hændelser er nedfældet på hebraisk

i en kirkegårdsprotokol, begyndende i året 1771 og videreført til 1870. Medens størstedelen af menighedens arkiv er gået til grunde ved de store ildebrande, har denne gamle begravelsesprotokol overlevet de forskellige katastrofer og indeholder et rigt kildematerial til jødisk personalhistorie fra en tid, hvor der endnu ikke fandtes autoriserede ministerialprotokoller.

Det var det jødiske samfunds sekretær og skifteretsforvalter, købmand *Abraham Meyer*, kaldet *Abraham Strelitz*, der fandt på at anlægge denne bog, der består af 116 sider i lille folioformat på svært skrivepapir. Abraham Meyer var uldhandler i København; under den nordamerikanske frihedskrig synes han at have lidt alvorlige tab i sin forretning, men vedblev at være en højagtet mand blandt sine troesfæller, hvad der også fremgår af, at han gennem mange år og lige til sin død i 1796 var formand for begravelsesselskabet „Det hellige broderskab“. Han var morfar til den senere kendte romanske filolog, professor *N. C. L. Abrahams*, der også nævner ham i sine erindringer, uden at han dog kunne være klar over den store betydning, bedstefaderen har haft, ved at han med den største samvittighedsfuldhed og punktlighed registrerede alle dem, der blev begravet på den gamle kirkegård.

I fortalen til begravelsesprotokollen gør Abraham Meyer nu rede for, hvorledes han allerede gennem længere tid har været stærkt bekymret over den uorden, der hersker ude på kirkegården, og han skriver: Hvorfor skal det blive ved med at være sådan i vor menighed, at når slægtninge, ofte langt borte fra, kommer til København for at se til deres afdødes grave, så er der ingen her i byen, som ved noget eller kan give dem klar besked om, hvor de kan finde disse hvilesteder. Derfor har jeg nu sat mig for, at det for fremtiden må være anderledes, når man i denne protokol nøjagtigt indfører både

navnet på den hedengangne og stedet, hvor graven er at finde.

Og man kan nok sige, at han er gået grundigt til værks. I en sirlig og letlæselig hebraisk skrift har han gang efter gang noteret alt af betydning, han har pagineret protokollen og forsynet den med et register og givet begravelserne fortløbende numre. I den første rubrik til højre — hebraisk skrives jo fra højre til venstre — findes numret og den afdødes navn; herefter følger døds- og begravelsesdagen, som ofte var den samme, samt en meget udførlig beskrivelse af, hvor vedkommende blev stedet til hvile.

Eksempelvis kan her anføres nogle begravelser fra efteråret 1773: Som nr. 11 er indført „Herr Isak, søn af overrabbineren, den højlærde herr Israel — den frommes minde skal være til velsignelse! Han blev begravet dagen før nytårsfesten 5534 og hviler nu ved højre side af fru Sippora, herr Daniel Fürst's hustru“. Den næste i protokollen er *Abraham de Meza*, som blev begravet den 5. Marcheschwan 5534 og ligger til højre for overrabbinerens søn. Og så følger en ugift mand, der døde 3 dage senere: Herr Leib, søn af salig Elieser fra Hamburg, og på denne måde fortsætter protokollen med minutøs angivelse af, hvor man har foretaget begravelsen i forhold til andre tidligere jordfæstede.

På enkelte grave har der vel oprindeligt ikke været opstillet nogen sten, men måske kun en lille træstøtte, der senere kan være forsvundet, og en hel del af indskrifterne er også i tidernes løb forvitret så stærkt, at man ikke længere — eller kun med stor vanskelighed — kan tyde navnet. Men ved hjælp af Abraham Meyer's begravelsesprotokol er det dog i dag muligt at stedfæste så godt som alle gravene, selv om der ikke findes noget monument på dem.

Visse vanskeligheder frembyder det dog at identificere

de afdøde, som i menigheden var kendt under deres kaldenavne, som var ganske anderledes end det „borgerlige navn“. Det er jo ikke umiddelbart indlysende, at f. expl. *Feivelman Bager*, der døde i 1799, er den samme som Philip Hertz, Henrik Hertz' fader, fra bagergården på hjørnet af Klosterstræde og Gråbrødrestræde, eller at *Israel Kober*, død 1805, var sammes svoger, nemlig Georg Brandes' oldefader silke- og klædehandler Israel Moses Cohn. *Aron Pach's* borgerlige navn var Jacobsen. Han var signetstikker og bl. a. bedstefader til to berømte danske videnskabsmænd, lægen Ludvig Levin Jacobsen og botanikeren Nathanael Wallich. *Israel Rotschild* er identisk med Meir Aron Goldschmidt's morfader, købmand Israel Levin fra Roskilde, og *Michel Leib* er såmænd ingen anden end Michael Levin, bedre kendt under betegnelsen „Jøden under træet i Dyrehaven“.

Noget vanskeligere kan det være at finde frem til de borgerlige navne på personer, der i begravelsesprotokollen kun er angivet som „kirkebetjentens svigermoder“ eller „tjenestepigen Sara“.

Et par sider i protokollen er optaget af nogle opsigtsvækkende dødsfald. Vi hører således om en tilrejsende, herr Magnus, søn af herr Hirsch fra omegnen af Danzig. Han blev fundet myrdet i Knardrup Mølle i efteråret 1773. Omkring samme tid er der noteret, at Wulff, en søn af Abraham fra Fredericia, druknede ud for Svaneker. De blev begge bragt her til byen og begravet på den jødiske kirkegård. En længere beretning er skrevet om en ung mand ved navn Mendel, der var søn af kantor Salomon i Königsberg. I januar 1773 indbringer en bornholmerskipper liget af en ung mand, der er forlist med et skib i Østersøen. Forskelligt tyder på, at det drejede sig om en jødisk person, og ved hjælp af de to bogstaver M. S. på hans skjorte fandt man frem til, hvem han var.

Heller ikke enkelte selvmord og et veritabelt kærlig-

hedsdrama mangler på disse sider i protokollen. Det sidste er i al sin korthed gengivet således: „Rachel, som kaldtes „die schöne Rochel“, blev fundet druknet ved Langebro. Hun blev begravet 24. juli 1805 og hviler på den gamle del af kirkegården, lige ved plankeværket“. Og umiddelbart herefter er indført: „Josef Guggenheim blev fundet druknet ved Kvæsthuset og blev begravet onsdag 31. juli ved siden af ovennævnte Rachel“. Da købmand i København *Josef Guggenheim*, en svoger til den kendte religionsfilosof Moses Mendelsohn i Berlin, begik selvmord sammen med den smukke Rachel, var han langt fra nogen romantisk yngling, men en 62-årig familiefader, der havde ført en ret omskiftelig tilværelse og bl. a. havde haft forbindelse med biskop Münter, da han havde ønsket at gå over til kristendommen.

Et notat, som med henblik på 150 års dagen for Københavns bombardement nu måske kan påregne en særlig interesse, er indført i protokollen torsdag den 17. december 1807 af købmand *Heiman Magnus Simonsen*, der efter sin svigerfader Abraham Meyers død var blevet hans efterfølger som formand i begravelsesselskabet og som i sin funktionstid indtil 1812, da han selv døde, var protokolfører. Desværre er hans skrift ikke så smuk og sirlig som forgængerens.

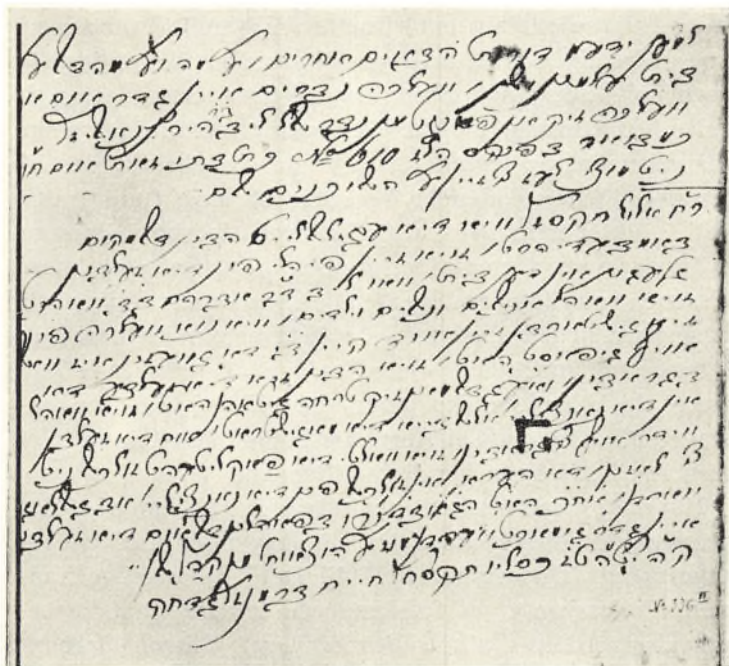
I dansk oversættelse lyder notatet således:

„For at de slægter, der kommer efter os, skal vide hvordan og hvorledes det forholder sig med den gamle del af kirkegården med hensyn til de grave, der er omgivet af et gitter, som begynder ved gravstedet for Levin, søn af salig herr Hertz Nasche, således som det fremgår af denne protokol under registreringsnummer 610, har jeg nedskrevet dette, for at man — Vorherre bevare os — ikke skal glemme dem, der hviler her.

På nymånedsdagen Elul i året 5567, da engelskmæn-

dene bombarderede byen, så lå mange af dem i det hus, hvor Levin, søn af Abraham BB (Buchbinder) bor, såvel mænd, kvinder og børn. Da nu nogle af dem døde, og der ikke var nogen jøde til at passe på, så har de be-

Protokollatet om de engelske grave.

gravet deres døde her. Men senere hen har man gjort sig umage, såvel i kancelliet som hos magistraten, for at udvirke, at de igen blev gravet op. Men da fakultetet måske ikke vil tillade det, bliver det muligvis afslået af kancelliet. I så tilfælde har overrabbineren befalet, at der omkring denne plads skal opstilles et gitter for menighedens regning.

Dags dato, torsdagen den 16. Kislev 5568. Chajim, søn af salig Man, forstander for Det hellige broderskab“.

Ovenstående er skrevet i det sprog, som størstedelen af Danmarks jødiske befolkning endnu i begyndelsen af forrige århundrede stadig benyttede, det såkaldte „tysk-jødiske“, en blanding af hebraisk og tysk, skrevet med hebraiske bogstaver. Dette sprog blev ikke alene anvendt, hvor det drejede sig om rituelle anliggender, men også ved udfærdigelsen af retslige dokumenter, til almindelig regnskabsføring og privat brevveksling. Som datoangivelse benyttedes den jødiske tidsregning med de hebraiske månedsnavne og årstallet „fra verdens skabelse“, der efter den jødiske kalender beregnes at have fundet sted den 7. oktober år 3761 a. C. En mængde abbreviationer optræder som normale bestanddele i sproget, dels mere almene, som let forstås af alle hebraiskkyndige, dels mere specielt lokalbetonede, der ikke er umiddelbart indlysende for andre end „inderkredsen“. Det har nok kun været de københavnske jøder, der vidste, at de to bogstaver BB efter navnet Abraham betød „Buchbinder“, et dengang her i byen kendt familienavn.

Hvorledes selve sagen har udviklet sig, kan vi følge gennem de opbevarede akter, der begynder med en ansøgning af 7. december 1807 til Det højkongelige cancelli, underskrevet af forstanderne for Det jødiske begravelsesselskab *Nathan Bendix Levy, Joseph Berendt Goldschmidt* og førnævnte *Heyman M. Simonsen*, som også har opgivet sin adresse: Læderstræde 25.

Underdanigst Pro Memoria!

Ved Engellændernes fiendtlige Overfald haver vores Nations Kirkegaard ogsaa været udsat for sammes Voldsomheder, da deels ved Indhægningens Nedrivelse, Gravenes Forstyrelse og Liigstenenes Nedbrydelse, samt Berøvelsen af de till Liigenes Behandling, efter vores Religions Love henhørende Ting, et Tab af omtrent 300 Rdl. er forvoldet; Men foruden dette erfare vi tillige: at af Engellændernes Afdøde ere 6 a 8 blevne jordede paa be-

meldte Kirkegaard, og da dette deals er imod vores Religionslove, og deals disse Engellænders Begravelser har medtaget en gandske ualmindelig og mere end nødvendig Plads af Kirkegaarden (thi de ligge i Længden og Bredden), hvilken har kostet os ikke allene forhen, men endog i de senere Tider til sammes Udvidelse saa betydeligt, som den høje Magistrat kan bevidne; saa ere vi saa fri underdanigst at anmode det høykongelige Danske Kancelli om ved Høyst sammes Foranstaltning og Tilladelse, at bemeldte afdødede Engelskmænd maatte vord optagne, og et Sted maatte blive anvist, hvor samme af vedkommende kunde imodtages og jordes. Vi forventede en naadigst Bønhørelse og derom underdanigst bede .....

Allerede den 12. december sender kancelliet ansøgningen videre til magistraten: „Hans Kongelige Majestæt vil allernaadigst, at Kiøbenhavns Magistrat over indlagte afgiver Erklæring, og snarest mueligt indsender samme herpaa tegnet“.

Efter 6 dages forløb foreligger magistratens erklæring, dateret Kjøbenhavns Raadstue den 18. december 1807: „..... Med Hensyn til, at det ansøgte kunde foranledige, at andre Beboere uden for Stadens Porte, i hvis Hauger de Engelske ogsaa skal have begravet deres Døde, ville gjøre lige Begjæring, finde vi ingen Anledning til at indstille det Ansøgte til Bønhørelse, men skulle allerunderdanigst formene, at Supplicanterne afsides i et Hjørne paa Menighedens Kirkegaard kunne lade henflytte de af de Engelske nedlagte Liig“.

Magistratens principielle indstilling til andragendet må være blevet bekendt for menigheden allerede dagen, inden sagen tilbagesendes kancelliet, for det er den 17. december, at Heyman Simonsen skriver sin bemærkning i den gamle protokol. Det tør derfor formodes, at begravelsesselskabets forstandere, der med den største spæn-

ding har afventet sagen udfald, har været i kontakt med rådhuset, hvor man underhånden har orienteret dem om, at den endelige afgørelse ville være afhængig af den stilling, som Det kongelige Sundheds Collegium, „fakultetet“, måtte indtage. I hvert fald er det påfaldende, at „fakultetet“ allerede på dette tidspunkt kommer ind i billedet, da kancelliet først et par uger senere, den 2. januar, afæsker det en betænkning. Der går nu det meste af en måned, inden der fra Sundhedskollegiet den 30. januar 1808 „ærbødigst meldes: at vi ingenlunde kunne tilraade disse Liigs Forflyttelse, da man har Exempler paa: at Dunsterne af opgravede Liig kunne endog efter en meget lang Tids Forløb, foraarsage smitsomme Sygdomme; vi formene derfor: at Liigene bør blive liggende, og skulde de, formedelst Mangel paa Plads eller af andre Aarsager være de jødiske Menigheder i Veien, faaer disse saa at forskaffe sig en nye Kirkegaard paa et andet Sted til fremtidig Afbetiening .....

Herefter kunne kancelliet med behørig hensyntagen til stadens interesser afslå det ansøgte, og ved skrivelse af 20. februar 1808, hvor der gøres rede for Sundhedskollegiets erklæring, „anmoder man tjenstl. velbemeldte Magistrat om behageligen at ville tilkiendegive Vedkommende saadant, hvorhos man dog maa anmode Magistraten om behageligen at ville være Jøderne paa en eller anden Maade behjælpelig til at fremskaffe dem om muligt en anden Plads til Begravelses Sted, om de ønske saadant“.

Men menigheden ønskede bestemt ikke at opgive sin gamle kirkegård, der allerede på denne tid havde bestået i over 100 år og som man kort i forvejen havde fået udvidet under stor bekostning, og sagens negative udfald resulterede derfor i, at det omtalte gitter blev anbragt omkring den plads, hvor englænderne havde begravet deres døde.

Selve lokaliseringen af disse 6—8 grave støder i dag på visse vanskeligheder, eftersom gitteret har været forsvundet i mands minde. Man ved ganske vist nøjagtigt, hvor „Levin, søn af salig herr Hertz Nasche“ ligger begravet, for hans gravsten står på det sted, der er opgivet i protokollen. Denne mand døde den 15. oktober 1804 og blev som en af de sidste begravet i den første række langs den nuværende mur ud mod Møllegade, altså længst ude i periferien af den gamle kirkegård. Omkring år 1800 var denne så godt som fuldstændigt belagt. Arealet bestod da af den oprindelige plads fra 1694 på de 2000 kvadrat-alen samt 4 tilstødende jordstykker, der var erhvervet i 1704, 1715, 1748 og 1768, og da menigheden ikke kunne komme overens med magistraten om prisen på et nyt grundstykke, man ønskede at købe til den nødvendige udvidelse, måtte man også tage gangen i udkanten, langs gaden, i brug. Her var det, at den omtalte Levin blev begravet i 1804, men samme år havde man også nedrevet lighuset, der lå i den modsatte retning, længst bort fra vejen, og indrettet det således frigjorte stykke til en gravgård, hvor bl. a. fru *Sara Heilbuth* blev begravet i februar 1804. Efter 5½ års tovtrækning fra begyndelsen af år 1800 gik menigheden endelig ind på de opstillede betingelser, og den 13. september 1805 udstedte magistraten skøde på „den nye kirkegård“, ialt 9000 kvadrat-alen vest for „den gamle“. Prisen, 592 rigsdaler, forekom dengang ret høj.

I 1807, da de engelske soldater blev begravet, var situationen således den, at hele den gamle del var belagt, medens der mod vest lå rigelig ubenyttet jord, og når der klages over, at englændernes begravelse har medtaget en ganske ualmindelig og mere end nødvendig plads, ville denne bemærkning lettere kunne forstås, hvis der var tale om et areal, der i fremtiden kunne være benyttet til „normale“ begravelser. Der er dog næppe tvivl om,

at de 6—8 englændere ligger på den gamle del, men der findes ikke i dag noget synligt minde om hele denne tildragelse.

Derimod har vi på kirkegården et ganske andet håndgribeligt vidnesbyrd om et af ofrene for Københavns bombardement i det gravmæle, der er sat over *Wulff David Heilbuth*, stamfaderen til den danske gren af denne slægt.

Wulff David Heilbuth var født i Altona og blev forsanger for den portugisisk-jødiske forsamling her i byen i 1774 efter at have ægtet Sara, født Fürst, datteren af et fremtrædende medlem af den københavnske menighed. Foruden at være kantor drev han også kommissionsvirksomhed og boede på hjørnet af Klosterstræde og Skindergade, hvor han ifølge vejviseren solgte øjenvand. Under bombardementet blev denne ejendom ramt og delvis ødelagt. Heilbuth selv blev hårdt såret og bragt på hospitalet, hvor han et par dage efter døde af sine kvæstelser.

I Adresseavisen fra den 10. september averteres dødsfaldet således:

„At det har behaget det allerhøieste Forsyn efter hans uransalige Villie, ved en Bombe som slog ned Natten imellem den 3die og 4de Sept., hvorved vores inderlige elskede Fader Wulff David Heilbuth endte hans Løbehane d. 8de dennes i en Alder af 74 Aar og 2 Maaneder; overbeviist om vores Deeltagelse i vores bittere Sorg frabede vi os al Condolence.

Kiøbenhavn den 9de Sept. 1807.

Paa egne og Sødskendes Vegne
S. W. Heilbuth“.

Dagen efter dødsfaldet blev Wulff Heilbuth jordet i Møllegade, og han fandt sit sidste hvilested ved siden af hustruen, på den gamle del af kirkegården. Det følgende

år rejstes et smukt gravmæle over ham, i den traditionelle udførelse. Det særdeles velbevarede monument i rød nexøsandsten med afrundet overdel, der er smykket med et indrammet oliegrænsmotiv, flankeret af 2 rosetter, hvorover læses 3 hebraiske ord, er forblevet ganske upåvirket af halvandet århundredes skiftende vejrlig. Det egentlige gravvers er på 12 linier, som hver begynder med et særligt fremhævet bogstav, der tilsammen danner den afdødes navn SE'EV WULFF HEILBUTH.¹ Den hebraiske tekst, udhugget i relief, er kunstfærdigt forfattet med rig anvendelse af bibelske citater og fortæller i poetisk form om den tragiske begivenhed. Efter gravverset følger 3 linier med den afdødes data, og inskriptionen slutter med den almindelige formel, der findes på alle jødiske gravsten.

Oversat fra hebraisk står der på gravstenen:

Binjamin hviler her i skygge af ildens glød

Denne sten skal være til vidne og minde
om dagen, hvor der herskede forvirring, ødelæggelse
og larm,
da den skønne og herlige by kom i belejringstilstand.
Og skytterne beskød den med stene af ild og bly
og lagde mange huse øde og bragte dem til undergang.
Den fængende ild rasede rundtom med stor hæftighed.
Aftendæmringen, vi længtes efter, forvandlede
til angst og ulykker,
som brød ind over byens gader, og døden trængte
ind ad viduerne i de bebyggede kvarterer.
Opløfter jammerklager! Thi freden er brudt,
troskaben krænket.

1) Navnet *Wulff*, på hebraisk: *Se'ev*, er patriarken Jacobs yngste søns tilnavn, idet *Binjamin* i velsignelsen i Gencsis 49,27 sammenlignes med en *ulv*. De 3 navne genfindes i denne gravskrift, som desuden indeholder citater fra Jesaias 21,4 og 22,5.

Retfærdighedens sol gik ned, og byen blev overgivet,
og den fromme mand blev dræbt i sit skjul. Og kronen
faldt af hans hoved,
han, som i al sin færd, havde været retlinet. Men hans
gudsfrygtighed skal mindes til evig tid.

Det er den højtbedagede vellærde ærede herr Wulff Heilbuth af den portugisiske menighed, der døde om
tirsdagen og blev begravet
onsdag den 6. Elul i året 567 efter den lille tidsregning.
Måtte hans sjæl være indesluttet i de levendes kreds!

Gravmælet over Wulff David Heilbuth er ikke det eneste monument i Møllegade, der giver oplysning om de krigeriske hændelser for halvandet hundrede år siden, hvor ikke så få andre gravstene, navnlig i afdelingen længst til højre, blev ødelagt enten som følge af de engelske soldaters hærværk på stedet eller fordi de direkte blev ramt af skytset. En del af dem blev efter krigens ophør udskiftet med nye; således fortæller en gravskrift på stenen over *Behrend Philip*, død 1. april 1798, at „den nye sten blev opstillet i måneden Ab 5568 (juli 1808) som erstatning for det monument, der blev ødelagt af de fjendtlige kugler under bombardementet i året 1807“.

Dog ikke alle de beskadigede stene blev fornyet. I den 9. række står stadig resten af et gravmæle, som fik hele den venstre side skudt sønder, og rundt om på kirkegården findes der nogle „bare pletter“, hvor der sikkert tidligere har været gravstene, der er gået tabt ved samme lejlighed.

De her fremdragne enkelte minder kan måske synes uvæsentlige i forhold til al den ulykke, der ramte landet i 1807, men er dog stadig egnet til at kaste lys over historiske begivenheder og en svunden tid, da hovedstadens jødiske befolkning endnu udgjorde en nogenlunde samlet gruppe, der på forskellig måde udskilte sig fra byens øvrige indbyggere.

Wulff David Heilbuths gravsten.

HENVISNINGER

Medlemmer af *Selskabet for Københavns Historie* har haft lejlighed til at deltage i en omvisning på kirkegården i Møllegade den 16. september 1956 i tilslutning til et afholdt foredrag om den gamle begravelsesplads historie.

Til udarbejdelsen af foredraget og nærværende artikel er benyttet — foruden nogle arkivalier i Det mosaiske Troessamfunds Arkiv, Rigsarkivet og Stadsarkivet — følgende publikationer:

N. C. L. Abrahams: Meddelelser af mit Liv. 1876.

Adresseavisen 1807.

Villads Christensen: Begravelsesskikke og Kirkegaardsforhold i København i ældre Tid. I Festskrift i Anledning af Vestre Kirkegaards 50-Aars Bestaaen. 1920.

Josef Fischer: Den gamle jødiske Kirkegaard i Møllegade, København. I Vore Kirkegaarde, 6. årgang. 1929.

Kjøbenhavns Vejviser omkring 1807.

Jul. Margolinsky: Gravpladserne på mosaisk nordre kirkegård i Møllegade 1693—1953. 1956.

— Abraham Gotfred de Meza og hans Familie. Særtryk af Jødisk Samfund, januar 1955.

O. Nielsen: Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse, bd. 5-6, 1889—92.

Julius Salomon og Josef Fischer: Mindeskrift i Anledning af Hundredeaarsdagen for Anordningen af 29. Marts 1814. 1914.

D. Simonsen: Mendelsohniana — aus Dänemark. Særtryk af Festschrift zum siebzigsten Geburtstage Martin Philipppsons. Breslau 1916.

OM HAVEN OG GARTNERNE VED SORGENFRI SLOT I KONGENS LYNGBY

Af JOHANNES THOLLE

Utvivlsomt har der allerede fra første færd været en slags haveanlæg ved det lyststed, som *Michael Vibe* i 1690 lod opføre, og som *Ulrik Frederik Gyldenløve* et par år efter blev ejer af, da han måtte avstå *Gyldenlund*. Vi ved bare ikke noget om det. Og selv om der altså måtte have været noget haveanlæg, så er det dog Gyldenløves svigersøn, grev *Carl Ahlefeldt* til Langeland, der har æren af at have skabt et haveanlæg af et vist format herude — bl. a. indeholdende et orangerihus. Det var bygmesteren *François Dieussart*, som i de første år af 1700-erne i det hele taget opbyggede det *Sorgenfri*, som vi i hovedsagen har kendt til vore dage.¹ Men det fremhæves specielt om greven, at „hand har især paa Havens Indretning bekostet noget betydeligt“.²

Dengang som nu har slot og have ligget på og omkring den bakke, der var udvalgt hertil, og terrasserne i haveanlægget kan føres tilbage til hine første tider, mens omgivelserne unægtelig har forandret sig væsentligt, og fra midten af 1950-erne er inde i en ny omvæltningsperiode.

Muligvis har der allerede i Gyldenløves tid været ansat gartnere ved Sorgenfri. Vi ved det ikke for sikkert,

men vi ved dog så meget, at Gyldenløve havde en gartner, som hed *Peder Møller*.³ Og selv om han vel først og fremmest har været beskæftiget ved Gyldenløves Palæ i hovedstaden, så kan han jo også nok have haft sin gang ved Sorgenfri.

I de år, der fulgte efter grev Ahlefeldts, skifter Sorgenfri ejer flere gange, og fra nytåret 1731 overgår det som nytårgave fra kongen (*Christian VI*) til prinsesse *Sophie Hedevig*. Fra denne tid kendes her to gartnere. Den første hed *Schaumann*, og han var her 15/4 1731. Fire år senere nævnes som prinsessens gartner på Sorgenfri en mand ved navn *Cay Fabritius*.⁴ Han fungerede i tjenesten, da slottet ved testamente efter prinsessens død 1735 atter overgik til kongen, og han forblev i kongens tjeneste ved slottet og kaldtes i 1741 for gammel (jævnfør senere).

Fra denne tidsperiode (1735) har man en detaljeret skildring af havens indretning og indhold, og denne fortæller både om, hvad der før har været, og om hvad prinsessen har ladet foretage herude.⁵ Dette berettes i nummer 4 i en skildring af forholdene og siger på side 19 b og videre bl. a.:

„1. Omkring Slotted til Haugen et Spallierwerk af Tømmer med 4 store Trapper ned till Haugen, alt udj dend høyst sal. Princessis tiid gjort af Nye.

2. Haugen findes indheignet saaledes: Paa dend norder Side er dend aaben, mens fra dend 1ste Absatz till glashuuset er 19 Fag Plankewerk, hvor udj er 2de Stakkit Porte med deris Beslag, Hengsler og Kroge, en Loge med Hengsler og en krog, fra Glashuuset omkring Kykken haugen = 81 Fag, hvor paa 2de Loger hver med 2de Hengsler, Laas og Nøgel, 2 Stakit Porte med lige Beslag, derfra till dend anden Absatz 21 Fag, hvorpaa 2 Stakkit Porte, med Hengsler, Laas og Nøgel, for dend 3de Absatz til endnu et Stakitwerk = 12 Fag hvorpaa

en laage og hengsler, Laas og Nøgel, fra Hjørned till Slotted 18 Fag Plankewerk mit paa en Stakkit Port, med hengsler, Laas og Nøgel; langs omkring ved dette Plankeverk er sat Frugt Trær af Pfersken, Apricoser, Æbler, Pære, Kirseber, Blomme og Nødde trær, langs med Muren under Slottet paa dend søndre Side er 10 Fag Spallier Hekke med Pfersken og 6 Viinstokke.

3. Dend syndre Fløy ved Slotted indretted till sex Lyst Qvarter, Rabatterne indfatted med Buxbom, hvori 9 Buxbom Kugler = 8 Stk. Taxus, og langs Muuren tolf Gran-trær.

4. Dend norder Fløy anlagt till 2de qvarter, hvorved en Fordybning [er] anlagt med Græs, og i Mitten en Fountain, omkring Fordybningen 4re Piedestat af Steen med Figurer, ved Absatzen en Hek af unge Taxis og 2de Genista Hispanicha.

5. Oven for Steenabsatzen toe unge Hekke af Taxus og een alleê af 59 Castanietrær og 59 unge grannetrær. Under Muuren ved Slotted trej taxus tiltrokken som stoele.

6. Lysthaugen som er dend anden absatz bestaaende af 8te Lyst-qvarter og 4 Bohmqvarter paa Rabatten af Lystqvarteererne, 17 Stk. Taxus Pyramides, 13 Stk. Arbor Witæ, og 19 Stk. Buxbom Pyramider, de 4re bom-qvarter indfatted med Afnbøg Elle og Legustrum Hekke, og der udj = 112 Frugttær af diverse Sorter, langs paa Muuren findes 31 Grannetrær og 45 Birkebuske.

7. Dend 3de Absatz som er Kykken Hauge, bestaar af syv qvarter Kykken Land, om planted med Stichesbær og Rebs Hekke, Rabatterne besat med 140 Frugttær af adskillige Sorter, der udj en Taras at sette Urtepotter paa, ved Drifvehuuset en Taras, derom en Spallier Hek af 15 Fag, hvorved er planted 20 Stk. Nøde- og andre Frugttær, langs Steen Muuren en Nøddehek.

8. Glashuuset bestaar af 17 Fag med 80 Vindver neden

og 90 dito oven for Bielkerne, med sine behørige Luger og Beslag, som meget er brøstfeldige, til Udgangen en dobbelt Dør med Laas, Hengsler og Nøgel, inden i Glashuset atte Jernbielker og Kroge samt 2de Jernkakkelfofne, bag til en Brant-muur med een Dør og Beslag. Orangeriet findes i Inventariumed tilført vid. Litr. H.

9. Drivehuset 3 Fag, bag med een Brantmuur, og foran med 12 Vindver og 2de ved Enden, en Dør med Hengsler, Laas og Nøgel.

10. Vesten neden for Slotted en med Gierde indheignet Kykken=hauge, afdeelt i 4 Quarteer, paa Rabatterne er planted = 20 Stk. Æble, Pære og Kirsebær Trær.“

Foruden den allerede nævnte henvisning til det eksisterende orangeri var der opsat et *inventarium*, hvorav det fremgik, at der i haven og under gartnerens tilsyn fandtes følgende:

„1. I Glashuset:

- 1 Laurbærtræ med 9 croner
- 2 do. „ 3 „
- 10 „ „ enkelte „
- 2 „
- 1 „ ung „ sex „
- 20 unge Laurbærtrær
- 1 stoer Laure Cerasus
- 5 mindre do.
- 3 do.
- 1 Oleander
- 1 mindre do.
- 3 Ketmi arabica
- 2 Myrte-trær med 3 croner
- 3 do. med enkelte croner
- 12 smaa do.
- 5 Alleternum
- 13 smaa do.

- 3 Nux Malebaricha
 1 mindre do.
 1 Granateæbletræ
 4 unge do.
 40 Rosmarin-trær
 20 mindre do .
 7 dobbelte Violer
 2 Floris Passionis, en udgaaen
 8 Amarum Verum, 4 udgaaen
 12 unge Pompelmos
 5 Orange-trær
 18 do.
 7 Ceder og Citron-trær
 8 Appelsin-trær
 5 do.
 17 unge Orange-trær
 ditto vilde Stammer i 9 Potter
 6 vilde Jasmin-trær
 4 Jesmin catalonicha
 2 store Juca gloriosa
 4 mindre ditto
 1 Laurus stinus i ordinajre Potter
 2 Geranicum
 Drive Zwibler i aatte potter
 mindre do. i 10 potter
 2 Jern Kakelofne
 24 Stk. store og smaa Ballier til Orangerne
 hver med 4 Jernbaand
 30 nye do. med 3 Jernbaand anstrøgne med
 Perlefarver
 12 Stk. store nye hollandske Potter
 24 „ ledige malede Potter
 40 gemeene dito, nok i Brug
 40 grove Porcellainspotter
 125 ordinajre dito.

2. I Drivhuuset:

1 Jern Kakkelofn.

3. I Lyst Haugen:

2 store Blyepotter

2 mindre do.

4 malede Metal-potter

4 do. paa Jorden

4 Jernpotter paa Postementer

2 do. paa Jorden

1 Blye Billede med Træ-arme

1 do. forestillende Mercurius

1 lidet do.

20 smaa Træ-billeder paa Postementer

Kongen af Sværig af hviid Marmor.

4. Hauge Materialier:

1 gl. Plug med Behør

1 „ Jernharre

6 Havesaxer

3 Jerngrebe

8 gamle Spader

4 Gangskuffer

2 Kaalhakker

2 Jernriver

10 Træriver med Jerntender

1 Jernstang

2 do. Hakker

1 Røddeøxe

1 gl. Studskiær med Behør

8 „ Mistbenkevindver

2 gamle Blickvandkander

2 Spande med Jernbaand

12 Stk. nye Vindver til Mistbenke

5. Endelig findes og under Gartnerens Ansvar følgende Sengeklæder:

- 1 Skindoverdyne
- 1 Blaadigtens Underdyne
- 1 do. Hovedpude
- 2 Blaargarns Lagen
- 1 liden Hovedpude.“

Den, der nærmest havde med disse ting at gøre, var gartneren *Lars Jensen Rude*.⁶ Han er øjensynlig tiltrådt i maj 1735 og var i de efterfølgende år i kongens tjeneste.

Det synes i disse år at have skortet noget på kongens interesse for Sorgenfri Slot og Have. Der var flere andre lyststeder, som der skulle kostes på, dog indrettedes der et nyt drivhus, og det gamle omdannedes til „Gevæksthus“.⁷ Til opvarmning af disse medgik der naturligvis en del brændsel. Gartneren havde hertil haft en bevilling på 20 skovlæs brænde, idet der dog af disse var beregnet 8 læs til hans husholdning. Skønt den nys nævnte forandring med hensyn til drivhusene turde kræve mere brændsel, blev det tilståede kvantum tværtimod forringet til 8 læs brænde og 8 læs tørv. Da han blev nødt til at klage herover, blev der i 1741 rettet på forholdet, og der blev tilstået ham foruden det, der var fastsat i skovrullen (8 læs brænde og 8 læs tørv), yderligere for det nævnte år og årligt i fremtiden 2 læs brænde og 2 læs tørv at anvende i orangeriet og i husholdningen.⁸ Til en reparation af plankeværkerne og iskulen (tilligemed et stakit om huset paa Frederiksdal Bakke) lykkedes det også at få bevilliget et beløb (184 rdlr.),⁹ men ellers var det småt med pengemidlerne, og det i 1742 opsatte inventarium indeholder væsentligt mindre end det foran givne.⁵

I året 1742 skænkede kongen slottet til kronprinsen

(*Frederik V*), og gartneren Lars Rude fortsatte i tjenesten ved haven. Fra nytåret 1743 gjaldt følgende reglement for naturalieleveringer til gartneren og hans folk m. m., idet det bemærkes, at kronprinsen yderligere havde 1000 rdlr. til rådighed for betjening m. m.:¹⁰

Årligt	Rug tdr. skæpp.	Byg tdr.	Havre tdr.	Hølæs	Helmlæs
1. gartneren			10	5	3
2. en gammel gartner 4					
3. husmænd i haven . 27		27			
4. portneren	6—4				
5. påfuglene		13			
6. materialhestene ...			35	10	
Ialt	37—4	40	45	15	3

Efter at kronprinsen havde taget slottet i brug, foretoges der store ombygninger, men efter kongens død (1746), hvorved det ophørte at være kronprinseresidens, svækkedes interessen atter, indtil slottet i 1748 toges i besiddelse af enkefyrstinden til Ostfriesland, kongens moster *Sophie Caroline*. Da dette skete, sattes Lars Jensen Rude på pension med et årligt beløb af 150 rdlr., som skulle udredes af kongen.¹¹ Senere fik han som pensioneret tilsynet med Jægersborg Have og Alleer. Han søgte stillingen som slotsgartner ved Jægersborg, da denne i 1751 var ledig, men det var forgæves.¹² Han synes at have været gift to gange, — hans første kone døde 6/7 1740, mens den anden kone overlevede ham og i hvert fald hævede pension endnu i 1767. Rude selv døde omkring 1750.¹³

Udover den noget skematiske opremsning af havens indhold, som foran er gengivet, har vi ingen pålidelige underretninger om, hvordan den har set ud i disse år,

og vi ved heller ikke noget om, hvorvidt den nogensinde har fået det udseende, som et stik fra c. 1749 viser.¹⁴ Det er imidlertid hævdet, at haveanlægget har bevaret sine væsentligste træk uforandret fra de tidligere tider, således navnlig terrasserne.¹⁵ Omgivet af skov og skrån timer har man måttet forme prydanlægget i beskedne dimensioner nær slottet, og Thurahs plan (se side 192), som afviger stærkt fra stikket, viser os et lille anlæg, bygget op over en symmetriakse, der fortsætter fra hovedalleen imod slottet.¹⁶ Til siderne for denne akse ligger de regelmæssige, vel afbalancerede blomsterkvarterer, der er rigeligt forsynet med klippede træer og buske, og hvis parterre viser herskabernes navnetræk i blomster- og planteornamenter, — desuden i fortsættelse heraf en trappe ned til skråvejene, der udstråler aksialt, og hvis parti afsluttes af en halvcirkel, samt skrån timer og trapper op imod slottet. Til siderne anes skov og nyttehaver, og det hele giver billedet af fransk havestil i det små med brede blomsterrabatter af duftende krydderurter, figurer i sten og bly eller levende og dødt træ, — således som det siges i 1745, at haven „er meget divertissant i Henseende til de mangfoldige inventieuse Forandringer tillige med det skønne og kostbare Orangerie, som derudi findes“.¹⁷

På dette tidspunkt afløstes gartneren Lars Rude af *Adolph Voss*, som fra mikkelsdag 1747 tjente hos enkefyrstinden, efter at han forud havde været gartner på Svanholm.¹⁸ På Sorgenfri skulle han have en årlig løn af 166 rdlr. samt til en gartnersvend 52 rdlr. foruden 4 tdr. rug, 10 tdr. havre, 5 læs hø, 5 læs halm og diverse tønder sæd til folkene. I den tid, prinsesse Sophie Hedevig havde haft slottet, havde der været beskæftiget 3 mand om vinteren og 6 mand om sommeren, og de fik de sædvanlige arbejds-, måneds- og huspenge, — men

fra 1746 tilstodes det, at der måtte være 6 mand hele året. Folkeholdet kostede i 1745 108 rdlr. og i 1746 143 rdlr. 84 skilling, mens reglementet lød på 139 rdlr. 84 skill. Der manglede således årlig 4 rdlr. til folkene, og dette fik Voss endelig bevilliget i 1749.¹⁹

Som eksempel på den gældende rangforordning mellem datidens gartnere i hoffets tjeneste kan anføres de summer, som de fik udbetalt i nytårsgratiale. Der udbetaltes således i 1748 efter følgende skala:²⁰

Rosenborggartneren	20 rdlr.
Palægartneren	20 „
Amalienborggartneren	20 „
Frederiksberggartneren	10 „
Valløgartneren	10 „
Frederiksborggartneren	6 „
Hørsholmgartneren	6 „
Charlottenlundgartneren	6 „
Frydenlundgartneren	6 „
Rungstedgartneren	4 „
Charlottenborggartneren	6 „
Jægerprisgartneren	4 „
Sorgenfrigartneren	4 „

Efter 5 års tjeneste ved Sorgenfri kom Voss (ligesom sin forgænger Rude) til Jægersborg, hvor han blev både gartner og slotsforvalter under betydeligt bedre økonomiske omstændigheder, idet han her skulle have ikke mindre end 500 rdlr. årlig, foruden 8 rafter brænde, 3 skovlæs tørv, 2 materialheste m. m.²¹ Da Jægersborg Slot siden blev nedrevet, tillodes det ham at tage de materialer deraf, som han ønskede at få,²² og da gartner-tjenesten på Jægersborg i 1765 helt ophævedes, udnævntes han til gartner og slotsforvalter på Fredensborg.²³ Her tilstodes der ham følgende budget:²⁴

gage minus 1 pr.ct. til pensionering	297	rldr.
mestersvend <i>Claus Hertz</i>	100	„
endnu 1 mestersvend	80	„
1 gartnergesell	70	„
1 pige	30	„
havematerialer	30	„
diverse	6	„
	<hr/>	
summa	613	rldr.

Gartner Adolph Voss blev begravet 4/11 1778. Han havde været gift med Sara Wedel, der var født c. 1715 og døde 3/4 1773. I ægteskabet var der sønnen *Carl Albrecht V.*, som 28/12 1772 blev succederende gartner på Frederiksborg og som døde 16/5 1793.²⁵

På Sorgenfri var Voss blevet efterfulgt af *Johan Friederich Arnet*.²⁶ Denne var født omkring 1695 og havde i perioden 1734—46 været gartner på Jægersborg. På Sorgenfri fik han samme gage som sin forgænger plus 310 rdlr. i køkkenleverancer til hofholdningen. Hans stilling her var altså en hel del bedre end den hidtidige ved Jægersborg, hvor han iøvrigt formedelst en årlig pension på 50 rdlr. havde ført tilsynet med alléerne.²⁷ I sin gartneretid på Sorgenfri, som varede til 1756, synes han tillige at skulle varetage haven på Frederiksdal.

Omtrent strax efter sin ansættelse beklagede Arnet sig over, at ballierne til orange- og laurbærtræerne ikke kunne holde længere, da de var gamle og brøstfældige, og der bevilligedes ham til 55 nye ballier (samt til en træbuk i 2 etager til at anvende ved klipning af de høje træer i alléerne) et beløb af 194 rdlr.²⁸ Ligeledes omlagdes i 1753 haven efter hans plan, — et arbejde, der opgjordes til 249 rdlr. Det var bl. a. nogle trapper, som blev omlagt, og da der fremtidigt til vedligeholdelsen behøvedes 1 mand mere om året, bevilligedes der ham det for-

nødne beløb hertil.²⁹ Et prospekt af Thurah fra 1757 viser muligvis, hvordan haven har set ud efter gennemførelsen af den nævnte omlægning, og det fremgår af dette, at der i parterrets centrum er indføjjet et parti med klippebuske m. m.,³⁰ dog må det tilføjes, at også den af Thurah foretagne ombygning af slottet i 1756 kan have foranlediget en omlægning af haven i den retning, som det omtalte billede antyder. I 1754 foretoges der reparationer på stakitter og postamenter,³¹ men da en reparation af orangerihuset ville koste næsten 1000 rdlr., befalede kongen, at det skulle sælges ved offentlig auktion til nedbrydning og bortfjernelse.³² Efter at dette var sket, blev det nødvendigt at anskaffe en bilæggerovn til opvarmning af „gevæxthuset“, for at de tilbageblevne træer og buske „conserveres“, og til dette øjemed bevilligedes der 57 rdlr.³³ De øvrige laurbærtræer var blevet skænket til overhofmarskal, grev Moltke.

Interessen for stadig at ofre penge på slot og have var ikke stor, og det drøftedes, at hele ejendommen Sorgenfri skulle sælges, men så meldte storfyrstinden sig som bruger for livstid, — hidtil havde hun boet der som kongens gæst. Betingelserne³⁴ herfor accepteredes af kongen og var meget fordelagtige for fyrstinden, — resultatet blev derefter bl. a., at gartneren fik tilstået en pension af kongen på 150 rdlr. om året,³⁵ og idet han derefter fortsatte på Sorgenfri, har fyrstinden haft ham meget billigt. Han synes iøvrigt at fortsætte på lignende vilkår, da slottet efter enkefyrstindens død i 1766 skænkes til arveprins *Frederik*. Gartner Arnet avgik formentlig først fra tjenesten ved salget af slottet i 1768.³⁶ Ni år efter (25/5 1777) avgik han ved døden³⁷ og hans enke hævede pension endnu ved slutningen af århundredet.³⁸

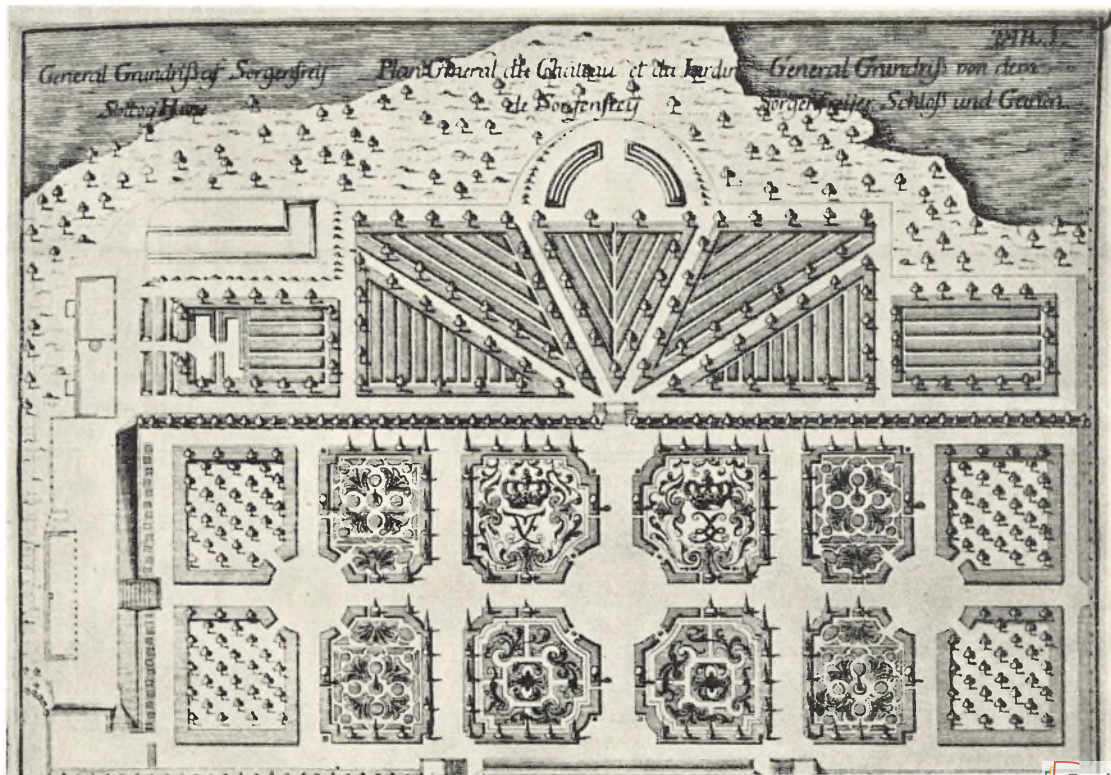
Til trods for, at enkefyrstinden som nævnt ikke var ejer af Sorgenfri, men kun bruger, lod hun dog adskillige ting foretage af blivende art — dog først efter

at have spurgt om lov dertil. Således borttoges et bøge- og et yperntræ (elm), som stod i forgården og i stedet plantedes 2 valnøddetræer.³⁹ Og så længe hun beboede slottet, betaltes de 6 arbejdsfolk i haven af kongens kasse; det var 139 rdlr. årlig foruden naturalier.⁴⁰

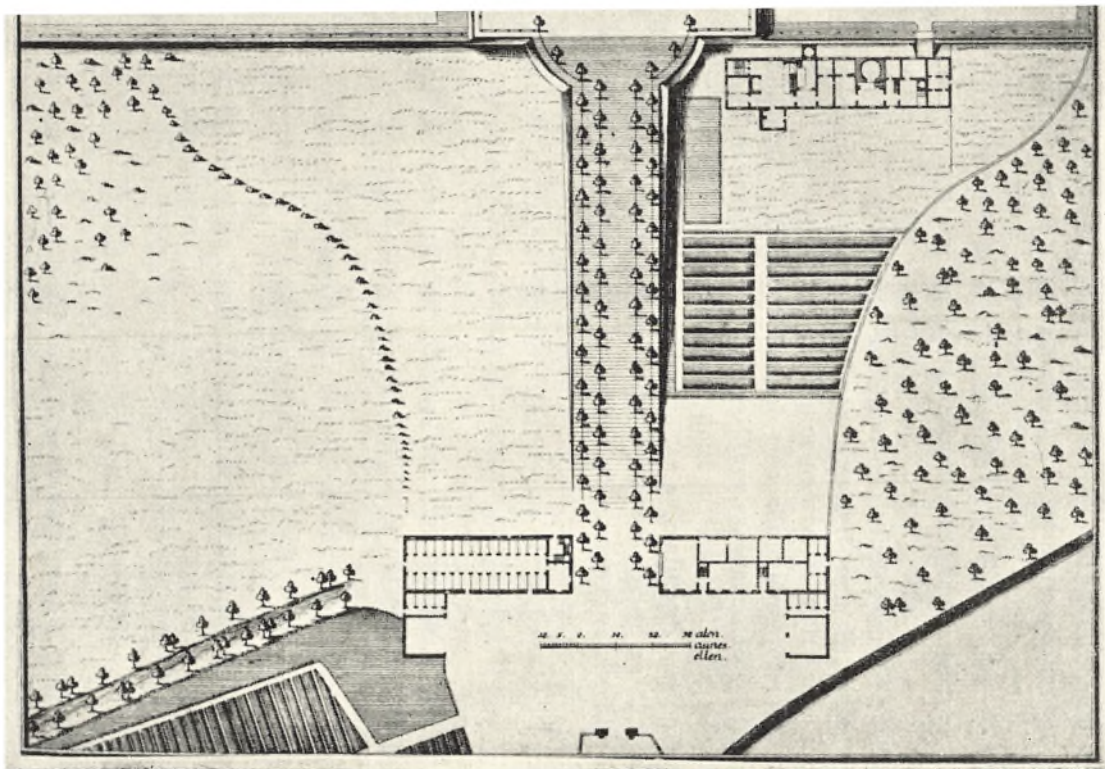
Der findes ikke mange optegnelser om haven fra disse tider. En af dem⁴¹ siger, at haven er „af maadelig Størrelse, er yndig og vel anlagt, med Terrasser mod den forbi løbende Lyngbye Aae“, hvilket jo i hvert fald ikke fortæller noget nyt. Det kan anføres, at fra disse tider stammer den buste på marmorsokkel, som forestiller *Frederik V* og er udført 1764 af Saly, — den står stadig nær slottet på grænsen mellem skoven og den lukkede del af slotshaven. Den bærer nu navn af „Sortemand“, og den dertil knyttede plæne og spadseregang (se senere) bærer ligeså navn af „Sortemand“.

Ved enkefyrstindens død (1764) faldt Sorgenfri atter tilbage til kronen, og kongen skænkede det til sin halvbroder, den senere arveprins *Frederik*, som da var dreng. Nogle år efter avstodes det imidlertid til grev Desmercières, og 1782 kom det til industrimagnaten Joh. Fr. Classen, som hævdede, at haven „regnes blandt de smukkeste i Landet“, men som dog atter avstod den til tyskeren Henrik Bolten (1783), der gik bankerot 2 år efter, — og endelig i 1789 kom Sorgenfri atter tilbage til arveprinsen og blev nu hans private eje.

De mange og hyppige ejerskifter igennem en snes år kunne ikke undgå at sætte sit præg på slot og have, og hvad det sidste angår, kan overfor Classens foran citerede ros af den (fremsat i salgsøjemed) anføres en anden udtalelse, der karakteriserer hus og have som „maadeligt“ (1775),⁴² og dette af en personlighed (Luxdorph), som selv havde en smuk ejendom i nærheden. Desuden vidste han efter et besøg herude kun at berette, at han havde set et kirsebærtræ i skoven, 20 alen højt. Imid-

Vitruvius' plan af Sorgenfri Have.

lertid satte i slutningen af 1700-erne en ny tidsånd ind, og dens romantiske strømninger befrugtede også havekunsten. Havernes arbejdsgivere var lydhøre overfor nye påhit og ideer, — eller ejerne selv tog sig for at skabe noget nyt. Sådan kom det også til at gå på Sorgenfri. Arveprinsen var fuldstændig grebet af den nye romantiske haves ideer, der oftest gik under navn af den engelske havestil (eller den landskabelige have) — i modsætning til den tidligere regelmæssige eller franske. Sorgenfri Have blev som mange af datidens store haver et offer for de nye ideer og den ændrede smag, og af det eksisterende bevaredes praktisk talt kun lindealleen imod slottet samt terrasserne omkring dette. Ellers blev overalt enhver regelmæssig udformning af jordsmonnet udjævnet, og anlægets oprindelige tanker udvisket. I stedet for blomsterparterrer anlagdes store græsplæner, hvori der anbragtes blomsterbuske, som kunne falde sammen med den omgivende skov. I alle ydersiderne af det gamle haveareal lod arveprinsen plante træer, som skulle danne lystskov, og i hjørnerne af den hidtidige store plæne lod han plante graner samt enkelte fyrretræer, der efterhånden dækkede størsteparten af den gamle haves areal.⁴³ Disse ses tydeligt på et billede fra 1826 (der har været solgt som prospektkort), og enkelte flotte grantræer har til de seneste år stået tilbage ved slottet. Skoven, som lå omkring haven, omdannedes ved store hugninger, der skaffede lysninger, til park, og lysningerne tilsåedes med græs. Den nuværende vej langs Mølleåen stammer også fra denne periode og ligeså den gang, der fører fra „Sortemand“ til pladsen ovenpå den grotte, som også arrangeredes som et led i den romantiske havestils miljø. I arealets nordøstlige del indrettedes ved en naturlig kilde en samlebrønd m. m., og kilden sattes i forbindelse med åen, og ude i åen indrettedes en lille holm,

som døbttes „Kaninholm“. I det stærkt kuperede terrain vest for slottet byggedes på en bakketop et bjælkehus, der fik navnet Norske Hus og som gav dette parti af haveanlægene navnet Norske Skov. Herfra var der en herlig udsigt over Lyngby Sø m. m., og her er der i vor tid foretaget gavnlige hugninger, så denne udsigt så nogenlunde er blevet bevaret. Men landevejens regulering og anlæget af jernbanen har dels beskåret dette parti ret kraftigt, dels også forstyrret forbindelsen med søen, så den fred og ro, som engang turde have været at finde her, ikke er der mere. Ved anlæget af nordbanen (1864) var oprindelig en anden linjeføring påtænkt, men den udførte linjeføring blev ønsket af den daværende ejer af Sorgenfri, enkedronning *Caroline Amalie*. Senere blev Norske Skov indhegnet, og alléstykket med de omgivende partier, hvorunder nævnes Dansepladsen, blev sat i forbindelse med traktørstedet Lottenborg. —

Til arveprinsens nyanlæg hørte også indretningen af en frugthave, dels ved gartnerboligen, dels på arealer vest for landevejen, og sidstnævnte sted var der også en køkkenhave. Dele af denne frugthave er ryddet af en senere ejer. Ved arveprinsesse *Sophie Frederikkes* død i 1794 rejstes der hende en af Abildgaard udført billedstøtte i den nordøstlige del af haven, — på dens forside med en portrætsilhouet står: Mindet er Skyggen af Udødelighed. Den vindes ikke ved Guld og Diadem, men ved Dyden. På bagsiden findes i en oval 2 sammenslynge S-F, hvorover der er en krone. Under ovalen står: Fød d. 24. Aug. 1758, Død d. 29. Nov. 1794. På gangen ved åen står Christian VII's Bøg, benævnt sådan, fordi kongen har indridset sit navnetræk og årstallet 1794 deri. —

Fra hine tider er udtalelserne om Sorgenfri Have adskilligt mere positive og rosende. En fortæller melder

således fra 1807 om arveprinsens indsats,⁴⁴ at han har „ladet Haugen og Lunden forskiønne med Engelske Anlæg, et Chinesisk Lysthuus, Borde og Bænke for godt Folk, som ville fornøie sig her om Sommeren i det Grønne“, og en anden⁴⁵ fortæller fra omtrent samme tid, at „Haven har et nydeligt Anlæg med Terrasser ned imod den store Aae, som løber ved dens Fødder. — Skove og Lunde omringer det Heele“. En tredje⁴⁶ taler om Sorgenfris „hübschen Garten“ osv., og en fjerde⁴⁷ morer sig over, at Sorgenfri ikke altid er fri for sorger og bekymringer. Herom vidner det, at mindstøtten for Sophie Frederikke er blevet ilde behandlet, idet „Tyvagtige Mennesker have afpillet Messingbogstaverne paa samme og derved gjort den Inscription, som siger, at „Udødelighed kun vindes ved Død“⁴⁸ aldeles ukjendelig“.

I 1790-erne var der på Sorgenfri en slotsgartner og slotsforvalter ved navn *Peter Hoffmann*, hvis far også havde været slotsforvalter her. Han søgte i 1793 stillingen som gartner ved Frederiksborg Slot samt året derefter den tilsvarende stilling ved Hørsholm Slot, uden at han havde held med nogen af ansøgningerne.⁴⁹ En efterfølger, som er tiltrådt i det første 10-år af 1800, var *Hans Peter Schaumann*.⁵⁰ Han havde lært gartnerfaget på Augustenborg Slot, — var derefter i 5 år gartnersvend ved Frederiksberg Slotshave og i 2 år derefter gartner ved Frederiksdal Slot. Allerede mens han var gartnersvend på Frederiksberg, søgte han om stillingen som slotsgartner på Fredensborg, der blev ledig ved slotsgartner *Claus Hertz'* død i 1799, men han havde ikke heldet med sig. Lige så lidt held havde han med sig, da han i 1804 som gartner ved Frederiksdal Slot søgte om stillingerne som gartner på Frederiksberg og Jægerspris, som begge var ledige i dette år.⁵¹ Rimeligvis ganske få år efter ansattes han altså ved Sorgenfri, og nogle lærebreve til unge gartnere, som udlærtes fra Sorgenfri Slots-

Monument for prinsesse Sophie Frederikke (Stadsarkivets atelier).

have, bærer i hvert fald hans navnetræk fra 1809. Han forblev på Sorgenfri til 1829,⁵² og han har således været med i arbejdet med den store omlægning af haven.

Schaumanns efterfølger blev *Nicolai Iver Rønne*. Han var født 10/4 1803 som søn af den betydelige sognepræst i Lyngby, Bone Falch Rønne (1764—1833).⁵³ Gartnerfaget lærte Rønne på Sorgenfri (under Schaumann), og herfra tog han 1823 gartnerexamen med karakteren mg.⁵⁴ I årene 1824—25 var han gartnersvend i Botanisk Have og har muligvis derefter igen været på Sorgenfri (måske som en slags undergartner). Fra 1829 var han både slotsforvalter og gartner her, og hans udnævnelse i disse stillinger fornyedes under 6/3 1842.⁵⁵ Han var en meget religiøs mand, hvis hus altid stod åbent for alle troende mennesker, — selv hørte han til „Lindbergianerne“⁵⁶ og tog meget del i tidens religiøse strømninger. Ifølge familieoptegnelser skal *Caroline Amalie* have forstået at skatte denne mand for hans tro og embedsiver, — men ellers skulle han have forskaffet sig mange uvenner ved hoffet. På grund af svagelighed måtte han ansøge om afsked med pension, og denne bevilligedes ham fra 1/4 1863. Efter i 10 år at have lidt af rygmarvstæring døde han 16/3 1876 i sit hjem på Nørrebro's Dossering.⁵⁷ Hans kone var *Caroline R.* (f. c. 1806 i Norge), og der var (1860) børnene *Marie* (f. c. 1839), *Emilie* (f. c. 1843), *Lovise* (f. c. 1844) og *Nicoline* (f. c. 1847), som da alle var ugifte og boede hjemme.⁵⁸

Ved dokument af 31/1 1856 overdrog kongen Sorgenfri Slot med tilliggender til statskassen, hvorved det også bestemtes, „at da Skoven ved Sorgenfri væsentligen bidrager til Stedets Skjønhed og Opholdets Behagelighed, tør intet Træ i samme borttages uden Hendes Majestæt Enkedronningens Samtykke, hvilket ogsaa bliver at indhente i Henseende til de Culturer, som fra Forstvæsenets Side maatte tilsigtes i Skoven“. Og for skovens drift opsattes et budget med en indtægt af 520 rdlr. for salg af skoveffekter og samlede udgifter på rundt regnet 350 rdlr., hvoraf 30 rdlr. gik til at lønne en opsynsmand og

80 rdlr. gik til overopsynet med driften. Dette overopsyn var overdraget forstråden *Rudolph Rothe* (1802—77), som hidtil havde fået nævnte beløb (der også indbefattede godtgørelse for befordring og diæter) af Civilisten, men fra 1856 skulle have det fra Domainedirektoratet i henh. til dettes skrivelse til Rothe af 15/4 1856.⁵⁹

Der var altså administrativt i disse tider en deling af områderne ved Sorgenfri i en skov og en have, hvilket bl. a. forårsagede nogle kompetencestridigheder. Det har knebet for slotsgartneren at respektere opsynsmanden ved skoven, den senere slotsgartner *Skjoldager* (se senere), som af forstråden var antaget til denne stilling med billigelse fra det daværende Ministerium for Monarkiets fælles Anliggender. Der opkom bl. a. strid om et hegn, hvorved man måtte give Rønne en reprimande for hans optræden, og efter at han havde fældet nogle træer, som man mente, at han ikke havde ret til at fælde og borttage, måtte Finansministeriet i en skrivelse af 29/6 1860 udtale:

Efter Modtagelsen af Deres Erklæring i Skrivelse af 2den f. M., betræffende en af Dem foretagen Afhugning af nogle Træer i Sorgenfri Lystskov, skulde jeg, efter dernæst om Sagen at have brevvexlet med Hendes Majestæt Enkedronningens Hofchef, og idet jeg bemærker, at Ministeriet ikke kan andet end misbillige, at De uden Bemyndigelse har ladet den ommeldte Hugst iværksætte, herved meddele Dem til fornøden Efterretning og nøie Iagttagelse for Fremtiden, at enhver af Hendes Majestæt Enkedronningen eller Allerhøjstsammes Befuldmægtigede approberet Hugst i Sorgenfri Skov og Have, derunder ikke indbefattet de til Slottet hørende *indelukkede* Haver, alene vil være at iværksætte efter Foranstaltning af Skovbestyrelsen, for Tiden Forstraad Landskabsgartner Rothe, til hvem De altsaa vil have betimeligen at

henvende Dem, naar De til Brug i Kjøkkenhaven ønsker Dem udleveret Erteris eller lignende Effekter, der kunne afgives af hvad der i Skoven bliver hugget, hvorfor til Udleveringen bliver af Dem at tilveiebringe Samtykke af Hendes Majestæts Hofchef eller hvem Anden Allerhøjstsamme maatte give den i saa Henseende fornødne Bemyndigelse, at De som Gartner fremdeles ligesom hidtil vil have at foretage den havemæssige Behandling af Græsplainerne mellem Slottet og Aaen og Partiet ved begge Sider af samme, at besørge Høstningen af Græsplainerne i Skoven og Reenholdelsen samt Gruusforsyningen af de sammesteds anlagte Weie, Alt selvfølgelig uden at derved skeer noget Brud paa de i Henseende til Skovning og Hugst efter det Ovenanførte gjældende Regler; at de indelukkede Haver ere Skovbestyrelsen uvedkommende og henhøre under Gartnerens Omraade, dog saaledes at der ikke i disse Haver maa foretages nogen som helst Hugst, forinden der af Gartneren er erhvervet en skriftlig Tilladelse fra Hendes Majestæt Enkedronningens Hofchef, eller hvem Hendes Majestæt dertil maatte bemyndige, om at Allerhøjstsamme har befalet eller tilladt at Hugsten maa foretages.

Som eksempel på enkedronningens interesse for og direkte indgriben i arbejdet med skovens og stedets forskønnelse kan anføres spørgsmålet om Vægterhavens bevoxning. I denne have ved slottet fandtes 101 æbletræer, som enkedronningen mente, at hofholdningen udmærket kunne undvære frugten af, og hun mente, at en beplantning af bøgetræer med en spadseresti igennem måtte være mere værdifuld. Hun gav derfor ordre til, at denne forandring skulle udføres og lod den foretage på egen bekostning. Den tilsynsførende ved skoven kunne (som rimeligt var) ikke have væsentligt at indvende herimod, -- kun anførte Rothe, at bøge- og frugtræer ikke burde blandes i een plantning, samt at frugtræerne

Monument for dronning Caroline Amalie (Stadsarkivets atelier).

nu var gamle. Domainedirektoratet godkendte derfor også, at forandringen udførtes, og Vægterhaven lagdes således til skoven (1856).

I parkens sydlige del, øst for Mølleåen, er opført et lille stråttækt hus af bindingsværk, hvidkalket og med røde stolper, der blev kaldt *Musikhuset*. Omkring dette er anbragt 7 kampesten, der hver for sig beretter om de store musikere, som har haft deres gang herude eller som man særlig har „dyrket“. Navnene på stenene er: *Haydn, Mozart, Gluck, Schall, Kuhlau, A. Romberg og Weber*. Komponisten Schalls navn er iøvrigt også bevaret i navnet Schallborg i det gamle Lyngby. Enkedronning Caroline Amalie, der forblev boende på slottet, lod i det omkring 1825 opføre såkaldte Tehus i parkens sydlige del indrette et asyl for småbørn, og hendes navn er ligeledes knyttet til bygningen, der bærer navnet Dronningens Vaskeri, og som ligger tæt ved Musikhuset. Efter hendes død (1881) rejstes der hende en mindestøtte nærved slottet med en medaillon af Evens og den avsløredes 28/6 1882.

I forbindelse med andre ændringer af styrelse og drift af de kongelige haver (statshaverne), som foretoges efter forfatningsændringen i 1849 og i de derefter følgende år, fastsattes der under 20/2 1863 nogle af Caroline Amalie approberede regler, der sammenfattede stillingerne som leder af skoven og haven i een stilling: slotsgartneren, sålydende:⁵⁹

1. Overbestyrelsens Hovedformaal er Oeconomie i Anvendelse af Midlerne.
2. Planen for Havens Drift fastsætter Overbestyrelsen efter Overveielse med Slotsgartneren; men for Productionens Quantitet og Qualitet, forsaavidt disse afhænge af den gartneriske Cultur, er Overbestyrelsen ikke ansvarlig.
3. En allerhøist approberet aarlig Udgivtssum sættes

til Raadighed for Overbestyrelsen. Inden for denne approberede Sum maa Hofkassereren udbetale enhver paa Udgivter paa Havevæsenet lydende Regning, naar samme er forsynet med Overbestyrerens Anviisningspaategning.

4. Naar en ny Ordning eller anden i Havevæsenet indgribende Forandring allerhøist maatte blive befalet, vil Overbestyreren herom erholde Meddelelse, for at Sagen ved ham kan føres videre.
5. Slotsgartneren maa i Eet og Alt underordne sig Overbestyrelsen og, med Undtagelse af Paabud fra umiddelbart Foresatte, maa han ikke tillade sig at afvige fra de Regler og Forskrivter, som ere meddeelte ham af Overbestyrelsen.
6. Slotsgartneren maa ikke gjøre andre Udgivter end der forud ere bifaldte af Overbestyrelsen, og iøvrigt føre Journaler og affatte Regnskaber efter Overbestyrelsens Forskrift.
7. Det skal ikke kunne paalægges Havevæsenet at antage eller lønne andre Arbeidere, end dette finder sin Regning ved at bruge.
8. Overbestyrelsens Ansvar for Havevæsenets Orden og Gang bestemmer Hyppigheden af hans Nærværelse i Haven.
9. Naar Hovedplanen for Havevæsenets Drivt har modtaget allerhøieste Approbation, skal Overbestyrelsen indenfor denne være uafhængig.
10. I Godtgjørelse for Overbestyrelsen af Sorgenfri Slotshave dermed indbefattet: Tilsyn med Sorgenfri Skov og Amalienborg Palais Have, samt Diæter og Befordring — bestemmes allernaadigst til 500 Rdr. aarlig.
11. Under Forudsætning af, at Slotsgartner Rønnes Ansøgning om Afsked bevilges til 1ste April dette Aar, indtræder den forommeldte Ordning fra samme Tid.

Om Rønnes avsked er allerede meddelt foran, og hans efterfølger blev fra 1/4 1863 *Lauritz Henrik Skjoldager*. Han var født 16/6 1820 i det nærliggende Brede, hvor faderen var lærer. Han uddannedes på Sorgenfri 1834—37 samt på Rosenborg 1838—40 og tog gartnerexamen fra sidstnævnte sted i 1840 med karakteren mg. og fortsatte der som medhjælper i 2 år. Derefter var han i 2½ år gartner på Juelsberg, 2½ år i England med kongelig understøttelse, og herfra hjemkaldtes han (1847) for at blive undergartner ved Sorgenfri, hvor han fra 1858 kaldtes blomstergartner.⁶⁰ Som undergartner havde han også haft skoven at passe, og dette arbejde havde han udført til enkedronningens fulde tilfredshed. Det kan tilføjes, at han også havde en overordentlig sirlig håndskrift. Da han ved resolution af 21/3 1863 blev slotsgartner, var det med pligt til uden særligt vederlag at føre tilsyn med skoven, mens han til gengæld blev fri for slotsforvaltertjenesten, som nu udskiltes fra tjenesten. Ved afleveringen af embedet fastsattes der et afleveringsbeløb på 107 rdlr., og sit bestallingsbrev skulle han betale med 114 rdlr. 48 skill., hvilket beløb han dog fik lov at avdrage. Der opsattes (ligesom det var sket i 1848) et inventarium, og som et blik ind i tidsbilledet skal der af dets indhold gengives følgende, som var det, som slotsgartneren overtog fra 1/4 1863 til vedligeholdelse og under sit ansvar.⁶¹

FORTEGNELSE

1. April 1863.

A. *Inventarier, overtagne til Vedligeholdelse af Hendes Majestæt Enkedronningen.*

1. En Vandvogn paa 2 Hjul med Tønde og Kobberbruse.

2. 2 Lettebøtter.
 3. 2 Vandtønder.
 4. 2 Høtyve.
 5. 4 Græsleer (maadelige).
 6. 4 Træskovle (deraf 2 maadelige).
 7. 1 Jerntromle.

8. 1 Steentromle uden Stilling. 9. 1 Sneeplov (maadelig). 10. 1 Korntønde. 11. 1 Smørebuk til Vandvognen. 12. 2 Urtesække. 13. 1 Skjeppemaal. 14. 2 Halvskjeppemaal. 15. 1 Firelispunds Bismer. 16. 1 Par Messingskaale med Lodder. 17. 10 Gravespader. 18. 4 Jernskovle. 19. 2 Huulskovle. 20. 6 Skuffejern. 21. 1 Hypejern. 22. 2 Rillejern. 23. 2 Trægrebe. 24. 6 Jerngrebe. 25. 2 Krydshakker. 26. 1 Bredhakke. 27. 2 Jernstænger. 28. 30 River. 29. 2 Møghakker. 30. 10 store Blik Vandkander. 31. 6 mindre do. 32. 2 Vandaag. 33. 7 Vandkar. 34. 1 Messing Stoksprøite. 35. 1 Havesprøjte med Slange. 36. 1 Havesax. 37. 2 Bomsauge. 38. 2 Staaltraadsharper. 39. 1 Træharpe. 40. 6 Skubkarrer. 41. 1 Loklapper. 42. 2 Bærebøre. 43. 1 Par Bæreseler (maadelige). 44. 1 Crasane [?].	45. 7 enkelte Stiger. 46. 4 dobbelte Stiger. 47. 20 smaa Kasser til Saaning. 48. 6 Træbukke. 49. 150 Halm- og Rørmaatter. 50. 10 Glasklokker. 51. 10 forskellige Kurve. 52. 2 Sold. 53. 1 Sigte. 54. 1 Drøntetrug. 55. 1 Saugebuk. 56. 1 Skovsaug. 57. 2 Buesauge. 58. 2 Brændøxer. 59. 2 Jernkiler. 60. 1 Jernmuggert. 61. 1 Hammer med Knibtang. 62. 1 Haandgreeb. 63. 2 Havesnore. 64. 2 Mudderkjessere. 65. 3 Mudderskuffer. 66. 1 stor Mudderrive af Jern. 67. 1 Ildskuffe. 68. 1 Ildkasse. 69. 1 Steenlad. 70. 120 Bønnestager. 71. 6 Thermometre. 72. 2 Slibestene med Sving. 73. 200 malede Blomsterstokke. 74. 6700 tomme og fyldte Urtepotter. 75. 32 Blomsterballier. <i>Til Lysthuset hørende:</i> 76. 9 Jernstole. 77. 1 Jernbord. 78. 2 Bænke med bevægelig Ryg.

B. *Inventarier, som ikke vedligeholdes af Hendes Majestæt Enkedronningen:*

bl. a. 108 Mistbedvinduer indbefattet Jordbærkassen.

Det store Blomsterhuus:

83. 15 store og 25 mindre Vinduer.

Det vestre Blomsterhuus:

84. 7 Vinduer.

85. Annanaskassen, 12 Vinduer.

86. Cameliékassen, 5 Vinduer.

87. Viin- og Ferskenkassen, 30 Vinduer.

88. Viinbakkerne, 16 Vinduer.

89. 169 Mistbed Dækkelemme.

90. 90 store do. do.

91. 24 smaa do. do.

92. 27 løse Mistbedkarme.

I Haven findes:

102. 220 Æble- og Pæretrær.

103. 78 Kirschærtrær.

104. 56 Blommetrær.

105. 1 Abricostrær.

106. 6 Ferskentrær.

107. 14 Viinstokke.

108. 330 Stikkelsbær- og Ribsbuske.

Inventaret var opsat efter en synsforretning, hvori foruden et par håndværkere deltog gartner *Schebel* (formentlig *Johannes Schæbel*, som var bosat i Lyngby på dette tidspunkt, f. 1797, d. 1867); og de konstaterede også, hvad der manglede fra det forrige syn (1848), ligesom de konstaterede, hvad der havde været overflødigt og som kunne bortsælges. Der holdtes auktion over disse sidste sager d. 14/4 1864 på traktørstedet „Holdan“, hvor de bortsolgte for et samlet beløb af 116 rdlr. Gartner *Scheel* i Lyngby købte bl. a. 18 glasklokker og 9 mistbænkvinduer, gartner *Nielsen*⁶² i Virum 6 vinduer og gartner *Carl Frederik Gormsen*⁶³ i Lyngby 20 dækkelemme til mistbænkvinduer.

Af effekterne fik Rønne lov til fortsat at anvende nogle mistbænkrammer og dækkelemme, imod at han selv vedligeholdte dem. Et jordstykke, som han også før havde haft ret til at anvende, omend midlertidigt, og som egentlig var til slotsforvalterens brug, gik atter over til denne, efter at de 2 stillinger nu var blevet adskilt. Røn-

nes løn havde været 900 rdlr. og der var tillagt ham 4000 rdlr. til havens drift samt fri bolig. Han fik fortsat lov at bo en tid i gartnerboligen, og Skjoldager måtte derfor til en begyndelse nøjes med 3 værelser i gartnerboligen.⁶¹ Vedrørende den til skovningsarbejdet medgæede tid opstilledes der i 1860 af Skjoldager følgende beregning:⁵⁹

4 dage i hofmesterindens have, 2 gange.

2 dage i Norske Skov og Dansebakken.

6 dage i Vægterhaven.

8 dage i plantagen.

1½ dag i Kongens Have.

1½ dag i Fuglebanen, 2 gange.

6 dage i Fuglevad, kilden, grotten, anlæget ved slottet, vognremisen, bjælkebroen, grusgraven og i dalen ved Fusachs [muligvis fejlskrivning for Funchs].

1 dag ordne brændsel m. m.

Efter at der i 1856 var opført et nyt blomsterhus, krævedes der også mere brændsel til dette, og forstråden Rothe opgjorde behovet, som følger (1860):

I det ny blomsterhus:

1 varmeafdeling fyres i 7 mdr., kræver 5¼ favn.

2 koldafdelinger fyres i 5 mdr., kræver 2½ favn.

I det gamle blomsterhus:

1 varmeafdeling fyres i 7 mdr., kræver 1¾ favn.

1 koldafdeling fyres i 5 mdr., kræver 1¼ favn.

1 koldafdeling fyres i 6 mdr., kræver 1½ favn.

I medhjælperens værelse: 1 favn.

På dette tidspunkt (1860) var der til assistance for slotsgartneren foruden en undergartner (blomstergartner, jævnf. foran) en gartnermedhjælper, som hed

Johan Christoffer Philip Grimmenstein, der var født c. 1838 i København.⁶⁴ Han havde taget gartnerexamen fra Frederiksberg Have 1823 og er avgået ved døden før året 1866.⁶⁵ Desuden var der gartnermedhjælper *Anders Hansen*, der var født 1840 (eller 1841) i Brønshøj, senere var gartner i Lyngby og (1870) var gift med *Ane Kirstine H.* (f. c. 1843 i Søllerød).⁶⁴

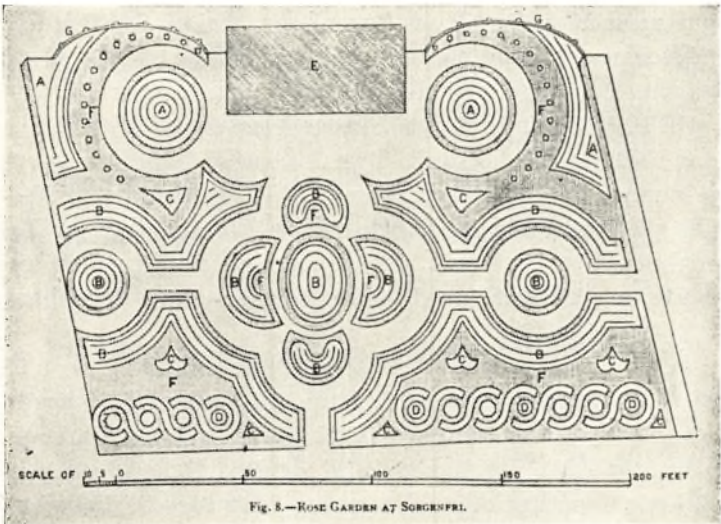
Efter kun få års arbejde avgik gartner Skjoldager 17/1 1867 ved døden⁶⁶ — men trods den korte virketid havde han alligevel nået at vise sin dygtighed, og han havde holdt haven i mønstergyldig stand. Han virkede også som forfatter. Sammen med gartneren *J. A. Bentzien* (1815—82) udsendte han således 1855 en dansk bearbejdelse af den i London i 1848 udkomne bog af *William Paul: The Rose Garden*. Denne bearbejdelse bærer titlen: *Rosengartneren eller fuldstændig Anvisning til Dyrkning af Roser paa Friland og i Potter*. Teksten var avpasset efter danske forhold, og der tegnedes subskription på bogen.⁶⁷

Forbindelsen imellem slotsgartner Skjoldager og den engelske rosenspecialist har nu ikke blot indskrænket sig hertil, — vi ved det deraf, at da *Caroline Amalie* skulle have anlagt en rosenhave ved slottet, sendtes planen til denne til *Wm. Paul*, som man bad foretage sortsvalget, hvad han da også gjorde. Denne plan til rosenhaven er gengivet i *The Rose Garden* (London 1888—98) s. 67—68, — dog må det siges, at det skønnes ikke muligt at få den til at passe ind i forholdene ved Sorgenfri, og kendere mener heller ikke, at der nogensinde har eksisteret en rosenhave af dette udseende ved slottet.⁶⁸

Ved sin død fik Skjoldager den ros, at den danske gartnerstand i ham havde mistet et virksomt medlem, og at haven i de 3½ år, han forestod den, havde „modtaget betydelige Forbedringer, hvilket isærdeleshed gjælder om den økonomiske Deel, som efter det korte Tidsrum neppe

er til at genkjende“, — endvidere omtales han med den største agtelse såvel for „sine gartneriske Kundskaber, som for sin hæderlige Karakter“, idet det til overflod konstateres, at en offentlig hædersbevisning „som af hans høieste Foresatte var tiltænkt ham, hindrede hans

Plan til rosenhave („The Rose Garden“).

tidlige Død ham i at modtage“.⁶⁶ Endvidere udtaltes der,⁶⁹ at ved hans død havde enkedronningen „mistet den Gartner, hun havde viist saa megen Velvillie fra hans tidligste Ungdom og som hun nu i saa mange Aar var vant til at see med Nidkjærhed færdes i den Have, der er hende saa kjær ...“, og det tilføjedes, at han havde haft en levende interesse for sine standsfællers tarv.

Slotsgartner Skjoldager var gift med Johanne Amalie Therese Fritsche, f. c. 1830 i København, og der var i 1860 børnene: Caroline Amalie og Therese Johanne Magdalene, som begge da opgives at være et år.⁶⁴

Efter at tjenesten Sorgenfri Slotshave var blevet ledig,

meldte der sig een ansøger, nemlig kunstgartner *W. Eschricht*,⁷⁰ der dog ikke fik den, og som beskedent i sin ansøgning anførte, at hvis den nævnte mulighed indtraf, ville han meget gerne forblive i sin lille stilling, der var gartnertjenesten ved Charlottenlund Slot — hvilket også blev resultatet.⁷¹ Derimod indstilledes til embedet gartnermedhjælperen på Rosenborg, *Niels Peter Rasmus Skousboe*, og han blev således den sidste i rækken af gartnere, inden forholdene totalt ændredes herude.

N. P. R. Skousboe (også skrevet Skovsboe eller uden e) var født på Raadegaard i Præstø Amt 7/1 1835,⁷² — var uddannet hos handelsingartner *C. C. L. Rathsack* (1810—76) på Frederiksberg, havde været i udlandet og på Rosenborg, hvorfra han i 1857 tog gartnerexamen med karakteren *gI*.⁷³ Han var derefter atter ansat på Rosenborg i 15 måneder.

Af Indenrigsministeriet konstitueredes han fra 1/11 1867 i stillingen som slotsgartner på Sorgenfri og havde som konstitueret lejlighed til at „stadfæste den Forventning om hans Duelighed, Flid og Redelighed, som bevirkede Constitutionen“. Hans løn fastsattes til 500 rdlr., hvilken dog efter forstrådens mening ikke var tilstrækkelig. Forstråden hævdede, at havevæsenet ved Sorgenfri på grund af Hendes Majestæts „Yndest derfor“ var af et meget betydeligt omfang og indhold, idet ikke blot driveriet, men også økonomi- og frugthaven skulle forsyne dronningens køkken, og blomsterproduktionen skulle forsyne de kongelige værelser med et stort antal potteplanter og avskårne blomster, både sommer og vinter, — endelig krævedes der ualmindelig omhu for lystanlægene. Foruden megen gartnerisk indsigt skulle gartneren også have en „tækkelig“ måde at optræde på og have en pæn påklædning, — altsammen for at Hendes Majestæt dronningen kunne henvende sig med behag til gartneren under sine hyppige besøg i haverne. Alt, hvad

forstråden sådan anførte, hjalp imidlertid ikke, og gagen fastsattes i finansloven til 500 rdlr., hvilken løn var den samme, som de andre slotsgartnerne da havde. Og da ordningen med slotshavernes ledelse ikke indbefattede kongelig udnævnelse i stillingerne, kunne S. altså ej heller få en sådan.⁵⁹

I sin embedstid holdt Skousboe en tid forelæsninger i sirgartneri ved gartnerundervisningen på Rosenborg Gartnerlæreanstalt, ligesom han deltog i adskillige udstillinger med potteplanter, for hvilke han fik flere præmier.⁷⁴ Og mens han havde været gartnermedhjælper på Rosenborg, var han med til at stifte gartnerforeningen Hortulania og han blev denne forenings første formand, — et hverv, han imidlertid måtte nedlægge, da han fik sin udnævnelse som slotsgartner på Sorgenfri.⁷⁵ Også på sine gamle kolleger tænkte han, — han tog initiativet til oprettelse af institutionen „Gartnerens Aldersdomshjem“, blev dens formand og var i lang tid sjælen i dette foretagende. Da dette hjem i 1923 blev indviet, måtte det blive en selvfølge, at man mindedes Skousboe, og der er i hjemmet (i Brønshøj) opsat en mindetavle for ham.⁷⁶

Følgende fortegnelse viser, hvad der leveredes af frugter og andre havesager fra Sorgenfri Slotshave til enke-dronningens hofholdning i årene 1863—73, idet hvert tal svarer til et årstal; f. eks. leveredes der af abrikoser 50 i 1863, 374 i 1864, 100 i 1865 o. s. v.

Abrikoser (stk.): 50; 374; 100; 0; 43; 90; 195; 146; 300; 0; 28.

Artiskoc (stk.): 180; 168; 96; 65; 46; 40; 76; 28; 66; 74; 20.

Asparges (stk.): 11.565; 12.015; 9.130; 12.635; 7.810; 8.905; 10.975; 9.045; 9.365; 10.880; 6.435.

Agurker (stk.): 492; 231 + $\frac{1}{4}$ skp.; 419; 168; 87; 476; 223; 261; 322; 236; 174.

- Blomkål (stk.): 249; 400; 479; 289; 273; 281; 368; 254; 212; 434; 261.
- Bouketter (stk.): 87; 0; 22; 79; 0; 94; 73; 87; 90; 138; 148.
- Bønner (stk.): 13.800; 5.100; 15.775; 9.950; 7.450; 7.250; 13.450; 17.800; 8.050; 6.500; 10.675.
- Ferskener (stk.): 81; 700; 276; 286; 474; 406; 511; 477; 118; 84; 187.
- Hindbær (pund): 398; 211 $\frac{1}{4}$; 337; 344 $\frac{1}{2}$; 274; 267; 251 $\frac{3}{4}$; 345 $\frac{3}{4}$; 182; 149; 302.
- Jordbær (pund): 622; 609; 358 $\frac{1}{4}$; 651 $\frac{3}{4}$; 514 $\frac{1}{2}$; 280; 207; 286 $\frac{1}{4}$; 392 $\frac{1}{4}$; 270 $\frac{1}{2}$; 448.
- Karse (portion): 17; 11; 23; 14; 24; 6; 19; 14; 22; 7; 12.
- Kartofler (skpr.): 71 $\frac{3}{4}$; 43; 91 $\frac{3}{8}$; 92 $\frac{1}{2}$; 71 $\frac{3}{4}$; 51; 69 $\frac{1}{4}$; 45 $\frac{1}{2}$; 47 $\frac{3}{4}$; 34 $\frac{1}{2}$; 31 $\frac{3}{4}$.
- Kirsebær (pund): 188; 271; 258 $\frac{1}{2}$; 39; 117; 366 $\frac{1}{2}$; 159; 273 $\frac{1}{4}$; 153; 18; 58 $\frac{1}{2}$.
- Kørvel (skpr.): 6; 9; 4 $\frac{1}{2}$; 6 $\frac{7}{8}$; 6 $\frac{3}{4}$; 5 $\frac{1}{2}$; 4 $\frac{3}{4}$; 6 $\frac{1}{2}$; 3 $\frac{1}{2}$; 6; 2 $\frac{3}{4}$.
- Løg (rød- m. fl.), (skpr.): 6 $\frac{3}{4}$; 1 $\frac{1}{4}$; 3 $\frac{1}{10}$; 3; 8; 3; 4 $\frac{1}{8}$; 3 $\frac{7}{8}$; 3 $\frac{1}{4}$; 1; 1 $\frac{3}{4}$.
- Meloner (pund): 178; 146 $\frac{3}{4}$; 223; 207; 192; 276 $\frac{1}{2}$; 173; 482; 368 $\frac{1}{2}$; 655 $\frac{1}{2}$; 318 $\frac{1}{2}$.
- Nødder (hassel), (pund): 0; 50; 1 $\frac{1}{2}$; 6; 0; 0; 55 $\frac{1}{2}$; 0; 126; 0; 131 $\frac{1}{2}$.
- Persillerødder (stk.): 0; 376; 0; 0; 160; 0; 60; 290; 300; 800; 350.
- Persilletop (portion): 187; 188; 235; 176; 145 + $\frac{1}{4}$ skp.; 172; 199; 167; 155; 188; 149.
- Porrer (stk.): 588; 712; 812; 398; 353; 465; 422; 446; 427; 620; 460.
- Portulak (portion): 0; 0; 1; 0; 2; 3; 2; 2; 3; 2; 0.
- Potteplanter (stk.): 1.931; 1.978; 2.392; 2.642; 2.232; 2.296; 2.392; 2.609; 3.370; 3.140; 3.047.

Radiser (stk.): 3.000; 3.271; 4.100; 2.150; 3.625; 1.750; 3.050; 4.770; 3.870; 4.125; 3.400.

Rhabarber (stk.): 90; 339; 209; 245; 765; 217; 487; 685; 525; 492; 479.

Ribs (pund): 119½; 125; 145; 100; 82; 74; 96; 44; 59; 82; 40.

Selleri (stk.): 420; 288; 246; 319; 239; 262; 100; 177; 162; 214; 202.

Solbær (pund): 24; 16; 12; 16; 0; 0; 0; 0; 5; 10; 12½.

Skorzonnerrødder (stk.): 40; 0; 330; 150; 200; 100; 100; 875; 100; 650; 500.

Spinat (skpr.): 67; 69¼; 69; 37¾; 23¾; 33½; 34⅝; 38¾; 26¾; 40; 57.

Syre (skpr.): 32; 21; 29⅝; 28⅞; 34½; 27½; 15½; 27½; 19½; 33½; 25½.

Tomater: 0; 0; 78 stk.; 74 stk.; 0; 76 stk.; 0; 6½ pd.; 0; 1 pd.; 0.

Vindruer (pund): 80; 188¼; 182¾; 161¼; 137; 217¾; 239¼; 166; 170; 171¾; 121½.

Ærter (skpr.): 104¾; 74¼; 62; 85¾; 106; 30½; 47¾; 46½; 88¼; 65½; 62.

Ovenstående er let forkortet, og endvidere er leveret (i tabellen ikke medtagne) kvanta af blommer, bortfeldske roer, gulerødder, hovedkål, pærer, rødbeder, salat-hoveder, skalotteløg, stikkelsbær og æbler, samt enkelte portioner af dild (efter 1868), laurbærblade (1872—73), timian (1873), tropæolum (1865) og mindre mængder hyldebær (1868—69), asier (1860-erne), selleritop (do.) og valnødder (1866).⁵⁹

Ved enkedronningens død (1881) ændredes forholdene ved Sorgenfri totalt, idet frugt- og driverihaven ved gartnerboligen bortlejedes efter offentlig auktion, og ved skoven skulle der ansættes en opsynsmand.⁷⁷ Under disse omstændigheder foretrak Skousboe at forlade sin stilling

på Sorgenfri. Han begærede sin afsked og nedsatte sig som anlægsgartner med bopæl på „Nordmandslyst“ i Uterslev. Anlægsgartneriet opgav han dog ret hurtigt igen, og fra 20/7 1887 til 28/1 1904 var han derefter beskæftiget i haven ved Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole på Frederiksberg.⁷⁸ Han døde 15/2 1904 og er begravet på Solbjerg Kirkegård.

Skousboe var gift med Frederikke Caroline S., f. Alstrøm, der var født c. 1848 i Fredericia.⁷⁹ I ægteskabet var der (1880) sønnen Frederik Carl Christian S., der var født 25/9 1871 i Lyngby og som blev forfatter,⁸⁰ samt en udøbt dreng, 1 år gammel.⁷⁹

Af gartnerisk assistance var der i 1870 følgende:⁸¹ gartnersvenden *Jens Christian Pedersen* (f. c. 1848 i Nyborg) og gartnereleverne *Lorentz Christian Dideriksen* (f. c. 1848 i Nordborg), *Frederik Knudsen* (f. c. 1850 i Lyngby) og *Frederik Hendrik Larsen* (f. c. 1849 i Raadvad). I 1880 var der⁷⁹ gartnereleverne *Henrik Carl Christian Cortzen* (f. c. 1861 i Virum), *Jens Edvard Christian Nielsen* (f. c. 1863 i Sørbymagle) og *Halfdan Lauritz Skjoldager* (f. c. 1864 i Raadvad).

Den første lejer (eller forpagter) af økonomihaverne ved Sorgenfri blev *Gustav Hugo Carstensen*.⁵⁹ ⁸² Han var født 13/2 1855 i Husum i Slesvig, hvor faderen var digeinspektør. Han stod i gartnerlære på Bernstorff 1/2 1871—30/9 1872 samt på Rosenborg 1/10 1872—31/7 74, hvorefter han gik på Landbohøjskolen og dimitteredes 1876 som havebrugskandidat med første karakter. Året efter supplerede han denne examen med en examen i plantedrivning og sirgartneri. Han fik så ansættelse som assistent hos den bekendte handlegartner *G. J. Bøgh* (1821—1904) i Horsens og virkede hos ham, til han i 1878—79 kom på stipendierejse til England og Frankrig. Fra juli 1879 til 1880 var han undergartner ved Vallø Stift, og i 1881 blev han assistent under Inspektoratet for

de offentlige Lysthaver hos haveinspektør *H. A. Flindt* (1822—1901), med hvis datter han giftede sig, — og herefter fik han altså Sorgenfri Have i forpagtning og skulle her drive handelsgartneri.

Mellem ministeriet og Carstensen opsattes en kontrakt, hvis hovedindhold er som følger:⁵⁹

Indenrigsministeriet bortforpagter Sorgenfri Slots gartnerbolig med udhuse, væxthuse, drivbænke m. m. samt driveri-, køkken- og frugthave m. m. med det, som hertil hører, til gartner C., for et tidsrum af 10 år, fra 1. januar 1882 på efterstående vilkår, — at den årlige leje er kr. 1650. Frugttræer o. l. skal plejes og være tilstede i mindst lige så stort antal som efter synsforretningen af 16/12 1881. Staten vedligeholder yderhegnene, mens forpagteren klipper hække m. m. Forpagteren må ikke rydde træer og skal vedligeholde bassinet m. m.

Imidlertid blev Carstensen ked af forpagtningen, længe før dens tid var udløbet, og han ønskede derfor at fratræde denne, hvilket også ordnedes. Han drog så atter til udlandet, først til London og derefter til Bombay, og sidstnævnte sted blev han direktør for de offentlige haver, i hvilket embede han døde d. 27/8 1892. Han har skrevet en del artikler i *Gartner-Tidende*, *Tidsskrift for Havevæsen* og *Vore Haver* foruden *piecer* o. l. om landskabsgartneri m. m. i Bombay (*Bombay Gardens, Landscape Gardening in Native States og Bombay Ferneries* (1891)).⁸²

Den næste forpagter blev *Frederik Ferdinand Frisenette*. Han var tvilling og født 29/1 1842 på Frederiksberg som søn af *Frederik Wilhelm F.* (1808—80) og var således barn i tredje generation af den fra Tyskland indvandrede og i Danmark meget udbredte og som gartnerne velkendte slægt *Frisenette*.⁸³ Han var oprindelig uddannet som urtekræmmer og forestod i begyndelsen af firserne bogholderiet i frøfirmaet *J. E. Ohlsens Enke*. Her

udførte han alt kontorarbejde, både bogholderi og fakturaskrivning, og han skildres som en gemytlig, svær og robust mand. Han forlod denne plads for at overtage forpagtningen på Sorgenfri og skal have haft en bror til hjælp, uden at det har kunnet konstateres, hvilken det var. Skønt det lykkedes ham allerede året efter sin tiltrædelse at få forpagtningsavgiften nedsat til kr. 1200, var det ham alligevel umuligt at klare sig, hvorfor han måtte opgive og ligesom sine forgængere forlod han forpagtningen i utide.⁵⁹ Oplysningerne om hans videre virke går dels ud på, at han snart efter fik en lille forretning på Vesterbro, og dels at han blev forvalter og kontrollør, bl. a. med ansættelse i Zoologisk Have, og i Vejviseren for 1900 er han opført som inspektør. Han blev i Lyngby Kirke 11/11 1877 viet til *Karen Sofie Larsen* (af Frederiksdal, f. i Lyngby 2/4 1852), og han indførtes da i kirkebogen som ungarl og fuldmægtig. Han døde barnløs 9/11 1915 på Nørrebro med bopæl H. C. Andersens Gade 4, 1.⁸⁴

Derefter kom gartner *Georg Christian Petersen*, idet han fra 1/1 1889 overtog forpagtningen for et tidsrum af 15 år og til den da fastsatte avgift af kr. 1200. Gartner Petersen var født 26/3 1855 i Antvorskov ved Slagelse og havde i en årrække været gartner hos M. Melchior på landstedet Rolighed. Kontrakten på Sorgenfri fornyedes under 4/2 1892, hvilket var 10-året for den første. Heller ikke denne forpagter holdt ud i den avtalte tid, — han fratrådte med udgangen af 1899 og påbegyndte sit eget handelsgartneri „Osmunda“ ved Lyngbyvejen.⁸⁵ Han var gift med Julie Marie P., f. i Taastrup 1865. I ægteskabet var der (1890) sønnen Alfred Osvald P. (3 år), og som gartnerisk hjælp havde han boende hos sig i gartnerboligen på Sorgenfri medhjælperen *Lars Larsen*, 24 år og født i Assens, samt eleven *Johansen Skougaard*, 17 år og født i Randers, — desuden 1 tjene-

stepige.⁸⁶ Gartneriet „Osmunda“ drev han til sin død, 31/10 1928, hvorefter det fortsattes af enken, en datter og svigersøn (*A. Poulsen*, f. 13/2 1888 i Stenstrup).⁸⁵

Fra 1/1 1900 indtrådte derefter den hidtidige undergartner i Rosenborg Have, *Hans Dines Madsen* i forpagtningen.^{59 87} Han var født i Tønder 27/3 1860, uddannet ved Rosenborg, hvor han indtil 1/11 1888 var 2den og derefter 1ste medhjælper samt fra 1889 var blomstergartner (undergartner), — en tid havde han også været medhjælper i Charlottenlund Slotshave. Han skrev sig gerne H. D. Madsen og benævnes i dokumenterne også sådan. Heller ikke han blev ret længe i kontrakten, — i dette tilfælde var det foranlediget af komplicerede ægteskabelige forhold.

H. D. Madsen blev i 1890 første gang gift med *Clara Holbøll*, som var født 20/1 1868 i Korsør. Med hende fik han sønnen *Poul Holbøll M.*, der var født 6/11 1892 i København. Hende blev han imidlertid skilt fra, og hun blev derefter (1904) viet til læreren og forfatteren *Viggo Stuckenberg* (1863—1905), som fra 1894 havde boet tilleje i gartnerboligen på Sorgenfri,⁸⁸ og hun blev altså dennes 2den hustru. Hun døde 4/6 1940 i Hellerup. Efter sin skilsmisse rejste H. D. Madsen med Stuckenbergs første hustru, *Ingeborg Pamperin* (f. 6/2 1866 i København) til fjerne lande på et kortvarigt eventyr, — Ingeborg døde allerede 12/8 1904 i Auckland på New Zealand,⁸⁹ og H. D. Madsen døde 1905 i Hamborg.⁹⁰

Som undergartner havde Madsen på Sorgenfri *Walter Prior* (1872—1948), der senere blev slotsgartner på Bregentved.⁹¹

Fra 1/10 1903 indtrådte gartner *William Nielsen* i forpagtningen, og han forblev ved denne indtil udløbet, 1/10 1910, — senere har han været blomsterhandler på Nørrebro i Odense. Han er født 13/1 1878.⁹²

Ved nyordningen i 1910, da lysthaven lagdes ind un-

der opsynsmanden, tiltrådte gartner *Boile Knudsen* forpagtningen fra nytåret og for et tidsrum af 10 år. B. K. var født 8/2 1872 og havde tidligere drevet handelsgartneri på Thorsvej i Lyngby. Fra november 1932 var han gartner ved Statens Forsøgsstation i Plantekultur i Lyngby, hvor han kom til at virke på arealer, der tidligere havde hørt under forpagtningen ved Sorgenfri. Han døde 20/4 1953 og begravedes på Mariebjerg Kirkegaard.⁹³

Avgiften for forpagtningen var til en begyndelse kr. 1200, — ligesom forhen, men den blev ændret til kr. 1300,—, da kontrakten fornyedes i 1920, idet der da inkluderedes en afgift for indlagt lys, og da kontrakten i 1930 atter fornyedes, fastsattes den til kr. 2000,—.⁵⁹ I en periode, mens Boile Knudsen havde forpagtningen, lejedes (1910—20) drivhusene ud til gartner *Anders Søren Andersen*, som i 1905—10 havde været undergartner hos William Nielsen. Anders Søren Andersen (der skrev sig A. S. Andersen), var født 20/8 1874 i Illerup, hvor faderen var baneformand, — var uddannet i forskellige gartnerier og havde været formand hos anlægsgartner *C. C. Møller* (1869—1952) i Hellerup. Han overtog 1921 gartneriet „Mariabo“ i Tåstrup og drev det som handelsgartneri med frugtavl. Andersen døde i august 1944 og begravedes fra den katolske kirke i Roskilde.^{93 94}

Som Boile Knudsens efterfølger og som den sidste forpagter af slotshavens økonomiarealer kom *Andreas Elias Sonnichsen*. Han er født 16/11 1893 i Sønderho og skrev kontrakt på sin fødselsdag d. 16/11 1932. Avgiften var nu sat til kr. 2800,— på grund af de ændrede prisforhold, og en tidligere bestemmelse om, at der ikke måtte reklameres fra gartneriet, var taget tilbage af hensyn til opnåelse af bedre udbytte af bedriften.⁵⁹ I efteråret 1943 ophørte forpagtningen og Sonnichsen flyttede sin virksomhed (der benævntes Sorgenfri Planteskole) til Hovedgaden 2, senere til Prinsessestien og Fort Allé.

I tilslutning til gartneri-forpagtningerne kan anføres, at forpagterne af Sorgenfris „Holdeplads Norske Skov“ har været følgende:⁵⁹

1869 og videre tractor Thorsen til en avgift på 60 rdlr.⁹⁵
Fra 1/4 1873 tractor Lange til en avgift på 60 rdlr.
Fra 1/4 1881 tractor Geertsen til en avgift på 140 rdlr.
Fra 1/4 1883 tractor Lange til en avgift på 200 rdlr.
Fra 1/4 1886 tractor P. Jacobsen til en avgift på 200 rdlr.

Sideløbende med, at slotshavens økonomiarealer var bortforpagtet, var der ved skoven en opsynsmand, der fra 1910 tillige havde lysthaven at passe. I dette embede virkede fra 1882 *Johannes Rasmussen*. Han var født 25/11 1835 i Gimlinge sogn i Vester Flakkebjerg herred,⁹⁶ søn af husmand *Rasmus Johansen* og hustru *Sidse Rasmussen*. Fra 1/7 1861 var han blevet ansat som portner ved Rosenborg, og med 3½ års tjeneste som husar deltog han i krigen 1864. Skønt ikke uddannet gartner gjorde hans store ansvarsfølelse og ualmindelige påpasselighed samt den omstændighed, at han i Rosenborg også havde måttet påtage sig gartneriske arbejder, at han desuagtet skønnedes vel skikket til at udføre en gartners gerning på Sorgenfri. Og med et ringe budget lykkedes det ham under 34 års tjeneste at holde slotsanlægget i en mønstergyldig orden, — hvilket ikke alene påskønnedes af publikum, men også på højeste sted.⁹⁷ Da han på grund af svagelighed tog sin afsked fra 1/5 1916, belønnedes han med den kongelige belønningsmedalje i guld med krone, efter at han allerede i 1892 havde fået danebrogsordenens sølvkors. Otte år efter sin afskedigelse døde han (24/7 1924) og blev begravet på Sorgenfri Kirkegård. Han var gift med *Marlene Rasmussen*, f. Pedersen, der var født 1836 i Birket på Låland og med hvem han havde børnene *Dorine Dorthé* og *Ane Margre-*

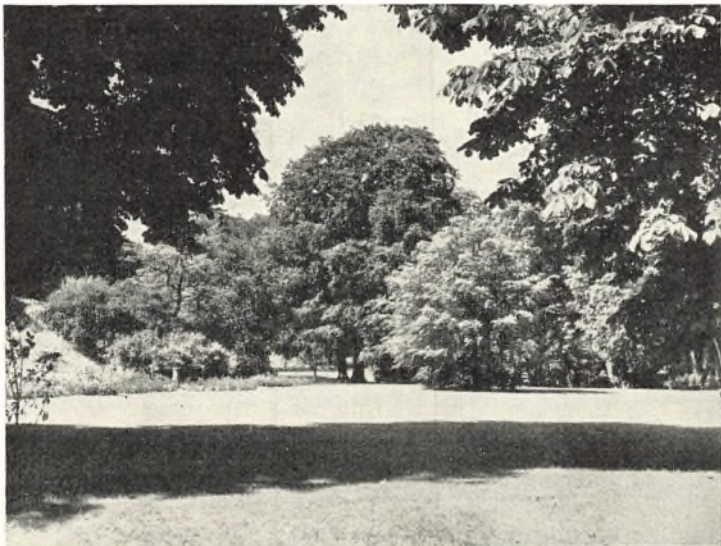
the, som i året 1890 var henholdsvis 15 og 11 år.⁹⁸ Hustruen døde 8/6 1914 og er ligeså begravet på Sorgenfri Kirkegård. I folketællingslisterne kaldtes Rasmussen for skovopsynsmand, og hans efterfølger kaldtes til en begyndelse opsynsmand, hvad der da var det gængse for de tilsvarende stillinger ved slotshaverne under staten. — senere blev det til gartner, og fra 1/4 1936 indførtes den nuværende betegnelse slotsgartner for de fleste af disse embeder, derunder også det ved Sorgenfri.

Som den første af disse ansattes *Harald Stuer Christen Lauridsen*, der var født 28/3 1877 i Korsør og som gartnerformand i 1909—11 forestod nedlægningen af Rosenborg Haves økonomiarealer, hvorefter han blev gartnerformand i Frederiksberg Have, indtil han i 1916 kom til Sorgenfri. Her virkede han med megen dygtighed og dekoreredes med ridderkorset, da han i 1947 avgik fra tjenesten og pensioneredes. Han var gift med *Else Stuer Lauridsen*, f. Hildinge, og sidst bosiddende på Kongevejen i Lyngby. Lauridsen døde 13/10 1955 og er begravet på Sorgenfri Kirkegård.

Den følgende slotsgartner var *Niels-Gregers Treschow*, der er født 12/2 1917 i Håstrup sogn som søn af fhv. amtsinspektør *Gustav Alexander Frederik T.* og hustru *Amy Marie Sophie T.*, f. Castenskiold, — blev havebrugskandidat 1943 med første karakter, 1943—45 assistent hos den kgl. haveinspektør, hvorunder slotshaven i Sorgenfri hører, og 1945—47 assistent hos stadsgartneren i Århus. 1/10 1955 blev han fuldmægtig i Inspektoratet for de offentlige lysthaver. Han er gift med *Anne Merete T.*, f. Cederfeld de Simonsen.

Han efterfulgtes af den nuværende slotsgartner *Erik Lynggaard Hansen*, der er født 7/1 1924 i Ordrup som søn af anlægsgartner *Kaj Hansen* (f. 29/7 1896) og hustru *Else Hansen* (f. 1/11 1899). Han er uddannet i et par handelsgartnerier og i Københavns kommunes gartneri

(1940—44) og efter at have været medhjælper et par steder 1947—48 ansat hos havearkitekt *Troels Erstad*. 1950 blev han havebrugskandidat, var til 1954 hos stads-gartneren i København, 1/1 1955 assistent ved Inspektoratet for de offentlige lysthaver og fra 1/11 1955 slots-

Fra Sorgenfri Have 1957 (Stadsarkivets atelier).

gartner og tilsynsførende ved slottet på Sorgenfri. Han har været lærer ved gartnerundervisningen i København og (1949) på studierejse til England og Skotland. Han blev 7/7 1951 gift med *Anna Marie Hansen* (f. 3/2 1928), datter af *Benjamin Hansen* (f. 22/5 1901) og hustru *Anna Hansen* (f. 27/3 1898).

Ved en flygtig betragtning kan det måske se ud, som om Sorgenfri Have, der er godt 41 ha stor, i vor tid hovedsagelig består af bøgetræer, — og ganske vist er disse også i overtal, men der er dog også adskillige andre træsorter repræsenteret. Der findes således rundt om på

arealet over 100 velvoksne egetræer, — hvoraf en del er samlet i to plantninger. De anseligste findes i parkens nordligste del, men de ældste er sikkert dem ved Mølleåen, syd for kilden.⁴³ Endvidere findes der en del rødgran, birk, løn, el, ask, hestekastanje samt enkelte ædelgraner, fyr, blodbøg, tulipantræer, ægte kastanjer og robinia. Den for hoffet reserverede og avlukkede del udmærker sig navnlig ved sine smukke træformer, sine smukke plæner og den idylliske lille dam med de eksotiske krukker, som er hjemført af prinser på rejser. De omgivende arealer er at betragte som lystskov.

Den gamle lindeallé, som i 1930-erne var genstand for en radikal beskæring og tildanning ved trædoktor *Fritz Waterwal* (f. 1869), danner stadig den værdige opkørsels indramning til slottet, og ved landevejen danner den en slags forgård til den. Inde i den reserverede del fører en løvgang med vildvin m. m. omkring tennisbanerne, og Grottedalen fører fra *Frederik Vs* buste til Grotten, hvorfra der er udsigt over Fuglevad. Mod øst løber Dronningens Gang (således opkaldt efter *Caroline Amalie*, som brugte den meget til sine spadsereture), der gennem en låge fører ud til den offentligt tilgængelige del af området. Knortegangen har sit navn efter tidligere ujævnheder i vejbanen, og den fører fra Grottealleens nordende til Dronningens Gang. Hænge Lasses Gang har navn efter en selvmorder, som i forrige århundrede her blev fundet af en af havens arbejdere, og den fører mod øst til Dronningens Gang. Imod øst og nord er den reserverede del hovedsagelig opfyldt af bøgeskov, mens midterpartiet i den reserverede del er græsplæner med enkelte, smukt udviklede træer samt et rosenparti. Nord for Slotsbanken ligger Sortemandsplænen, som er omtalt foran side 191, og som Dameplænen benævnes en øst for Damebygningen beliggende græsslette. Nordvest for slottet ligger for foden af skråningen ved pergolaen Dyre-

Monument for Frederik V ved Sortemandsplænen
(Stadsarkivets atelier).

nes Kirkegård, hvor kongelige heste, hunde, kanariefugle m. fl. er blevet begravet. Umiddelbart vest for Damebygningen ligger den såkaldte Påfuglehave, der engang var slottets frugthave, og hvor tidligere de tamme påfugle havde deres opholdssted. Denne have var i besættelsens år stærkt benyttet som opholdshave af Deres kgl. Højheder arveprins *Knud* og prinsesse *Caroline Mathilde* og deres børn. Iøvrigt lod prins *Knud* anlægge en rosenhave tæt derved.

Den såkaldte Nordpark er den nordligste del af området, og den er offentlig tilgængelig. Flere indgange fører dertil, og planerne er i fyrreerne reguleret op imod den del, som støder op til Frilandsmuseets arealer. Her findes den såkaldte Museumslåge og Folevadslågen. Hovedindgangen til Nordparken ligger iøvrigt ved Kirkestien, der fører fra slottets indkørsel til Folevadslågen, og ved denne står nogle af de allerstørste bøgetræer. Dens navn forklarer sig selv af den topografiske betegnelse for egnen (Folevad), og den er stadig den mest benyttede vej i området. Ågangen eller Nedergangen har ligeledes naturlige navne, — den er områdets længste gang, og den hyder på overmåde mange skønhedsværdier. Hulvejen fører fra Nye Låge til Kirkestien og er på begge skrånende høje sider omgivet af skovtræer, der danner et fuldkomment tag over vejen. Vægtergangen, som fører fra Kirkestien og tildels går parallelt med landevejen, har navn efter en i 1860-erne nedbrændt vægterbolig. Egegangen går parallelt med Hulvejen og udmunder ligeledes i Kirkestien. Den tykkeste af egene er her 3,8 m i omkreds. Den største plæne er Kildeplænen, der breder sig imod vest for kilden og Kirkestien, og nordligere ligger Museumsplænen. Blodbøgeplænen har navn efter en bøg, som er kommet af frø og som er temmelig lys. Det største bøgetræ står i den nordligste del og kaldes Kæmpebøgen. Dets stamme er 6,6 m i omkreds.

Den gamle slotsgartnerbolig, der ligger i Nordparkens vestlige del ud imod Kongevejen, hørte til den bortforpagtede del, hvor der før dette avledes køkkensager til hofholdningen. Den nye gartnerbolig ligger nordligere og nærmere landevej og har som adresse Kongevej nr. 6.

Den sydligste del af Sorgenfri Park er den offentlige del, hvortil der er adgang fra Lyngby Hovedgade gennem den såkaldte Klarelåge. Her fører flere broer over Mølleåen (Smalle Bro og Pindebro), og Kirsebærstien fører fra stentrappen imod nord, men har nu ingen kirsebærtræer. Den løber i syd sammen med Ågangen. Parallelt med den går Grevens Gang ved Genforeningsstenen og Iskælderbakken. Tehusgangen fører fra stentrappen til Kirsebærgangen, forbi Tehuset, og Vaskeriplænerne ligger ud imod Ågangen. Hovedbevoxningen i denne del er bøg, dog undtages Moseøen, hvor det er el, ask m. m. Navnlig er bøgetræerne, som går under navn af De tre Grever bekendt, — de står tæt ved Iskælderbakken.

Ved udgravninger på Kaninøen er der fundet en del marmorvaser, som er blevet opstillet på findestedet. De menes at stamme fra 1700-erne og er ret anselige. Genforeningsstenen rejstes i 1920 af lyngbyborgere. Den bærer indskriften: Disse Ord i Stenvæg ristet, vidne skal, mens Sekler gaa: Troskab har af Voldshaand vristet Danevangen sønden Aa.

Endvidere er af nyere mindesmærker rejst et for den i Lyngby bosatte forfatterinde Gyrithe Lemche, som er gjort af stenhugger Scheller og avsløredes 17/4 1946, samt en kampestensmur og mindebænk for digteren Viggo Stuckenborg, tegnet af arkitekt Kaare Klint og avsløret i oktober 1934.

Fra Kongevejen fører Prinsessestien gennem Norske Skov til tunnelen gennem jernbanedæmningen ved Lyngby Sø, og fra Dansehøjen (også kaldet Dansebakken), hvor der forud holdtes kilde- og pinsefester, er der

stadig en herlig udsigt. Her stod fordum en blind violin-spiller, til hvis musik skovgæsterne dansede. Dansen er her gået gennem årene lige til 1860-erne. Området omkring Bjælkehuset hører til den reservede del, og i denne har nuværende prinser og prinsesser ofte leget som børn.

Fra 1856 har Sorgenfri hørt under Civillisten, men ved lov af 4/2 1898 blev det avgivet til brug for prins *Christian* (den senere kong Christian X), som gennem en lang årrække foretrak dette sted som sommerresidens, og det lagdes da under Indenrigsministeriet, — senere har det administrativt fulgt med de andre slotshaver under skiftende placering i ministerier for i 1950-erne at henhøre under Boligministeriet.

Indadtil temmelig uforandret har Sorgenfri Slotspark udadtil i den sidste halve snes år skiftet karakter gennem opsætning af de nye, smukke kampestensgærder, der på så værdig en måde og i et gammelt motiv danner rammen om de gamle værdier, til hvis største områder der så gæstfrit af de kongelige ejere er åbnet for offentligheden. Allersidst er der indenfor disse stengærder udført omlægning af de partier, som ligger lige op til Lyngbyvej, hvor der tidligere var gartneri. Arealet er blevet ryddet, og af den gamle planteskole står der kun en halv snes træer tilbage. Ellers er området sået til med græs, og bag muren, der tidligere hørte til Vinbakken, er der anlagt køkkenhave, mens der i Det hvide Hus er indrettet bolig for veltjente hof- og statsfunktionærer. I dette er den tidligere slotsforvalter på Christiansborg, arkitekt *A. Erhard Petersen* flyttet ind. Køkkenhaven er udlagt til brug for kavallerfløjens beboere, der en tid under besættelsen var prins Knud og prinsesse Caroline Mathilde. Glemmes må det ikke, at også kong *Christian den X* under besættelsens onde år om somme-

ren beboede Sorgenfri og herfra foretog sine køreture i landauer, — at tyske kugler gennemhullede en af ruderne ved kongens arbejdsværelse og at en trofast stab af politifolk holdt vagt i og omkring slottet. Efter den gamle konges død er arveprinsen og hans familie flyttet ind i Sorgenfris hovedbygning, hvor prinsen ligesom sin broder, den nuværende kong *Frederik IX*, er født.

For offentlighedens adgang til slotshaven ændredes det fra 1925 gældende reglement i 1936 således, at de almindelige regler med hensyn til ordenens opretholdelse skærpedes, og der skulle søges om tilladelse til afholdelse af møder o. l., ligesom reglerne for kælkning og skiløb på bakkerne, som med rette frister ungdommen, blev kraftigt skærpet for at undgå ulykker og dermed påfølgende eventuelle erstatningskrav fra publikum overfor statshaverne.

Ved de i de senere år projekterede vejanlæg har Sorgenfri Slotshave flere gange været i offentlighedens søgelys, og adskillige planer har været fremme. Det var i slutningen af 1950 planlagt at lægge en ny omfartsvej således, at der måtte bortskæres et stykke af Norske Skov, hvorved nogle træer måtte fældes, og i en slags erstatning for dette tilbød Københavns amtsråd at avstå en stykke af den nuværende Kongevej (som blev overflødig) til udvidelse af Sorgenfri Slotspark. Imidlertid blev denne plan erstattet med en anden, der nu er under udførelse, og denne berører ikke direkte Sorgenfri Slotshave på anden måde, end at den avskærer en bagatel af det yderste hjørne af denne ved Kongevejen.

Men de nye vejoplægninger, stationsflytninger, broeller viaduktarbejder er i høj grad ved at omforme de omgivelser, der ligger vest for Sorgenfri Have, i et arbejde for at forbedre Danmarks trafik- og erhvervsliv,

og der bliver skabt helt nye geografiske billeder omkring den hæderkronede og ærværdige gamle slotshave, — forhåbentlig til glæde og gavn for såvel offentligheden som også haven og det liv, der af både de høje herskaber og offentligheden leves i og omkring denne.

Fra Sorgenfri Have 1957 (Stadsarkivets atelier).

NOTER

- 1) E. Nystrøm: *Lynghby Sogn i Fortid og Nutid* (1934), s. 111 ff.
- 2) Laurids Thurah: *Den danske Vitruvius III* (manuskript i Det kongelige Bibliotek).
- 3) E. Marquard: *Kongelige Kammerregnskaber fra Frederik IIIs og Christian Vs Tid* (1918), s. 72.
- 4) Prinsesse Sophie Hedevig. *Diverse Sager 1729—35*. Rigsarkivet (her fremtidigt forkortet til: RA.). *Jævnfør Roedes Register over Hofbetjente* (forkortet til: *Roedes register*), RA.
- 5) *Rentekammerets Sjællandske Renteskriverkontor. Diverse. Beskrivelse og Dokumenter vedr. Frederiksdal, Dronninggaard og Sorgenfri. 1735—61*, RA.

- 6) Roedes register, RA.
- 7) Rentekammerets kgl. Resolutioner nr. 66 af 27/4 1739, RA.
- 8) sammes nr. 48 af 16/3 1741, RA.
- 9) sammes nr. 126 af 10/7 1742, RA.
- 10) Rentekammerets kgl. Resolutioner nr. 233 af 6/11 1742, nr. 250 af 26/11 1742 og nr. 7 af 10/1 1743 med indlæg til sidstnævnte, RA.
- 11) sammes nr. 211 af 7/10 1748, RA.
- 12) jævnf. Meddelelser fra Historisk-topografisk Selskab for Gjentofte Kommune, 1932, s. 420.
- 13) Roedes register og Partikulærkamrets regnskaber nævnte år, RA.
- 14) Gengivet i Eiler Nystrom: Lyngby Sogn i Fortid og Nutid, s. 115.
- 15) Bruun og Lange: Danmarks Havebrug og Gartneri til 1919 (1920), s. 275 ff.
- 16) L. Thurah: Den danske Vitruvius. Bilag til byggeregnskaberne 1742—45 i Rigsarkivet meddeler intet herom.
- 17) Kallske Samling, fol. 34, Det kongelige Bibliotek.
- 18) Rentekammerets kgl. Resolutioner nr. 211 af 7/10 1748, RA.
- 19) sammes nr. 116 af 10/6 1749, RA.
- 20) Partikulærkamrets resolutioner. Omtrent samme skala er benyttet i de efterfølgende år, RA.
- 21) Rentekammerets Resolutioner nr. 237 af 21/11 1752, jævnf. kgl. Resolution fra Rytterdistrikterne nr. 86 A af 21/11 1752, RA.
- 22) Rentekammerets Resolution nr. 233 af 26/10 1761, RA.
- 23) sammes nr. 71 af 19/4 1765, RA.
- 24) Partikulærkamrets Resolution nr. 60 af 30/3 1765, RA.
- 25) Roedes register, RA.
- 26) Rentekammerets kgl. Resolutioner nr. 237 af 21/11 1752, jævnfør rytterresolution nr. 86 s. å., RA.
- 27) Rentekammerets kgl. Resolutioner nr. 143 af 31/5 1751, RA.
- 28) sammes nr. 76 af 10/4 1753, RA.
- 29) sammes nr. 235 af 20/10 1753, RA.
- 30) Prospekt på Øregaard, jævnf. Historiske Meddelelser om København, 2. række, II, 315.
- 31) Rentekammerets kgl. Resolutioner nr. 166 af 2/9 1754, RA.
- 32) sammes nr. 198 af 19/10 1754, RA.
- 33) sammes nr. 242 af 8/10 1755, RA.
- 34) sammes nr. 80 af 12/4 1756 og 107 af 17/5 1756, RA.
- 35) sammes nr. 215 af 13/9 1756, RA.
- 36) Kgl. Resolution fra Rytterdistrikterne nr. 31 af 15/3 1768,

jævnf. Rentekamm. Resol. af samme dato og nr. 64 af 16/5 og 69 af 13/5 1766, RA.

37) Roedes register, RA.

38) Arveprins Frederiks regnskabsbøger, RA.

39) Rentekammerets kgl. Resolutioner nr. 340 af 28/12 1756, RA.

40) sammes nr. 36 af 8/2 1757.

41) Pontoppidan: Den danske Atlas, II, s. 228 (1764).

42) Luxdorps Dagbøger, II (1925), s. 43.

43) ifølge optegnelser, som i 1925 er gjort af fhv. slotsgartner Lauridsens søn, skolelærer (senere skoleinspektør i Brøndbyøster) Axel Stuer-Lauridsen, f. 10/3 1903.

44) Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn, nr. 59 af 5/5 1807, s. 938.

45) L. M. Wedel: Indenlandske Reise ... (1799—1804), II (1800), s. 42—43.

46) Carl Gottlob Küttner: Reise durch Deutschland und Dänemark ... (1797—1801), 1801, s. 143.

47) Nyeste Skilderie ... nr. 62 af 1804, s. 986.

48) skal være Dyd og ikke Død.

49) Overhofmarchallatets Resolutionsprotokol s. 190—94 af 1793 og s. 211 af 25/1 1794, RA.

50) se om gartnerlærebrevne i Gartner-Tidende 1928 s. 276 og 283. Overhofmarchallatets Resolutionsprotokol s. 184 af 18/10 1799, RA.

51) Rentekamm. kgl. Resolutioner nr. 77 af 23/3 1804 og nr. 120 af 24/4 s. å., RA.

52) jævnf. Hof- og Statskalenderen.

53) jævnf. Wibergs præstehistorie, II, s. 343—44.

54) Tidsskrift for Havevæsen, II, s. 90.

55) Embedsudnævnelser under Rentekammeret, RA.

56) efter Jacob Christian Lindberg (1797—1857), jævnf. Kirkeleksikon for Norden, III (1911), s. 60.

57) iflg. privatbrev fra Cato Krag-Rønne, Hakadal, Norge, 22/4 1936.

58) jævnf. folketællingslisterne for 1860, RA.

59) Inspektoratet for de off. Lysthavers arkiv, Frederiksberg.

60) Oplysningerne er lidt avvigende fra de i Alm. d. Gartnerforenings billedsamling og arkiv opførte, men stemmer m. S.s egen ansøgning, se nærv. note 61.

61) Indenrigsministeriets Gods-Domainejournal nr. 747 i pakken 211. Exp.ktr. f. Dom.sager. Diverse Sager. Sorgenfri. I A, RA.

62) nærmere oplysning savnes, og gartnerne Scheel og Nielsen figurerer ikke på folketællingslisten for Lyngby for 1860, RA.

63) fornavnene er gengivet efter folketællingslisten for 1860, RA.

- 64) iflg. folketællingslisterne for 1860 og 1870, RA.
- 65) Tidsskrift for Havevæsen, II (1868), s. 84.
- 66) nekrolog i Tidsskrift for Havevæsen, II (1868), s. 274—5.
- 67) Dansk Havetidende 1855 s. 108 og 1856 s. 36.
- 68) iflg. oplysninger til forfatteren til nærv. af Hs. kgl. Højhed arveprins Knud.
- 69) Dansk Havetidende 1867, s. 343.
- 70) Indenrigsministeriets bygningsjournal 1867 p. 653 m. bilag. RA.
- 71) jævnf. Meddelelser fra Historisk-topografisk Selskab for Gjentofte Kommune (Charlottenlund Slotshave), 1930, s. 210.
- 72) iflg. oplysninger fra enkefru Frederikke S., f. Alstrøm.
- 73) Tidsskrift for Havevæsen, II, s. 90.
- 74) Tidsskrift for Havevæsen, IV, s. 130—31 og 149.
- 75) Gartner-Tidende 1916, s. 186, m. portræt.
- 76) se jubilæumsskriftet Gartnernes Alderdomshjem 1898—1948. Kbh. 1948.
- 77) jævnf. Bruun & Lange: Danmarks Havebrug og Gartneri til 1919 (1920), s. 275.
- 78) nekrolog Gartner-Tidende 1904, tillægss. 144.
- 79) folketællingslisterne 1880, RA.
- 80) Kraks Blaa Bog og Dansk biografisk Leksikon XXII (1942), s. 139.
- 81) folketællingslisterne 1870, RA.
- 82) Danske Havebrugskandidater, 3. og 4. udgave, nr. 28.
- 83) Dansk biografisk Leksikon VII (1935), s. 469—71. Nordisk illustreret Havebrugsleksikon, 5. udg., II (1946), s. 776—77.
- 84) P. Larsen: 52 Aars Virke i Frøfirmaet J. E. Ohlsens Enke (1943), s. 27. Private oplysninger, jævnfør Gartner-Tidende 1887, tillægss. 32 og 1915 s. 312. Lyngby ministerialbog K. & V. 1870—81, fol. 148, Landsarkivet, suppleret med øvrige oplysninger i skrivelse fra Landsarkivet af 22/12 1954. Ansættelsen i Zoologisk Have har ikke kunnet verificeres. Tvillingbroderen var Anton Daniel F.
- 85) Danske Gartnerivirksomheder I (1934), s. 725.
- 86) folketællingslisterne for 1890, RA. Der står skrevet Johansen som fornavn.
- 87) jævnf. Gartner-Tidende 1899, tillægss. 459.
- 88) folketællingslisterne 1901, husejerliste nr. 381, RA.
- 89) Dansk biografisk Leksikon XXIII (1942), s. 79—82.
- 90) iflg. private, mundtlige oplysninger fra slægten.
- 91) Danske Havebrugskandidater, 3. og 4. udg. nr. 111. I folketællingslisten staves fornavnet med V.

⁹²⁾ iflg. egen opgivelse til forf.

⁹³⁾ iflg. dagbladsannonce.

⁹⁴⁾ Danske Gartnerivirksomheder I (1934), s. 265.

⁹⁵⁾ Thorsens fornavne er sandsynligvis de i folketællingslisten for 1870 angivne Carl Christian, og han var født i København 1834. De øvrige fornavne kendes ikke.

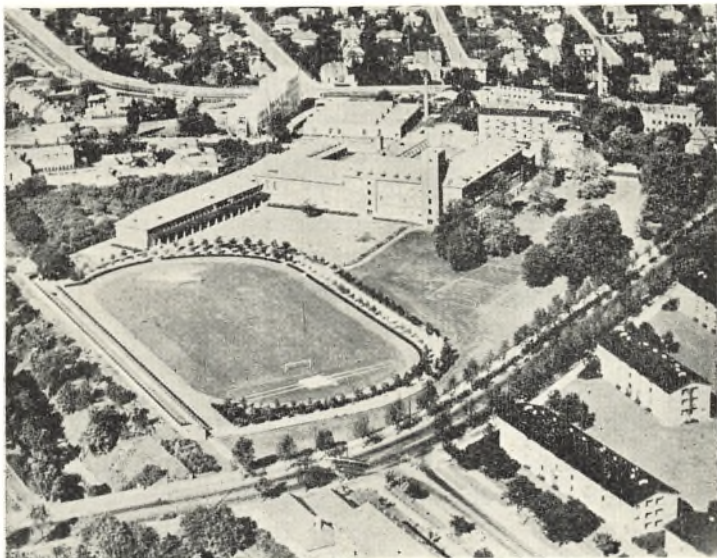
⁹⁶⁾ De danske Ridderordener, 1903, s. 1009 opgiver Flakkebjerg, folketællingslisten 1890 Slagelse som fødested.

⁹⁷⁾ Gartner-Tidende 1916, s. 160.

⁹⁸⁾ folketællingslisten 1890, RA.

EMDRUP OG EMDRUPBORG

Af KAMMA STRUWE

Emdrupborg rummer i dag tre institutioner under undervisningsministeriet: Danmarks Lærerhøjskole, Statsseminariet på Emdrupborg og Danmarks pædagogiske Institut og desuden efter overenskomst med Københavns kommune en kommunal distriktsskole. I 1945, da staten overtog ejendommen på hjørnet af Emdrupvej og Tuborgvej, antoges det gamle navn Emdrupborg, der længe har været knyttet til denne grund. Emdrupborgs historie er nøje knyttet til landsbyen Emdrup, og i det følgende søges både landsbyens og ejendommens historie klarlagt.

Landsbyen Emdrup.

Navnet Emdrup har i århundreder været knyttet til et eller flere bondebrug, der blev en landsby, som først forsvandt i 1902, da dens jord sammen med store arealer blev indlemmet i Københavns kommune, hvori Emdrup nu er et forstads kvarter. Emdrup tydes som Imbris-torp¹ og er dannet af et gammelt personnavn, Imbri, som forlængst er gået af brug; torp-navnet gør det sandsynligt, at Emdrup er opstået mellem 900 og 1100.²

Der findes enkelte oplysninger om Emdrup i middelalderen. Kong Valdemar d. 1. skænkede store jordarealer til Roskilde bispestol, mens Absalon var biskop der, og i 1167 bekræftede Kong Valdemar i et brev, at han som gave overlader biskop Absalon „Havn“ og anden ejendom, deriblandt også to hovedgårde i Brønshøj sogn, nemlig Husoma (det nuværende Husum) og Emendrop (det nuværende Emdrup). Herigennem bekræftes stedsnavneforskernes antagelse af, at Emdrup er grundet i den tidlige middelalder; det oplyses, at Emdrup er en enkelt gård i 1100-tallet, og det skønnes, at Emdrup sammen med de store jordarealer i Københavns nærhed i tiden før 1167 har været kongelig ejendom.³

Roskilde bispestol ejede Emdrup fra Absalons tid til reformationen. I 1370 lod rosquildebispen optage en fortegnelse over sine jorder, i denne latinske jordebog omtales Imberdorp (Emdrup) under Hjortholm som to bol jord med en mølle og godt fiskeri.⁴

Ved reformationen beslaglagde kronen alt kirkegods, og Emdrup kom på den måde atter under kronen, men kun en kort periode, for i 1548 gav Christian d. 3. Københavns magistrat Emdrup by som len uden al afgift.⁵ Emdrup omfattede da fire gårde, men de indlemmedes ikke i byens jorder, og 1573 gik ejendomsretten tilbage til kronen igen;⁶ i markbogen fra 1682 omtales de fire gårde endnu som tilhørende kongen.⁷

Dette udsnit af Resens vandkort fra ca. 1705 viser landsbyer og vandveje nord for København. Fra Emdrup Sø udgår de fem såkaldte springvandrender, der ved vandets eget tryk forsynede forskellige kvarterer i København med vand; desuden var der gennem Emdrup Sø tilførsel af vand til Lersøen, der igen sendte vand til Pehlingsøen, hvorfra 14 pumpevandrender forsynede København med vand. (Rigsark.).

Emdrup Sø er kunstig; oprindelig fandtes der i Københavns omegn kun een naturlig sø, nemlig den nu udtørrede Lersø; hvor den nuværende Emdrup Sø er, fandtes en bæk. Allerede i middelalderen brugte man bækkens vand til opstemning for at kunne drive en mølle, som i alt fald i 1370 var i drift.⁸ Man afskar den tidligere bæks — nu mølledammens — naturlige afløb til Øresund og gravede en kunstig forbindelse fra Emdrup Sø sydøstlige hjørne til Lersøen; overløbet fra Emdrup Sø ses endnu, hvor Lundehusvej udmunder i Lyngbyvej, og vandets naturlige bane i terrænet ses på den østlige side af Lyngbyvej i den dybt forsænkede Lundeskov.

Allerede i 1500-tallet var Emdrup Sø opstemmet til den nuværende kote, ca. 15 m, og denne høje beliggenhed udnyttede København i 1570'erne ved at anlægge trykledninger ind til byen til forsyning af de tre offentlige springbrønde på Gammeltorv, Amagertorv og Højbro. Trykledningerne kaldte man springvand, fordi vandet ved sit eget tryk kunne løbe i en stadig strøm ud af en tud, ledningerne var udborede træstammer. I 1593 udvidedes denne vandforsyning, idet private mod betaling fik tilladelse til at lede vand ind i husene gennem stikledninger til hovedrenderne.⁹

I begyndelsen af 1600-tallet øgedes Emdrup Søes betydning for Københavns vandforsyning, ved at vand gennem render lededes til søen fra Gentofte Sø og fra Utterslev Sø; lige til 1859 benyttedes overfladevandet trods al forurening til drikkevand, og København ofrede igennem århundrederne meget på at rense Emdrup Sø og vedligeholde søbredderne, således at søen ikke groede til. O. 1620 byggedes Lundehuset ved søens sydøstlige bred, og der boede en kongelig opsynsmand, som passede fiskevandet, vejen og slusen. I adskillige år var denne opsynsmand desuden fuglefænger, og det gav anledning til, at Lundehuset en tid fik navn af Fuglefængerhuset.¹⁰ I

1859 fik København nye vandforsyningsanlæg, der skaffede drikkevand gennem artesiske borer, og Emdrup Søes vand aflededes dels i åbne, dels i lukkede ledninger.

Et par hundrede år efter, at Københavns beboere havde opdaget Emdrup Søes fordele, opdagede en københavnsk gejstlig Emdrup landsby. Enevældens København voksede hastigt, i 1660 havde København ca. 30.000 indbyggere, i 1700 havde byen 60.000, og i 1769 havde København 93.000 indbyggere. Denne hastige vækst i befolkningen havde også ubchagelige bivirkninger i byen, der lå strengt afgrænset inden for sine skærmende volde, og det blev derfor mode fra slutningen af 1600-tallet for de velstående at rejse på landet om sommeren. De første landligere fra København søgte ud ad Københavns to nordlige udfaldsveje, Strandvejen, der i 1600- og 1700-tallet var hovedlandevej til Helsingør, skønt den var sandet og dårlig at befare, og Lyngbyvej, der var anlagt af Frederik d. 2. som direkte forbindelse til Frederiksborg, og som efter bestemmelse i 1585 kun måtte befares af de kongelige herskaber eller vejfarende med nøgler og pas fra hoffet eller regeringskollegierne; først ca. 1770 åbnedes vejen for offentligheden mod erlægelse af bompenge, og indtil da måtte almindelige vejfarende med ærinde i Nordsjælland benytte Vangedevejen eller vejen over Lygten, Emdrup, Gentofte og Jægersborg til Lyngby, en markvej, hvis kurver følger bymarkernes skel.¹¹ Hvad enten rejsende benyttede denne vej, eller de havde pas til Lyngbyvej, hvorfra Emdrupvejen førte gennem bymarken op til den højere liggende Emdrup landsby ved søens sydvestlige ende, var landsbyen synlig for alle forbi-farende, og den har engang i slutningen af 1600-tallet fristet en københavnsk gejstlig, Johannes Bremer, til at bygge sig et hus i landsbyen. Landstedet blev anlagt på den nuværende Emdrupborgs grund, og selv om ejendommen ret hyppigt skiftede ejere, vedblev den at eksi-

stere som landsted til 1872, da ejendommen af Jeppe Tang Andersen Tang blev indrettet til en privat højskole. Uanfægtet af denne lystejeendom, der nok har stået tom største delen af året, levede landsbyen sit arbejdsliv, og Emdrup bønder måtte gøre tjeneste ved Lynghyvejens

Ved Emdrups udskiftning 1780 fik Mads Nielsen, der var en af landsbyens fire gårdejere, den sydøstlige del af Emdrups jord. Omkr. 1800 fik gården navnet Hammershøj, senere kaldes den Søgård, og sådan hedder den endnu, da gården ejes af Københavns kommune og udnyttes til børneinstitution og bolig. (Dich fot.).

vedligeholdelse og stadige forbedring og ved Jægersborg, som 1671 var indrettet som jægergård.¹² På trods af arbejdsbyrden var de bønder, der boede så nær København, velstående, fordi deres afsætningsmuligheder i storbyen var gode, i 1766 overtog bønderne jorden til selveje, og ligesom de andre bønder i Københavns nærhed udskiftede Emdrups bønder tidligt deres jorder. Udskiftningen skete i 1780, af de fire bønder fik en, Christian

Truelсен, sin jord samlet nord for Emdrupvej, på begge sider af Buddingevejen og derfra helt ned til Lunde-hussøen, hvor den gamle landsby lå. Anders Espensen fik sin jord samlet i samme vestlige ende af bymarkerne, men syd for Emdrupvejen (på samme side som Emdrupborg), og de strakte sig ned til lystgården; denne lod deltes senere i Østre og Vestre Bøllegård. En tredje lod blev jorden syd for Emdrupvej fra Emdrupborgs jord til Lyngbyvejen; denne lod hed en tid Hammershøj, senere Søgård, og den gamle gård eksisterer endnu under dette navn, overtaget af Københavns kommune og indrettet til børneinstitution og bolig. Den fjerde lod ved udskiftningen var Hans Hansens, han fik arealet mellem Lunde-hussøen og Emdrupvej, hvor den gamle mølle havde ligget. Emdrupborgs nuværende grund var på forhånd unddraget fællesskabet, og der fandtes foruden den og de 4 egentlige gårde i landsbyen mindre arealer til huse, som ikke her skal omtales.¹³

Endnu 100 år efter udskiftningen bevarede Emdrup sin landsbyidyl urørt af København, hvis indbyggerantal i 1800 passerede de 100.000, 1850: 134.000, 1880: 235.000 og 1901: 360.000. De sidste årtier af 1800-tallet, da indbyggertallet i København sprang så voldsomt i vejret, forblev ingen af de omliggende distrikter urørte af udviklingen, selv om hovedparten af tilflytterne fik bolig på Vesterbro, Nørrebro og siden Østerbro, for alle måtte bosætte sig, hvor der var veje, sporvogne eller andre trafikmidler; men mange af industrivirksomhederne flyttedes efterhånden ud i Københavns nabolandsbyer. Emdrup Dampvaskeri byggede 1878 ved Emdrupvej, Hannibal Sander flyttede 1885 sin gamle virksomhed til Emdrup, og enkelte boliger byggedes på grunde, der blev udskilt fra de gamle gårdes jord. Anvendelsen af Emdrup som industrikvarter opstod ganske planløst, ligesom Københavns vækst var sket uden plan, men efterhånden

som den nye storby erkendte problemerne bolignød, dårligt byggeri, mangel på trafikåre og samfærdselsmidler, udfældedes iblandt alle partier i borgerrepræsentationen den opfattelse, at kommunen aktivt måtte lede og forberede byens vækst, og denne nye forudseende politik

Emdrup landsbygade passerede i gammel tid ikke forbi Emdrupborg, som Emdrupvej gør det nu, men gaden slog en dyb bugt mod nord; rester af denne landsbygade ses på billedet fra 1903. Dengang passerede den lige forbi Hannibal Sanders virksomhed. På stedet ses endnu rester af landsbygaden i indkørslen til denne fabriksvirksomhed. (Kgl. Bibl.).

blev bestemmende for Emdrups stilling som københavnsk forstad.

Forstaden Emdrup.

I 1890'erne begyndte kommunen at opkøbe grunde uden for kommunegrænsen for at sikre sig areal til kommende veje og offentlige bygninger, og i Brønshøj og Emdrup købtes på denne måde grunde, der udnyttedes ved planlægning af en vej fra Hellerup til Vanløse Station — den 1901 foreslåede Tuborglinie.

1901—02 opnåedes enighed om en indlemmelse af meget store arealer, Vigerslev, Valby, Enghave, Vanløse, Brønshøj, Utterslev og Emdrup, og desuden de to Sundbyer på Amager, derved udvides Københavns areal fra 2.140 ha (1867) til ca. 7.000 ha (1902).¹⁴

Emdrup og de øvrige dele af Brønshøj sogn havde med sin landlige bebyggelse kun sogneveje og kendte ikke til offentlige transportmidler; den første opgave, Københavns kommune måtte løse, for at byens borgere kunne udnytte de nyerhvervede arealer, var derfor forbedring af vejnettet og transportmidlerne. Pengemidlerne til udbygning af vejnettet var karrigt tilmålt, og derfor byggedes en væsentlig del af det nye hovedgadenet op på de eksisterende veje, der ofte — som Emdrupvejen — oprindeligt var markveje.¹⁵

Emdrupvej var i 1902 9 alen bred og havde grøfter på begge sider, men vejen fik underjordisk afledning af overfladevand, grøfterne kastedes til, og vejen udvidedes flere gange, før den fik sin nuværende bredde af 18—20 meter.

Fra 1880'erne sendte Københavns mange selvstændige sporvejsselskaber hestesporvogne til Nørrebro og Triangelen, i 1898 begyndte en elektrificering af driften, og i 1904 sendtes en linie fra Triangelen ad Øster Allé og Lyngbyvej, og endelig i 1931 forlængedes denne linie til Emdrupvej.¹⁶ Slangrupbanen åbnedes i 1906; den havde tæt ved den gamle landsby sin station Emdrup.

1917 begyndte kommunen at bygge den i 1901 foreslåede Tuborglinie, der skulle forbinde Hellerup og Vanløse; efter datidens skik lod man vejen gå i kurver for derved at kunne føre den over grunde, kommunen havde erhvervet. Denne vejlinie ramte Emdrup i centrum og afskar en af byens grunde fra Emdrup Sø og snittede i Emdrupborgs grund; med Tuborgvejs anlæg forsvandt det gamle Emdrups landsbyidyl.

For at skabe udvidelser for storstaden har kommunens vejpolitik opløst Emdrups oprindelige karakter, men samtidig havde kommunalpolitikken det mål at skaffe storbyen grønne områder, og det førte til, at borgerrepræsentationen arbejdede på at bevare den landskabelige karakter af Emdrup Søs omgivelser. Projektet var led i

På Møllegårdens areal byggedes i begyndelsen af 1900-tallet de første fabrikker ved Emdrupvej. Søren Jensen byggede en pianofabrik, og klædefabrikken Klem & Krüger flyttedes 1904 fra Ryesgade til Emdrup. (Kgl. Bibl.).

en omfattende plan for et bælte af grønne områder igennem hele København, den blev vedtaget i 1929. Derefter skabtes anlægget ved Emdrup Søs sydvestlige ende, Emdrup Søpark, der dækker 7,14 ha (6,07 ha vandareal), dels parkareal direkte ved søen, dels på den anden side af Emdrupvej i Emdrupborgs gamle have.

Emdrup forstad rummer et lille fabrikskvarter langs Emdrupvej og store boligkvarterer på de gamle Emdrup marker; efterhånden har moderne trafikmidler bragt Emdrup i nøje kontakt med den øvrige del af hovedstads-

området, men alligevel er det lykkedes gennem parkanlæggen at lade lidt af Emdrups tidligere landskabelige skønhed overleve i industrialiseringens og befolknings-tilvækstens tidsalder.

Lystgården i Emdrup.

I tiden mellem 1661 og 1670 udskiltes den ejendom, der senere fik navnet Emdrupborg, fra Emdrup landsby. I februar 1661 fik *Johannes Bremer* skøde på Emdrups fire gårde, og han anlagde i Emdrup en have og lod der bygge et hus. Bremer var fra Lübeck og havde været præst ved Mariakirken i Flensborg; da Frederik d. 3. 1648 blev konge, gjorde han Bremer til sin hofprædikant og konfessionarius. Bremer, som hørte til de udpræget tyske elementer i Frederik d. 3.'s omgivelser, beholdt denne stilling til 25/12 1670, da han døde, nogle måneder efter han havde holdt ligprædikenen over Frederik d. 3.

I årene 1661—1664 udlagdes store arealer krongods til statens kreditorer, både velstående folk, der havde lånt kongen penge, leverandører og håndværkere, der havde tilgodehavender stående, og embedsmænd, der havde løn til gode; det var som kronens kreditor, hofpræsten i 1661 overtog de fire gårde i Emdrup for 2.858 rdl.¹⁷ For resten fortælles det, at kongen i 1660, „da souveræniteten var stadfæstet, regalerede Bremer for bevist tjeneste derved med en karet, som på den tid var usædvanligt, og var den første præstekaret“ — det er jo fristende at tro, at denne nye karet har transporteret magister Bremer uden for byen til hans have. Kronen forbeholdt sig forkøbsret, og Emdrup kom igen i kongens eje.

4. marts 1674 fik rigsmarskalk *Johan Christoph v. Körbitz* af Christian d. 5. skøde på „en plads i Emdrup, hvor afgangne magister Johannes Bremer havde ladet anlægge en have tilligemed bygningerne derpå“. v. Körbitz var fra

Sachsen; på Christian d. 4.'s tid kom han i tjeneste ved det danske hof, og i 1646 blev han naturaliseret som dansk adelsmand og indgik senere ægteskab med en dansk adelsdame. Under Københavns belejring i 1659 ydede v. Körbitz en militær indsats, og i 1660 efter enevældens indførelse gjorde Frederik d. 3. ham til rigsråd, rigsmarskalk og assessor i Højesteret, Stats- og krigskollegiet. v. Körbitz hørte ikke til Frederik d. 3.'s nærmeste rådgivere, men indtog en sikker position ved hoffet og bevarede den under Christian d. 5., der udnævnte ham til medlem af det nyoprettede geheimeråd i maj 1670.

v. Körbitz' nye have var næsten rektangulær af form, bredden var 125 alen i øst og 128 alen i vest, og længden var 251 alen i syd og 286 alen i nord. På grunden lå der to bindingsværkhuse på 22 fag, og der var opsat plankeværk på 68 fag. Havepladsen var takseret til 37½ rdl. og huse og plankeværk til 160 rdl. — beløbet afkortedes i køberens fordring på kronen.¹⁸

v. Körbitz døde i 1682, og *Melchior Werhagen*, der var forvalter på Gyldenlund, overtog Emdrup-ejendommen efter ham i 1680'erne, men købs- og salgsår kan ikke oplyses. 28/1 1689 købte hofpræst *Hector Gottfried Masius* lyststedet.

H. G. Masius var en lærd tysk teolog, som storkansler Frederik Ahlefeldt fattede interesse for i begyndelsen af 1680'erne, da han en kort periode prædikede i Sct. Petri Kirke og privat holdt forelæsninger på universitetet. Imellem 1682 og 1687 var Masius legationspræst i Paris, men han kaldtes i 1686 til kgl. hofprædikant og til professor i teologi ved Københavns universitet. Masius forblev som professor i 23 år og fik ved sin lærdom og nidkærhed stor betydning for studiet af teologi i landet. Ved lærde skrifter og polemik med europæiske teologer optrådte han som forsvarer for den lutherske lære mod katolske og calviniske gejstlige. I sin paristid lagde Ma-

sius sig efter franske moder og blev den første præst i Danmark, der bar allongeparyk. 1698 nævnes, at Masius ejer et hus i Emdrup med tilliggende have uden ager og eng, og han anmoder Rentekammeret om ikke at ville beskatte denne ejendom „i Lighed med de store Lysthuse“, eftersom han kun bruger det til „for Legemets Skyld at fare derud en Gang 5 eller 6 om Sommeren“.¹⁹

Det er sikkert oprigtigt, når Masius betegner sin ejendom i Emdrup som „et lysthus“, han ejede flere herregårde og huset i Emdrup har vel kun tjent ham som udflugtssted.

I 1710 skødedes lyststedet i Emdrup ved auktion efter Masius' død til prokurator *Troels Smith*.²⁰ Han var født 1672 i Norge i Bragernes og blev efter at have studeret jura i København og London i 1702 prokurator. I 1716 udnævntes han til generalfiscal og kancelliråd og i 1719 til justitsråd. Han døde 30/6 1730. Han ejede en mindre gård, Daverup i Skippinge herred.

I begyndelsen af 1700-tallet ombyggedes lyststedet i Emdrup, og der anlagdes en barokhave, hvis spor endnu er tydelige på stedet.

I Pontoppidans „Danske Atlas“ 1764 fortælles: „Foruden disse Herre-Sæder [Frederiksberg Slot, Falkonergård, Jægersborg, Charlottenlund, Eremitagen, Frydenlund, Sorgenfri, Frederiksdal, Søllerød, Bernstorff] findes i Kiøbenhavns Amt en god Deel andre Lyst-Gaarde for Folk af Middelstand, særdeelees Kiøbenhavns Indbyggere, af hvilke jeg ikkun vil nævne nogle, saasom Sø-Lyst, Emmedrup, Skotsborg, Christiansholm“. I en fodnote oplyses: „Emmedrups Bygning og skønne Have er anlagt 1716, af da værende Ober-Secreterer Christian Mønnichen, og haver siden tilhørt Biskop Hersleb, nu Herr Cammerherre Baron Vedel, skjønt den paa nuværende Tiid beboes af den Kongelige Franske Ambassadeur, Hr. Præsident d'Ogier.“

Pontoppidans oplysning kan ikke være korrekt. I 1716 var Møinichen endnu amtsforvalter og boede i Viborg og flyttede først 10. januar 1719 til København.²¹ 20/4 1728 købte Christian Møinichen Marchalsgården på Køb-

I beg. af 1700-tallet opførtes eller ombyggedes lystgården i Emdrup, 1760 beskrives den som en en-etages bygning med kviste. Senere (før billedet, der er malet af J. L. Ridter, f. 1854) må første-salen være udhygget og taget hævet. Nedbrændt 1879. (Bymus.).

magergade (den nuv. postgård), men under Københavns brand 20.—23. oktober 1728 brændte også denne gård, men genopbyggedes og udvidedes igen af Møinichen med Philip de Lange som bygmester i 1729.²² I oktober 1730 ved tronskiftet afskedigedes den tidligere så mægtige

oversekretær i Danske Kancelli fra sine embeder og måtte love ikke at komme kongen, Christian d. 6., for øje. Muligt har Møinichen efter branden taget bolig i Emdrup, hvor han købte lyststedet 18. juni 1728. På de kanter søgte mange af de brandlidte ophold. Muligvis har Møinichen først efter sin afsked i 1730 taget ophold i Emdrup. 1735 tog kongen ham til nåde og udnævnte ham til stiftamtmand i Bergen, i hvilken stilling han døde i 1749. Chr. Møinichen nævnes i et samtidigt smædedigt af Wilum Worm: „Monsr. Møinichen, forige Ober-Secreterer, Ridder af det hvide Baand, saa lenge det varer, à Emdrop“.²³

Under Smith eller Møinichen erstattedes det tidligere „lysthus“, der havde været ret beskedent, med et anseeligt landsted, mens haven udvidedes til en virkelig park, som delvis eksisterer endnu i 1957.

En egentlig beskrivelse af landstedet findes fra 1770, hvor tre vurderingsmænd beskrev ejendommen så detaljeret, at man får en klar forestilling om, hvordan huset har været indrettet, og dog nogen viden om, hvordan husets udseende har været. Huset blev vurderet til brandassurance af tømremester Jens Bruun Larsen af Ordrup og murermester Martin Ulrich i Lille Værløse i forbindelse med den fungerende birkedommer Niels Lundbye, der ledede synsforretningen.

Lystgården var trelænget med et par frit stående bygninger, og den firkantede gårdsplads var indhegnet med et stakit. Stuehuset lå med hovedbygningen i retning nord-syd med indgang i vest fra gårdspladsen og med front mod øst ud imod haven, uden for havestuen lå lindealleen. Den store have, der stødte op til åbne marker, var hegnet med et stakit af enebærstager med stolper og løsholter, og i havestakittet var der en port, men denne port var ikke hovedindgang. Tilkørslen til land-

stedet foregik smukkest ad Lyngbyvej; ved Emdrupvej drejede man til venstre, kørte ad Emdrupvej imellem marker opad imod landsbyen, der lå på bakkens top; det sidste stykke kørte man langs med lystgårdens havegærde, parallelt med alleen, der lå et stykke inde i haven. Først i landsbygaden drejede man til venstre ind gennem indkørslen i den nordlige længe, der foruden indkørslen rummede stald med tilbehør og vognremise. Over for indkørslen lå en sydlænge af samme størrelse som nordlængen, i sydlængen var der indrettet bolig til en gartner. Selve stuehuset lå mod øst på gårdspladsen, midt for lå hovedindgangen med en trappe med jerngitterværk, og i hver ende af vestsiden fandtes en trappe ned til køkken- og kælderregionerne.

Hele bygningen var opført af mur og bindingsværk og havde tegltag. Over den høje stueetage var der en kvist med fire fag vinduer, og under hele huset var der kælder, hvori der fandtes køkken, domestikværelser og diverse kælderrum. Stueetagen var indrettet med en stor havestue i midten med glasdøre ud mod haven. I stuen var der fodpanel, på væggene var der tapet — noget meget moderne i 1770 — og loftet var oliemalet, der var kamin og nagelfast hjørneskab. På hver side af havestuen fandtes en mindre stue med vindovn og to sengekamre, og også disse værelser var tapetserede, havde oliemalede lofter og fodpaneler. I den vestlige del af stuehuset, inden for hovedtrappen, var der en gang; derfra førte en trappe op til kvisten, deroppe lå to større værelser, der må have haft en vid udsigt over haven og markerne mod Øresund, og desuden var der et par små kamre.

Fra en trappe i forstuen kom man ned i det store køkken, der havde åben skorsten og en alkove, ved siden af var der to kamre, hvoraf det ene havde en bilægger-

ovn, og desuden kælderrum og spisekammer og en opgang, der førte ud i gården; disse køkkenregioner fandtes i den nordlige ende af kælderetagen, i den sydlige del var der syv rum, hvoraf eet kunne opvarmes; fra en trappe i gården havde man adgang til disse rum.

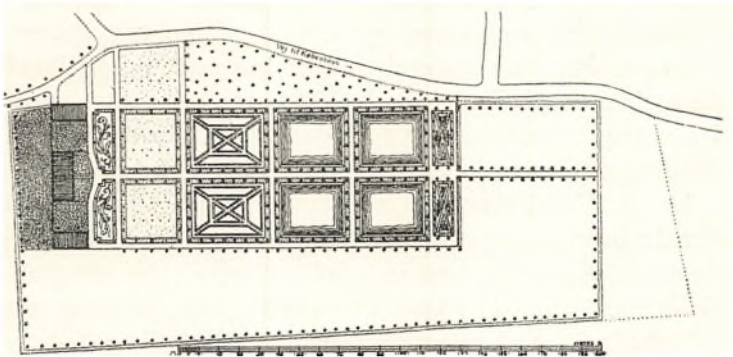
I haven var der et såkaldt orangerie-hus af træ med engelske vinduer og en bilæggerovn, og sammen med det var der bygget et såkaldt „Menagerie-hus til Fuglevildt og smaa Kreaturer“, hvormed man vel snarest tænker på kaniner, som en overgang var på mode, måske også på katte eller aber.²⁴

Lystgården blev vurderet til 3.370 rdl., hvoraf stuehuset beregnes til de 2.100 rdl., det var et godt og for sin tid velindrettet herskabshus, men det var af beskedent format, og når dette landsted alligevel nævnedes med beundring i samtiden, var det først og fremmest haveanlægget, der bragte det i ry. Arkitekt E. Dyggve beskriver haven således:

„Planen virker ved sin umådelige klarhed. I betragtning af, at den egentlige have fylder langt over 2 tdr. land, er der en storslået simpelhed i inddelingen med de store rektangler, fast i systemet om midtaksen, den 1/5 km lange hovedallé, der, som stilen fordrede det, raffineret ledte fra haven ud i det åbne land til videre udsyn mod ukunstlet natur. Datidens skolede sans for linier krævede ordnede perspektiviske virkninger i forbindelse mellem hus og have.“²⁵ Fiskedamme er indgået som fire af de 12 rektangler i haveplanen, de kan føres tilbage til 1744 og eksisterede endnu i 1923.²⁶

Haven er endnu delvis bevaret, skønt Tuborgvej har skåret den midt over, og den har interesse, fordi der i Danmark kun er bevaret resterne af denne ene landstedehave i den franske havestil fra begyndelsen af 1700-tallet.

Chr. Møinichen havde som nævnt kun kortvarig glæde af dette landsted, i 1731 solgte han det for 3.300 rdl. til enkegrevinde *Catharine Christine Danneskiold-Samsøe, f. v. Holstein*, hun var 22 år gammel, da hun købte landstedet, da havde hun allerede i tre år været enke efter et fireårigt ægteskab med den 7 år ældre lensgreve. I otte år beholdt den unge enkegrevinde Emdrupgård, som den

Emdrupgårds have. Rekonstruktion af Ejnar Dyggve. (Architekten).

nu almindeligt kaldes, men i 1739 afhændede hun den til grevinde *Anna Sophie Schack*, født Rantzau, der tre år efter afhændede ejendommen til biskop *Peder Hersleb*. 1737 blev Hersleb af Christian d. 6. kaldet til biskop over Sjællands stift efter i syv år at have virket som biskop over Aggershus stift. Hersleb var en meget yndet prædikant og en meget energisk administrator, han førte strengt tilsyn med sit stifts præster og arbejdede på en bedre folkelig undervisning. Hersleb var både en ganske lærd mand, der læste og skrev og samlede sig en værdifuld bogsamling, og samtidig var han en praktisk mand, der nøje vågede over sine indtægter. I sine senere år opholdt han sig jævnlig på Emdrupgård og plejede der sine

interesser, særlig yndede han at studere kirkehistorie, men desuden interesserede han sig for naturhistorie og samlede sig et godt naturaliekabinet og en værdifuld samling mønter og medailler. 1751 solgte biskoppen Emdrupgård til *baron Frederik Vilhelm Wedel Jarlsberg* for 4.000 rdl. kurant. Baron Wedel Jarlsberg var 1755—59 deputeret for finanserne og havde i 50'erne og 60'erne sæde i Højesteret, han var meget interesseret i tekniske landboreformer og var selv en human godsejer, interesseret i sine undergivnes kår, skønt han gik imod de sociale landboreformer. I 1779 købte Wedel Jarlsberg Ravnstrup hovedgård, og forinden skilte han sig af med Emdrupgård, som i 1778 solgtes til *Joh. Duncan*.²⁷

Baron Wedel overlod i en periode Emdrup lystgård til den franske ambassadør, d'Ogier, og hans frue. Fra madame d'Ogier er bevaret en samling breve i den sværmeriske hyrdestil til venner i Frankrig, hun beklager sig lejlighedsvis over det anstrengende selskabsliv i København, hvor en gesandtfrue almindeligvis må regne med at have 20 gæster til middag og 30 til souper to eller tre gange om ugen og desuden selv må møde, når dronningen tager imod.²⁸ Måske har den lidt sværmeriske og læselystne franske frue foretrukket landlivet i Emdrup, fjernt fra de selskabelige forpligtelser, midt i den store have, som tjørnehække og forsvarlige plankeværker skærmede mod bøndernes kreaturer, når de blev drevet ned ad landsbygaden.

Joh. Duncan købte Emdrupgård for 1.700 rdl. og beholdt den til 1795, da han afhændede den til traktør *Gottfried Rau*, og i de følgende 75 år går Emdrupgård, der siden en tid får navnet „Annaslyst“, fra ejer til ejer med få års mellemrum. Undertiden er Emdrupgård genstand for spekulationshandel, undertiden bliver stedet en kortere årrække rammen om en borgerlig families ferieliv.

Fra 1824 til 1837 ejede *hofurmager Frederik Jürgensen* Emdrupgård, da havde Emdrup endnu sin landlige idyl ganske uforstyrret af hovedstaden, og hofurmagerens søn Fritz — den senere berømte, humoristiske tegner — fortæller, at han havde sit kammer i øverste etage i hovedbygningen, og at han fra sit vindue havde den dejligste udsigt til venstre til Emdrup Sø, der var omgivet af træer, og hen over havens træer til stranden, hvor skibene sejlede forbi. Endnu dengang lå der mellem Emdrupgård og Øresund kun parken, marker og spredt et par lave gårdlænger.²⁹

I 1870 havde et handelshus i Hamburg, *Lorentz & Co.*, fået ejendomsretten til Emdrupgård. I 1872 afhændede det hamburgske firma Emdrupgård til *Jeppe Tang* for 10.000 rdl.

Emdrupborg Folkehøjskole.

I 1872 gav *Jeppe Tang* gården i Emdrup navnet: „Emdrupborg“ og indrettede derefter en højskole. Tang var uddannet på Ranum Seminarium og underviste derefter nogle år i Københavns skolevæsen, medens han selv uddannede sig videre ved at følge forelæsninger på universitetet. I disse år stiftede Tang bekendtskab med Grundtvig og blev i 1856 lærer på Marielyst Højskole i København, som blev åbnet dette år. Tre år efter åbnede Tang selv en „fri folkelig læreanstalt for vordende lærere“, denne skole fik stor tilgang af elever med højst forskellige forudsætninger, og efterhånden voksede der ud af denne „folkelige læreanstalt“ dels et seminarium, et præliminærkursus, et artiumskursus og 16/11 1867 også en folkehøjskole. I 1863 fik læreanstalten egen bygning, og seminariet antog navnet „Blågårds Seminarium“, da dette nye seminarium lå på den gamle Blå-

gårds grund, hvor et statsseminarium fra 1790 til 1807 havde haft til huse (siden flyttet til Jonstrup, hvor det antog dette navn).

1872 flyttede Tang højskoleafdelingen fra Blågård ud til Emdrupborg. I skoleprogrammet skrev Tang — uden smålige hensyn til, hvad man ellers ved om landstedet —: „Emdrupborg er oprindeligt et gammelt slot, der ligger i landlig stilhed ved Emdrup Sø, en halv mil nord for København, kun lidt vest for Lyngbyvejen omgivet af en meget stor og skyggefuld have. Emdrupborg har omtrent 50 større og mindre sale og værelser; deriblandt den gamle såkaldte riddersal, som rummer over 200 personer“. Tang søgte i sin virksomhed at praktisere de grundtvigske skoletanker og understregede til stadighed, at livet var vigtigere end kundskaber og eksamen. Skolen var på een gang en landbrugsskole, med undervisning i landbrugsfag for karlene og i husholdning og mejeribrug for pigerne, og en folkehøjskole, hvor man lagde megen vægt på undervisning i historie og besøg i Københavns samlinger og seværdigheder.

I sit skoleprogram skrev Tang om undervisningen: „Det står enhver elev frit for, karle såvel som piger, især at lægge sig efter de fag, som vedkommende har størst lyst til og mest brug for; skolen kræver kun alvorlig lærelyst, flid, orden og udholdenhed.“ ..... „I det hele tilstræber skolen ved alle gode midler tillæmpelse efter det praktiske livs formål, at fremme et ædelt, sundt, oplyst menneskeliv — med stor agtelse for arbejdet, ikke alene åndens, men også håndens område — med åbent øje for, hvad ellers der er godt, skønt og sandt, og ved samlivet mellem lærere og lærlinger og lærlingerne indbyrdes at udvikle og modne de unge i enhver grundkarsk og ædel retning med sans for gavnlig virksomhed og afsky for dagdriveri, som det helt ødelæggende .....“

En lille Meddelelse
om
Emdrupborg
Folkehøjskole og Landbrugsskole
ved Kjøbenhavn,
samt om
Blaagaards
Seminarium og udvidede Højskole
i Kjøbenhavn,
ved
J. C. A. Tang.

Pris: 25 Ctr.
(Andrægten tilfalder trængende elever.)

Kjøbenhavn.

C. H. Tøpss Forlag.

1878.

Fra 1870'erne udsendte Jeppe Tang et lille skoleprogram for Emdrupborg højskole med beretning om skolens og undervisningens mål samt oplysning om skolelivets praktiske problemer for eleverne.
(Kgl. Bibl.).

Tang ledede selv højskolen — så vidt det var foreneligt med ledelsen af Blågårds Seminarium, forfattervirksomhed og varetagelse af et folketingsmandat. Fra 1877 til 1892 var Tang valgt til folketinget som repræsentant for det bergske Venstre i svendborgkredsen. Tang forfattede bibelhistorier, fædrelandshistorier og læsebøger, og han skrev en pædagogik.

Emdrupborg højskole havde igennem årene mange fortrinlige lærere, som prægede skolen, da forstanderen hyppigt var optaget af andet arbejde. Der kan nævnes de senere præster P. Riemann og Chr. Nissen, den kendte historiske forfatter, skoleinspektør, cand. mag. Johan Ottosen og den seminarieuddannede K. G. Knudsen, der senere blev forstander på Karise højskole, han var særlig interesseret i fysik og kemi og drev selvstændigt videnskabeligt arbejde.

Mange af højskolens bedste folk kom på skolen som lærere eller foredragsholdere. Grundtvig nåede at besøge skolen, inden han døde i september 1872, og lige da Grundtvig var død, besøgte Bjørnson Emdrupborg. Derom fortæller Morten Pontoppidan i sine „Minder og Oplevelser“:³⁰ „Jeg husker, hvorledes en af dagene mellem Grundtvigs død og hans jordefærd budstikken gik imellem os: at Bjørnson var i byen og ville tale om eftermiddagen i Emdrupborgs — Tangs højskoles — have. Altså af sted til Emdrupborg. Der var haven fuld af grundtvigianere fra alle kanter af landet, som egentlig var komne til hovedstaden i anledning af det årlige vennemøde, der skulle holdes på Grundtvigs fødselsdag d. 8. september, men som nu beredte sig til at følge den gamle høvding til jorden. Bjørnson regnedes dengang afgjort til vennekredsen, og man så ret almindeligt hen til ham som en af de nye høvdinge, der skulle afløse den gamle, som var gået bort. Man stod altså der i haven foran

verandaen og ventede på, at Bjørnson skulle træde frem. Og i ventetiden istemmede forsamlingen den ene bjørnsonske vise efter den anden. En midaldrende mand med

Lindealleen er det fornemste — og bedst bevarede — led i Emdrupborgs gamle park. 1700-tallets topografer beundrer den, ejere, gæster og elever i Emdrup husker alleen som det mest karakteristiske ved stedet, endnu hæver de gamle træer sig imellem de påtrængende høje huse i nabolaget som eneste pryd i det kommunale anlæg. (Dich fot.).

bulehat og stort skæg optrådte som forsanger. Det var Morten Eskesen. Han kunne sangene udenad, og det kunne de fleste af os andre ligeså. Bjørnsons sange havde man dengang ikke i sangbøgerne, men man fik dem hos

hvem, der havde dem, og skrev dem af og lærte dem udenad. Så trådte da Bjørnson frem, og man fik ham at se og høre“.

Om samme møde fortæller Morten Eskesen i „Mit Samliv med Bjørnson“³¹: „Min hustru og jeg skulle (til vennemødet) bo på Emdrupborg, som J. T. A. Tang nys var blevet ejer af“, og da der blev tale om at arrangere et møde, hvor Bjørnson skulle tale, udbrød Tang til Eskesen: „De kan få Emdrupborg, ja, jeg indsætter Dem herved til herre på Emdrupborg, så kan De indbyde, hvem De vil, til at gæste Dem, og her er rum til mange“. Og Morten Eskesen fortsætter: „Således blev det. Her var rigeligt med rum både i hus og have, der omtrent endnu var i samme stil, som da for 140 år siden Kristian d. 6. boede der som kronprins med Sophie Magdalene ..... Tirsdagen den 10. september kom. Det lakkede mod tiden, da vi måtte have Bjørnson, hvis det ellers blev til noget. Folk var allerede skarevis samlede nede i haven ... da vi med et ser Bjørnson med raske skridt komme nede fra Hellerup Station op ad havens hovedlindegang .....“ Bjørnson talte om læreren i sin fødebygd, fra hvis grav han lige kom. „Bjørnson talte højroestet om, hvad en lærer kan udrette ved at bære op underfra. Han maledes os læreren, så vi så ham stå lyslevende iblandt os ... så ham med sin violin under armen eller spillende sine slåtter og folkesangstøner ... vi så ham holde skole deroppe i den norske bygd, som vi holder friskole her i Danmark uden „lektier, præk og skænd og tvang“, som kun tjener til at gøre barnemindet uhyggeligt og barndommen stakket og bitter ... vi så den sure fromhed forkætre ham for hans violins skyld ... så atter surheden lidt efter lidt vige for hans spil, så ham gøre legemsøvelserne for de unge og for børnene til en kær genstand. Vi så ham i de sidste år under den tunge sygdoms prøve

trøste dem, der mente at skulle trøste ham ... Mødet på Emdrupborg var et velsignet møde, som det sømmede sig for Grundtvigs venner“.

Tangs højskole fik god tilslutning, undertiden næsten 100 elever, det var mest landboudom, der søgte sko-

1879 opførte Jeppe Tang en bygning til Emdrupborg højskole, efter at den gamle lystgård, han benyttede til skole, samme år var brændt. Dette andet Emdrupborg, som billedet viser, blev nedrevet i 1941 for at give plads til en tysk skole. (Kgl. Bibl.).

len, blandt andet for at få anledning til at se hovedstaden.

I februar 1879 brændte Emdrupborgs hovedbygning, men den følgende sommer opførte Tang på grunden en ny hovedbygning „en tre etages bygning, 35 alen lang og 16 alen bred med et fem etages tårn, hvorfra der er en vid udsigt over Øresund og København og omegn. Den nye bygning er langt smukkere og bedre indrettet til skolebrug end den gamle. Foruden denne hovedbygning

har skolen to mindre elevbygninger, hvori eleverne have deres soveværelser. Bygningerne er tilsammen assureret for omtrent 50.000 kr.“³² Den nye skolebygning blev opført af røde mursten med cementprydelser, den stod til 1941.

Jeppe Tang overdrog i 1883 sin 24-årige søn, Niels Tang, at føre skolen videre, og to år efter flyttede faderen også fra Emdrupborg til Blågård Seminarium, og Niels Tang fortsatte skolens drift.

Endnu i 1901—02, da Emdrup indlemmedes i København, var skolens landlige beliggenhed urørt, men i det følgende årti rykkede bebyggelsen nærmere ind på Emdrupborg, og vejplanerne fra 1901 fortsatte at spøge hos Emdrups grundejere. I 1913 nedlagde Niels Tang, der i 1904 havde overtaget Blågård Seminarium efter sin far, højskolen og benyttede kun bygningen som privatbolig.

Efter nedlæggelse af højskolen lejede Niels Tang den gamle have ud til filmsfabrikken Skandinavien. Dens indehaver, Søren Nielsen, lod filmsoptagelser foregå i alleen, bl. a. med Amelie Kierkegaard.

Emdrupborgs nabogrund på nordsiden af Emdrupvej fik i 1915 eksproprieret et stykke af grunden til gennemførelse af Tuborgvej; i 1917 tilbød Niels Tang at sælge kommunen hele Emdrupborgs grund, 110.000 kv. al., med bygninger for 125.000 kr. foruden bankhæftelsen.³³ Ejendomsskylden var 153.000 kr. Magistraten anbefalede købet af Emdrupborg, da denne grund — eller i alt fald dele af den — var nødvendig for en gennemførelse af Tuborgvejlينien, og 1917 overtog Københavns kommune Emdrupborg.

Emdrupborg i offentlig eje.

Allerede før kommunen købte Emdrupborg, rejstes en debat mellem kunsthistorikere, naturfrednings- og have-sagkyndige, om det var muligt at redde Emdrupborg park fra ødelæggelse, og flere forslag blev fremsat om at føre haven — der er den eneste privathave, der er bevaret i Danmark fra begyndelsen af 1700-tallet — tilbage til sin oprindelige stand og gøre den offentlig tilgængelig for den stadig stigende befolkning i nabolaget.³⁴ Tuborgvejprojektet blev imidlertid gennemført, således at den gamle have blev snittet igennem, og en række af den lange allés træer måtte falde. Parken kom til at henligge i en halv snes år, før planen om istandsættelse af den afskårne del af parken blev gennemført og parken gjort almindelig tilgængelig som et led i den tidligere omtalte plan om et sammenhængende parkbælte, som vedtoges i 1929. Emdrupborgs hovedbygning blev taget i brug til indlogering af husvilde kort efter overtagelsen af bygningen, siden blev den ikke istandsat til beboelse, men udlejedes af kommunen.

1940—41 afnødede besættelsesmagten Københavns kommune Emdrupborg. I december 1940 behandlede borgerrepræsentationen et tilbud fremsat gennem sagfører om for fremmed regning at købe Emdrupborgs gamle grund matr. nr. 7 af Emdrup og tillige grunden vest for, matr. nr. 4 a, ialt 43.600 m² for 525.000 kr. med det formål at opføre en tysk skole på stedet. Magistraten anbefalede vedtagelse af salget, magistratens forslag tiltrådtes af borgerrepræsentationen,³⁵ og 21/6 1941 skødedes de to grunde i Emdrup til Deutsche Schule A/S.

Tangs bygning fra 1879 blev nedrevet og efter tegninger fra Berlin opførtes det store skolekompleks, som findes i dag, bestående af en 4-etages skolebygning med et

tårn og i forbindelse dermed en 2-etages mellembygning og en lang dermed forbunden 2-etages skolebygning, der blandt andet indeholder gymnastiksale. Ved 1945s begyndelse var bygningerne knap færdige, og intet sted var monteringen begyndt. Alligevel tog tyskerne dem i brug til indkvartering af flygtninge fra østersøområdet, og i flere måneder var bygningerne en tæt belagt flygtningelejr.

Da al tysk ejendom ved lov overgik til staten, var det en ufærdig og delvis forfalden bygning, staten overtog. Efter krigens lange byggestop gav dette bygningskompleks, der var planlagt som skole, dog mulighed for hurtigt at etablere en ny skolebygning. I maj 1945 tog Danmarks Lærerhøjskoles fysiklærer, magister Tage Larsen, initiativet til en aktion, der skulle sikre bygningen for Danmarks Lærerhøjskole og desuden gøre Emdrupborg til en folkeskolens højborg med mange andre pædagogiske institutioner; snart efter fulgte andre planer om bygningens udnyttelse, men det blev i store træk den første, der blev gennemført.³⁶

Undervisningsministeriet fik Emdrupborg overdraget ved skøde af 4/10 1947, og kgl. bygningsinspektør Ths. Havning fik i efteråret 1946 overdraget en fuldførelse og montering af bygningen, hvorved det fremmede præg søgtes mildnet.

I april 1948 kunne den istandsatte og monterede bygning tages i brug, og Emdrupborg rummer i dag de i indledningen nævnte fire offentlige institutioner.

NOTER

1) Danmarks gamle personnavne. Gunnar Knudsen og Marius Kristensen. 1936.

2) Kristian Hald: Vore Stednavne. 1950, p. 123 f.

3) Repertorium Regni Danici Mediævalis. 1. række 1085—1450.

4) *Scriptores rerum Danicarum VII.* p. 58: „*Hee bona sunt in Stöfneshæreth sita et adiacent castro Hyortholm . . . Item in Imberdorp (d.v.s. Emdrup) sunt II bool terre, et habet molendinum et bonam piscaturam . . .*“

5) C. Bruun: *København I*, p. 326.

6) *København fra Bispetid til Borgertid. 1947.* Udg. af Stadsingeniørens direktorat, p. 221.

7) *Hist. Medd. 3, I*, p. 179.

8) *København fra Bispetid til Borgertid. 1947*, p. 239, 241, 249 ff.

9) *Hist. Medd. 1, VIII*, p. 1 og 2, III, p. 260.

10) *Hist. Medd. 2, III*, p. 470 f.

11) E. Nystrøm: *Fra Nordsjællands Øresundskyst. 1938*, p. 28 ff.

12) *S. st.*, p. 128.

13) *Hist. Medd. 3, I*, p. 176 ff.

14) *København fra Bispetid til Borgertid. 1947*, p. 229 f.

15) *København. De indlemmede Distrikter. Byplanmæssig Udvikling 1901—41. 1942*, p. 5 og 32.

16) *Københavns Sporveje, 1936*, p. 135.

17) *Kronens Skøder II*, p. 74.

18) *S. st.*, p. 414.

19) *Hist. Medd. 1, IV*, 481.

20) *København Rytterdistrikts skøde- og panteprotokol B. fol. 221.*

21) *Pers. hist. Tidsskr. 2, 1881*, p. 167.

22) Bruun: *København II*, p. 610, III, p. 7.

23) *Hist. T. 4. r., V*, p. 510—14.

24) Landsarkivet, Sjællands stiftamt. Brandregister 1761, *Københavns amt nr. 102. Baron Wedels Lyst-sted ved Emmedrup.*

25) *Haveanlægget ved Emdrupholm af Ejnar Dyggve. Architekten 1918*, p. 205.

26) Johannes Tholle i *Havekunst*, januar 1924.

27) *København Rytterdistrikts skøde- og panteprotokol B. fol. 221, C. fol. 452, E. fol. 499.*

28) Johs. Steenstrup: *Fra Hyrdetiden. Hist. Arkiv. Ny række, I, 1879.*

29) C. A. Clemmensen: *Emdrup før og nu. 1926.*

30) Morten Pontoppidan: *Minder og Oplevelser. 1922*, p. 107 f.

31) Morten Eskesen: *Mit Samliv med Bjørnstjerne Bjørnson og andre Oplevelser. 1902*, p. 47 ff.

32) *Skoleprogrammet for 1881.*

33) *Københavns Borgerrepræsentanters Forhandlinger. 1917—18, I, p. 1004.*

³⁴) Foreningen til gamle Bygningers Bevarelse. Aarskrift 1916, Vilh. Lorenzen. Architekten 1918, Ejnar Dyggve. Havekunst 1924, Johs. Tholle.

³⁵) Københavns Borgerrepræsentanters Forhandlinger. 1940—41, s. 1374—76.

³⁶) Danmarks Lærerhøjskole 1856—1956. Ved Ernst Larsen. 1956, p. 53 ff, 82 ff.

— . . . . . —

MILITÆRE SYGESTUER I KØBENHAVN I MIDTEN AF DET ATTENDE ÅRHUNDREDE

AF GORDON NORRIE

Hærens gamle, højt fortjente overkrigssekretær, general Poul Vendelbo Løvenørn døde den 27. februar 1740, og til hans efterfølger valgte Christian VI general-løjtnant Michael Numsen.¹ Han hørte til en sønderjydsk slægt og var født i København, hvor hans fader, generalmajor Mathias Numsen endte sine dage som deputeret i Generalkommissariatet. 1701 udnævntes han 15 år gammel til kornet ved faderens regiment, der straks efter afmarcherede til Flandern, hvor de danske tropper indlagde sig så megen ære og berømmelse, og „hvor han meere Bravour har ervist, end af hans Alder kunde præ-tenderes“. 1710 kom han hjem som ritmester ved Livgarden til Hest og deltog derefter i Den store nordiske Krig. 1723 blev han regimentschef og lå nu i Vejle. Han var blevet benyttet som våbeninspektør og medlem af en reglementscommission og havde derudover udfærdiget et felttjenestereglement for kavalleriet.

I sin takkeskrivelse efter udnævnelsen indrømmede han, at hans uddannelse havde været for ensidig, så han ikke kendte tilstrækkeligt til fodfolket og artilleriet, og at han arbejdede langsomt. Da han ikke var den glimrende stilist som sin forgænger, måtte han have et par

timer for med modent overlæg at kunne afgive en betænkning, som var rigtig og uigendrivelig. Han var sejt og stædig og kunne derfor ofte til sidst trumfe sin vilje igennem. Ligesom Løvenørn viste han den største omhu for hærens personel i stort og småt, og han vandt derfor hurtigt den samme tillid og hengivenhed, som hans forgænger havde nydt i så høj grad.

Efter Den store nordiske Krig var hæren bleven forsømt, først af økonomiske grunde, derefter af vor sædvanlige laden stå til. 1733 måtte vi afgive et korps, der i to år kæmpede ved Rhin-strømmen under prins Eugen, og det havde derved vist sig, at næsten alt fra heste og våben til uniformer måtte fornyes, men krigsskuepladsen lå langt væk, så det gjorde ikke videre indtryk. 1738 kom vi pludselig på kant med Storbritannien-Hannover om det lille amt Steinhorst på grænsen til Lauenborg. Da begivenhederne udviklede sig meget truende, blev kongen og konceillet forskrækkede, og man begyndte at bringe hæren på fode igen. Men faren drev over, og da Løvenørn tilmed døde, blev den kostbare oprustning skubbet til side.

Sagen var imidlertid ikke opgivet fra de højere officers side. Allerede inden Løvenørns død kom et indlæg, der tillægges den bekendte ryttergeneral Amthor, og tidligt i 1740 kom et andet, der almindelig omtales som General Pretorii militärische Gedancken.² Han søgte heri at finde frem til årsagerne til hærens svagheder, først og fremmest det upålidelige mandskab.

Den stående hær bestod udelukkende af hvervede folk, og da man ikke ville berøve landbrug, håndværk og handel deres brugelige karle, måtte man søge dem i udlandet, særlig i Tyskland. De havde svært ved at komme på en god fod med befolkningen. Dels var de fremmede, dels var de selv og vel især deres koner ikke til at stole på, dels søgte de at tjene en ekstra skilling i deres hånd-

værk eller ved lidt handel, hvilket vakte stor misnøje hos lavene. General Pretorius udtrykte det meget klart, idet han skrev: „Det som strax falder en hver i Øynene, er at Vi ved de Sædvanlige Hværvninger sancke andre Landes Afskum ind og dermed ey forbedre men Forarge og forderve vor egen nation“. Han ønskede nærmest en almindelig værnepligt, hvorved hæren ville få en pålidelig tilgang af landets egne børn, og de unge ville blive disciplinerede og veloplærte til fordel for deres arbejdsgivere efter endt tjeneste. Oprindeligt havde de hvervede knægte selvfølgelig slæbt deres koner og børn med sig i felten til rædsel og skræk for den fredelige befolkning. Det var forlængst afskaffet, så et kompagni kun måtte føre seks koner med, når det rykkede ud. Naturligvis var mange af folkene gift, men da kompagnierne skulle skaffe kvarter til dem, var antallet af gifte skåret stærkt ned, hvilket førte til, at resten levede noget vidtløftigt, og garnisonerne altid trak et meget stort antal løsagtige kvinder til. Han ivrede derfor mod begrænsningen og mente, at når man gav forældrene en vis „pension“ mod, at sønnerne gik ind i hæren, når de blev voksne, kunne man skaffe landet en række pålidelige soldaterslægter. En betingelse herfor var, at man sørgede for, at mandskabet blev ordentlig indkvarteret og kunne tjene nogle penge ud over lønnen. Han angreb de forhold, hvorunder den menige mand var indkvarteret, og anbefalede opførelsen af kaserner. De skulle bestå af „baraquer forsynet med almindelige køkken og almindelige Varme-Stuer, disse sidste indrettede effter den nye Ild-menages nøttige invention“. Konerne og de lidt større børn burde der skaffes arbejde på fabrikkerne, og når deres mænd rykkede ud, „Beholder de Næring af Fabriquerne som effter Guarnisons Præstens Beretning allerede underholder Fem Tusinde Lemmer af hans Meenighed, få de deres pension paa barnet, og Logement i den dog vacante

staaende baraque, da meener jeg aldeles de kand komme vel til rette“.

General Numsen blev stærkt betaget af disse tanker, og han blev bestyrket heri ved samtaler med regimentscheferne. Ud på sommeren fik han et langt indlæg fra generalmajor Fölckersam.³ Han udtaler heri, at intet sted i verden var musketererne indkvarterede under slettere forhold end i København. De lå på utætte lofter, udsat for vind og vejr, eller i fugtige kældere, uden mulighed for at kunne tørre deres våde klæder, når de om vinteren kom hjem fra vagt eller arbejde, og dette gik stærkt ud over deres helbred. For at lægge et pres på Københavns borgere foreslog han derfor også opførelsen af barakker som dem i Citadellet.

Garnisonen bestod 1740 af Fortifikationsetaten, fire artillerikompagnier, Drabantkorpset, Livgarden til Hest, Grenaderkorpset, Livgarden til Fods, fire hvervede regimenter: Prins Frederiks, Sjællandske, Fynske og Holstenske, og en bataillon af Garnisonsregimentet, der bestod af gamle soldater, der ikke længere kunne gøre tjeneste i marken, men nok bruges til vagt o. l. Heraf lå et artillerikompagni, en hvervet og garnisonsbataillon i Citadellet, resten var indkvarteret hos byens borgere. Ud over officererne bestod styrken af tilsammen 8883 underofficerer og menige, hvortil kom koner og børn og officerernes tjenestefolk. Af en indberetning⁴ om antal soldaterkoner med sønner ved man, at der i 1740 ved disse regimenter fandtes 1718 koner med 1018 sønner, og i 1728⁵ havde de 211 officerer 84 hustruer, 178 børn og 455 tjenestefolk.

Ser vi nu på tilstandene i København på denne tid, talte byen c. 80,000 indbyggere.⁶ Men den var endnu ikke helt kommen sig efter den frygtelige ildebrand, der 1728 lagde 1450 af dens 3051 ejendomme i grus. Bogstavelig ikke en eneste af de brændte bygninger havde været for-

sikret, og det havde ført til en almindelig forarmelse. Mange af de ruinerede folk var flyttede fra byen og selv om der blev lovet frihed for indkvartering⁷ og de fleste andre pålæg i fem til femten år ved genopbygning af husene, var fattigdommen dog så stor, at man 1731 måtte opgive kravet om lutter brandmurede bygninger og til-lade bindingsværk såvel til gade som til gård og endda bevilge skattefrihed i 25 år, altså til 1755. Men som den sunde by var den ved at genvinde sin gamle rigdom, flere af de fraflyttede familier var kommen tilbage, og et stort antal bygningshåndværkere havde skaffet sig arbejde ved genrejsningen.

Efter krigene med Carl Gustav havde man indset nød-vendigheden af at have en fast garnison i hovedstaden,⁸ og til at begynde med lå Kongens Livregiment, nu Liv-garden, og Feltherrens Regiment, nu 10. Regiment, fast i byen med c. 2000 mand. Udgifterne til deres indkvarte-ring skulle byen egentlig være fri for, men riget fatte-des penge, og udgifterne blev dækket ved en afgift af borgernes næring og brug, en „portion“ for hver indkvar-teret soldat. Under den skånske krig 1675—79 forøgedes garnisonen betydelig, og udgifterne fordeltes nu således, at der stadig ydedes 2000 portioner af næring og brug, medens resten lignedes på grundtaksten. Portionerne var på 16 sk. lybsk eller 32 sk. dansk for en måned på 32 dage. Grundtaksten var første gang udarbejdet i 1653, men da byområdet kort før var blevet udvidet stærkt på den an-den side af Gothersgade, det såkaldte Nye København, ved bygningen af den nye vold fra Nørreport til det nu-værende Citadel, og Christianshavn, blev den revideret med få års mellemrum, til man 1686 nedsatte en kom-mission til udarbejdelsen af en ny grundtakst, der fik kgl. stadfæstelse den 15. februar 1690.⁹

Ved udarbejdelsen var man gået ud fra den gamle takst i de kvarterer, der var mindst påvirket af foran-

dringerne. Derefter havde man målt grundene nøjagtigt op og beregnet arealet efter gadelinien og givet afslag for inderjorden. For at få en uvildig ansættelse nedsattes 4. februar 1690¹⁰ en særlig indkvarteringskommission, der var uafhængig af magistraten og 6. oktober s. a. beskikkede en stadskonduktør, der skulle assistere ved beregningerne.

Engang hvert halve år sendte derefter Generalkommissariatet kommissionen¹¹ en opgørelse over garnisomens styrke, idet der beregnedes tre portioner for hver drabant og hestgarder og en for de øvrige soldater, hvilket for halvåret mikkelsdag 1740 til påske flyttetid 1741 beløb sig til 9569 $\frac{13}{19}$ portioner.¹² Dertil kom 600 portioner til brandfolkene, 110 til rodemestrene og deres oldermand og i denne periode 30 $\frac{6}{19}$ for restancer, eller ialt 10310 portioner. Herfra blev så trukket portionerne fra næringsskatten, men de var efter branden sat ned til 1000. Herefter skulle der udredes en portion af hver 33 rdl. grundtakst.

Medens indkvarteringskommissionens arbejde hvilede på et fast grundlag, blev portionerne af næring fordelt hvert år,¹³ idet der af stadens 32 mænd udtoges to for hvert kvarter, de såkaldte taxerborgere, hvor de sammen med de to nuværende rodemestre og de to foregående efter deres kendskab til beboerne f. eks. ansatte en kældermænd i en lille gade til $\frac{1}{4}$ portion, en på Gammel Torv eller Ved Stranden til $1\frac{1}{2}$, skræddere og skomagere med flere svende til noget højere og købmænd og vintappere til fra 1 til 6 portioner.

På grundlag heraf tryktes en plakat til underretning for borgerne og udfærdigedes kvarterbilletter lydende på grund, ejer og antal portioner.¹⁴ Disse billetter fordeltes på stadskonduktørens kontor til en officer fra hvert regiment, der igen fordelte dem til kompagnierne, hvis furerer så måtte gå rundt til grundejerne og forhøre, om de

selv ville beholde soldaten eller betale portionerne i rede penge, i dette tilfælde 1 rdl. 5 mk. 14 sk. Dette sidste var langt det almindeligste, og det blev nu kaptajnerne så vidt muligt i nærheden af deres bolig at finde folk, der var villige til at huse mandskabet.¹⁵ Det var jo ikke store penge, der kunne tjenes ved at give soldaterne kvarter, og var de tilmed gifte, forlangtes altid det dobbelte. Resultatet blev, at det hovedsagelig var bryggere, brændevinsbrændere, gifte håndværkssvende, matroser eller aftakkede underofficerer eller kældermænd, der lejede ud, og logiet var selvfølgelig derefter, „i en fugtig og i Vand flydende Kielder eller og et aabent Lofft hvor hand hvercken for Reign eller Blæst finder noget Skiul“.

Nu var hele styrken aldrig til stede, idet hvert kompagni måtte have nogle „frifolk“,¹⁶ hvorved man forstod soldater, der mod en stærk afkortning i deres løn fik tilladelse til at arbejde på deres profession udenfor garnisonen og kun skulle gøre tjeneste fra 1. april, til mønstringen var overstået. Derved tjente kompagniet nogle portioner, der dels kunne bruges til betaling af konernes kvarterer, dels til sygestuer. For sygeligheden var stor, dels på grund af de forkølelsessygdomme, der fulgte af de dårlige kvarterer, dels fordi der dengang ofte grasse-rede dysenteri og andre epidemiske sygdomme både indenfor garnisonen og mellem den civile befolkning.

I hvert fald gik den megen sygelighed ud over de raske, idet de af den grund oftere måtte trække på vagt eller arbejde, og derved fik mindre lejlighed til at tjene en ekstra skilling til lønnen,¹⁷ der for en musketer i en måned på 32 dage var 1 rdl. 40 sk. og 1½ R rugbrød om dagen. General Pretorius ville have frifolkene afskaffede, men indrømmede, at man så måtte give kaptajnerne dækning for det lidte tab, og dermed faldt denne forbedring.

Efter at have diskuteret sagen grundigt med regiments-

cheferne sendte general Numsen Københavns præsident Christian Braëm et brev,¹⁴ hvori han udtalte, at han fra regimentscheferne havde fået mange beklagelser over de slette kvarterer, hvilket dels havde til følge, at det var vanskeligt for kompagnicheferne at hverve tilstrækkelig gode folk, dels medførte megen sygdom, ja endog en del dødsfald. Han appellerede derfor til præsidentens hjælp-somhed og gode hjerte og bad om tilladelse til, at regi-menterne måtte henvende sig til ham med deres klager, og at han ville hjælpe dem til sunde og forsvarlige kvar-terer.

Præsidenten svarede allerede to dage senere,¹⁴ at han og magistrats-kollegiet ville gøre alt for at befæste den gode harmoni mellem borgerskabet og garnisonen. Han gennemgik derefter i detaljer, hvorledes indkvarteringen gik for sig i praksis og vedlagde en kvarterbillet. På grundlag heraf viste han, at ansvaret for de dårlige kvar-terer udelukkende hvilede på officererne, der selv havde godkendt dem. Desuden hævdede han, at hidtil ingen officer havde klaget til magistraten. Men naturligvis skulle det være ham kært, hvis de officerer, der kunne klage med føje, ville henvende sig skriftligt til ham med opgivelse af musketerens og værtens navne og kvarterets tilstand, for at man kunne undersøge og korrigere dem.

En god måneds tid senere satte Numsen derefter¹⁸ kommandørerne for Grenaderkorpset og Livgarden til Føds samt kommandanten i København ind i denne korrespondance. Han vedlagde en afskrift af præsiden-tens brev og henviste cheferne til at klage til Braëm, som sikkert ville hjælpe overalt, hvor det var rimeligt og vel begrundet. Han ville måske ikke alene søge at udvirke, at den menige mand kunne få lejlighed til at varme sig og tørre sine klæder ved værtens ildsted, når han om vinteren kom våd og kold hjem fra tjeneste, men endog medvirke til at skaffe hvert regiment et par værelser med

ovne til anbringelse af de syge. For ikke at misbruge denne venlighed fra præsidentens og magistratens side var det absolut nødvendigt, at man ikke beklagede sig over noget, uden at klagerne var særdeles vel begrundede, at de altid fremførtes med passende mådehold, og at der ikke stilledes ubillige krav. Officererne skulle også pålægge deres folk at omgås deres kvarterværter skikkeligt og fredeligt og anerkende det som en venlighed, hvis de fik lov til at varme sig ved kvarterværtens ildsted. Klagede værterne over fornærmelser og excesser, skulle officererne skride ind med hård hånd og fjerne urostifterne fra de gode kvarterer og lægge dem andet sted hen, hvor de ikke blev behandlet så godt. Ville magistraten vise sig villig til at skaffe sygestuer, ønskede han at få at vide, om to værelser var tilstrækkelig til et regiments syge.

Kommandøren for Grenaderkorpset, oberst Kaltenborn,¹⁹ svarede kort, at der ikke ville blive vanskeligheder mellem hans grenaderer og værterne, og at to værelser var nok til smitsomme syge. Kommandøren for Livgarden til Fods, general Pretorius, var fraværende og i hans sted svarede major grev C. W. Ahlefeldt, der senere skulle blive overkrigssekretær. Hans svar var meget udførligt. Det gik ud på, at man stedse var meget omhyggelig med at skaffe garderne adgang til værternes værelser, så de kunne varme sig og tørre deres klæder, altid straffede og fjernede urostifterne og lagde dem ind i slette kvarterer. Han kunne forsikre, at garden aldrig havde besværet magistraten med klager, men da det jo var kaptajnen selv, der måtte antage kvartererne, kunne der heller ikke være noget at klage over. Af de 16 l. sk. skulle fureren have den ene for arbejdet med indkvarteringen, og det var nærmest umuligt at skaffe et ordentligt kvarter for de resterende 15. Kunne en garder selv skaffe et brugeligt kvarter, fik han derfor også al mulig støtte fra kaptajnen. Hvad angår sygestuer, så mente

han, at to værelser med ovne og fire senge samt et lille kammer til den uundværlige sygeplejerske ville være passende. Desuden ville han gerne have, at hustruerne også fik en kvartergodtgørelse, da man altid måtte betale dobbelt, når garderen var gift, og selv om værten gav garderen adgang til sine stuer, ville han aldrig tillade, at konen og børnene kom der. Forøvrigt bad han om, at kvarterbilletterne udleveredes lidt mere præcist, da det nu ofte hændte, de først kom seks til otte uger efter flyttetid.

Kommandanten, general Henrik Scholten, fremsendte de fire geworbne regimenters fællesudtalelse med varm anbefaling. General Fölckersam og obersterne Styrup, Vieregg og Paurenfeind gav først en rystende skildring af de slette kvarterer, som man var nødt til at godkende, og anbefalede stærkt, at man skaffede folkene tilladelse til at komme i kvarterværternes stue. De ønskede også for hver bataillon et værelse med ovn til de syge og et værelse til sygepasseren, hvortil de almindeligvis udtog en gift knægt, for at konen kunne gå til hånde. Endelig beklagede de sig også over, at kvarterbilletterne uddeltes så sent.

Disse udtalelser sendte Numsen den 18. november¹⁹ 1740 til magistraten, idet han samlede ønskerne i følgende punkter: for det første en opvarmet stue med fire senge til smitsomme syge og et kammer til den person, der skulle passe dem, for hver bataillon. For det andet, at det henstilledes til værterne at modtage folkene i deres stuer som en venlighed og ikke som en skyldighed. For det tredie, at kvarterpengene betaltes rettidigt. Dertil føjede han, at han håbede, at man nemt kunne ordne disse ubetydeligheder uden at behøve at blande kongen ind i sagerne eller tænke på at opføre kaserner til regimenterne.

Magistraten lod sagen²⁰ gå videre til de 32 mænd, og

efter at have fået deres svar skrev den den 8. marts 1741 til Numsen, at hvad spørgsmålet om sygestuerne angik, så havde Frederik IV i sin tid skænket Ladegården uden for Vesterport netop til brug for soldater med smitsomme og farlige sygdomme, og dertil var den også blevet benyttet indtil for få år siden. De syge ville der være i sundere og friskere luft og fjernet fra andre indvånere, så de lettere kunne komme sig igen, og byen være befriet for smittefaren, og efter deres mening var dette først og fremmest meningen med oprettelsen af krigshospitalet. Byens borgere var i disse hårde tider besværet nok, og man måtte derfor modsætte sig den slags ekstra byrder.

Tanken om kaserner fandt de forfærdelig og malede følgerne i de sorteste farver. For det første ville borgerne miste den indtægt, de ellers kunne få som et lille vederlag for udredningen af indkvarteringspengene. For det andet havde borgerne, som følge af at staden var en fæstning, indrettet sig på større indkvartering, dels ladet opføre huse hertil, dels ladet indrette værelser i deres egne boliger, og disse rum ville nu komme til at stå tomme, og værterne miste de indtægter, der skulle dække de hermed forbundne udgifter. For det tredje måtte en borger, der havde indrettet et eller flere huse til indkvartering foruden det, han selv beboede, sælge disse huse, der var beregnede på at benyttes af garnisonens 8000 til 9000 mand foruden officererne og deres familier, hvilket ville medføre store tab for borgerskabet, kongen og staden. For det fjerde ville ejerne lide tab af formue og de deraf flydende renter. For det femte ville ejendommene falde voldsomt i værdi til skade for de private ejere og de publique kapitaler for umyndige samt skoler og fattiges midler, der nu var udlånt deri. For det sjette ville kreditten blive svækket, og for det syvende ville flere familier sikkert igen blive nødt til at flytte fra staden. De håbede derfor, at kongen ikke ville gå med til opfø-

relsen af kaserner, når han erfarede, at det, han på den ene side tænkte at forbedre ved „Cazerners opbyggelse, blev ødelagt for dobbelt meen paa den anden Side ved nogen novitet udj saa haarde og Elendige Tider og tilstand for vore Riger og Stæder“.

Hvad spørgsmålet om adgang til værternes ildsteder angik, ville de søge at formå borgerne til at forunde soldaterne denne frihed, når de ville leve fredeligt og kærligt med deres værter og fortære deres måltider hos dem i stedet for at købe maden uden for huset.

Man ville også gerne sørge for, at kvarterbilletterne udstedtes i rette tid, men for at dette skulle kunne lade sig gøre, måtte kommissariatet indsende styrkelisterne ni til ti uger før flyttetiderne.

Magistraten havde i første del af sit svar henvist til, at man kunne bruge Ladegården. Det var rigtigt, at Frederik IV i 1710²¹ havde skænket gården til de „i Krigens tiid vaaren syges nytte og Commodité“. Men 1725 solgtes den til David Schack mod, at man stadig kunne bruge den til hospital i påkommende tilfælde. Allerede året efter lod kongen derfor de syge fra flåden indlægge der, og kommissariatet indledede forhandlinger om leje af de tre fløje mod Frederiksberg og Falkonergården. De var i god stand med jern-vindovne, hele ruder og andre bekvemmeligheder, og desuden var de kirurgiske instrumenter endnu i behold. Men kongen ville ikke købe gården tilbage og bestemte, at det skulle foreslås regimentscheferne i forening at leje den. Cheferne var ikke meget villige hertil, dels skulle deres feltskær vandre den lange vej i alt slags vejr fra portene til Ladegården, dels var fristelsen for at desertere meget stor for en svag sjæl, der havde genvundet sit helbred ude på landet. De foretrak absolut at leje brugelige lokaler for frimandspengene indenfor de skærmende volde.

1728²² overtog kongen alligevel gården igen, og her op-

rettedes 1733 en storstilet stiftelse for soldater, der på grund af alderdom og svaghed ikke længere kunne gøre tjeneste, eller efter deres afsked ikke havde kunnet skaffe sig et borgerligt erhverv indenfor seks år efter dimissionen. Stiftelsen skulle også optage deres hustruer eller enker og børn. For at skaffe dem en mulighed for at tjene noget til føden, oprettedes en linnedfabrik på gården. Børnene fik dels almindelig skoleundervisning, dels oplærtes de i et håndværk, så de senere kunne klare sig ude i livet.

Der skete nu intet det første halve år, men 8. september 1741²³ skrev Numsen en skarp skrivelse til magistraten og forlangte efter kongens særlige befaling omgående svar på følgende tre spørgsmål: for det første med hvilken ret blev der udleveret portioner til brandfolk, privilegerede, rodemestre og andre betjente. Der skulle indsendes fortegnelse over disse personer og kopier af de kgl. ordrer og resolutioner, efter hvilke dette fandt sted. For det andet, om borgerskabet ikke betalte mere af næring end de 1000 portioner, samt en nærmere redegørelse for ligningen. For det tredie, hvortil brugtes de penge, der ved ligningen var beregnet til dækning af restancer, når disse kom ind. Desuden bad Numsen om at få magistratens udtalelse om, hvorvidt den nuværende grundtakst var forældet. Der syntes at være store misforhold i vurderingerne i Gammel-København, Ny-København og på Christianshavn, så beboerne ikke bar ens byrder.

Magistraten²⁴ svarede herpå den 18. september, at hvad den første post angik, havde den intet med udskrivningen af portionerne på grundtaksten at gøre eller deres anvendelse. Den udskrev de 1000 portioner, men det var indkvarteringskommissionen, der disponerede over dem.

Hvad den anden post angik, så havde det efter branden ikke været muligt for borgerskabet at betale de store udgifter til nybygninger og udredelse af de 2000 portioner,

og disse var derfor sat ned til 1000, som det til at begynde med var vanskeligt nok at få inddrevne. Imidlertid var staden begyndt at rejse sig igen, og der kom derfor en hel del håndværkere til byen, hvorved borgerskabets næring tog til, og da yderligere en del tilflyttere tog borgerskab, kunne taksationen forhøjes med 200 til 400 portioner ud over de 1000. Indenfor brandkorpset var der nogle hundrede tømmervende og murersvende som reservemandskab, som aldrig havde fået dusører, fordi de ikke havde været inddelt til sprøjterne. Men blev der slået alarm, skulle de møde på deres alarmpladser for at være rede til at assistere ved nedbrydninger o. l. Dette betød, at de ofte måtte stå klar både dage og nætter, og dette gik ud over arbejdsevnen og fortjenesten. Der opstod derfor uro, nogle forlod pladserne, og præident og politimester, der havde ansvaret for deres tilstedeværelse i påkommende tilfælde, besluttede så at tage 100 rdl., det vil sige 27 portioner, af overskuddet af ligningen på næring og stille dem til rådighed for laugskasserne til syge kammeraters pleje o. l. Andre 100 portioner beregnedes til dækning af restancer eller penge, der ikke kunne inddrives på grund af fattigdom, død eller bortrejse. Hvad der så blev til overs, lagde de til de 1000 portioner. Hvad grundtaksten angik, havde den fået kgl. stadfæstelse 1690, og deri turde de ikke gøre nogen ændring.

Kongen opholdt sig på dette tidspunkt på Frederiksborg, og magistratens brev blev derfor sendt derop i et Pro Memoria, hvori Numsen udtalte,²⁵ at svaret egentlig ikke var udtømmende, men foreslog, at man indtil videre skulle lade det blive derved. Dog indstillede han, at han sendte indkvarteringskommissionen en afskrift af sit brev og magistratens svar til supplerende udtalelse, og at man forlangte en udtalelse fra de manglende magistratspersoner om, hvorfor de ikke havde underskrevet, og hvad deres mening var om sagen. Dette forelagdes den

25. september af overkammerjunker v. d. Lühe, den senere overpræsident, og blev stadfæstet. Numsen skrev derefter til magistraten og forlangte omgående udtalelse fra de manglende ti medlemmer om, hvorfor de ikke havde underskrevet, og hvad deres opfattelse af sagen var. Deres svar kom 2. oktober²⁶ og gik ud på, at de fleste af dem havde været til stede ved sagens gennemgang, men at nogle havde været syge og andre i kongens tjeneste ved underskrivningen. De kunne dog helt slutte sig til det første brev.

Som sædvanlig trak det længe ud med indkvarteringskommissionens svar, og 9. december måtte Numsen rykke dem.²⁷ Den 22. samledes de herrer hos præsidenten for at „producere“ Numsens breve.²⁸ Man blev enig om et svar, der derefter skulle renskrives og rundsendes til underskrift, men desværre kendes det ikke. Om nogle af de personer, der fik deres løn udbetalt ved portioner, kan oplyses,²⁹ at Christian V den 6. oktober 1690 havde tillagt stadskonduktøren fem portioner og 29. november rode-mestrene hver tre og deres oldermand seks portioner.

Kongen³⁰ synes imidlertid at være bleven utilfreds, for 15. februar 1742 sendte han en ordre til krigskancelliet om at opsætte en befaling til general Numsen, politimester Torm og renteskriver Jacob Barckmann om at træde sammen i en kommission og at udarbejde en instruks for dem. Den gik ud på, at grundtaksten på grund af tidernes forandring var forældet og burde ændres, idet man skulle gå ud fra den gamle ordning såvel på grunden som af borgerlig næring, men dog ordne det således, at vedkommende ikke kom til at yde mere, end de „åbenbare er bekendte til“. Der måtte ikke udskrives mere, end der virkelig gik til indkvarteringen, og kun de måtte fritages, der havde særlig kgl. bevilling hertil. De skulle også søge en ordning, så man ikke behøvede at udskrive overskydende portioner til dækning af restancer, og

fremstillede forslag om, hvorfra lønningerne til underfogeder, rodemestre o. s. v. kunne tages. Denne instruks blev derefter stadfæstet³¹ og meddelt magistraten og indkvarteringskommissionen gennem Danske Kancelli. Kort efter bestemtes, at lønningerne til underfogeder m. fl. skulle overføres til Lygte- og sprøjtekassen, medens brandfolkene skulle have deres penge af Brandkassen.

Dermed begyndte så et grundigt arbejde med udfærdigelsen af en ny grundtakst, og det viste sig herunder nødvendigt at lade oberst Gedde assisteret af stadskonduktøren, fire ingeniørofficerer og otte menige foretage en grundig opmåling af byen, der stadig er bevaret i hans skønne kort over stadens 12 kvarterer. Opmålingerne blev renskrevet i tre eksemplarer, kom til at koste 3940 rdl. og blev endelig trykt i 1740. Arbejdet blev afsluttet i 1755, netop samtidig med afslutningen af fritagelser for indkvartering på grund af den store ildsvåde og fik kgl. approbation 19. marts 1756.

Ud på efteråret 1741 skulle en bataillon med mandskab fra de fire danske nationale regimenter³² overtage en del af tjenesten i København, og kommissariatet³³ skrev derfor i god tid til indkvarteringskommissionen og rekvirerede kvarterbilletter såvel til mandskab som til officerer. Men trods gentagne rykninger behagede det ikke kommissionen at svare, før der var gået otte uger. Så kom de nationale under kommando af oberstløjtnant A. F. Schmidt, og kort efter udbrød der en dysenteriepidemi mellem folkene. Da det ikke var ham muligt for gode ord og betaling at leje lokaler til isolering af de syge, henvendte han sig til kommissariatet,³⁴ der bad kommissionen om at stille sygestuer eller sygehus med senge til oberstløjtnantens rådighed, da han ikke kunne disponere over penge fra frifolkene. Man overlod det til kommissionen selv at bestemme, om den ville leje lokalerne, eller oberstløjtnanten skulle gøre det og opføre dem på kvarterlisterne.

Der kom intet svar. Da de nationale skulle hjemsendes, måtte de efterlade en del patienter, der var for svage til at blive ført med, og nu fire uger efter kommissariatets skrivelse kom svaret, at de havde fået skrivelserne, „men da dette er Os u-vedkommende som en sag, der er Krigs Hospitalet alleene angaaende, saa kunde vi icke i saa-maade forføye nogen Anstalt“.³⁵

Generalkommissariatet³⁶ tabte nu tålmodigheden og sendte sagen frem til kongen, idet det erklærede, at det ikke kunne være kommissionen ubekendt, at krigshospitalets stiftelse på Ladegården kun var for afdankede folk, men at sygestuer i henhold til kavallerireglementet af 1740 sorterede under kommissionen, og at mangelen på sygestuer også var farlig for civilbefolkningen. Da Schmidt ikke havde kunnet skaffe lokaler, bad det om en kgl. resolution, at magistraten og indkvarteringskommissionen skulle træde sammen og træffe en ordning med sygestuer ikke alene gældende nu for de nationale, men også i fremtiden for tilfælde af epidemier indenfor garnisonen. Indstillingen fik kgl. godkendelse den 6. november og blev meddelt staden gennem Danske Kancelli. Allerede den 13. udbad magistraten³⁷ sig oplysninger om, hvor mange syge de nationale havde efterladt sig, og hvor de var at finde, samt attester for sygdommens art.

Et par måneder efter meddelte magistraten,³⁸ at den og kommissionen fra påske flyttetid havde lejet et hus af snedkersvend Mathias Sørensen liggende i Lavendelstræde overfor Vartov Kirke og ud til Vestervold. Det havde 11 værelser og kunne rumme 30 til 40 personer. Kommissariatet bad derefter regimentscheferne³⁹ om en udtalelse. Deres svar findes ikke mere, men det synes, at de bl. a. har erklæret, at huset var for lille. I hvert fald henstillede kommissariatet, at der i stedet blev stillet et vist antal kvarterbilletter til rådighed for hvert kompagni til at leje sygestuer.

Herpå svarede staden,⁴⁰ at man havde tænkt at leje et hus til, hvis det første ikke var stort nok, og man ville derfor gerne vide, hvor mange patienter det omtrentlig drejede sig om, men de vovede ikke at pålægge borgerne større byrder til indretning af sygestuer og senge. Kommissariatet betragtede derefter sagen for afsluttet. I sin sidste skrivelse udtalte det, at da garnisonen ikke altid var lige stor, og man aldrig på forhånd kunne udtale sig om, hvor mange der blev angrebet af smitsomme sygdomme, og da kommissionen havde afvist tilbuddet om et vist antal portioner til kompagnierne, hvad man fandt var det mest fordelagtige for staden, havde kommissariatet intet yderligere at tilføje, men ville rekvirere så mange sygestuer, som var nødvendige i hvert enkelt tilfælde.

I 1743 trak det op til krig med Sverige, og der samledes et stort korps på fælledeerne uden om København. Til soldateske på flåden⁴¹ havde man udset et regiment på tretten kompagnier, der skulle udtages af de to bergenshusiske nationale regimenter, under kommando af oberst Segelcke. Magistraten fik meddelelse herom den 20. april med ordre til, at de skulle indkvarteres som de nationale i 1741. Segelcke ankom den 27. maj og blev budt velkommen af Numsen med den besked, at der var rekvireret kvarterbilletter og et aparte sygehus til bergenserne. Da officererne ikke var kendte i København, og derfor havde svært ved at leje kvarterer tilstrækkeligt hurtigt, skulle regimentet foreløbig indkvarteres hos borgerne i otte dage.

Det aparte sygehus voldte imidlertid til at begynde med lidt bryderi. Den 29. maj bad Segelcke⁴² om at få det stillet til rådighed, men fik det svar, at magistraten først måtte have lister over de syge med behørig attest, om sygdommen var blodgang eller anden deslige smitsom svagheit. Den har nu alligevel leveret lazarettet, for den 12. juni indberettede kommissariatet⁴³ til kongen, at capitain

des armes Jørgen Møllerup var spedalsk. Magistraten har vist ikke rigtig villet tro derpå, for først efter at stadsphysicus havde synet ham, blev han overført til lazarettet med sine sengeklæder. Kommissariatet indstillede, at han dimitteredes med sin uniform, hvilket ville koste den kgl. kasse 15 rdl. 17 sk. Sengeklæderne bestod af overdyne, underdyne, hovedpude og et par lagener, og var takserede til 13 rdl. 32 sk. Kommissariatet indrømmede, at det nok var for højt, men anbefalede, at man betalte denne sum, „effterdj de Folck som Klæderne tilhører haver maattet havt den Ulejlighed at saaledes et af Spedalskhed inficeret Menniske er indkommen i deris Værelser“. Det lykkedes at få en skipper til at tage ham med til Bergen for to rdl., og hans kaptajn måtte betale ham en måneds løn, så han selv kunne holde sig med kost. I pension skulle han af den Norske Quæsthuuscasse have 15 rdl. årlig, hvad der var normalt for en underofficer i Norge „kommen af godt Folck“.

Om efteråret kom der yderligere en bataillon danske nationale til fæstningen,⁴⁴ og da der i slutningen af september blev konstateret dysenteri såvel mellem de nationale som de hvervede, henstillede kommissariatet til magistraten snarest at træffe de fornødne foranstaltninger og befalede cheferne at henvende sig direkte til magistraten, så snart der var brug for sygestuer.

17. november 1741 afmarcherede Segelcke's regiment⁴⁵ til vinterkvarter på Lolland, Falster, Møen, Langeland og ved Korsør for 9. april 1744 at samles i København for at blive sejlet hjem til Bergen. Men de sidste af de syge, regimentet havde måttet efterlade i København, afgang først midt i februar til vinterkvartererne.

General Numsen og Generalkommissariatet havde vist egentlig fået deres ønsker opfyldt ved at få trumfet igennem, at staden skulle stille sygestuer til rådighed til isolering af smitsomme sygdomme. Men i begyndelsen af

året 1744 modtog kongen et længere forslag til indretning af sygehuse for alle syge soldater.⁴⁶

Projektet kendes kun i afskrift og forfatteren omtales kun som Autor. Han indledte med at sige, at hans lange tjeneste havde lært ham, at de syge soldater blev daarligt passede af mangel på sygehuse, hvad der kostede regimenterne mange folk. Han havde derfor med kongens allernådigste tilladelse udarbejdet sit forslag. Ingen kunne nemlig komme uden om, at regimenternes gode økonomi hovedsagelig hvilede på omsorgen for de syge. Det var derfor et spørgsmål, om den daværende omsorg var tilstrækkelig, selv om det var i kompagnichefernes interesse at sørge for de syge, om ikke af anden grund, så fordi de skulle erstatte de døde eller kasserede af deres egne lommer. Men selv om kaptajnen ikke sparede på omhu og omkostninger, så kunne han ikke få sine bedste hensigter gennemført, da hindringerne var for store.

Den syges opholdssted var normalt på et loft eller i en kælder, der kun virkede fremmede på hidsig feber, dysenteri og andre sygdomme.

Pasning og pleje skete ved, at kompagniet kommanderede sygepassere eller lejede koner, men da de ikke var under tilstrækkeligt tilsyn, viste erfaringen, at de ikke altid rettede sig efter regimentsfeltskærens bestemmelser, men ofte ved ligegyldighed eller ulydighed skadede patienterne.

Kosten måtte soldaterne købe hos marketenderne, og den bestod normalt af ærter og flæsk, en „sild eller fisk“ og en sjælden gang lidt oksekød. Men da de syge ikke kunne tåle denne kost, måtte kaptajnen hovedsagelig skaffe dem mad ved sin egen forsorg. Selv om han gjorde sit yderste for at hjælpe dem, var det ham dog ikke muligt, når han ikke havde egen husholdning, så han kunne hjælpe manden med en skefuld bouillon, men måtte

nøjes med at give ham lidt the eller varmt øl, der ikke giver kræfter.

Regimentsfeltskæren var trods al flid ikke i stand til at tage sig tilstrækkeligt af de syge. Han måtte løbe fra den ene ende af byen til den anden, bestige de besværligste stiger og lofter og kravle ned i kældere for at tilse sine patienter. Var de så endog indkvarteret meget afsides, kunne det ske, han ikke kunne nå hen til dem, og det var umuligt for ham at foreskrive den rette diæt eller medicin.

Han ønskede derfor for det første, at de syge kunne anbringes i et ordentligt værelse uden træk, blæst eller fugtighed, hvor man kunne skaffe dem en ordentlig svedekur, eller hvor medicinen kunne blive anvendt med større virkning.

Til pasning burde regimentet for en måned ad gangen afgive nogle gamle, villige folk, der ikke følte afsky ved at passe de syge. I overværelse af den inspektionshavende sekondløjtnant eller fændrik skulle regimentsfeltskæren hver morgen give dem besked om, hvad hver enkelt patient skulle have og på hvilket klokkeslet.

Husholdningen og kosten burde overdrages en god, gift underofficer, hvis kone skulle lave maden, der hver middag skulle kontrolleres af løjtnanten. Sammen med feltskæren skulle han daglig indsende rapport til majoren og en gang om måneden en oversigt over indtægter og udgifter, og der skulle derfor stilles en skriver til hans rådighed.

En feltskærsvend skulle opholde sig på sygehuset ved dag og nat for at kunne sørge for, at regimentsfeltskærens ordrer blev udført, og eventuelt gribe ind efter sin egen viden og kunnen.

Spørgsmålet var derefter, hvorfra midlerne skulle komme. Man kunne råde over patienternes løn, der for en

musketer i otte dage var 17 skilling lybsk, samt hans kvarterpenge på 4 skilling eller ialt 21 skilling lybsk. For grenaderer blev det 3 skilling mere o. s. v. Brødet skulle patienten selv beholde. Så snart en soldat blev sengelig-gende, skulle han føres til hospitalet, og da alle patienter blev ens forplejet, blev der et lille overskud fra de højere lønnede, og dette skulle bruges til lidt suppe, kalvekød eller lignende til rekonvalescenterne. Ved påpasselighed kunne der herved skaffes penge til vedligeholdelse af spisegrej o. l., idet kompagnicheferne sikkert gerne betalte den første anskaffelse, når man tænkte på fordelene for deres kompagnier.

Udgiften ved anskaffelse af senge og ovne ville neppe overstige nogle få hundrede rdl., og han håbede derfor, at kongen ville skænke denne lille sum. Til et regiments sygehus måtte der være 50 sengesteder til to mand, et lukaf til feltskærsvenden og værelse og køkken til tilsynsunderofficeren. Sengene skulle bestå af stråsåk, madrass, hovedpølle, to lagener og et hvidt, uldent tæppe til hver seng. De skulle udleveres fra regimentet og det snavsedede tøj vaskes en gang hver måned. Det kostbareste ville blive brændslet, der skulle kunne fås både sommer og vinter. Men han mente, det kunne tages af det, der konfiskeredes ved portene.

Endelig kom selve lokalerne. Det ville sikkert blive svært at finde tilstrækkelig store huse i garnisonerne. Han foreslog derfor, at der oprettedes en fond, der efterhånden kunne betale opførelsen af egnede huse, og at man indtil da nøjedes med at købe eller leje et par huse ved siden af hinanden og gennembryde skillevæggene.

Kongen gav Numsen forslaget med ordre til at lade kommissariatet udtale sig, og 29. maj kunne han forelægge dets overvejelser.⁴⁷ Det udtalte, at det selvfølgelig ville være en stor hjælp til bevarelsen af regimenternes styrke, at alle deres syge blev indlagt, og at der kun udleveredes

medicin der. Men kommissariatet var meget betænkelig ved de økonomiske følger, idet udgifterne slet ikke kunne afholdes af „Reglementet“, hærens budget. Tidligere havde man skaffet medicin af regimenternes medicinpenge og regimentsfeltskærens godtgørelse og ført fornødent tilsyn ved kompagniernes løjtnanter. Nu skulle der desuden bruges en gift underofficer som tilsynshavende og til tilberedningen af kosten, sygepassere, skriver, officer til inspektion og en indkvarteret feltskærsvend. Man var ikke klar over, om udgifterne til kosten skulle tages af lønning og kvarterpenge. Sengene ville koste meget mere end nogle få hundrede rdl. Endelig gjorde det opmærksom på, at man måtte kunne anbringe de syge skilt fra hverandre af hensyn til smittefaren. Efter referatet beholdt kongen det oprindelige projekt og kommissariatets udtalelse, som han derefter den 26. juni under referatet gav tilbage til Numsen med ordre til at lade udfærdige et overslag over udgifterne ved indretning og drift.⁴⁸

Ved udarbejdelsen af overslaget gik kommissariatet ud fra, at det skulle gælde alle 12 infanteriregimenter og samtlige garnisonsbyer, men man udelod artillerikorpsene, da de lå spredt i fæstningerne, og garnisonsregimentet, der de fleste steder var indkvarteret i barakker.

Efter erfaringerne fra garden ville et hus til 100 syge m. m. koste ca. 200 rdl. i leje om året, eller 2400 for alle 12 regimenter, men måske kunne de fås lidt billigere i provinsen.

Udstyr med bekvemmeligheder til de syge, senge, borde og bænke ville beløbe sig til ca. 150 rdl. pr. regiment. Til at lede indretningen af sygehusene ønskede man kommanderet den øverste ingeniørofficer eller anden kgl. embedsmand, en stabsofficer fra regimentet og feltskæren. Ved skifte af garnisonerende afdelinger måtte det være en forudsætning, at de indrykkende skulle bruge forgængernes sygehuse.

Af sengeklæder ønskede autor til en seng til to mand 1 stråsåk, 1 madras, 1 pude, 2 lagener og 1 tykt, hvidt uldtæppe. Ved lazaretterne i Pommern 1715 og ved Rhinstrømmen 1735 havde der ikke været madrasser, men kun en stråsåk (paillasse), hvilket ville forringe udgifterne, selv om det altid var anset for praktisk ved hospitalerne under hensyn til de forskellige sygdomme. Desuden måtte der holdes en beholdning af lagener i reserve på 25 til 30 par, så man havde nogle til ombytning. Udgifterne ville fordeles således: 1 stråsåk à 1 rdl., en madras fyldt med skåret uld og udkogte hår samt en hovedpude af kogte hår à 6 rdl. 16 sk., to lagener à 2 rdl. 16 sk. og et dækket af passende tykkelse og størrelse à 2 rdl. Dertil kom renholdelse og vedligeholdelse, hvortil regimenterne burde oprette særlige fonds, samt transport pr. vogn eller skib ved garnisonsskifte.

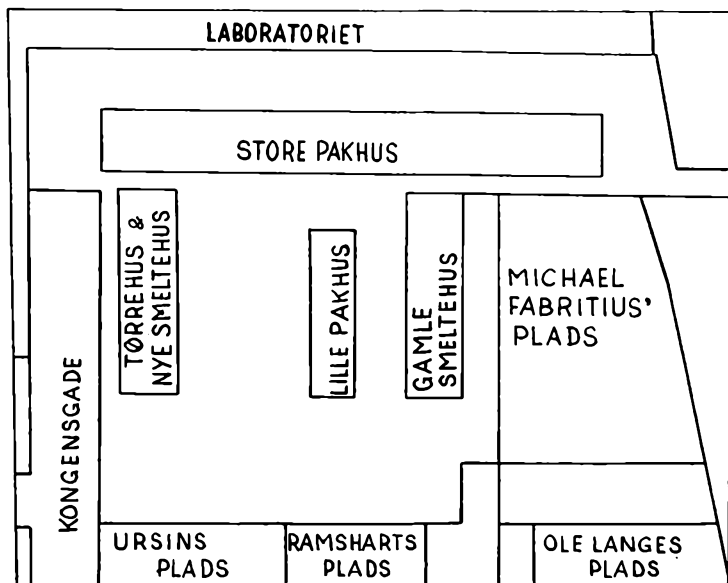
Kommissariatet tiltrådte, at pasningen påhvilede regimenterne, og at udgifterne til forplejningen skulle dækkes af patienternes løn. Fyring kunne ikke ske ved brændsel fra portene, da det blev brugt i vagterne. Men regnede man med 50 favne brænde til kogen og stegen hele året og opvarmning om vinteren, og man kunne få brændet for 3 rdl. 24 sk. pr. favn, ville det nok passe, idet der nogle år blev brugt noget mindre, andre noget mere.

Udgifterne ville herefter en gang for alle beløbe sig til 1800 rdl. til indretning m. m. og 7000 til sengeklæder eller ialt 8800 rdl., medens de årlige udgifter blev 2400 til husleje og 2100 til brændsel, eller ialt 4500 rdl.

Ved referatet havde Numsen ikke meget at tilføje, han var jo præces i kommissariatet, men han understregede, at der måtte være flere værelser i sygehuset, for at man kunne isolere de epidemiske patienter. Han udtalte også, at man ikke kunne bebyrde de forskellige byer med indretning af sygehuse.

Kongen beholdt projektet og betænkningen i seks uger, men den 9. september udstedtes der en kgl. resolution.⁴⁹ Kongen fandt kommissariatets betænkning ganske god, selv om det blev meget dyrt. Han ville derfor begynde med at leje et hus i København, men samtidig ville han

Plan af saltværket efter tegning i Krigsmin. kortsaml.

stille saltværket på Christianshavn til rådighed og afholde udgifterne ved indretningen af sin kasse, med mindre kommissariatet kunne skaffe en mere bekvem bygning. Kongen ville betale anskaffelsen af senge, borde og bænke, medens regimenterne skulle afholde udgifterne til vedligeholdelse.

Kommissariatet skulle anskaffe sengetøj og ordne forplejningen. Kongen mente, at en stråsæk var nok, men

til gengæld fandt han det nødvendigt, at der fandtes nogle enkeltsege. Når hospitalet på saltværket var færdigt, skulle afdelingerne naturligvis ikke føre sengetøjet med sig ved garnisonsskifte. Forplejningen skulle dækkes af patienternes løn og kvarterpenge. Når en soldat blev indlagt, skulle hospitalet have hans løn, var han gift, beholdt konen brødet, i modsat fald skulle det sælges til fordel for patienternes forplejning. Kureringen skulle som hidtil påhvile hvert regiments feltskær. For at skaffe sygehusene nogle ekstra indtægter kunne kongen tænke sig, at små forseelser blev straffet med bøder, at officerer, der kom for sent hjem fra orlov, i stedet for 3 til 4 måneders arrest betalte 3 til 5% af gagen, og giftede en fændrik sig, skulle han aflevere 1%, en løjtnant 2% o. s. v. Brændslet skulle købes på regning, men kongen ønskede, at der brugtes brænde til opvarmning af stuerne og tørv i køkkenerne.

Til slut bestemte kongen, at kommissariatet skulle lade udarbejde en plan for indretningen af saltværket og et budget for begyndelsesudgifterne.

Kommissariatet gav derefter oberstløjtnant Gedde ordre til sammen med en stabsofficer og regimentsfeltskæren ved hvert regiment i København at syne saltværket⁵⁰ og, hvis det var bekvemt, at udarbejde et forslag til indretning omfattende eventuel ombygning og udstyr med inventar såsom sengesteder, borde og bænke.

Gedde afleverede sit forslag til kommissariatet den 21. december 1744, og dette sendte det dagen efter til udtalelse hos general Scholten,⁵¹ og allerede den 26. kunne han aflevere sine bemærkninger.

Saltværket⁵² havde lige fra begyndelsen været et ret mislykket foretagende. Under dokarbejder på Christiansholm i flådens leje var man 1735 stødt på en vandåre med saltholdigt vand. En undersøgelse tydede på, at det

kunne betale sig at bearbejde det, og man indrettede derfor et saltsyderi, der kort efter flyttedes til en grund for enden af Strandgade ved siden af laboratoriet, og der ofredes store summer på dets indretning. Men købmændene ville ikke aftage saltet. Der stødte flere uheld til, og da bogholderen rømte med kassen, resolverede kongen 1741, at det skulle ophæves, når saltet var solgt. Men dette lykkedes først, da kommercekollegiet beordrede, at købstæder, grevskaber, baronier og proprietærer udenfor bondestanden skulle købe resten. 1744 var alt borte.

Det var et trist syn, der mødte de herrer, da de kom til saltværket.⁵³ Grunden var meget lavtliggende og fugtig, de fire store bygninger var af bindingsværk, hvis fyldinger for de to's vedkommende var af sten, for de to andres vedkommende kun af brædder. Tagene var på de tre tækket med tagsten, medens det fjerde kun var dækket med brædder. Alle husene var så høje, at det ville være nødvendigt at sænke tagene $2\frac{1}{2}$ alen, for at sygestuerne kunne opvarmes. Men det værste var, at alt træværket var så gennemtrængt af salt, at det enten var helt ubrugeligt, eller at store dele af det måtte hugges af, og resterne kun var anvendelige i ydermurene. Der var derfor intet andet at gøre end at rive bygningerne ned til grundstenene og forhøje fundamenterne mellem en halv og en hel alen med godt, tørt sand.

Ved indretningen af sygehuset gik Gedde ud fra, at hvert regiment til de 50 dobbeltsenge skulle bruge 13 kamre, der skulle være 10 alen lange og ca. 8 alen brede og rumme fire senge og en ovn. Desuden skulle der være et stort køkken med spisekammer og kamre til tilsynsunderofficer, feltskærsvend og sygepasser.

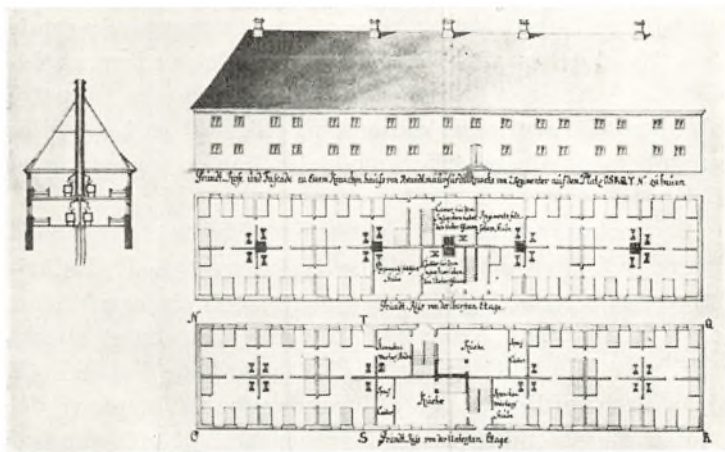
Han udarbejdede to forslag. I det første ville han benytte de stående bygningers fundamenter og materialer og opføre nye bindingsværksbygninger. Men disse kunne

kun dække syv batailloner, og man måtte derfor forlænge hver bygning og endda opføre en helt ny nærmest byen, og så fik han kun plads til 11 batailloner, men den 12., der lå i Citadellet, kunne nok skaffe sig lokaler derude i en af stokkene. De samlede udgifter ville til dette projekt blive 18,947 rdl. 40 sk.

Man måtte imidlertid befrygte, at der var en del salt tilbage i det gamle tømmer, og at det ville genere patienterne. Den ene bygning var også vel smal, så afstanden mellem sengene ikke blev stor nok, og endelig var bindingsværksbygningerne hverken tilstrækkelig holdbare eller lune.

Han havde derfor udarbejdet et andet forslag, der gik ud på at rive de tre af bygningerne ned og sælge deres materialer ved auktion, og de var derfor blevet vurderet til 3730 rdl. På det sted, hvor det store pakhus lå, ville han opføre en stor to-etagers bygning, der kunne rumme otte batailloner, og der hvor tørrehuset og det lille smeltehus lå, langs nuværende Wildersgade, ville han opføre en mindre bygning af samme slags til fire batailloner. På den måde fik han plads til alle 12 batailloner til lettelse for vedkommende regiments tilsynsofficer og feltskær. Udgifterne ville til dette forslag beløbe sig til 22,257 rdl. 14 sk., men derfra gik indtægten ved salget af de gamle materialer, hvorved stenbygningerne ville blive 420 rdl. 26 sk. billigere end bindingsværkshusene. I dette forslag var det tanken at lade det lille pakhus stå og benytte det til brændsel, der i det første forslag var tænkt stående under åben himmel. Man kunne også redde den lille portnerloge, der stod ved indgangen fra Strandgade, og bruge den til vaskehus. Loci privati havde han ikke angivet plads til i noget af forslagene, idet han først ville forhandle nærmere om deres anbringelse med regimentsfeltskærene.

I begge forslag regnedes med, at hver seng var 3 alen lang og 2 alen bred og kostede 1 rdl. 32 sk., at bordene var 2×1 alen og kostede 1 rdl., og bænkene 2 alen lange og kunne fås for 16 sk. Ved sengene skulle være en hylde til patienternes mad og medicin. Vinduerne skulle stryges

Af Geddes udkast til sygehuset i to etager, 21. dec. 1744
(Krigsmin. kortsaml.).

tre gange med rød oliemaling, og dørene ligeledes være røde med hvide forsiringer.

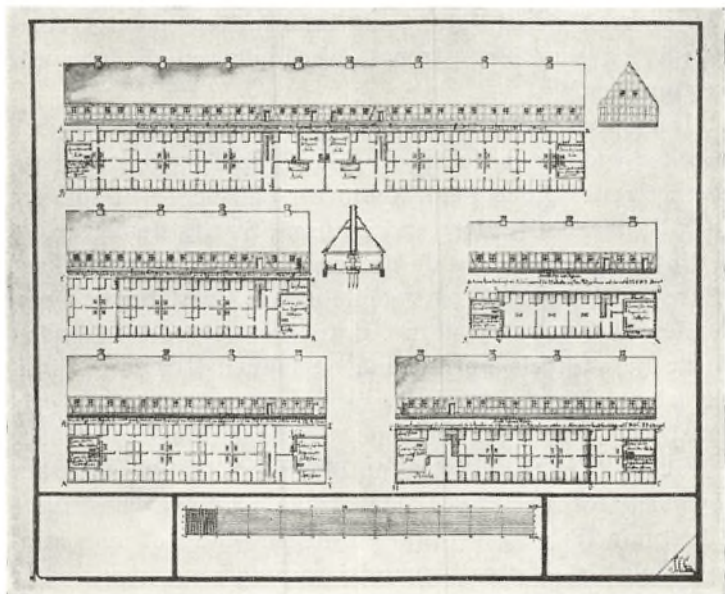
General Scholten anbefalede det andet forslag, fordi det var det solideste og sundeste for patienterne. Kommissariatet sluttede sig hertil, men det havde hørt, at kongen også havde andre tanker om anvendelsen af saltværkets grund, og det kunne vel tænkes, at der var andre huse i København eller på Christianshavn, der var til salg og lå bekvemmere. Den foreslåede beliggenhed lå jo noget afsides for regimenterne i København, og transporten over Christianshavns Bro, nuværende Knippelsbro, var ret alvorlig i dårligt vejr, noget, der også kom til at

spille en rolle i 1920-erne, da man foreslog at indrette Marinehospitalet til kirurgisk afdeling for Militærhospitalet. Kommissariatet bad endelig om bevillinger til anskaffelse af de fornødne rekvisitter til hospitalets komplette udstyr. Ved referatet understregede Numsen særligt, at hospitalet burde bygges af sten, og at man måske andet sted i byen kunne købe et bekvemmere beliggende hus. Hvad der er gået for sig ved referatet, ved man selvfølgelig ikke, men Numsen har i indstillingens venstre side kun skrevet: Mit dieser einricht. soll es bis weiter anstehen, og dagen efter meddelte han kommissariatet dette.⁵⁴

Bemærkningen om, at kongen havde andre tanker med grunden, sigter vel til, at den tyske menighed på Christianshavn længe havde arbejdet på at få sin egen kirke, og at dens præst, Josias Lorck, var blevet støttet stærkt heri af J. H. E. Bernstorff. 1749 skænkede Frederik V også den nordligste del af grunden hertil, medens det store pakhus endnu længe blev benyttet til oplagring af salt og af marokkansk uld til brug for Den kgl. Uldenmanufaktur på Guldhuset.⁵⁵

København fik altså intet almindeligt garnisonssygehus denne gang. Byen skulle ganske vist levere sygestuer til epidemiske patienter, men andre syge måtte stadig plejes på regimenternes mere private sygestuer. Ved oprettelsen af Frederiks Hospital skete der en lille forbedring, idet en sjette del af hospitalets patienter måtte leveres af landmilitæretaten. Men tallet slog ikke altid til, og allerede kort efter hospitalets indvielse bad overkrigssekretæren, der for resten selv sad i dets overdirektion, om at man ville tage mod flere, da eskadren var kommen hjem med mange syge, og der derved kunne reddes mange liv, og byen skånes for svære sygdomme.⁵⁶

I den følgende tid blev det skik hvert år at samle store dele af hæren til øvelser. Medens de stod på, blev fæstningerne besat med nationale styrker, der altid blev smittede af byernes epidemiske sygdomme, der kunne op-

Geddes udkast til syghuset i en etage, 21. dec. 1744
(Krigsmin. kortsaml.).

træde meget voldsomt med mæslinger, skarlagensfeber og den næsten kroniske dysenteri.

Fra 1758 til 1763 måtte vi først holde en stor sikringsstyrke ved grænsen i anledning af Den preussiske Syv-årskrig og derefter samle alt, hvad vi kunne, mod czar Peter III. Herunder blev København hovedsagelig holdt besat med danske og norske nationale, af hvilke særlig de sidste led slemt af sygdomme. Dette skyldtes dels, at landsoldaterne ikke var modstandsdygtige over for de

gængse københavnske sygdomme, dels deres urenlighed, som kvarterværterne klagede over, og som f. eks. gav sig udslag i, at de ofte ikke kunne kæmmes, når de kom på lazareetterne, men måtte have håret raget af, dels at de nationale officerer ikke førte det skrappe tilsyn med deres folk, som infanteriregimentet foreskrev, og som blev strengt overholdt ved de hvervede regimenter.⁵⁷

Der oprettedes derfor et fast lazaret hos Hans Høyer i Gothersgade, men da det til tider ikke slog til, måtte rodemestrenes oldermand, købmand Lausøe, så at sige fra dag til dag skaffe flere andre huse.⁵⁸ Særlig slemt var det i vinteren 1762—63,⁵⁹ da der døde en regimentsfeltskær, flere feltskærsvende og sygeplejersker, samt Høyer og en anden af sygehusværterne. Borgerne vægrede sig ved at huse de stakkels nordmænd, og man måtte derfor indkvartere dem ved hjælp af rodemestrene⁶⁰ og søge sygehusplads uden for voldene. General Plessen stillede straks lokaler til rådighed på Blaagaard til 130 patienter, og uden for Vesterport lejede man plads til 69 senge.⁶¹ Men man fik alligevel ikke så megen plads, at man kunne undgå at lægge to mand i samme seng, men måtte nøjes med at fordele dem efter sygdommens art.

Til leder af sygehusvæsenet antog kommissariatet generaldirektøren for kirurgien, professor Hennings. Han havde tidligere været regimentsfeltskær og for nylig leder af et af de to store hospitaler i Holsten. Efter samråd med ham bestemtes,⁶² at når en seng blev ledig ved udskrivning eller død, skulle den udskiftes og enten desinficeres eller brændes, der skulle derfor altid holdes et antal senge, lagener og tæpper i reserve, og de, der var i brug, skulle ombyttes ofte. Til hver 10 syge skulle der holdes en sygeplejerske og på hvert hospital dygtige kogersker.

Når de syge på hospitalerne endnu til 1911 lå regimentsvis og ikke efter deres sygdom, skyldtes det, at sundhedsplejens økonomiske side tidligere helt hvilede på regimentsfeltskæren.⁶³ Han befandt sig netop i 1740-erne i et overgangsstadium fra som fra ældgammel tid at være barber med kendskab til sårbehandling til en videnskabelig veluddannet kirurg, idet bestemmelserne for det nyoprettede kirurgiske akademi havde fastsat, at han skulle være vel uddannet i kirurgi, anatomi og medicin, så vidt muligt have været reservekirurg ved General Anatomi Kollegiet og i hvert fald være indstillet af generaldirektøren for kirurgien.

Ligesom en kaptajn hvert år fik en vis sum til dækning af udgifterne ved hvervning eller tab ved rømning med våben og udrustning, en sum, der nogle år gav tab, men vel nok overskud de fleste, rådede regimentsfeltskæren over de 60 rdl., regimentet hvert år fik som medikament- og justitspenge. Af denne sum skulle han dels sørge for dygtige svende, medikamenter, instrumenter og bandager, således at behandlingen af folkene var gratis, idet de dog selv skulle betale udgifterne ved deres helbredelse for selvforskyldte skader og veneriske sygdomme, dels betale skarpretteren hans godtgørelse for eksekutioner, der strakte sig lige fra at slå en desertørs navn op på galgen og til de uhyggeligste henrettelser. Denne sidste udgift var omkring 1763 normalt ordnet ved, at skarpretteren kvartalsvis fik fire rdl. Slog medicinpengene ikke til, måtte feltskæren dække underskuddet af sin gage, der beløb sig til 182 rdl. 48 sk. årlig.

Men vi var som sagt i en overgangstid, og foruden at være en dygtig kirurg og læge var han stadig barber og skulle to til tre gange om ugen sørge for, at regimentets mandskab var vel barberet. Herfor fik han de såkaldte bækkenpenge, hvis størrelse afhang af antallet af sol-

dater, idet de regnedes for en del af folkenes løn. I 1763 var det blevet almindeligt, at han fik en rdl. om måneden for hvert kompagni, han lod rage.

Regimentsfeltskæren og auditøren fik i denne periode rang med løjtnanter, men han behøvede kun at møde i den røde uniform, når regimentet eller bataillonnen var samlet, til daglig måtte han klæde sig, som han ville.

KILDEHENVISNINGER

- 1) O. von Munthe af Morgenstjerne: Feltmarskal Michael Numsen og hans Tid. Kbh. 1938.
- 2) Krigskancelliet: Diverse Sager II, læg 40.
- 3) Overkrissekretairens indkomne Breve (OI) 13/7 1740.
- 4) Overkrissekretairens udfærdigede Haandbreve (OU) 17/6 1744.
- 5) Kjøbenhavns Huse og Indvaanere efter Branden 1728. Kbh. 1906.
- 6) Rubin: Kjøbenhavns Befolkningsstatistik i Historisk Tidsskrift 1881/82.
- 7) Kgl. Forordning 21/12 1728 og Placat 19/1 1731.
- 8) O. Nielsen: Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse, V, s. 105 ff.
- 9) Danske Kancelli: C 29.
- 10) Sjællandske Tegnelser (ST) 4/2, 6/10 1690.
- 11) General Commissariatets tyske Contors Correspondance Protocol. (GC)
- 12) Indquarterings Commissionens Protocol indtil 1760. (IC) 148 ff. Stadsarkivet.
- 13) Magistratens Copibog (MC) 18/9 1741.
- 14) OU 25/8 1740 med bilag.
- 15) OU 27/9 1741.
- 16) Ordonnance wegen der geworbenen Infanterie vom 30. April 1731.
- 17) Krigskanc.: Kongens Håndbog 1740.
- 18) OU 4/10 1740.
- 19) OU 18/11 1740 med bilag.
- 20) MC 1741-A nr. 27 og 60.

- 21) Krigskancelliets kgl. resolutioner (KR) 25/8 1710, 17/12 1725, 15/7 1726.
- 22) KR 27/12 1728, 8/5 1733, 2/4, 5/11 1734.
- 23) OU 8/9 1741.
- 24) MC-B nr. 69.
- 25) OU 27/9 1741.
- 26) MC 1741-B nr. 85.
- 27) OU 9/12 1741.
- 28) IC 164 f.
- 29) ST 6/10, 29/11 1690.
- 30) KR 19/2 1742.
- 31) ST 23/2, 30/3 1742.
- 32) KR 8/7 1741.
- 33) GC 11/7, 8/8, 19/9, 28/9 1741.
- 34) GC 22/9 1741.
- 35) IC 21/10 1741.
- 36) GC 1/11 1741, OU 6/11 1741, ST 10/11 1741.
- 37) MC 1741-B 13/11 1741.
- 38) MC 1742-A 22/1 1742.
- 39) GC 27/1, 27/2 1742.
- 40) MC 1742-A 8/3 1742, GC 16/3 1742.
- 41) GC 20/4, 6/6, 7/6 1743, OU 27/5 1743.
- 42) MC 1743-A 29/5 1743.
- 43) GC 12/6 1743, Refererede Sager (RS) 14/6 1743 § 2, KR 28/6 1743.
- 44) GC 9/7, 25/9 1743.
- 45) GC 14/10 1743, 15/2, 20/3 1744.
- 46) KR 18/9 1744.
- 47) OU 4/4 1744, RS 29/5 1744 MR 1.
- 48) OU 27/6 1744, RS 31/7 1744 MR 8.
- 49) KR 9/9 1744.
- 50) GC 26/9 1744 til Gedde, kommandanten og direktørerne for saltværket.
- 51) GC 22/12 1744.
- 52) Bruun: Kjøbenhavn, II, s. 730 f.
- 53) RS 11/1 1745 MR 2. Planerne i krigsministeriets kortsamling, mappe 1 i rigsarkivet.
- 54) OU 12/1 1745.
- 55) Bruun: Kjøbenhavn, III, s. 83.
- 56) Fundats for Frederiks Hospital af 6/8 1756, § 3, 2. stk., 7. l.f.n. og OU 2493/1757.

57) MC 1762-B nr. 266.

58) F. eks. GC 11/10, 6/11, 12/11, 15/11 1760. Krigskancelliet:
Kom. om misbrug ved de norske regimenter 1762—63.

59) MC 8/12 1762.

60) GC 17/8, 21/9 1762.

61) MC 26/1, 27/1, 29/1, 7/2, 17/2 1763.

62) GC 10/1, 25/1 1763.

63) Kongens Håndbog 1740 og Infanteri Reglement III, s. 51 ff.,
121, 127 f.

HVOR BOEDE KØBENHAVNS SVÆRDFEGERE?

Af H. D. SCHEPELERN

Københavns sværdfegere blev udskilt fra smedelaug¹ ved oprettelsen af et særskilt sværdfegerlaug,¹ hvis skrå er dateret 31. marts 1656. Laugsmedlemmerne havde som hovedopgave at fremstille og reparere fæster til — oftest importerede — blankvåbenklinger; bevarede sværdfegerregninger, især i partikulærkassens regnskaber fra det 18. århundrede, viser, at slibning af klingerne, reparation af fæsterne og forfærdigelse af nye skeder udgjorde den overvejende del af deres daglige virksomhed. Med berøringspunkter til sølv-, guld- og messingarbejdernes ciselørkunst (fæsterne), til possementmagerens arbejdsområde (grebets bevikling), til sadelmagerarbejde i læder og spån (skederne) og til knivsmedehåndværk (klingernes slibning og vedligeholdelse) har sværdfegerens virkefelt placeret dem blandt de finere specialhåndværkere, hvis kundekreds, når det ikke drejede sig om masseleverancer til militært brug, væsentligt har tilhørt de højere stænder og disses tjenerskab samt den del af borgerskabet, som havde råd til nogen luksus.

Sværdfegerlauget blev ifølge sagens natur aldrig særlig talstærkt. Højdepunktet synes nået med 22 laugs-

interessenter i 1710. Da alle laugspapirer er tabte, kan nøjere viden om laugets historie kun hentes fra officielle kilder og bliver fyldigst for det 18. århundredes vedkommende, da der for dette århundrede med nogle års mellemrum findes officielle generaltabeller over antallet af interessenter i de forskellige laug.² En gennemgang af de bevarede mandtal for år, der rammer, eller ligger nærmest muligt ved, de år, for hvilke generaltabeller foreligger, bringer et antal sværdfegetnavne for dagen, og generaltabellernes talangivelser muliggør en vis kontrol med de på grundlag af mandtallene rekonstruerede fortegnelser over laugsmestre de pågældende år. Det lykkes ikke altid at opnå fuld overensstemmelse, men sammen med det stof, som kan hentes fra andre trykte og utrykte kilder, er dog så mange sværdfegetnavne kommet for dagens lys, at det må siges at være muligt, når det drejer sig om tiden efter år 1700, at følge i hvert fald et mindre håndværkerlaugs historie, selv om laugsprotokollerne er gået tabt.

Netop sværdfegetlaugets lidenhed kan imidlertid være en fordel ved undersøgelser af enkeltspørgsmål om de gamle københavnske håndværkeres leveforhold. Materialet er til enhver tid overskueligt: De 22 sværdfegete, som angives at have levet i København i 1710, var allerede i 1712 — efter det mellemliggende pestår 1711 — reduceret til 14 og svingede mellem 14 og 15 indtil henimod 1730, da der — efter branden 1728 — kan konstateres en varig nedgang til 10—12 stykker. Fra ca. 1770 til ca. 1800 var der 6—8 sværdfegete i København, men i løbet af 19. århundredes første fjerdedel uddøde professionen næsten helt. Herremoden krævede ikke længere, at en gentleman skulle bære kårde til daglig, og militærets behov for blankvåben dækkedes efterhånden helt af fabrikmæssigt fremstillede produkter; indtil ca. 1770 hav-

de Københavns Sværdfegeerlaug modtaget samlede bestillinger på leverancer til hæren. Gennem tøjhusregnskaberne kan det konstateres, at bestillingerne fordeltes af oldermanden til laugsmedlemmerne. Da dette ophørte, var professionen faktisk dødsdømt, og det må skyldes den særlige kunstindustrielle udvikling, at den fik en slags renæssance efter 1830 med to fra Prag indvandrede sværdfegere, *Mathias Jurzick* og *Johan Herazcek*, som begge var uddannet i G. F. Hetsch's ornamentklasser på Kunstakademiet i København. Herazceks sværdfegefirma ophørte først endeligt i 1898, efter at J. S. Herazcek junior var død i 1881.

Detailundersøgelser af laugets status på givne tidspunkter omfatter, som det vil ses, kun godt en halv snes personer ad gangen, og det er netop derfor overkommeligt inden for dette materiale at stille sig opgaver, som ville være langt mere uoverskuelige, dersom det drejede sig om et af de store laug. Det gælder f. eks. spørgsmål som det, der er genstand for nærværende lille undersøgelse: Kan der inden for de enkelte håndværkerlaug påvises nogen lovmæssighed med hensyn til valg af bopæl? Som det vil fremgå, kan dette spørgsmål for sværdfegeernes vedkommende besvares bekræftende. En foretagen undersøgelse af samtlige kendte sværdfegeeres bopæl³ fra 17. århundredes slutning til henimod år 1800 viser en overvejende tendens blandt dem til at slå sig ned i visse gader i Øster og Købmager Kvarterer. Konstateringen heraf må frembyde noget mere end speciel interesse, idet denne kendsgerning i hvert fald kan give et fingerpeg ved tilsvarende undersøgelser vedrørende andre laug.

Først skal der meddeles en opgørelse over, hvor mange ejendomme i de enkelte kvarterer og gader der har været beboet af sværdfegere inden for perioden ca. 1660—1820:

Øster Kvarter

Lille Kongensgade	1
Østergade	9
Store Færgestræde	2
Store Kirkestræde	4
Nikolaj Kirkegård	5
Kongens Nytorv	1
Lille Færgestræde	1
Laksegade	3
Hummergade	3
Størrestræde	1

Ialt 30 ejendomme

Købmager Kvarter

Købmagergade	2
Østergade	4
Silkegade	1
Ny Adelgade	1
Pilestræde	8
Møntergade	2
Gothersgade	1
Store Regnegade	1
Kristen Bernikowstræde	2
Grønnegade	3
Antonistræde	3

Ialt 28 ejendomme

Strand Kvarter

Ved Stranden	1
Højbrostræde	1
Slotsholmen	1
Hyskenstræde	1
ikke angivet	1

Ialt 5 ejendomme

Snarens Kvarter

Vimmelskiftet	1
ikke angivet	1
Ialt	2 ejendomme

Vester Kvarter

Hestemøllestræde	1
Ialt	1 ejendom

Nørre Kvarter

Sankt Pedersstræde	1
Larslejstræde	1
Nørrevold	1
Vestervold	1
Hestemøllestræde	1
Ialt	5 ejendomme

Klædebo Kvarter

Skindergade	3
Store Kannikestræde	2
ikke angivet	1
Ialt	6 ejendomme

Frimands Kvarter

Vimmelskiftet	2
Købmagergade	3
Ialt	5 ejendomme

Rosenborg Kvarter

Købmagergade	2
Springgaden	1
Rosenborggade	1
Møntergade	1
Ialt	5 ejendomme

St. Annæ Øster og Vester Kvarter

Toldbodgade	1
Norges- el. Bredegade	1
Kongens Nytorv	1
Store Kongensgade	1
Kronprinsessegade	1
Klerkegade	1
Rigensgade	1
ikke angivet	1

Ialt 8 ejendomme

Ovenstående må nærmest betegnes som en grovoptælling, idet der er medtaget alle ejendomme, hvor det kan konstateres, at der kortere eller længere tid har boet en sværdfejer, og ligeledes sådanne, som har været ejet af sværdfejer. Der er ikke taget hensyn til, hvilke kortere eller længere tidsperioder de enkelte ejer- eller beboelsesforhold strækker sig over, ejheller til sådanne særtilfælde, som at en sværdfejer kan have ejet en eller flere ejendomme i hovedstaden og samtidig drevet sit værksted i en anden ejendom et andet sted i byen — der kendes sådanne forhold. Men uanset alle sådanne muligheder er det en iøjnefaldende kendsgerning, at den langt overvejende del af de optalte lokale tilknytningsforhold (58 af 95) er placeret inden for Øster og Købmager Kvartener. Tilmed ligger ikke så få af de øvrige (3 i Strand Kvarter, 3 i Vimmelskafte og 5 i Købmagergade, de sidste fordelt med 3 i Frimands og 2 i Rosenborg Kvarter, samt 1 i Springgaden i Rosenborg Kvarter) lige op ad de to dominerende kvarterer og inden for samme begrænsede hovedstadsområde.

Denne koncentration viser sig ikke at være så forfærdelig gammel. De nævnte kvarterer har antagelig først fået mere bymæssig bebyggelse i løbet af det 15. århun-

drede,⁴ og betydelige strækninger har længe ligget hen som ret store, tildels sparsomt bebyggede, parceller. Byens fåtallige sværdfe gere har utvivlsomt i ældre tid, i lighed med andre håndværkere, væsentlig holdt sig til de gamle håndværker gader i byens gamle del mod nordvest, hvor jordebogen 1377 nævner „Smediegaden“,⁵ svarende til den østlige del af nuværende Vestergade, nærmest Gammel torv. I St. Clementsstræde, senere Vombadstuestræde, en med branden 1728 forsvunden gade syd for og parallel med Vestergade, finder vi i 1528 et hus udlejet til *Jep Sværdfe ger*.⁶

Endnu i 1659 bor de seks sværdfe gere, som går til volds, i kvartererne vest for Købmagergade:⁷ *Peder Hansen* i Hyskenstræde (Strand- eller Snarens Kvarter), *Marcus Kopper* i Løvstræde (Frimands Kvarter), *Johan Petersen* i Helliggeiststræde (Frimands Kvarter), *Rasmus Sværdfe ger* i Studiestræde (Nørre Kvarter), *Johan Wil lumsen* på Købmagergade og *Ludvig Sværdfe ger* i Højbrostræde (Strand Kvarter). Der er således på dette tidspunkt endnu ingen påviselig tendens blandt sværdfe gerne til at opsøge særlige kvarterer og gader, og når vi allerede tidligere kan træffe enkelte af dem i Øster eller Købmager Kvarterer, må det derfor opfattes som et almindeligt resultat af den igangværende udstykning og bebyggelse af disse kvarterer: Sværdfe ger *Jens Nielsen* ejer således 1645—53 ejendommen Øster Kv. nr. 20 + 55 på hjørnet af Østergade og Halmstræde,⁸ og 1645 bor *Jørgen Sværdfe ger* i Kristen Bernikowstræde (Købmager Kv.).⁹

Det er i årtierne efter belejringen 1658—59, at sværdfe gerne for alvor begynder at rykke østpå i byen. 1668—81 ejer sværdfe ger *Jens Henriksen*¹⁰ et hus i Lille Færgestræde, Øster Kv. nr. 191, og fra 1680 til sin død 1721 ejer han Øster Kv. nr. 32 i Store Færgestræde, hvor hans

enke fortsætter værkstedet og bor endnu efter branden 1728, da hun har sønnen, sværdfejer *Bendix Joensen* (utvivlsomt fejlskrift for Bendix Jensen) med familie i huset.¹¹ Kun to huse derfra, Øster Kv. nr. 34 i Store Færgestræde, slog sværdfejer *Oluf Aagesen Mørk* sig ned i 1687, da han købte huset; hans enke sælger det 1717 til sværdfejer *Nicolai Wulf*, og der drives sværdfejevirk-somhed i denne ejendom uafbrudt til 1764, da sværdfejer *Mikkel Henrik Wendt* har sit værksted her. Også i ga-derne omkring Nikolaj Kirkegård tog nu flere sværdfe-ger bolig: *Søren Tøgersen* køber 1690 huset Øster Kv. nr. 42 i Store Kirkestræde, og efter ham driver *Oluf Pe-dersen* sværdfejevirk-somhed her til sin død 1719. Lige-ledes i 1690 køber sværdfejer *Jens Christensen Fog* hu-set Øster Kv. nr. 29 på hjørnet af Østergade og St. Niko-lajstræde. Det ejes 1694 af buntmager Bastian Ligger, men sværdfejer *Peter Johansen* bor til leje. Han er vist-nok identisk med den sværdfejer *Peder Jensen*, som 1701 ejer huset Frimands Kv. nr. 111 på Købmagergade og dør af pest 1711. Øster Kv. nr. 29 købes imidlertid igen i 1715 af en sværdfejer, *Caspar Lorentz Rønnow*, som bor her til sin død 1753. Huset nr. 38 i Øster Kv. (Store Kirkestræde) var 1664 blevet erhvervet af en vis *Johan Willumsen*, måske den sværdfejer af samme navn, som i 1659 boede på Købmagergade. Hans enke ejer huset til 1702, og 1701—08 bor sværdfejer *Oluf Pedersen* tilleje her. Han flytter i 1713 om hjørnet til huset Øster Kv. nr. 42 ved Nikolaj Plads, men 1725—28 driver *Jacob Kopper* sværdfejevirk-somhed i nr. 38 samtidig med, at han er ejer af huset Købmager Kv. nr. 29 på Købmager-gade.

På begge sider af Østergade har en række ejendomme i kortere og længere tid været ejet eller beboet af sværdfe-ger. Øster Kv. nr. 4 på sydsiden af Østergade, tre ejen-

domme fra Kongens Nytorv, ejes fra 1710 til 1778 af sværdfejerne *Henrik Schritzmeyer*, fader og søn. Øster Kv. nr. 16, mellem Integade og Halmstræde på samme side af Østergade, ejes 1717—27 af sværdfege *Anders Lihme* og beboes 1738—40 af en sværdfege af samme navn, måske hans søn. Øster Kv. nr. 11 på Østergade, noget østligere end det førnævnte, på den anden side af Integade, erhvervedes 1717 af sværdfege *Jørgen Mathiesen Neuhaus*, efter hvis død 1739 det vistnok overtoges af *Poul Nielsen Truge*, som bor her endnu 1757/58; 1761 købes det af hofsværdfege *Niels Christian Plockross*, efter hvis død 1772 det overtages af sønnen, sværdfege *Frederik Plockross*. Dennes enke ægter 1792 sværdfege *Nicolay Frederik Meyer*, der først sælger huset i 1812. Her har altså været drevet sværdfegevirkosomhed i næsten 100 år i træk. Flere andre huse på denne side af Østergade har i kortere eller længere tid huset sværdfege, ligesom der til stadighed boede flere sådanne i Øster Kvarters smågader, især Hummergade og Laksegade.

På nordsiden af Østergade, i Købmager Kvarter, var grundene endnu i 1689 temmelig store. Hjørnet af Pilestræde, Købmager Kv. nr. 38, ejedes ca. 1683 og endnu i 1694 af sværdfege *Christen Christensen*; i 1701 har huset skiftet ejer, men en sværdfegerenke logerer her. Ved siden af i nr. 39 bor 1723 sværdfege *Johan Christian Weidenhaupt*, billedhuggeren *Andreas Weidenhaupts* fader. Hofsværdfege *Johannes Christian Plockross* (død 1738) ejede en gård på Købmagergade (Frimands Kv. nr. 103), som brændte 1728 og derefter solgtes; han købte derefter den store ejendom Købmager Kv. nr. 51 med facade mod Østergade og langsides ind ad Peder Madsens Gang. Efter hans enkes død 1748 overtoges den af sønnen, brygger *Bernt Anthon Plockross*, der her fortsatte

den bryggervirksomhed, hans fader havde drevet ved siden af sværdfegerhåndværket. Den ældste søn af første ægteskab, hofsværdfeger *Niels Christian Plockross*, fortsatte faderens sværdfegerværksted i ejendommen indtil 1761, da han som tidligere nævnt flyttede over på den anden side af Østergade, hvor han erhvervede den mindre ejendom, Øster Kv. nr. 11.

Gaderne Pilestræde, Kristen Bernikowstræde, Grønne-gade, Møntergade og Antonistræde var også søgt af sværdfegere. Især gælder det Pilestræde. I det andet hus på venstre hånd fra Østergade, Købmager Kv. nr. 75, logerede 1701 sværdfeger *Peder Luftmand*. Lige overfor, Købmager Kv. nr. 77, logerede efter branden 1728 den tidligere omtalte *Johan Christian Weidenhaupt*, der vistnok har haft værksted her til sin død 1742, da enkens anden mand, sværdfeger *Johan Christian Herrig*, bliver ejer deraf. Fra 1764 drives værkstedet her af dennes stiftsøn, sværdfeger *Johan Christian Weidenhaupt* den yngre, der bliver hofsværdfeger i 1772. Hans yngre broder, sværdfeger *Peter Weidenhaupt*, overtog, ligeledes i 1764, stiftfaderens anden ejendom, det lige overfor liggende hus i Pilestræde, Købmager Kv. nr. 74 (nyt nr. 75), som han beholdt til 1780, da han overtog Øster Kv. nr. 12 (nyt nr. 15) på Østergade. Længst fortsattes dog traditionen i Pilestræde i den ejendom, som beboedes af den ældre *Johan Christian Weidenhaupt* efter branden 1728, Købmager Kv. gl. nr. 77, nyt nr. 78, fra 1806 nr. 103. Det ejedes af sønnen, hofsværdfeger *Johan Christian Weidenhaupt* til hans død 1796, derefter af enken og sønnen, *Nicolai Christian Weidenhaupt*; denne havde vundet Kunstakademiets lille sølvmedaille i 1781 og løste 1803 borgerskab som sværdfeger. Han døde 1809, men da sværdfegerhåndværket en snes år senere fik en renæssance, lejede den nyetablerede sværdfeger *Johann*

Herazcek sig ind i den gamle ejendom i Pilestræde, som han blev ejer af i 1842. Efter ham fortsattes sværdfegervirksomheden her af hans søn, hofsværdfeger *Johan Seier Herazcek*, hvis enke først solgte huset i 1888. Her er altså tale om 160 års — dog næppe helt uafbrudt — sværdfegervirksomhed i et og samme hus.

Hvorledes de enkelte sværdfegere i hovedstadens andre dele gennem tiderne var fordelt, kan ses af følgende fire oversigter over sværdfegernes opholdssteder i årene 1727, 1733, 1764 og 1794.

1727.

Antal laugsinteressenter: 15.

1. Johannes Christian Plockross (borgerskab som sværdfeger 26. 3. 1703, tillige som brygger 21. 11. 1729. Hofsværdfeger 1729). Ejer *Frimands Kv. nr. 103 på Købmagergade*.
2. Henrik Schritzmeyer (borgerskab 23. 4. 1704). Ejer *Øster Kv. nr. 4 på Østergade*.
3. Jørgen Mathiesen Neuhaus (borgerskab 26. 8. 1709). Ejer *Øster Kv. nr. 11 på Østergade*.
4. Caspar Lorentz Rønnow (borgerskab 21. 3. 1712). Ejer *Øster Kv. nr. 29 på Østergade*.
5. Morten Olsen Kloft (borgerskab 27. 7. 1712). Ejede 1717 *Klædebo Kv. nr. 40 i Store Kannikestræde* og logerede efter branden 1728 som afbrændt i *Købmager Kv. nr. 217 i Peder Madsens Gang*.
6. Jacob Kopper (borgerskab 19. 6. 1715). Ejer *Købmager Kv. nr. 29 på Købmagergade* (brændte ikke i 1728), logerer *Øster Kv. nr. 38 i Store Kirkestræde*.
7. Anders Lihme (borgerskab 21. 10. 1715). Ejer *Øster Kv. nr. 16A på Østergade*.

8. Tobias Pitschman (borgerskab som sværdfejer 21. 7. 1717, omtales 1723 som aftakket soldat, 1725—31 som pudderkræmmer). Logerer *Strand Kv. nr. 33 i Læderstræde*.
9. Nicolai Wulf (borgerskab 19. 10. 1718). Logerer *Øster Kv. nr. 40 i Store Kirkestræde*.
10. Johan Christian Weidenhaupt (borgerskab 21. 4. 1721). Logerede 1723 i *Købmager Kv. nr. 39 på Østergade*, efter branden 1728 i *Købmager Kv. nr. 77 i Pilestræde*.
11. Caspar Hansen Schøller (borgerskab 5. 4. 1723). Ejer *Snarens Kv. nr. 166 på Vimmelskiftet*.
12. Bendix Jensen (Dreyer) (borgerskab 21. 2. 1724). Logerer *Købmager Kv. nr. 207 i Grønnegade*.
13. Ephraim Baumann (borgerskab ikke fundet) ejer *Øster Kv. nr. 34 i Store Færgestræde*.
14. Poul Nielsen Truge (borgerskab 21. 4. 1727) boede før branden 1728 i *Rosengården, Klædebo Kv. og ejede tillige ejendommene Rosenborg Kv. nr. 243 i Rosenborggade og Købmager Kv. nr. 116 i Møntergade*. Efter branden logerer han *Øster Kv. nr. 333 i Størrestræde*.
15. Formentlig en af de sværdfejerrenker, som nævnes efter branden 1728: Gotfred (Kirschler) sværdfejers enke Maria, der logerer *Øster Kv. nr. 280 i Laksegade*, Inger salig Peder Olsens, en sværdfejerrenke, der har været gift med sværdfejer Tue Poulsen Munk og derefter med brændevinsbrænder Peder Olsen,¹² hun logerer *Øster Kv. nr. 43 på Nikolaj Kirkegård*. Eller „en gammel sværdfejer enke“, som logerer på Kongens Nytorv og ernærer sig af sin salig mands profession.

1733

Antal laugsinteressenter: 10.

1. Johannes Christian Plockross (= 1727 nr. 1) har 1728 solgt gården på Købmagergade og har formentlig kort efter købt *Øster Kv. nr. 51 på Østergade*.
2. Henrik Schritzmeyer (= 1727 nr. 2) bopæl uforandret.
3. Jørgen Mathiesen Neuhaus (= 1727 nr. 3) bopæl uforandret.
4. Caspar Lorentz Rønnow (= 1727 nr. 4) bopæl uforandret.
5. Nicolai Wulf (= 1727 nr. 9). Ejer *Øster Kv. nr. 50 ud mod Nikolaj Kirkegård*.
6. Johan Christian Weidenhaupt (= 1727 nr. 10) *Købmager Kv. nr. 77 i Pilestræde*.
7. Ephraim Baumann (= 1727 nr. 13) bopæl uforandret.
8. Poul Nielsen Truge (= 1727 nr. 14) logerer *Øster Kv. nr. 292 i Hummergade* på hjørnet af Admiralgade.
9. Anders Lihme (formentlig søn af 1727 nr. 7) boede før branden 1728 på Købmagergade, logerede 1728 *Øster Kv. nr. 68 i (Lille) Kongensgade*. Bopæl ikke fundet i 1733.
10. Søren Christensen Winge (borgerskab 1. 10. 1732) logerer *Købmager Kv. nr. 23 i Købmagergade* på hjørnet af Silkegade.

1764

Antal laugsinteressenter: 12.

1. Poul Nielsen Truge (= 1727 nr. 14) har 1761 solgt sin gård *Øster Kv. gl. nr. 11, nyt nr. 14 på Østergade* til hofsværdfege Niels Christian Plockross og

har købt ejendommen *Øster Kv. gl. nr. 185, nyt nr. 217 ved Nikolaj Kirkegård*. Han betaler ikke næringsskat.

2. Niels Christian Plockross (borgerskab 30. 6. 1742), hofsværdfejer 1742, søn af 1727 nr. 1. Ejer *Øster Kv. gl. nr. 11, nyt nr. 14 på Østergade*.
3. Henrik Schritzmeyer den yngre (borgerskab 30. 7. 1738), søn af 1727 nr. 2. Ejer *Øster Kv. gl. nr. 4, nyt nr. 7 på Østergade*, faderens tidligere ejendom.
4. Johan Christian Herrig (borgerskab 21. 6. 1745) har ved sit ægteskab med enken efter 1727 nr. 10 overtaget *Købmager Kv. gl. nr. 77, nyt nr. 78 i Pilestræde* og ejer tillige *Købmager Kv. gl. nr. 74, nyt nr. 75 i Pilestræde*. 1764 køber han ejendommen *Købmager Kv. gl. nr. 59—60, nyt nr. 62 på hjørnet af Pilestræde og Silkegade*.
5. Peter Clausen Meis (borgerskab 21. 4. 1749) logerer *Øster Kv. gl. nr. 41, nyt nr. 47 på hjørnet af Store Kirkestræde og St. Nikolajstræde*.
6. Christen Lilholm (borgerskab som brændevinsbrænder 6. 3. 1732, sværdfejerborgerskab ikke fundet) logerer *Øster Kv. gl. nr. 252, nyt nr. 295 på hjørnet af Skvaldergården og Laksegade*.
7. Eberhard Weber (borgerskab 13. 9. 1752) logerer *Købmager Kv. gl. nr. 211, nyt nr. 260 på hjørnet af Grønnegade og Kristen Bernikowstræde*.
8. Johan Georg Dörffler (borgerskab 11. 11. 1754) ejer *Frimands Kv. gl. nr. 21, nyt nr. 15 i Skindergade*.
9. Mikkel Henrik Wendt (borgerskab 12. 6. 1758) logerer *Øster Kv. gl. nr. 34, nyt nr. 39 i Store Færgestræde*; stedet ejes af enken efter 1727 nr. 13.
10. Johan Christian Weidenhaupt den yngre (borger-

skab 4. 7. 1759) bor *Købmager Kv. gl. nr. 77, nyt nr. 78 i Pilestræde*, som endnu ejes af hans stiftfader, sværdfege Johan Christian Herrig.

11. Peter Weidenhaupt (borgerskab 12. 10. 1761) bor *Købmager Kv. gl. nr. 74, nyt nr. 75 i Pilestræde*, som han i september 1764 køber af stiftfaderen Johan Christian Herrig.
12. Johan Frederik Wigant (borgerskab 3. 5. 1762) logerer *Øster Kv. gl. nr. 44, nyt nr. 50 på hjørnet af Lille Kirkestræde og Nikolaj Plads*. Han har året i forvejen boet i Store Kannikestræde (Klædebo Kv.) og bor ved sin død 1769 i Antonistræde (Købmager Kv.).

1794

Antal laugsinteressenter: 7.

1. Johan Georg Dörffler (= 1764 nr. 8) bor *Nørre Kv. nr. 240 i Larslejstræde*.
2. Johan Christian Weidenhaupt (= 1764 nr. 10) ejer siden 1783 ejendommen *Købmager Kv. gl. nr. 77, nyt nr. 78*, hvor han boede allerede i 1764.
3. Peter Weidenhaupt (= 1764 nr. 11) har 1780 erhvervet gården *Øster Kv. gl. nr. 12, nyt nr. 15 på Østergade* lige ved siden af familien Plockross' tidligere ejendom, som nu indehaves af nr. 7.
4. Jørgen Næsted (borgerskab 8. 7. 1772) bor *Købmager Kv. gl. nr. 108, nyt nr. 115 i Gammel Mønt*. Køber 1798 *Øster Kv. gl. nr. 23, nyt nr. 27 på Østergade*.
5. Lorentz Boberg (borgerskab 5. 10. 1778) logerer *Øster Kv. gl. nr. 294, nyt nr. 340 i Hummergade*.
6. Peter Lundberg (borgerskab 19. 1. 1784) bor *Nørre Kv. gl. nr. 232/274, nyt nr. 289 på Nørrevold ved*

hjørnet af Teglgårdstræde og kaldes „tøj-, grov- og øksesmed“.

7. Nicolay Frederik Meyer (borgerskab 5. 10. 1791) har 1792 erhvervet *Øster Kv. gl. nr. 11, nyt nr. 14 på Østergade* gennem sit ægteskab med enken efter sværdfejer Frederik Plockross, som var søn af 1767 nr. 2.

Det fremgår af de to første oversigter, at branden 1728 ikke har været en så skelsættende faktor i sværdfejernenes placering, som man måske kunne have ventet. Det er ikke mærkeligt, at de få sværdfejerere, som i 1727 boede vest for Købmagergade, i 1733 er forsvundet herfra, så at alle Københavns sværdfejerere nu bor i de østlige kvarterer; de vestlige var jo hårdt medtagne af branden. Men det var i det hele taget få sværdfejerere, der blev gjort hjemløse ved denne, og tyngdepunktet lå i forvejen i Øster og Købmager Kvarterer. Af de 15 sværdfejerere i 1727 er kun 5 direkte berørt af branden: *J. Chr. Plockross'* gård på Købmagergade (Frimands Kv. nr. 103) er brændt, og han er flyttet til Østergade i 1733. *Morten Olsen Kloft*, der 1717 havde ejet en ejendom i Store Kannekestræde (Klædebo Kv.), er formentlig blevet boende i nabolaget, og han flytter efter branden til Peder Madsens Gang i Øster Kv. *Tobias Pitschman* i Læderstræde (Strand Kv. nr. 33) falder lidt udenfor, da han ernærer sig som puddersælger. Den eneste rigtige sværdfejererejendom, som er forsvundet ved branden, bliver da *Caspar Hansen Schøllers* på Vimmelskiftet (Snarens Kv. nr. 166), som synes at have været tilholdssted for sværdfejervirksomheder gennem nogen tid, idet sværdfejer *Henrik Henriksen Gral* bor her allerede 1708. Skattemandtallet 1669 nævner en sværdfejer *Jørgen Haene* i Snarens Kvarter. Sværdfejer *Poul Nielsen Truge*, som havde flere

ejendomme rundt i byen, boede før branden i Rosengården og flytter efter branden til Øster Kvarter. Imidlertid må der have været en ret sejglivet tradition for, at en enkelt sværdfeger boede i byens vestlige del; universitetet og studenterne har måske i ældre tid her skabt en kundekreds for en håndværker af denne art; i hvert fald bor 1764 atter en sværdfeger i Frimands Kvarter, nemlig *Johan Georg Dörffler* i Skindergade, og i 1763 træffer vi sværdfeger *Johan Frederik Wigant* i Store Kannikestræde. Han er allerede det følgende år flyttet til Øster Kvarter, medens Dörffler i 1777 flytter til Larslejstræde, hvor han bor endnu i 1807.¹³ En anden sværdfeger, *Peter Lundberg*, bor en årrække (1784—96) i Nørre Kvarter nr. 289 ved Nørrevold og ernærer sig som „tøj-, grov- og øksesmed“,¹⁴ hvilket sikkert er et symptom på det gamle håndværks uddøen.

Det bliver da fortsat Østergade og kvartererne nord og syd herfor, fra Nikolaj Plads og op omkring Pilestræde, som er Københavns sværdfegerkvarter. Også i smågaderne mellem havnen og Nikolaj Kirke, især Hummergade og Laksegade, boede der gennem lange tider en sværdfeger. Traditionen her blev brudt, da kvarteret ødelagdes ved branden 1795; det er helt symbolsk, at sværdfeger *Lorents Boberg* i Hummergade, den sidste sværdfeger i dette kvarter, dør et par måneder efter branden.¹⁵ At der både her og i boderne omkring Nikolaj Kirke til stadighed kunne trives et par sværdfegere ad gangen, kan hænge sammen med havnens nærhed; ethvert større handelsskib medførte i ældre tid en større eller mindre beholdning af blankvåben, som vel nu og da måtte suppleres og efterses, når skibet lå i havn.

Efter 1800 begynder det hidtidige præg af koncentration at blive mere og mere udvisket uden dog helt at forsvinde; sværdfegernes dalende antal gør et mere statistisk

synspunkt formålsløst. Det tør vel ses som et udslag af den almindelige udvikling, at Ny-København, altså St. Annæ Øster og Vester Kvarterer, nu kommer med. Når der ovenfor side 306 er optalt hele 8 sværdfegerejendomme eller -boliger i disse kvarterer, giver det egentlig et skævt billede: To af dem, i Store Kongensgade og Norgsgade, ejedes ganske vist allerede i det 17. århundredes slutning af sværdfege *Henrik Poulsen Stork*, men han drev selv sit håndværk på Østergade, og hans ejendomme i St. Annæ Kv. har næppe nogensinde huset sværdfegeværksteder. Først på Geddes kort 1757 nævnes en sværdfege som fast bosiddende i dette kvarter, nemlig *Georg Dörffler*, der ejer St. Annæ Øster Kv. nr. 164, som imidlertid ligger på Kongens Nytorv, ikke langt fra det egentlige sværdfegeområde. 1785 og 1786 nævner vejviseren sværdfege *Anthon Christian Graumann* i Klerkegade, St. Annæ Vester Kv. nr. 383, og i 1802 nævnes sværdfege *Niels Erik Petersen* i Rigersgade, St. Annæ Vester Kv. nr. 405. Sidstnævnte flytter dog snart til det gamle sværdfegekvarter, Rosenborg Kv. nr. 58 i Møntergade, hvor han bor 1804—08, for derefter at flytte til det nærliggende Købmager Kv. nr. 338 i Gothersgade, hvor han bor 1809—15. Også han må siges at repræsentere håndværket i dets overgang til nye former, idet han driver en fabrik for stål- og jernarbejder med udsalg i en butik i Kronprinsessegade (St. Annæ Vester Kvarter).

Vi er hermed nået frem til sværdfegehåndværkets slutepoke. Mens de sidste sværdfege på Østergade uddør, holder traditionen sig endnu i Pilestrædekvarteret. Sværdfege *Thure Ahrenberg* ejer 1804—15 huset Rosenborg Kv. nr. 39 (fra 1806 nr. 36) i Springgaden, den nordlige del af det nuværende Pilestræde. Hofsværdfege *Mathias Jurzick* bor 1840—45 i Købmager Kvarter nr. 171 i Sværtgade og ender ude i det nye, fornemme Bred-

gadekvarter, hvor han drev sin virksomhed i Norgesgade (Bredgade), St. Annæ Øster Kv. nr. 162 indtil sin død 1859. Hans efterfølger som hofsværdfejer, *Johan Seier Herazcek*, levede og døde dog i det gamle kvarter, i familien Weidenhaupts tidligere ejendom i Pilestræde. Det vidste han vel selv og gør opmærksom herpå i udstillingskataloget,¹⁰ da han i 1880 udstiller prøver på sin kunst på industriudstillingen i København. Som den sidste betydelige repræsentant for et af de fine, gamle håndværk, som herhjemme nu var dødsdømt, har Herazcek åbenbart gerne villet fremhæve, at hans værksted havde en mere end 100-årig tradition bag sig, og at hans håndværk var blevet dyrket i en slægt med så anset et kunstnernavn som Weidenhaupt.

NOTER

1) Københavns Diplomatarium III, 454—56. Nye laugsartikler udstedtes 14. maj 1685 (Sjæll. reg. 1685 nr. 110). Jvf. H. D. Schepele: Københavnske Sværdfegere i tre Aarhundreder, Vaabenhistoriske Aarbøger Bind IX, 1957.

2) R. A. Danske Kancelli D (1699—1771), 124; F (1773—1790), 66.

3) For Øster, Strand, Snarens og Vester Kvarterer er benyttet H. U. Ramsing: Københavns Ejendomme 1377—1728, I—IV, Kbh. 1943—45. Iøvrigt henvises til kildeangivelserne i Vaabenhistoriske Aarbøger Bd. IX, 1957, p. 173.

4) H. U. Ramsing: Københavns Historie og Topografi i Middelalderen, III, Kbh. 1940, p. 170 f.

5) Ib. p. 168.

6) Ramsing: Vester Kv. p. 38.

7) Kjøbenhavns Borgere 1659 ved E. Marquard, Kbh. 1920.

8) Ramsing: Øster Kv. p. 34.

9) Københavns Diplomatarium VI, 324.

10) Ramsing: Øster Kv. p. 44 kaldes han Jens *Rasmussen* Drejer, men både i grundtaksten 1694 og i indkvarteringsmandtallet 1701 kaldes husets ejer Jens *Henriksen*.

11) Kjøbenhavns Huse og Indvaanere efter Branden 1728, udg. af

Kjøbenhavns Brandforsikring, Kbh. 1906, p. 115. Ved renovationsmandtallet 1725 og indkvarteringsmandtallet 1727 bor han Købmager Kv. nr. 207 i Grønnegade og kaldes den ene gang *Bendix Joensen*, den anden gang *Bendix Jensen*.

¹²⁾ L. A. Overformynderens Hovedbog 1699—1708 under 2. maj 1703.

¹³⁾ Københavns Vejviser 1807.

¹⁴⁾ Samme for årene 1784—1796.

¹⁵⁾ L. A. Kbh.s Skiftekommissions Forseglingsprot. nr. 5, litra N, 1794—95, p. 501.

¹⁶⁾ Industriforeningens Udstilling i Sommeren 1880 af kunstindustrielle Frembringelser og Portrætter fra 1848 til Nutiden, p. 59.

KOLLEKTIV BESPISNING I KØBENHAVN I 19. ÅRHUNDREDE

Af O. KØLLN

Vinteren 1798—99 var meget streng. Det gik ud over både kornforråd og vintersæd, og følgen var, at høsten 1799 blev dårlig. Da høsten 1800 heller ikke blev god,¹ begyndte det nye århundrede med en meget streng tid for småkårsfolk. Fattigdom og nød var ikke nye fænomener i landet, men befolkningens samvittighed var i langt højere grad vågen end tidligere. Mens man gennem århundreder havde betragtet løsningen af sociale spørgsmål som noget, der var knyttet til tilværelsens religiøse side, havde den franske revolution sat en folkerørelse i gang rundt om i Europa og vakt forståelsen af, at det sociale problem var et medborgerproblem. De styrende befolkningslag havde set, hvad det gjaldt for deres liv og sikkerhed, om masserne sultede.

Det var derfor ikke besynderligt, at man i den situation, som dyrtiden skabte i begyndelsen af det nittende århundrede, kastede sig over et projekt, der ganske vist ikke var noget universalmiddel til misèrens afhjælpning, men som syntes at kunne hjælpe til at afdæmpe dyrtidens værste følger.

Der kan være nogen diskussion om, hvem der var ideens virkelige ophavsmand. Under alle omstændigheder synes mindst to at have arbejdet med spørgsmålet og at have opnået væsentlige resultater. Den ene var den ame-

rikansk fødte fysiker Benjamin Thompson, greve af Rumford, en ret eventyrlig skikkelse, som kom til at spille politisk rolle i flere lande, men som i Bayern fik en afgørende indflydelse på en vidtgående social reformvirksomhed. Den anden virkede nærmere Danmarks grænser. Det var baron Caspar v. Voght. Han var filantrop, ejer af godset Flotbæk og dansk etatsråd. Baron Voght udlægges som opfinder til den brændselsbesparende ovn, som almindeligvis tillægges grev Rumford, og det nævnes, at han derved har opnået berømmelse i Hamburg og Wien.²

Det blev dog Rumford, der kom til at lægge navn til projektet herhjemme. Ideen er den simple, at det er brændselsbesparende at fremstille mad i store portioner, og at man i stedet for at koge ingredienserne hver for sig kogte dem alle på een gang. Hertil kom så den specielle af Rumford opfundne brændselsbesparende kogemetode. Hans speciale som fysiker var varmelære. I København blev de ideer, Rumford havde fremsat, almindeligt samtaleemne, og den københavnske presse gik ind for sagen. „Politivennen“, et blad, som almenvellet i særlig grad lå på sinde, skrev den 8. november 1800:

„I Paris og flere store Steder kunne de Fattige paa dertil indrettede offentlige Spisekvarterer faae Rumfordsk Suppe for deres Skilling. Burde man ikke i det armodsfulde Kjøbenhavn, med større Føje, aabne de mange Trængende Adgang til dette saa sunde og fødende Næringsmiddel, der evigt vil gjøre sin Opfinders Navn velsignet . . . . .“

Resultatet lod ikke længe vente på sig. Allerede 22. november kunne bladet meddele, at fattigvæsenet er ved at indrette garderstaldene på Christiansborg til et køkken, der skal koge suppe efter Rumfords metode. Men også det private initiativ var ude, og det havde ikke rigtig „Politivennen“s bevågenhed. Bladet retter en stærk kritik

især mod en hr. Gunselnik i Larsbjørnsstræde (mtr. nr. 104), som tager for meget for den (3 sk.) og ikke fremstillede supperne efter Rumfords angivelser.

Ved siden af suppekogningen satte det offentlige også brødbagning i gang, og lidt efter jul synes det hele at være i ganske god gænge. For 2 sk. kunne personer under fattigforsorgen få et varmt måltid mad. Pengene afkortedes i almissen. Retterne, der tillavedes, var hvidkålsuppe med islandsk lammekød, grød og øl, hvide ærter og saltet oksekød, grøn søbekål og islandsk lammekød, en sjælden gang fersk kødsuppe og endelig leveredes den meget omtalte rumfordske suppe. Maden uddeltes fra flere steder: garderstaldene, arbejds huset på Christianshavn og vist også fra arbejds huset ved Nikolaj Kirke.

Rumford-suppen var dog ikke dermed uden videre gledet ind i småfolks kostplan. Der var mange, der ikke kunne lide den, og grimme rygter var i omløb om dens skadelighed. Diskussionen rasede og nåede fra de fattiges baggårde og kældre op i datidens sparsomme tidsskrifter.

Rumford-suppens prisbillighed beror på, at den fremstilles i store portioner med henblik på kollektiv bospisning. Da normale tider igen indtrådte og forudsætningerne for fattigvæsenets omfattende fællesbospisninger faldt bort, forsvandt denne specielle ret af bordet i småkårs-hjem, og savnet har sikkert ikke været føleligt. Men fængslerne og lignende institutioner havde straks taget den til deres hjerte,³ og her fortsatte man med at tilberede den. Fra Ladegårdens bospisningsreglement kendes en detaljeret opskrift:

Ingredienserne er oksekød, hårdt brød, ærter, byggryn (evt. byggryn og kartofler), salt og eddike. Til 100 portioner bruges ca. 65 pottes vand, hvoraf en trediedel anvendes varmt til i en ballie at udbløde det hårde brød. Resten af vandet med ærterne og kødet skåret i småstykker dampkoges først i een time. Derefter tilsættes gryn

og muligvis hakkede kartofler, det udblødte brød samt salt. Det koges derefter endnu $1\frac{1}{4}$ time. Lidt før opøsningen tilsættes eddike. Der var beregnet 1 pot mad til hver. Til 100 portioner medgik $3\frac{4}{7}$ pd. fersk kød, 16 potter byggryn, 6 potter ærter, $9\frac{23}{28}$ pd. hårdt brød, $3\frac{1}{2}$ pot øleddike og $1\frac{1}{2}$ pot salt. I 1856 kostede fremstillingen af denne ret $3\frac{31}{50}$ sk. pr. portion. Tvangsarbejderne i arbejds husene fik den hver dag i ugen.⁴

Hvor bekendt Rumford, hans opvarmningsmetode og hans suppe var blevet, kan bl. a. ses af følgende linier i et digt⁵ fra 1803 af Jens Baggesen, hvori der satiriseres over tidens rationalistiske indstilling. Det hedder „Til Fyrsterne. Ved Enden af det attende Aarhundrede“ og er skrevet i Paris. Linierne lyder:

„O, Rumford,
 Min Alders Fløimand! Nyttighedens Helt!
 Hvis Sparovn concentrerer vor Oplysnings
 Ei meer miskiendelige Varme, hvis
 Almindelige Suppe viser Maalet
 For al Philosophie, som ei er Tant,
 Og Endemedet af de Kiæmpeskridt,
 Hver Videnskab har giort, fra den Tid Baco
 Paa rette Vei dem ledte, store Rumford!
 Afsiæl mit Bryst, at tarvelig og ædru,
 Nært af din Suppe blot, og uden Hede,
 Blot varm ved din Kamin, jeg ret forstaaelig
 Kan snakke for forstandige Personer“.

Tanken om, at kollektiv bispisning kunne være et middel til at lindre social nød, holdt sig imidlertid levende og gav sig forskellige udslag. I slutningen af 1820'erne, da der herskede dyrtid og megen fattigdom i hovedstaden, indrettede en velgørenhedskomiteé en bispisningsanstalt baseret på indskud fra velstående enkeltpersoner og grupper af befolkningen, især lavene. De indskydere, der

ønskede det, kunne få spisebilletter for deres indskud, og dem kunne de så fordele til fattige, de kendte. Resten af maden, der kunne laves for de penge, som var til rådighed, fordelte komitéen.

Denne bispisningsanstalt kom til at virke gennem det meste af århundredet, og den fik forskellige efterlignere, således Nørre- og Østerbros Bispisningsforening, der oprettedes under koleraepidemien 1853, og som har fortsat sin eksistens ind i dette århundrede. Senere oprettedes bispisningsforeninger i andre bydele.⁶

Men det, der skulle gøre den kollektive bispisning virkelig effektiv, var dog anvendelsen af den moderne teknik, først og fremmest dampen.

Den slesvigske krig og koleraen havde udmarvet befolkningen, og da vinteren 1855—56 blev meget streng, var forholdene på dette tidspunkt aktuelle for gennemførelse af en større kollektiv bispisningsanstalt. Kun en lille impuls skulle der til, for at initiativet skulle blive taget. Denne impuls kom fra dagbladet „Fædrelandet“, der den 1. december 1855 bragte en artikel om det egesdorffske dampkøkken i Linden ved Hannover.

Georg Egesdorff, der var fabriksejer, havde oprettet et dampkøkken, der kunne fremstille 3000 portioner middagsmad daglig. Prisen for maden, 13 pfennig (6 sk. dansk), var så lav, at enkeltfamilier ikke kunne fremstille maden så billig. Det var igen kollektivprincippet brændselsbesparende idé, der havde givet Egesdorff impulsen til køkkenets oprettelse. Kogningen af maden skete ved umiddelbar påvirkning af ingredienserne med damp ved overtryk. Han benyttede damp, der havde 1 atmosfæres overtryk og en varmegrad af ca. 96° reaumur. I hans bispisningsanstalt, der havde fået mange efterlignere over hele Tyskland — i Hamburg var der alene 4 — kunne man enten spise på stedet i en dertil indrettet spisesal eller afhente maden til indtagelse hjemme. „Fæd-

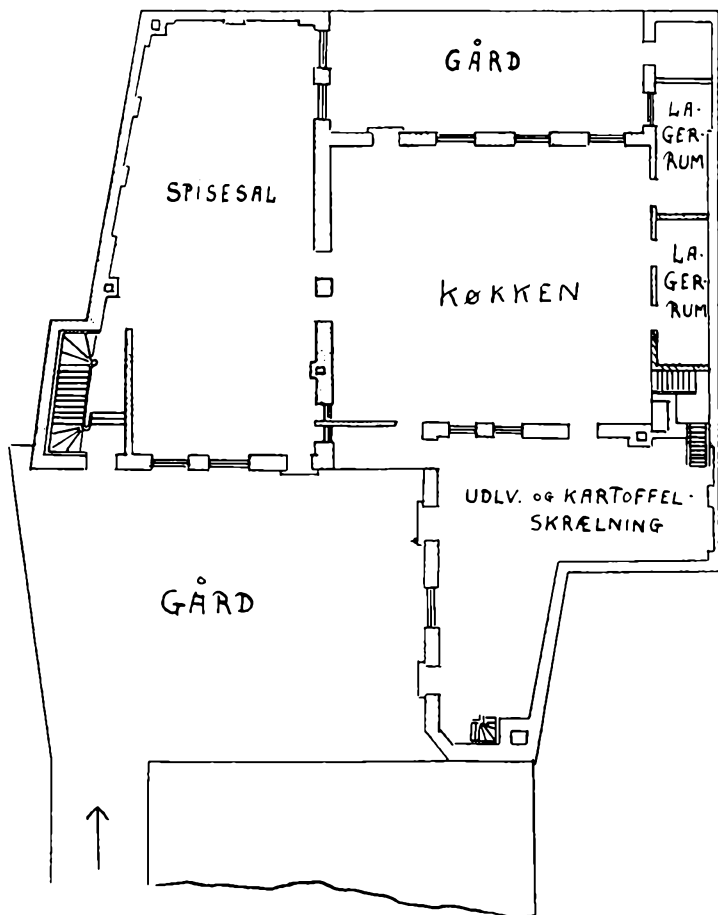
relandet“ har sikkert fået sine oplysninger fra en af Egesdorff trykt beretning udgivet i Hannover 1855,⁷ hvilken meget detailleret giver en skildring af dampkøkkens indretning og drift.

Artiklen virkede straks. I bladets 4. december-nummer skrev en indsender under mærket J. H. om problemet og påpegede et sådant dampkøkkens store betydning for ernæringen af den fattige befolkning og slog til lyd for oprettelse af en lignende anstalt i København. Han foreslog et aktieselskab til at formidle oprettelsen af dampkøkket og henstillede til bladet at stille sig i spidsen for subscriptionen. Ideen fandt straks stor tilslutning; der tegnedes i løbet af 10 dage over 10000 rdl. aktier. „Berlingske Tidende“ skriver, at trods den bekendte københavnske rundhåndethed må det henregnes til det ualmindelige, at der på kun få dage er rejst så mange tusinde rigsdaler, hvor det hverken gælder fordel eller forlystelse. Man ser deri, at det projekterede dampkøkken har fundet almindelig anklang.

Selv Hans Majestæt kongen viste sagen interesse, idet han ved et reskript til sin generalkasserer for civillisten påbød:

„Da Vi med Velbehag have erfaret, at der i vor Residentsstad Kjøbenhavn skal være aabnet Subscription til en efter det Egesdorffske System indrettet Bispisningsanstalt for Trængende, saa ville Vi allernaadigst have Dig paalagt at tegne Os for et Bidrag dertil af 500 Rdl, samt endvidere at tegne Vor højtelskede Gemalinde, Fru Grevinde Danner for et lige Bidrag af 500 Rdl, hvilke tillsammans Eet Tusinde Rigsdaler Du dernæst har at foranstalte indbetalt til rette Tid og Sted. Befalende Dig Gud . . . .“

Den 15. december 1855 afholdt aktietegnerne det første møde i Industriforeningens lokaler, Østergade 63, hvor

L. REGNEGADE

Plan over dampkøkkenet.

Ejendommen bestod af forhus, der var lejet ud til andet formål, sidehus og baghus. Man kom ind fra Lille Regnegade gennem en port i forhuset, og køkkenet var installeret i side- og baghus.

„Fædrelandet“s redaktør Carl Ploug indledte mødet ved at sige, at ganske vist havde hans blad givet den første impuls til selskabets start ved at bringe en oversigt over det esgedorffske dampkøkkens virksomhed, men han gjorde opmærksom på, at æren for selskabets tilblivelse alene tilkom bogholder Julius Hellmann.⁸

Man nøjedes på mødet med at give aktieselskabet navnet Foreningen „Kjøbenhavns offentlige Dampkjøkken“ og at nedsætte en arbejdskomité, der blev bemyndiget til at træffe de fornødne skridt til dampkøkkens virkeliggørelse og til at indkalde aktiekapitalen, når den fandt det påkrævet. Arbejdskomiteen kom til at bestå af bogholder Hellmann, agent H. A. Clausen⁹ og kommandør C. E. van Dockum.¹⁰

Arbejdskomiteen arbejdede med stor energi. „Fædrelandet“ skriver, „at det er ikke uden Interesse at se, hvorledes en Sag kan fremmes, naar kun alvorlig Villie og Tillid til dens Fremgang leder de Mænd, der stille sig i Spidsen for samme“.

Det havde været hensigten at leje lokaler til brug for køkkenet, men da man ingen egnede fandt, foreslog komiteen på en generalforsamling den 6. februar 1856 at købe bagergården Købmager Kvarter nr. 182¹¹ i Lille Regnegade til en pris af 23500 rdl., i hvilken købesum medfulgte bageriprilegiets overtagelse. Man fik samtidig bemyndigelse til at foretage de bygningsforandringer, der måtte findes fornødne, uanset at udgifterne hertil måtte overskride den kapital, foreningen rådede over, og til at tage prioritetslån eller andet lån til at dække en eventuel overskridelse.

Den 25. marts 1856 modtog bygningskommissionen et af arkitekt I. D. Herholdt¹² udarbejdet forslag til de nye bygninger, der agtedes opført til anstaltens drift. Kort tid efter forelå Bygningskommissionens approbation, og ar-

bejdet blev efter en afholdt licitation overdraget til murermester Mathiesen for bygningernes og til maskinfabrikant I. D. Løwener for dampanlæggets og kogeapparatets vedkommende.

At virksomheden nød de offentlige myndigheders bevågenhed, fremgår af, at kommunalbestyrelsen tilstod selskabet fritagelse for at yde „ $\frac{1}{4}$ pcts afgiften til Københavns fattigvæsen“, og at det blev fritaget for at benytte stemplet papir til skøde, prioritetsobligationer og aktiebrev.

Byggeriet og installationerne var tilendebragt i begyndelsen af november 1856. Forinden åbningen, der fandt sted den 11. november, havde byens borgere haft lejlighed til at besigtige virksomheden, der var et ret enestående anlæg i datidens København. Efter „Berlingske Tidende“ for den 3. november fremgår det da også, at lokaler og indretning vakte almindelig beundring for smuk og hensigtsmæssig indretning, og bladet tvivler ikke om, at denne anstalt vil komme til at udøve en „heldbringende Indflydelse paa den arbejdende Classes og Middelstandens physiske Velvære“.

Efter beskrivelserne bestod bygningerne af en grøntkælder på $22 \times 9\frac{1}{2}$ al., en spisesal af samme størrelse, opvarmet ved en dampledning og bestemt til at give plads til 75 personer ad gangen, og man regnede med at kunne bespise ialt 600 personer daglig i den tid, der var åbent. Lige op til spisesalen, ovenover hvilken der var indrettet bolig til forvalteren og fyrmesteren, lå det „høje og luftige“ køkken, der målte 17×18 al., og i hvilket kogeapparatet var installeret, og hvori der var indrettet rum til rengøring af grøntsager, til viktualier, mel og gryn, samt til udlevering af mad til personer, der agtede at spise i deres hjem. Dampkedelen var anbragt i kælderen og var af en sådan størrelse, at den ikke blot kunne præstere

damp til fremstilling af 4000 portioner mad, men også kunne forsyne institutionen med varmt brugsvand og opvarme spisesalen. Kogeapparatet blev foreløbig givet en kapacitet på 2500 portioner mad daglig, men kunne uden større vanskelighed udvides til 4000. I gården skulle indrettes billetkontor og en spærreindretning (labyrinth), hvor de madhentende måtte passere. „Berlingske Tiden- de“ udtalte, at det dem bekendt var første gang, et sådant arrangement blev benyttet i Danmark.

Virksomhedens daglige ledelse blev bestridt af en forvalter, til hvilken stilling man havde udset commandersergent Johan Frederik Johansen, der dengang var melhandler i Adelgade. Senere blev han fattiginspektør i Odense og udnævntes til justitsråd.

Dampkøkkenet blev fra starten en succes. Udleverings- tiden var ansat til kl. 11—14, men på åbningsdagen var dagens produktion, 1200 portioner, allerede udsolgt kl. 12,30, og mange måtte gå forgæves, hvilket der selvsagt blev rådet bod på de efterfølgende dage.

Menuen, der averteredes i „Adresseavisen“ hver lørdag, bestod af forskellige slags supper med kød eller flæsk. Til eksempel bestod menuen i ugen fra den 23. til den 29. november af: kødsuppe på ris og fersk kød, hvid søbekål på salt lam, gule ærter på saltet flæsk, hvidkålssuppe på fersk kød, grøn søbekål på salt flæsk, grå ærter på røget flæsk, sulevælling på salt kød. Menuen synes at have været ret ensformig efter nutidige forhold. Til hver 1000 portioner spise regnedes af fersk kød 24 lpd. og af flæsk 16 lpd. eller pr. portion henholdsvis 192 gr. kød eller 128 gr. flæsk med ben. Der leveredes pr. portion 1 pot suppe og det dertil svarende kvantum kød, efter at benene var skåret fra.

Prisen blev på grundlag af de da herskende priser på levnedsmidler sat til 10 sk. pr. portion plus 1 sk. til brød m. m., såfremt man spiste maden i spisesalen. I prisen

var medregnet forrentning af aktiekapitalen med 4 pct. p. a., hvilken størrelse aktieudbyttet efter lovene ingen-
sinde måtte overskride.

I de første fem uger havde man en gennemsnitlig af-
sætning på 1581 portioner mad daglig. Efter det første
run tager produktionen noget af, idet man i 1857 efter
årsberetningen på generalforsamlingen gennemsnitligt
har udleveret 1256 portioner daglig, hvilket dog må synes
at være ganske antageligt, når man tager byens daværen-
de størrelse i betragtning.

På en generalforsamling den 15. december 1856 op-
lyses, at selskabets ejendom med ældre og senere opførte
bygninger stod i 38700 rdl. Dampkedel, kogeapparat og
vandledninger havde kostet 4250 rdl., køkkeninventaret
ca. 850 rdl., spisesalsinventaret 1650 rdl., og forskellige
andre udgifter beløb sig til 250 rdl. Ialt var anlægskapi-
talen herefter 45700 rdl., til hvis dækning man havde en
aktiekapital på 18100 rdl. og et prioritetslån i Køben-
havns Sparekasse på 26000 rdl.

Ved samme generalforsamling vedtoges selskabets love
og til administrerende direktør valgtes bogholder Julius
Hellmann.

I de første år efter starten var køkkenets omsætning
tilfredsstillende, og driften gav et omend lille overskud.
Men søgningen tog af; i 1858 solgtes gennemsnitligt 1163,
i 1859 832 portioner mad, og da man sluttede året 1859,
var den daglige omsætning nede på 550 portioner daglig.
Disse sidste år gav underskud, og virksomheden kom i
gæld til leverandørerne. Ved en generalforsamling den
28. marts 1860 stillede bestyrelsen forslag om at standse.
Den administrerende direktør mindede ved sin forelæg-
gelse af forslaget om, hvad der havde været formålet ved
køkkenets oprettelse; for det første at lette hæderlige og
tilbageholdende familier adgang til at „erholde varm
middagsmad til billig betaling“ og dernæst at danne en

modvægt mod mindre spisekvarterers mulige misbrug. Nedgangen i salget kunne ikke begrundes i manglende anstrengelser — man havde endog begyndt at udbringe maden i selskabets spande — men måtte begrundes i den overdrevne iver, hvormed den private industri havde kastet sig over denne fabrikation, og i, at de kunder, man havde anset som køkkenets faste, nemlig de eksisterende bespisningsforeninger, vedblivende havde foretrukket selv at koge deres mad og således yderligere øgede konkurrenternes tal. Da man havde opnået at skabe den større konkurrence, mente han desuden, at foreningens formål var nået.

Ved den efterfølgende behandling af sagen lykkedes det et flertal af aktionærerne i første omgang at redde virksomhedens drift endnu en tid, og køkkenet blev drevet videre indtil udgangen af 1864. Ganske vist var det herefter lykkedes på det nærmeste at få betalt den løse leverandørgæld, men nu meldte prioritethaveren sig; ejendommen stilledes til tvangsauktion, og køkkenet måtte indstille sin drift. Prioritethaveren overtog ejendommen til en sum af 18000 rdl., og hele aktiekapitalen var tabt.

NOTER

1) Axel Linvald: Kronprins Frederik og hans Regering 1797—1807 (1923) s. 292 f.

2) Chr. B. Reventlow: En dansk Statsmands Hjem omkring Aar 1800 II (1903) s. 226. Arkitekten nr. 5, årg. 60: En banebryder for byggeforskning.

3) Fr. Stuckenberg: Fængselsvæsenet i Danmark 1742—1839 (1896) s. 142.

4) Magistratens 3. afd. jour. F.S.R.P. 113/1856. En beskrivelse af suppens tilberedning findes også i Henrich Callisen: *Physisk Medicinske Betragtninger over Kiøbenhavn I* (1807) s. 486 f.

5) Digtet er ligesom forskellige andre oplysninger til denne artikel venligst meddelt mig af rådhusbibliotekar Valcur Larsen.

6) P. A. Pedersen: Nørrebros Bospisningsforening 1853—1903 (1903).

7) Mag. 3. afd. jour. F.S.R.P. 113/1856.

8) Jul. Hellmann (1815—81), sparekassedirektør i Bikuben fra 1857.

9) Hans A. Clausen (1806—91), islandsk købmand. Var kendt for sin godgørelse.

10) C. E. van Dockum (1804—93), admiral, gesandt, marine-minister. Medlem af den grundlovgivende rigsforsamling.

11) Nu nærmest svarende til Ny Østergade 23. Matrikelnummeret, 182, er indgået i andre matrikelnumre og gadeanlæg.

12) Johan Daniel Herholdt (1818—1902), arkitekt; hovedværker: Universitetsbiblioteket, Nationalbanken, det tidligere grønske pakhus i Holmens Kanal og den nedrevne tidligere Hovedbanegård. Kaldes det moderne villabyggeris fader (Raunkjærs konversationsleksikon (1950)).

STORPOLITISKE RYGTER

I KØBENHAVN 1822

AF GEORG NØRREGÅRD

I februar måned 1822 opstod der i København et rygte, som gik ud på, at diplomatiske forhandlinger var i gang mellem den danske og den engelske konge om bytte af territorium. Den danske konge skulle overtage kongeriget Hannover, og England skulle til gengæld erhverve Sjælland og Fyn med tilhørende mindre øer.

Det nævnes fra begyndelsen, at rygtet stammede fra en engelsk avis, der var faldet i hænderne på jævne, uoplyste folk.¹ Man kunne vel ikke vente, at de var i stand til at vurdere en sådan efterretning efter fortjeneste.

For eftertiden ser et rygte af den karakter nok så vanvittigt ud. Nu til dags kan man vanskeligt forestille sig, at en regering afstår provinser, uden at befolkningen i de pågældende distrikter bliver spurgt eller dog får lejlighed til at ytre sig. Sådan var det imidlertid ikke på Frederik 6.s tid.

Helt så urimeligt, som det kunne lyde, var rygtet måske heller ikke. I den foregående krigsperiode, da Napoleon bragte uorden på det europæiske landkort, havde konger og statsmænd for et godt ord foretaget alle slags handeler med undersætter og territorier. Også danske områder kom dengang på tale, og det er bekendt, at den russiske zar på et vist tidspunkt tilbød Frederik 6. store

stykker af Nordtyskland og Holland som godtgørelse, hvis han ville afstå Norge til Sverige.²

Ved passende lejlighed havde den svenske kronprins Carl Johan også underholdt et par engelske udsendinge om, at han ville knuse det danske monarki; og så kunne England få de danske øer, medens den jyske halvø iberegnet Slesvig skulle bevare uafhængigheden, Holsten gå til Tyskland, og Norge tilfalde Sverige uden sværdslag.³ Senere, da Carl Johan var fortørnet over nordmændenes modstand mod afståelsen til Sverige og mistænkte den danske regering for at stå bag dem, udklækkede han andre planer til deling af det danske monarki, idet han stadig ville betænke England med nogle danske øer til gengæld for ulejligheden med at deltage i Norges undertrykkelse.⁴

For den, der havde hørt noget om napoleontidens vilkårligheder, behøvede rygten i 1822 således ikke at stå som fri fantasi. Man kunne godt tænke sig, at det var alvor. Det støttedes i de sidste februar dage ved, at en engelsk eskadre var på vej ned i sundet, og det påstås, at endog børskurserne blev påvirket af snakken. Den engelske chargé d'affaires i København H. U. Addington fandt vel endnu på dette tidspunkt, at rygten var absurd og mente nok, det måtte skyldes stagnationen i det økonomiske liv og spekulanternes forsøg på at røre op i vandene. De uheldige følger af de såkaldte agiotørers virksomhed var efter hans opfattelse mere fremtrædende i Danmark end i de fleste andre lande.⁵

Denne rolige vurdering blev dog ikke delt af alle. Da rygten havde cirkuleret en fjorten dages tid og stadig antog fastere form, mente den østrigske chargé d'affaires i byen, grev F. S. v. Kuefstein, at han ikke længere turde undlade at give sit hof udførlig underretning. Han hørte til de diplomater, der gav de vidtløftigste skildringer af

forholdene ved Frederik 6.s hof; men det tør siges, at han ikke altid var lige godt underrettet.

Han var endvidere forholdsvis ung og uerfaren. Ganske vist havde den danske udenrigsminister, baron Niels Rosenkrantz, beroliget ham med, at det østrigske hof skulle være det første til at få underretning om „de i det hele foregående underhandlinger“; men hvis Rosenkrantz ellers har brugt et sådant udtryk, var det jo ikke egnet til at afkræfte rygterne helt. Kuefstein indberettede derfor, hvad han havde hørt. Så vidt han vidste, drejede forhandlingerne sig i det mindste om en nærmere tilslutning mellem Danmark og England, og de syntes at være nær ved at føre eller at have ført til et tilfredsstillende resultat. Dette sluttede han af, at den engelske konge havde besluttet sig til at tildele Frederik 6. hosebåndsordenen.

I en tillægsdepeche i ciffer gav han en mere indgående forklaring. Det hed her, at England allerede for lang tid siden havde forlangt af Danmark, at det i tilfælde af brud mellem Rusland og Tyrkiet skulle slutte sig til den britiske politik. Man må herved erindre, at den græske frihedskrig mod Tyrkiet netop var begyndt, og en konflikt som den nævnte kunne vel tænkes.

Videre mente Kuefstein at vide, at Danmark kun med modvilje kunne tænke sig et forbund med England, endskønt det under den økonomiske krise havde set sig nødsaget til at optage det store hambroske lån i London 1821. England ville imidlertid være sikker på, hvor det havde Danmark. Det havde følgelig forlangt garantier for dets oprigtighed, og det var nok særlig fæstningerne København og Kronborg, som det drejede sig om. „Alle indier taler for denne opfattelse“, skriver Kuefstein, „og den post, der ankom sidste mandag, den 25. februar, syntes ikke at have efterladt kongen i nogen tvivl om, at man her står over for det uundgåelige“. Kongen underholdt sig den dag længe og livligt på fransk med kron-

prinsessen, hans ældste datter Caroline, og emnet for samtalen skal have været hans egen og den kongelige families afrejse fra København. At dette var rigtigt, mente Kuefstein var bekræftet ved en hemmelig befaling til garden om at holde sig klar til afmarch. Kongen ville i den følgende uge kun modtage få mennesker, og han foretog ikke i egen person, som skik var, den sædvanlige årlige åbning af højesteret. I øvrigt havde kongen som følge af de indløbne nyheder været angrebet af en betydelig upasselighed; men han var nu igen rask.

De bevæggrunde, der havde fået England til at optræde så kraftigt, syntes at være ønsket om at beherske Østersøen og nødvendigheden af at sikre Sjælland mod et overfald fra Rusland og Sverige. Sidstnævnte land havde for nærværende ganske kastet sig i Ruslands arme. Langt den største del af Sjællands beboere og navnlig af Københavns borgere så gerne Englands indgriben.

Endelig taler Kuefstein (noget uklart) om overførelse af tropper til Holsten, og han slutter med at udbede sig forholdsordre for det tilfælde, at Frederik 6. forlægger sin residens fra København til et andet sted.⁶

Flere af de oplysninger, som depechen bringer til torvs, kan nok tiltrænge en kommentar. At Danmark skulle have været utilbøjelig til at støtte England i tilfælde af en stormagtskonflikt, er ikke troligt. Man havde jo haft sørgelige erfaringer fra krigen med England 1807—14, og det er givet, at den danske udenrigsminister i det længste ønskede at følge de engelske linier i sin politik. På Wienerkongressen havde han endog forsøgt at få et dansk-engelsk forbund i stand, men havde da mødt afslag fra engelsk side.⁷

Heller ikke om Frederik 6.s upasselighed synes Kuefstein godt underrettet. Der var tale om virkelig sygdom, og kongen var ikke allerede kureret. Tværtimod måtte han i mange uger holde sig i sine gemakker og fik ikke

iov at komme ud, før sommersolen mildnede klimaet. Fra begyndelsen troede man, at han havde ansigtsrosen, men senere mente man, at han havde haft skarlagensfeber.⁸

Endnu i de følgende dage tog rygterne til, og selv den engelske chargé d'affaires indberettede nu udførligt om dem i en fortrolig depeche. Han meddelte, at det nu gik så vidt, at byens folk gik til havnen og til udsigtspunkterne for at se den engelske flåde komme med tropper til at foretage okkupationen af Sjælland. Efterretningerne tog hver dag ny form, og Rosenkrantz måtte advare de danske gesandter i udlandet mod at bruge udtryk, som kunne understøtte galskaben.

Addington fandt det dog endnu mere bemærkelsesværdigt, at der stadig var mange, der viste absolut ligegyldighed over for snakken. I klubberne var der folk, som anså rygterne mere som udtryk for ønsker end for tro. Andre talte om dem med den yderste kulde og apati, som om det var noget ganske dagligdags, der ikke havde andet end rent privat eller økonomisk interesse. „Denne sørgelige mangel på høj fædrelandsfølelse“, skriver engænderen, „kan kun tilskrives den almindelige nedtrykt-hed, der tynger alle samfundsklasser . . . det er dette, som afsvaler samfundsfølelsen og lader frisindet og mandig respekt for almenvellet blive afløst af den mest lurvede selviskhed“. Siden krigen havde skatterne tynget hårdt, statsindgrebene havde været så voldsomme, især i landbruget, at det var blevet skæbnsvangert for den offentlige tillid og havde vakt en almindelig følelse af mistillid til regeringens evne og vilje. Spekulationsmanien havde ødelagt interessen for en ordentlig og rimelig indtægt, som man før var tilfreds med. Den vestindiske sukkerhøst, som skaffede København gode indtægter, var i flere år slået fejl, og handelen var gået tilbage. København havde ikke opretholdt sin stilling som

Østersøens stabelstad. Man var følgelig blevet foruroliget og misfornøjet.

Ikke sådan at forstå, at der var opstået nogen uvilje mod Frederik 6. Tværtimod, kongen var altid blevet betragtet med den respekt og kærlighed, som hans linierette tankegang og gode vilje berettigede ham til. Heller ikke rettedes der klager mod regeringsformen i almindelighed. Selv om den danske regering efter loven var despotisk, var den i praksis måske så mild og retfærdig som nogen i verden. Men der havde sandelig i lang tid været en uforklarlig følelse af passiv mistillid og utilfredshed med regeringens finansielle foranstaltninger. Statslånene i udlandet havde bidraget stærkt til at forøge disse følelser, især fordi man ikke fik at vide, hvordan de lånte penge blev anvendt. Ja, i virkeligheden var det blotte faktum, at man efter ni års fred måtte låne, velgnet til at ophidse gemytterne, fordi man i stedet havde håbet på, at man nu skulle være nået så vidt, at der kunne være tale om nogen lettelse.

Under sådanne forhold fandt Addington sindene åbne for fantasier og syner i retning af, hvorledes man skulle blive fri for bekymringerne, og spillernaturerne, der så længe havde ofret samfundshensynet for egoismen, var altid parat til at opmuntre sådanne spekulationer.⁹

Den svenske chargé d'affaires Carl Hochschildt havde i flere henseender fået et andet indtryk af situationen end den engelske. De to herrer havde åbenbart ikke de samme hjemmelmænd i byen. Ifølge svenskerens iagttagelser var københavnernes slet ikke glade ved udsigten til en engelsk besættelse. Han påstår, at der var fundet plakater opslået, som opfordrede folk til at sætte sig imod et engelsk herredømme, og en hannoveraner, der gik sig en tur på Amager, var blevet overfaldet af bønderne og nær hængt som engelsk spion; han havde dog

haft åndsnaerværelse nok til at forlange at blive ført for den lokale sognepræst, og på den måde slap han fri.

Som ting, der bidrog til at ophidse stemningen, anfører Hochschildt, at man ofte så Rosenkrantz forhandle med Addington, og det hed sig, at en flåde blev udrustet i England, ganske vist under foregivende af, at den skulle til Middelhavet. Endvidere blev der sagt, at kong Georg 4. af England havde forlangt at ægte prinsesse Caroline, og at hun var imod forbindelsen. Ifølge hoffolks udtalelser var kongens sygdom i øvrigt blevet fremmet ved en stærk sjælelig ophidselse, som også havde grebet dronningen, og prinsessen havde været lettere indisponeret.¹⁰

Efterhånden blev det for galt. Rygterne tog en alt for pågående form. Det er muligt, at sagen kom for i statsrådet. I alt fald endte det med, at regeringen lod indrykke en artikel i bladene for at få standset snakken. Artiklen stod i „Dagen“ den 10. marts og i „Danske Statstidende“ den 11. marts; den lyder som følger:

„Jo mindre der gives at bestille, jo mere morer man sig med snak. Hvo kan da undres over, at man næsten daglig kedes ved de ord: Der gik et rygte på børsen. Vel er det sandt, at sådanne rygter, når de ikkun omhandler døgnets hændelser eller begivenheder, der skal være forefaldet inden stadens enemærker, af vedkommende selv bedst vil vorde bragt i det rene; men når rygterne angår fyrsternes formentligt hemmelige planer, mageskifter og ting, der kan forurolige enhver borgersamfundets medlem, så skylder man dem, der kan og vil oplyse den fredelige borger om sandhed, oprigtigen tak. Vi glæder os derfor, af sikre kilder at kunne tilkendegive, at de allarmende rygter, der her i den senere tid først lønligen, siden alt mere åbenlyst er omløbne, der til sidst endog er ommeldt i nogle offentlige blade, ikke har den allerringeste grund, men er, som så meget andet i vore dage, et produkt enten af ørkesløshed eller af nyhedssyge“.

Hochschildt påstår i første øjeblik, at avisartiklen ikke havde nogen virkning. Der fremkom stadig efterretninger i den udenlandske presse, og på børsen hed det, at et stort handelshus i byen havde fået besked fra London om at holde sig klar til at forsyne den engelske flåde med penge, hvis den kom ind på Københavns red.¹¹

Efter en halv snes dages forløb ser det dog ud til, at det hjalp, og snakken tog af.¹²

Så vidt man nu bagefter kan se, var rygterne i enhver henseende grundløse. Der findes ikke i datidens diplomatiske akter noget som helst holdepunkt for dem. De mere erfarne diplomater troede da heller ikke et øjeblik på dem. Den østrigske chargé d'affaires fik fra sin foresatte Metternich en streng irettesættelse, fordi han havde været så godtroende. Det hedder her, at han slet ikke burde have gjort sagen til genstand for indberetning uden at anføre sin kilde; han burde udelukkende lade sig lede af ønsket om at opretholde et venskabeligt forhold mellem det danske og det østrigske hof, og han burde indhente sikre efterretninger hos Rosenkrantz. De samme rygter var sat i gang flere steder i Tyskland, men overalt var de blevet bedømt efter deres værd. Det var sikkert, at en magt som England ikke kunne fostre så absurde planer.¹³

Nogle måneder senere forflyttedes Kuefstein fra København; det blev sagt, at det skyldtes, at han var så blåøjet over for folkesnakken.¹⁴

Derefter kan rygterne om det store landbytte siges at være ude af sagaen. Kun Kuefstein mente endnu af hofsladdereren at have forstået, at der var tale om en dansk-engelsk tilnærmelse.¹⁵

Det er i øvrigt muligt, at kongens sygdom netop kan have været en god baggrund for rygtedannelsen i København. Ejendommeligt nok vedblev der i den følgende tid, mens kongen endnu var syg, at svirre forskellige besyn-

derlige rygter i byen, omend de ikke var af den rækkevidde som det om territorialbyttet. Rygtet om prinsesse Carolines giftermål med kongen af England kom igen kort efter, understøttet af nogle vendinger i selve „The Times“.¹⁶ Ligeledes løb der rygter om ministerskifter; man troede, at finansministeren J. S. v. Mösting ville trække sig tilbage og blive afløst af amtmanden i Sorø P. C. Stemann.¹⁷ Det ene var lige så grundløst som det andet.

At rygtesmederiet ikke var absolut ufarligt, bevidner en udtalelse af Christian Bernstorff, der tidligere havde været dansk udenrigsminister, men nu var udenrigsminister i Preussen. Han skrev til den preussiske chargé d'affaires i København, at den slags rygter altid fortjente nogen opmærksomhed; for de vigtigste begivenheder blev altid varslet af upålidelige og usikre rygter, og desuden tjente snakken i en stor by ofte til at karakterisere den øjeblikkelige offentlige mening. Dog tilføjede Bernstorff, at han ikke troede på territorialbyttet; sådan noget kunne ikke foregå uden aftale mellem stormagterne, og han var så galant at tilføje, at danskerne var for kloge til at indlade sig derpå. Om den engelske konges ægteskab sagde han, at hvis det var sandt, så var det ikke København, hans øjne rettedes imod. Og hosebåndsortenen skulle man ikke undres over; den havde kongen af Portugal også fået.¹⁸ Selve rygternes udsagn troede Bernstorff altså ikke på, men nok på, at der var noget i gære.

Det er klart, at i en tid med så meget hemmelighedskræmmeri omkring staternes styrelse og med en mærkbar indskrænkning af trykkefriheden, var der langt bedre grobund for rygter end i demokratiets og trykkefrihedens tidsalder.

Derfor var rygter i ældre tid en langt større plage end nu, og samvittighedsløse personer kunne med langt større

lethed benytte sig af rygtespredning, ikke mindst til politiske formål. Hvorvidt rygtet om territorialbyttet mellem Danmark og England i 1822 var en frugt af en sådan bevidst rygtespredning lader sig for nærværende ikke sige. Det er givet, at kong Carl XIV Johan af Sverige og hans regering ikke, hvis det passede dem, generede sig for at udsprede politiske rygter; men der er intet, som peger hen på, at der i dette tilfælde skulle være kommet nogen tilskyndelse fra Sverige, og der er heller ikke nogen sikker påviselig grund til, at en sådan tilskyndelse skulle være kommet. Ganske vist var Carl Johan altid på vagt over for Danmark; men der ses ikke at have været nogen aktuel anledning til at drive propaganda ved den lejlighed. Hvis ikke rygtet hører til dem, der er opstået spontant og uden påviselig årsag, må man derfor snarest tro, at Hochschildt har ret, når han søger skylden hos agiotørerne, Københavns egne spekulanter.

NOTER

1) Hochschildts depeche 21/2 1822, Danica, Riksarkivet, Stockholm.

2) Depeche fra Skt. Petersburg til København 25/11 1812, tr. i Danske Magazin 6, II, 61-65; Edv. Holm: Danmark-Norges Historie 1720-1814, VII, 2, Kbh. 1912, 346.

3) B. v. Schinkel: Minnen ur Sveriges nyare historia VII, Stockholm 1855, 156-57.

4) Instruction pour le Ct. de Loewenhielm [juli 1814], Konung Karl XIV Johans papper nr. 23, Riksarkivet, Stockholm; Yngvar Nielsen: Aktstykker vedk. Stormagternes Mission til København og Christiania i Aaret 1814, Christiania Videnskabs-Selskabs Skrifter, historisk-filosofisk klasse nr. 3, Christiania 1897, 96 og 239; T. T. Höjer: Carl XIV Johan, II, Stockholm 1943, 287-88; om alle delingsprojekterne: G. Nørregård: Danmark og Wienerkongressen 1814-15, Kbh. 1948, 28-46.

5) Addington til Foreign Office nr. 6, 26/2 1822, F. O. 22/89,

Public Record Office, London; Hochschildts dep. 28/2 1822, Danica, Riksarkivet, Stockholm.

6) Kuefsteins dep. nr. 25b, 2/3 1822, Staatsarchiv, Wien.

7) G. Nørregård: Danmark og Wienerkongressen 1814-15, Kbh. 1948, 142-53.

8) Hochschildts dep. 28/2-16/5 1822, Danica, Stockholm; bulletiner i Danske Statstidende 8/3-8/4 1822.

9) Addingtons dep. nr. 8, 7/3 1822, F. O. 22/89, P.R.O., London.

10) Hochschildts dep. 7/2 1822 med apostille, Danica, Sth.; Nikolajs dep. nr. 9, 9/3 1822, Moskvafilm i Rigsarkivet i København.

11) Hochschildts dep. 10/3 1822, Danica, Sth.

12) Addingtons dep. nr. 12, 19/3 1822, F. O. 22/89, P. R. O., London; Hochschildts dep. 21/3 og 28/3 1822, Danica, Sth.

13) Koncept til skr. til Kuefstein 20/3 1822, Staatsarchiv, Wien.

14) Kopi af ordre til Kuefstein 8/10 1822, Weisungen, Staatsarchiv, Wien; Fosters dep. nr. 22, 19/4 1823, F. O. 22/91.

15) Kuefsteins dep. nr. 31, 26/3 1822, P. S., Staatsarchiv, Wien.

16) Kuefsteins dep. nr. 30, 23/3 1822, Staatsarchiv, Wien; Nikolajs dep. nr. 15, 30/3 1822, Moskvafilm i Rigsarkivet i Kbh.

17) Hochschildts dep. 31/3 1822, Danica, Sth. — Stemann blev statsminister i 1827.

18) Referat af Bernstorffs dep. i Kuefsteins dep. nr. 31, 26/3 1822, Staatsarchiv, Wien.

MARCUS HESS.

AF KIRSTEN-ELIZABETH JESSEN

Efter nederlaget i Grevefejden var det udelukket, at Lübeck kunne spille samme ledende rolle i de nordiske landes politik som i de foregående århundreder. — Mange forhold bevirkede imidlertid, at det 16. århundrede blev den store nedgangstid for hanseforbundet, der overalt blev fortrængt fra sine tidligere så dominerende positioner indenfor det nordeuropæiske handelsliv.¹ Nederlandene og England var de nye økonomiske centre, hvorfra verdenshandelen, set fra et europæisk synspunkt, i de følgende århundreder blev behersket. For Danmarks vedkommende betød det, at forbindelserne i stedse større grad kom til at gå til de hollandske byer mod tidligere til hanseforbundets, hvis købmænd langsomt, men sikkert fortrængtes først fra den indenrigske og siden også fra den udenrigske danske handel, selv om man let undervurderer den betydning for det økonomiske liv i Norden, også efter midten af det 16. århundrede, som hansekøbmænd fortsat havde. Karakteristisk for udviklingen er recessen fra juli 1560, der først sluttedes efter brydsomme forhandlinger 1550-erne igennem mellem Danmark-Norge og Hansestæderne.² I denne traktat, der stadfæstede tidligere givne privilegier til de vendiske byer, var der for første gang også bestemmelser om danske og norske købmænds rettigheder i hansestæderne.

Sidste halvdel af det 16. århundrede, ikke mindst år-

tierne efter Syvårskrigen, blev en opgangstid for de danske købmænd, både med hensyn til den inden- og udenlandske danske handel. Det synes i særlig grad at have været københavnske købmænd, der var i stand til at udnytte de gunstige konjunkturer, selv om også en række købmænd fra de øvrige danske (og skånske) byer havde et godt tag i f. eks. øxneexporten, der foregik landværts gennem Holsten til markederne ved Elben og i Nederlandene.

De nederlandske købmænd, der ved freden i Speyer 1544 havde fået ret til at handle overalt i Danmark og Norge mod betaling af sædvanlig told — amsterdambøymændene havde endda opnået samme privilegier som hanseaterne — blev ikke i samme grad som de sidstnævnte direkte opkøbere hos producenterne i Danmark, men benyttede for det meste de danske købmænd som mellemhandlere. Disse havde i løbet af Christian III's regeringstid været i stand til at udkonkurrere de hanseatiske købmænd på det indre danske marked, og formåede også i den følgende tid at hævde den vundne position, således at det ikke var muligt for de nederlandske købmænd ganske at undgå dem som mellemlid.³

De navne, der fremfor andre er forbundet med opblomstringen af dansk handelsvirksomhed i disse år, er, foruden Oluf Bager fra Odense, studeexportøren Hans Mule fra samme by, medlemmer af familien Piphering fra Ålborg, en række borgere fra Helsingør med Bertil Bernhill, Zacheus Lehausen, Anders Hess og Richard Vederborn i spidsen, kompagnonerne Hans Sukkerbager og Jacob Møller fra Malmø og Landskrona, og Oluf Henriksen, Albrecht Albrechtsen samt medlemmer af slægterne Mumme og Lampe fra København. Den købmand, der imidlertid mere end nogen anden handlede på udlandet, var den københavnske borgmester *Marcus Hess*.

Om hans herkomst ved vi intet, ikke engang, hvorvidt

han er født i Danmark eller indvandret fra Tyskland. Han var født 1526 og ægtede først Lisbeth Bertelsdatter Kniphof, som antagelig har tilført sin ægtemand betydelige midler, dels fra sin fader, Bertil Kniphof, og dels fra sin første mand, borgmester Peder Jensen. Efter hendes død i 1572 giftede Marcus Hess sig med Margrethe Surbeck, en søster til den fra islandshandelen kendte Simon Surbeck.⁴

Gennem sit ægteskab med Lisbeth Bertelsdatter, der berømmes som en gudsfrygtig kvinde,⁵ kom Marcus Hess i besiddelse af flere ejendomme i København, således den, hvori han selv boede hele sit liv, i Snaregade.⁶ Det var her, flere gesandtskaber fra udlandet — hvad enten de opsøgte den danske konge eller blot var på gennemrejse — boede, når de opholdt sig i København,⁷ og der ikke var plads på slottet. Desuden ejede han indtil 1581 en bygning og grund på Nytorv, hvor senere borgmestergården kom til at ligge, og efter branden i 1795 opførtes Domhuset her.⁸ På Vestergade havde han også en gård, som han i 1581 havde købt af rentemesteren Christoffer Valkendorf, og samme år købte han også vognmændenes laugshus i Sct. Gertrudstræde.⁹ I Sct. Pedersstræde, lige over for Sct. Petri Kirke, havde han også en ejendom, hvor han og hans hustru oprettede en fattigstiftelse, de såkaldte Marcus Hesses sjæleboder.¹⁰ Derudover ejede han flere „boder“ rundt omkring i byen, bl. a. på Nytorv, i Farvergade og i nærheden af Nikolaj Kirke. Udenfor byportene ejede han en stor del af den grund, hvorpå det nuværende Ny Teater er opført, og anlagde her fiskedamme, der gik parallelt med Gl. Kongevej og nuværende Vesterbros Torv og endnu kan ses på Pufendorffs kort og belejringsbillede,¹¹ ligesom han havde nogle haver ved Østerport.¹²

Den 29. juni 1564 blev han rådmand i København, og året efter, i november 1565, udnævntes han til borgme-

ster, hvilket embede han besad til et års tid før sin død 26. oktober 1590.¹³ Han begravedes to dage efter i Helligåndskirken, samme sted som sin første hustru, og over dem rejstes et epitafium, der gik til grunde under kirkens brand i 1728, men findes afbildet i Resens Urbium et Oppidorum Daniæ Typi.¹⁴ Det var den lærde humanist, Jon Jacobsen Venusin,¹⁵ der holdt begravelsesprædikenen over Marcus Hess, ud fra 1. kapitel af Jobs bog, det kapitel, der fortæller om Jobs velstand og fromhed, og om, at Job, efter at alt, hvad han ejer, er blevet ham frataget, priser Gud med ordene: Herren gav, Herren tog, Herrens navn være lovet.

Noget arkiv har Marcus Hess ikke efterladt, lige saa lidt som der andre steder findes udførlige oplysninger om hans mangesidige transaktioner. Kun afregninger med den danske og svenske konge i henholdsvis Rentemesterregnskaberne i Rigsarkivet i København, og Varuhus- och-handlingsserierne og Avräkningar och likvidationer i Kammararkivet i Stockholm giver konkrete tal og omtale af nogle af de forretninger, den københavnske borgmester havde med de respektive fyrstehuse. Det er til brevstoffet, man må gå, for at få yderligere viden om både hans og de øvrige samtidige danske købmænds handelsruter og varer. Gang på gang møder vi Marcus Hesses navn i forbindelse med handelsforetagender. Hans skibe sejlede ikke blot til en række danske byer, men til de fleste af Østersø-havnene, de svenske kystbyer, og langs Norge gik de til Island. I England og Skotland havde Marcus Hess forretninger, ligesom han regelmæssigt havde kontakt med Amsterdam og de øvrige nederlandske stæder, ja så langt som til Sydfrankrig, Portugal og Spanien strakte hans interesser sig.

Det var almindeligt i datiden, at købmand og reder var samme person, og købmanden Marcus Hess ejede da også

en anselig mængde skibe. Hans flådes størrelse er det vanskeligt, for ikke at sige umuligt, at få noget billede af. Øresundstoldregnskaberne giver i denne sammenhæng kun liden oplysning. I øvrigt må det jo også bemærkes, at de skibe, der fra København sejlede til Østersøområderne, ikke blev registreret i sundtoldsbyen. Karakteristisk for øresundstoldregnskaberne fra denne tid er det også, at man i regnskaberne kun anførte skipperen og dennes (skibets?) hjemsted, mens der blot i undtagelsestilfælde blev gjort bemærkning om ejerforholdet vedrørende skibe og gods. — Bemærkelsesværdigt er det derfor, når der i toldregnskaberne for 1569 findes angivet, at adskillige skipperer har ført Marcus Hesses skib og ladning. — Når det netop er i året 1569, at han udtrykkelig nævnes som ejer både af skib og gods, som dog ikke nærmere specificeres, står det sikkert i forbindelse med, at han i dette år havde påtaget sig at skaffe leverancerne til flådens udrustning.¹⁶

Ialt drejer det sig om mindst 12 skibe, som han havde i fast rutefart, såvel til indenlandske som til udenlandske havne, og som flere gange i løbet af året passerede Helsingør. Af de navngivne 12 skipperer, der førte hans skibe, var de 11 fra Friesland, nemlig 8 fra Harlingen og 3 fra Bolsward, mens en enkelt har angivet Bremen som hjemsted. Dette er et godt eksempel på, at de nederlandske skipperer og styrmænd var meget eftertragtede som førere af skibe og i ikke ringe grad blev benyttet også af danske købmænd og redere.¹⁷

Flere af disse skipperer går igen i øresundstoldregnskaberne i de følgende år, men dog kun i 1574, 1575 og 1578 sporadisk anført som førende skibe og gods tilhørende den københavnske borgmester, i hvis tjeneste de vel fortsat har været. Fra og med 1574 har de som hjemsted anført København, måske fordi de har erhvervet dansk

borgerskab ud fra ønsket om at opnå de faciliteter, der var forbundet dermed, også ved passage gennem Øresund.¹⁸

Det må formodentlig ses i forbindelse med hans rolle som skibsreder, at han i 1563 stod i spidsen for det selskab, der påtog sig driften af fyret på Kullen,¹⁹ og vi har også ret til at gætte på, at han sammen med flere andre københavnske købmænd har stået bag ved initiativet til forfattelsen af Frederik II's søret fra 1561.²⁰

Det var ikke underligt, at Marcus Hesses omfattende handelsvirksomhed måtte medføre en række vanskeligheder, ikke blot af rent kommerciel art. Opbringelser og plyndringer af sørøvere, der ofte udførte deres arbejde med myndighedernes mere eller mindre skjulte tilladelse, beslaglæggelse af skibe og gods var ikke ukendte fænomener for datidens købmænd. Et af de halmstrå, de greb efter som støtte for deres krav, var fyrsternes forbøn. Den danske konges kancelli'er var derfor som hans fyrstelige kollegers i udlandet i vid udstrækning optaget af at udfærdige forskellige „forskrifter“ til de hårdt ramte købmænd, der henvendte sig hos majestæten med deres klager i håb om at få hjælp. — I Tyske Kancellis registeranter findes der en række kopier af breve angående borgmester Marcus Hess. Disse skrivelser (fra 1560 til 1590), ca. 30 ialt, indeholder som regel en anmodning fra den danske konge til modtageren, oftest en fremmed potentat eller magistraten i en by, om at være hr. Marcus Hess behjælpelig med at få sin ret, hvad enten hans klagemål havde drejet sig om, at hans skibe og gods var blevet taget af pirater, eller havde været genstand for arrestation af en eller anden uretmæssig karakter.

For Marcus Hess har det uden tvivl været af betydning for udfærdigelsen af de kgl. breve, at han allerede fra slutningen af 1550-erne var en af leverandørerne til

det danske hof. Således nævnes han som kongens faktor i forbindelse med kobberopkøb i Danzig.²¹ At han også skulle skaffe den danske konge nogle fine tyrkiske og ungarske heste, og andre mere luksusbetonede genstande, har sikkert kun været en underordnet foreteelse i de forretninger, Marcus Hess har foretaget som kongens befuldmægtigede i Danzig.²² — I begyndelsen af maj 1560 leverede Marcus Hess 15½ læster byg og 240 tdr. havre, som kongens yngre broder, hertug Magnus, skulle have med sig til Livland til sædekorn på Øsel,²³ hvor han, mod at give afkald på sine rettigheder i Danmark og Hertugdømmerne, det foregående år var blevet valgt til biskop over stiftet af samme navn, der udgjorde ca. to trediedele af øen.²⁴ — På dette tidlige tidspunkt ser vi altså Marcus Hess forbundet med de danske aspirationer i Livland, og påfaldende, om end måske ikke sammenhængende hermed, er det i hvert fald, at nedgangen i Marcus Hesses forretninger skete på den tid, hvor den danske regering havde opgivet at blande sig i det livlandske eventyr, og passivt så på, at Sverige her vandt sine første og afgørende sejre, der inden længe skulle føre til, at magtbalancen i Norden blev forskudt i svensk favør.

Som betaling for deres leverancer fik købmændene i nogle tilfælde rede penge, og i andre betaltes de i varer; således bestod Marcus Hesses betaling, da han umiddelbart omkring Syvårskrigens udbrud solgte et stort parti stangjern til kongen, dels af dansk mønt (4234½ mark = 1411½ daler (sic)) og dels 47 læster salt.²⁵

Det er vanskeligt, for ikke at sige umuligt, at skaffe sig kendskab til væksten af Marcus Hesses forretninger, der netop i disse første år af 1560-erne synes at være blevet af betydeligt omfang. Det var således ham, som kongen i april 1564 overdrog at tage til Helsingør for

dér i eget navn at forhandle om køb af salt hos de fremmede skippere, der ikke måtte mærke, at Marcus Hess handlede på kongens vegne.²⁶

I juni to år senere skulle Marcus Hess atter til sundtoldsbyen;²⁷ denne gang for at forhandle med de passerende skippere om eventuelle lån til kongen. Disse hverv udførte Marcus Hess til kongens tilfredshed. Lånet kom i stand blandt andet hos de to amsterdamskippere Cornelius Weltman og Johan Falcksen, der som et udtryk for den kongelige taknemmelighed i den anledning opnåede fritagelse for told og lastpenge, samt anden besværing, dog med tilføjelse, at den sædvanlige told skulle være uforkrænket.²⁸

Af øresundstoldregnskabernes udgiftsside fremgår det, at Marcus Hess i 1566 forestod en væsentlig del af handelen mellem kongen og de udenlandske skippere. Og af tolderen Henrik Mogensens korrespondance med statholderen i København, Mogens Gyldenstjerne, kan vi se, at flere hollandske skippere, der havde vin og salt om bord, fik passerebrev mod, at de i København henvendte sig hos Marcus Hess, der havde fået befaling til at handle med dem.²⁹ Har disse handeler været til kongens tilfredshed, så var der ikke idel glæde hos de nederlandske købmænd over den måde, Marcus Hess varetog sine opgaver på. I efteråret 1566 beklagede det nederlandske gesandtskab sig til Frederik II bl. a. over, at Marcus Hess som „collecteur binnen der Stadt van Copenhagen“ afkrævede dem specielle afgifter, og de fik løfte fra kongen om, at dette skulle ophøre.³⁰

Marcus Hess var også i stand til selv at yde Frederik II finansiell hjælp, og som tak fordi han tilbageleverede et gælds-brev på en sum penge, kongen skyldte ham, fik han i 1568 tilladelse til at lade et 100 læster stort skib lastet med salt løbe frit igennem Øresund til Narva.³¹

Hvor store forstrækninger Marcus Hess både ved den

lejlighed og ved andre³² ydede kongen, får man et indblik i, når man ser, at den københavnske borgmester i begyndelsen af 1569 påtog sig at skaffe det nødvendige til orlogsskibenes udstyr³³ og fra slutningen af januar dette år til begyndelsen af februar det følgende leverede for 34.260 daler, og fra 21. februar til 1. august 1570 yderligere for 11.083 daler, hvortil kom andre udlæg, som han foretog for kongen.³⁴ For sine leverancer fik Marcus Hess betaling dels i form af rede penge, og dels i form af anvisning på korn fra de forskellige kongelige slotte samt udlæg i tiendeindtægten fra Viborg og Vendelbo stifter.³⁵ Ved regnskabets afslutning ultimo december 1570 var kongen alligevel Marcus Hesses debitor fra begge års regnskab for over 42.000 daler.³⁶ — Foruden Marcus Hess tjente flere andre købmænd på krigen, der førtes fra 1563 til 1570; deriblandt er der måske navnlig grund til at fæstne sig ved Arent Hoffslag fra Nederlandene. Denne ydede store leverancer, ligesom Marcus Hess, fortrinsvis til flådens udstyr, og betales dels i rede penge, og dels i naturalier, og fik desuden anvisning på øxnetoldindtægterne, henholdsvis i Ribe og Kolding.³⁷

Ud fra den nære tilknytning, som Marcus Hess havde til kronen under Syvårskrigen, har man ment, at han indtog en halvt officiel stilling, og i denne egenskab skulle have haft titel af „kongelig majestæts købmand“.³⁸ Denne betegnelse kendes fra islandshandelen, hvor Hans Nielsen, Rasmus Pedersen og Niels Sørensen kaldes kongelig majestæts købmænd i Frederik II's tid. Desuden kendes titelen fra Sverige, hvor den var betegnelsen for de købmænd, der forestod opkøbet af de udenlandske varer, de såkaldte „handlingar“ ved „varuhusene“, den særlige svenske organisation for forvaltning af natural-skatte, hvilken institution foruden i Stockholm, fandtes i en række svenske byer som Norrköping, Söderköping, Kalmar og Elfsborg, for at nævne de vigtigste.³⁹

Tilsyneladende er det kun ved en enkelt lejlighed i 1569, at Marcus Hess i rentemesterregnskabet benævnes som kongelig majestæts købmand, og siden ses titelen ikke at have været benyttet i forbindelse med hans navn.⁴⁰

Igennem 1570-erne var Marcus Hess fortsat storleverandør til kongen af klæde, silke, stangjern, kobber og en række forskellige købmandsvarer, hvoraf krydderier og vin er de vigtigste. Endog skibe solgte Marcus Hess til kongen. Nogen fast kontrakt i lighed med den, der blev indgået mellem Johan Maria Borch og Peder Oxe på kongens vegne i januar 1573 angående salpeterleverancerne, kom der imidlertid aldrig i stand mellem den københavnske borgmester og kronen.⁴¹ — Som betaling modtog Marcus Hess foruden rede penge, også korn, sild og andre varer, og medens kongen i 1579 var blevet ham c. 9.500 daler skyldig, var det i 1581 Marcus Hess, der var blevet debitor overfor kongen med en sum på mellem 4000 og 4500 daler,⁴² og han måtte anmode kongen om henstand med betaling indtil mikkelsdag samme år, hvilket blev imødekommet; senere fik han yderligere henstand til påsken 1582.

I mellemtiden havde kongen afkøbt Marcus Hess et stort nyt skib, som han tillige med et andet havde ladet bygge i Amsterdam,⁴³ for 15.000 daler. Samtidig havde Frederik II eftergivet ham 1000 daler, som han stadig var kronen skyldig, og givet rentemesteren Christoffer Valkendorf besked om at betale de 15.000 daler dels med penge og dels med varer til en rimelig pris.⁴⁴ — Det ser ud, som om Marcus Hess på dette tidspunkt har mødt alvorlige økonomiske vanskeligheder, og at der har været tale om, at han skulle opgive sit hverv som borgmester i byen; men kongen bevilgede imidlertid, at han fortsat kunne være borgmester i København,⁴⁵ hvilket han forblev, indtil han i maj 1589 blev fritaget derfor af regeringsrådet.⁴⁶

I løbet af foråret og sommeren 1582 lysnede det dog noget for Marcus Hess, der den 23. juli dette år indleverede et regnskab i rentekammeret over hans økonomiske mellemværende med kongen,⁴⁷ og ifølge den afregning, der fandt sted, fik udbetalt over 13.050 daler, således at kongen kun var ham c. 2.700 daler skyldig. Ikke mindre end 4.770 daler af de anviste penge hidrørte fra en sum, som den svenske konge var blevet den danske konge og lensmanden på Ålborghus, rigsråden Bjørn Andersen, skyldig. — Bag dette skjuler sig følgende hændelse:

I august 1579 indberettede den svenske underadmiral Bengt Sørensen til Johan III, at han på det narviske farvand havde opbragt 3 skibe, hvoraf de to tilhørte den danske konge og var lastet med 120 læster sild, mens det tredje tilhørte lensmanden på Ålborghus, Bjørn Andersen, og havde hans gods — 39 læster sild — ombord. Den svenske underadmiral var åbenbart selv klar over, at situationen kunne frembyde vanskeligheder, og bad derfor om nærmere direktiver for, hvad der videre skulle foretages i denne sag.⁴⁸

Så snart den danske konge havde fået meddelelse om, at hans skibe, en bøjert og en pinke, uanset de havde haft hans pas, var blevet ført til Reval, hvor sildene, som skulle være solgt i Narva, var blevet udskibet, og skibene ført til Stockholm, protesterede han overfor den svenske konge. Endnu større blev hans misfornøjelse, da han erfarede, med hvor stor „pomp og triumf“ skibene var blevet modtaget i den svenske hovedstad, hvor mange fremmede herrers gesandter havde været til stede, og således havde bivånet den spot, der var overgået den danske majestæt.⁴⁹ Den svenske konges forsøg på at bagatellisere sagen havde heller ikke gjort noget godt indtryk på Frederik II, og det hele endte med, at Johan III måtte erstatte den danske konge hans skibe og ladning. Den 11. februar 1580 fik statholderen på Stockholm Slot be-

sked om straks at gøre skibene sejlklaare. Ordren havde den ejendommelige tilføjelse, at han endelig ikke måtte lade de danske udsendinge, der skulle hente skibene, mærke, at han først havde fået befalingen nu, men betone, at det var danskernes egen skyld, at skibene så sent blev gjort sejlklaare.⁵⁰ — Denne arrestation af den danske konges egne skibe var sikkert en ikke uvæsentlig årsag til, at de danske fuldmægtige ved grænsemødet i 1580 særligt skulle tage spørgsmålet op om de mange svenske opbringelser af danske borgeres skibe på det narviske farvand, og kræve erstatning for den skade, der derved var påført de danske undersåtter, der netop gennem freden i Stettin var sikret den frie sejlads til Narva.

I 1583 leverede Marcus Hess atter store partier af svensk stangjern og kobber til Bremerholmen, og kongens gæld til ham, c. 9.500 daler, blev som vanligt udredt dels i rede penge, og dels i naturalier, korn og smør fra slottene i København, Nykøbing, Kalø, Silkeborg og Ålborghus, og der overførtes kun c. 1500 daler til næste års regnskab.⁵¹ I 1586 fandt den sidste store opgørelse mellem Marcus Hess og kronen sted i rentekammeret,⁵² og hans betaling for det stangjern, hamp og klæde, han i de foregående år havde afhændet til kongens og rigernes behov, bestod som ved tidligere lejligheder foruden af rede penge, i anvisning på toldindtægter, dels fra København og dels fra Norge, samt naturalier fra Kalø Slot.

Islandshandelen.

Et særligt kapitel af Marcus Hesses virksomhed er hans handel på Island. Hvor tidligt han er i gang med denne, vides ikke med bestemthed, men antagelig har han næppe deltaget deri, førend han i 1564 var blevet medlem af Københavns magistrat og derigennem fik rettighed til at besejle islandske havne. I 1566 fik han med nogle medredere tilladelse til at handle i Boesand i Guld-

bryng Syssel mod at forsyne indbyggerne med gode varer til antagelige priser, og i 1569 blev tilladelsen fornyet.⁵³

Gennem lange tider havde de hanseatiske købmænd, d.v.s. fremfor alle andre de fra Hamburg og Bremen, haft et fast greb om handelen på Island. Men ligesom hanseaterne overalt fra midten af det 16. århundrede var i defensiven, således også på Island. Fra den danske regerings side havde man allerede i Christian III's tid forsøgt at lægge hindringer i vejen for hamburgerkøbmændene, der specielt havde haft en privilegeret stilling på denne fjerne ø, og fra 1547 havde det for alvor været muligt for de danske undersåtter at deltage i konkurrencen, takket være en betydelig støtte fra kongens side. Magistraten i København havde forpagtet Island med Vestmannøerne mod til gengæld blandt andet at forpligte sig til at udruste og afsende skibe til Island hvert år fra København.⁵⁴ Helt tilfredsstillende udviklede denne ordning sig imidlertid ikke; men trods alt havde den tyske handel på Island fået et knæk, og tyskerne havde selv måttet indrømme, at kongen var berettiget til at begrænse eller endog helt forbyde deres handel, efter hvad han selv fandt for passende, skønt de tyske købmænd så længe som muligt havde forsøgt at gøre gældende, at de havde krav fra arilds tid på retten til denne handel. — Fra 1557 overtog kongen imidlertid selv handelen på Vestmannøerne, og drev den for egen regning. Men allerede det følgende år kom Simon Surbeck til at forestå handelen og skatteopkrævningen dér indtil 1582. Efter 1560 gjorde kongen sin forkøbsret gældende til de varer, han mente, der var størst fordel ved at udføre, og ansatte derfor en mand, der fik titelen kongelig majestæts købmand, til at drive handel på sine vegne på det nordlige Island. Det var især svovlhandelen, som havde hans interesse, og fra begyndelsen af 1560-erne var de kongelige hovedpladser her ved Øjefjord og Husavik, idet disse

havne regnedes blandt dem, der gav mest udbytte, og bortset fra en enkelt afbrydelse 1572—76 foregik den kongelige handel på Nordlandet lige til 1596.

Det må antagelig ses på baggrund af de omfattende forretninger, Marcus Hess havde med kongen, at han i 1572 fik tilladelse til i de fire følgende år at købe alt det svovl, tran og andre varer, som kunne fås i havnene Øjefjord, Skagefjord og Husavik på det nordlige Island, og bruge al handel dér, som kongen selv hidtil havde gjort, mod at svare en årlig afgift af 4500 daler plus 2 læster svovl. Han fik endvidere tilladelse til at lade det svovl, han fik fra Island, lutre og oplægge i svovlhuset for Københavns Slot, der lå uden for Østerport. Samtidig måtte han dog forpligte sig til at skaffe hofsinderne og hof-tjenerne de nødvendige hofklædninger til samme pris, som andre købmænd kunne sælge det, dog således at betalingen herfor kunne fradrages den nævnte afgift.⁵⁵ Det næste år sluttedes der en ny kontrakt mellem Marcus Hess og kongen angående Island, og afgiften blev sat ned, antagelig fordi kongen stadig var i restance overfor den københavnske borgmester, der ligeledes samme år fik løfte om at måtte benytte kongens skib, „Morian“, til at besejle Island med, dog med den klausul, at de sejl og tove, som Marcus Hess lod anskaffe til skibet, også efter at han ikke brugte det længere, skulle forblive på det.⁵⁶ Den 10. september⁵⁷ fik han kvittance på de 18.000 daler, som han skulle svare i afgift af Øjefjord, Skagefjord og Husavik i de fire år, han havde fået tilladelse til at besejle disse islandske havne, idet det dog samtidig blev bemærket, at svovlet, som han havde forpligtet sig til at levere, ikke var indbefattet i denne kvittance.

Der var imidlertid flere problemer forbundet med islandshandelen; som tidligere omtalt havde hamburgere fra gammel tid haft en særlig privilegeret stilling

på sagaøen, og trods udtrykkeligt forbud fortsatte de tyske købmænd deres handel deroppe. Marcus Hess måtte flere gange bede kongen om hjælp, således allerede få måneder efter sin første tilladelse til at besejle de nordlige islandske havne. Frederik II lod da også udfærdige en skrivelse til Hamburg, hvori han indskærpede forbudet, og gjorde opmærksom på, at de, der fortsat gav sig af med skibsfart og sejlads til Island, ville have deres gods og skib forbrudt til den danske konge.⁵⁸ Men disse formaninger hjalp kun lidet eller intet. Det følgende år ved påsketid måtte kongen atter gøre Hamburgs magistrat opmærksom på, at sejlads og handel på disse havne var forbudt.⁵⁹ Samtidig fik også befalingsmanden på Island, Johan Buckholt, besked om at sørge for, at bønderne i de tre omtalte havne, Marcus Hess havde forpagtet, ikke måtte handle med andre end ham, og at han til gengæld skulle forsyne dem med gode og nyttige varer til en rimelig pris.⁶⁰ Det synes af flere skrivelser at fremgå, at det både for Marcus Hess og de andre danske købmænd ikke altid har været lige let at bringe tilstrækkelige forsyninger til befolkningen på Island, og der høres gentagne gange klager over, at de udenlandske varer blev dårligere og dårligere, samtidig med at priserne steg på disse, mens de islandske varer ikke betaltes bedre end tidligere.⁶¹ Den islandske befolkning var i hvert fald misfornøjet med Marcus Hesses tilførsler og priser og foretrak åbent eller skjult de tyske købmænd. Skagefjordsbeboerne var de første, der klagede deres nød for kongen i København. De bad om, at han ville give tilladelse til, at også andre købmænd end Marcus Hess måtte sejle derop og forsyne dem med varer for fremtiden, hvis de, der havde forpagtningen, ikke var i stand til at opfylde deres forpligtelser i den henseende.

På sin side besværede Marcus Hess sig over, at beboer-

ne på Island ikke ville sælge deres varer til ham, så han blev nødt til at lade sine skibe gå tomme tilbage til København. — Kongen, der skulle fordele sol og vind lige, befalede Johan Buckholt at give ordre til, at de ved Øjefjord, Skagefjord og Husavik havnene nærmest boende lagmænd og sysselmænd skulle sørge for, at bønderne dér, som havde varer — fortrinsvis svovl og tran — solgte dem til Marcus Hesses fuldmægtige og tjenere. Til gengæld skulle Marcus Hess holde rimeligere priser på de varer, han førte til Island.⁶²

Da tidspunktet kom for fornyelsen af overenskomsten mellem kongen og Marcus Hess på disse tre nordlige havne, har den sidstnævnte gjort op med sig selv og fundet ud af, at udgifterne ikke stod i et rimeligt forhold til indtægterne, og at der var for mange vanskeligheder forbundet med denne handelsvirksomhed, dels på grund af konkurrencen fra Hamburg, hvis købmænd kunne bringe billigere varer derop i ly af smugleri, og dels fordi han som nævnt havde vanskeligt ved at få bønderne til at afhænde deres produkter til sine fuldmægtige, der ofte har været tvunget til at sælge under den fastsatte pris. I hvert fald erklærede han i en samtale med kansleren Niels Kaas, at han ikke længere var interesseret i at besjle disse steder, i det mindste ikke på de samme vilkår som hidtil. Han ønskede en for ham fordelagtigere kontrakt. Men kongen fandt, at den afgift, som Marcus Hess tilbød, var for lav, og at det i så fald måtte være til større fortjeneste for majestæten selv at lade skibe sejle til de omtalte havne, og gav derfor Christoffer Valkendorf befaling til i løbet af efteråret 1576 at gøre skibe klar til denne expedition, både ved i tide at bestille fetalje og andre varer, der kunne sendes til Island, og samtidig sørge for, at der kom det nødvendige mandskab til skibene.⁶³ Indtil 1596 drev kongen denne handel på de tre nordlige havne for egen regning, ligesom han fortsat hav-

de sine købmænd på Vestmannøerne til at føre tilsynet med alle indkøb og salg af kongens varer, både islandske og udenlandske, og forestå skatteoprævningen.

Helt udenfor islandshandelen holdt Marcus Hess sig dog ikke i den følgende tid. Allerede en uge efter drøftelserne i kancelliet med Niels Kaas fik han tilladelse til i de kommende år at sejle til Hannefjord og Vapenfjord på det sydlige Island, idet han skulle svare den sædvanlige told, d.v.s. 1 portugals af hvert skib, som han sendte derop. Desuden skulle han forpligtige sig til, som vanligt, at bringe indbyggerne gode varer til rimelige priser, samt bruge „ret mål og vægt“.⁶⁴ Tilladelsen blev givet for 3 år, og Marcus Hess synes ikke efter periodens udløb i 1579 at have fået fornyet overenskomsten. Hvor meget han benyttede sig af den, vides ikke, men det første år havde han i hvert fald to skibe deroppe,⁶⁵ og i marts 1578 fik han yderligere koncession på at lade sine skibe sejle til 3 havne på Islands sydlige kyst, nemlig Stappen, Reffet og Grindefjord.⁶⁶ — Derefter høres der intet om Marcus Hess i forbindelse med handelen på Island.

Handelen på Sverige.

Siden Kalmarunionen havde der hersket gensidig handels- og toldfrihed mellem de nordiske riger. Traktaterne efter unionens definitive ophør stadfæstede da også denne praksis, og det samme gjorde fredsslutningen i Stettin i 1570 efter Syvårskrigen. Ved de grænsemøder, der i de følgende årtier blev afholdt mellem de danske og svenske rigsråder, blev der fra begge sider fremsat klager over misligholdelse af disse bestemmelser i fredstraktaten. Fra dansk side drejede klagerne sig navnlig om, at de danske købmænd, især i grænseegnene, fik lagt hindringer i vejen, og danske skibe udsattes for overgreb fra den svenske flådes side, når de var på vej til eller

fra Narva, hvor de ifølge freden i Stettin havde ret til at handle frit. — Blandt de danske købmænd, der handlede i Sverige, finder vi også Marcus Hess, der gennem sin faktor i Stockholm, Didrich Harder, havde udstrakte forretninger med den svenske konge, adel og borgerstand. Det er således under Harders navn, man i registrene til „handlingarna“ i Stockholm Slots regnskaber skal søge oplysning om Marcus Hesses salg til den dérværende kongelige majestæts købmænd, der varetog opkøbet af de udenlandske varer på den svenske konges vegne. Den københavnske borgmesters handel var i årene fra 1571 til 1582 af et ikke ringe omfang, ialt leverede han varer for over 37.000 daler, og som de øvrige købmænd, der havde handel med den svenske konge, måtte han ofte vente i årevis på sin betaling. Marcus Hesses leverancer bestod fortrinsvis af engelsk klæde, silke, salt og vin samt krydderier af de mest forskellige og raffinerede sorter.⁸⁷ Hans betaling var foruden smør, skind og huder, osmund- og stangjern, rå- eller pladekobber, samt tjære, og ved et par enkelte lejligheder også skibe,⁸⁸ således i 1581 skibet „Angermannen“, der vurderes til 2500 daler, men overlodes den københavnske borgmester for en leverance af klæde for 1250 daler. I 1582 havde Didrich Harder, Marcus Hesses tjener, den sidste større levering, og derefter forsvinder såvel hans som hans husbonds navn helt ud af de svenske regnskaber. At Marcus Hess således var en af den svenske konges forretningsforbindelser, var sikkert en medvirkende årsag til, at han — i lighed med flere andre af de købmænd, vi træffer i „handlings“-regnskaberne — af og til opnåede dispensation fra udførselsforbud og fritagelse for betaling af accise af fremmede drikke, og tilsyneladende uden større besvær fik tilbagegivet eller erstattet det gods, som han havde haft om bord på arresterede skibe, der tilhørte

andre købmænd.⁶⁹ Blandt de mange danske købmænd, der klagede over opbringelser på det narviske farvand, og som i forbindelse med grænsemødet i 1580 indgav deres besværinger til kancelliet,⁷⁰ træffer vi ikke Marcus Hess, hvilket i første øjeblik måske nok kan forekomme mærkværdigt, når vi ved, at han drev handel på Narva.⁷¹ Men når vi tager hans forbindelse med den svenske konge i betragtning, bliver det ikke så mærkeligt endda, og helt forklarligt bliver fænomenet, når man ved, at Hess foruden leverancerne til den svenske konge personligt, også skaffede en del af udrustningen til de flådeenheder, der gjorde sejladsen usikker på Den finske bugt. Mere eller mindre nødtvungent aftog han ligesom flere andre danske købmænd også den svenske konges pasbreve på en fri sejlads til Narva.⁷² — Helt uden vanskeligheder i sin handel på denne russiske stabelstad var Marcus Hess dog ikke. I 1572 blev hans og hans broder Anders Hesses skib og gods beslaglagt i Narva, og den danske konges forskrift for de to købmænd hjalp kun lidet.⁷³ Endnu i 1602, da Axel Gyldenstjerne, Axel Brahe og Christian Holck skulle forhandle om ægteskab mellem prins Hans og en russisk prinsesse, var sagen ikke ude af verden, og de danske gesandter fik besked om at forsøge at bringe den i orden.⁷⁴ I 1574 måtte Marcus Hess på ny bede den danske konge om en forskrift, efter at de narviske vojvoder havde arresteret hans skib og gods.⁷⁵

Det store omfang af den københavnske borgmesters handel med den svenske konge var formodentlig baggrunden for, at det svenske rigsråd — flere rigsråder handlede for øvrigt selv med Marcus Hess — har regnet ham for tilstrækkelig kapitalstærk til at kunne påtage sig at betale sidste rate af løsenet for fæstningen Elfsborg, som var kommet på danske hænder under Syvårs-

krigen. Ved freden i Stettin var det blevet fastsat, at svenskerne skulle betale 150.000 daler over tre terminer mod at få Elfsborg overdraget, således at sidste rate var forfalden til betaling i pinsen 1573. Det kneb meget for den svenske konge at overholde terminerne, og han måtte gentagne gange have henstand med betalingen.⁷⁶ Den sidste rate på 45.000 daler, der efter moratoriet skulle forfalde i 1574, voldte den svenske konge næsten uoverstigelige vanskeligheder at udrede, og han gjorde flere forsøg på at unddrage sig at betale denne sum i rede penge.

Blandt de forslag, der fremsattes fra svensk side, var også planen om, at den svenske stat skulle få en privatmand til at foretage betalingen til den danske konge mod forskrivning af de indtægter, som den svenske krone havde krav på andre steder. Det var først og fremmest de store købmænd i Stockholm, man tænkte på, og blandt disse også den københavnske borgmester Marcus Hess. Nogle svenske rigsråder foreslog således i efteråret 1574, at han skulle betale den danske konge de resterende 45.000 daler mod til gengæld at få udlagt det gods, som i de sidste år var blevet frataget lybækkerne på det narviske farvand, samt desuden have kobber og smør, de varer, som Marcus Hess sædvanligvis var aftager af. Han fandt åbenbart forslaget overvejelse værd, og fremholdt overfor rigshofmesteren, Peder Oxe, det fordelagtige ved dette tilbud. Peder Oxe anbefalede også Frederik II at gå ind herpå, da der formodentlig var en mergevinst at opnå på ca. 15.000 daler, hvis man vel at mærke kunne få det lybske gods inden vinterens komme. Den danske konge syntes imidlertid, at planen var for vidtløftig, dog næppe af hensyn til eller finfølelse overfor sine tidligere forbundsfæller fra Syvårskrigen, lybækkerne, der ifølge freden i Stettin havde fået samme ret til frit at sejle til og handle i Narva som de danske undersåtter. Kongen

antydde nemlig diskret i sit brev til rigshofmesteren, at Marcus Hess jo altid i sit eget navn og uden at lade nogen mærke, at kongen var informeret om sagens rette sammenhæng, kunne få det omtalte lybske gods leveret til sig i København, hvor han så kunne forsøge at afsætte det til en god pris, og derefter kunne kongen handle med den københavnske borgmester.⁷⁷ — Realiteter kom der imidlertid aldrig ud af ovennævnte forslag, og sagen lader sig ikke efterspore nærmere.

Men det vidner i høj grad om, hvor store forretninger Marcus Hess må have haft, eller samtiden mente han havde, at det svenske rigsråd kunne nære sådanne planer og tanker om hans betalingsdygtighed. Selv synes han jo heller ikke at have stillet sig helt afvisende overfor ideen. En af årsagerne til, at planerne med Marcus Hess ikke nåede videre, har måske været, at man i Sverige foretrak at slutte en kontrakt med Arent Hoffslag, den nederlandske købmand, der også som tidligere nævnt havde leverancer til den danske konge under Syvårskrigen.⁷⁸ Han havde ved tidligere lejligheder ydet den svenske konge finansiell støtte mod at få anvist forskellige naturalieindtægter, som tilfaldt den svenske konge.

Ligesom vi i året 1582 så Marcus Hess foretage sin store afregning med den danske konge, måtte han også i lignende anledning samme år rejse til Stockholm — den eneste gang, vi har oplysning om, at han personligt har varetaget sine forretninger i udlandet;⁷⁹ og efter at han selv i efteråret atter var tilbage i København, opholdt hans tjener sig i de næste år i Sverige for at inddrive sin herres udestående fordringer.⁸⁰

Afregningen, der blev foretaget af kammerregner Per Håkensen i Stockholm i 1582, på grundlag af regnskaberne fra handlingsregistrene, kom til at udvise en saldo i Johan III's favør på c. 2.200 daler, der dog i 1586 ned-

bragtes med 400 daler, som en Cornelius Tidemann var Marcus Hess skyldig, således at den svenske konges krav hos den københavnske borgmester i alt beløb sig til c. 1800 daler⁸¹ — en gæld, som han ifølge en svensk klageskrivelse vedlagt forhandlinger mellem Sverige og Danmark i 1603 endnu ikke havde betalt, og som man derfor krævede, at hans arvinger burde stå til regnskab for.⁸²

Disse blev repræsenteret af Iver Poulsen, der var blevet gift med Marcus Hesses enke. Han var selv til stede ved mødet i Flakkebæk, hvor han bestandig søgte at få de svenske udsendinge i tale, men tilsyneladende uden held. Han udfærdigede en skriftlig redegørelse, som blev overgivet de danske rigsråder til videregivelse til de svenske fuldmægtige.⁸³ Han ønskede først og fremmest at få nøjagtige beviser fremlagt for deres krav overfor Marcus Hesses arvinger, idet Iver Poulsen på det kraftigste bestred rigtigheden og nøjagtigheden af den svenske opgørelse, som udsendingene fremviste, idet han erklærede, at det kun var „en løs uspecificeret seddel“, hvorimod han selv kunne fremlægge en „klar afregning, som skulle være sket udi hans kongelige majestæts renteri den 9. august 1582“, ifølge hvilken Marcus Hess kun skulle være blevet den svenske krone 310 daler skyldig, en sum, som imidlertid var blevet ham eftergivet på grund af hans store omkostninger etc. i Sverige. Samtidig blev der anket fra svensk side over, at Marcus Hess, skønt han ifølge en kontrakt skulle sende klæde og andre varer til Reval (eller Narva) for 12.000 daler, intet leverede, selv om han havde modtaget for 6.400 daler kobber i forskud, men blot nøjedes med at sende 16 amer rhinskvin. Denne kontrakts rigtighed kunne Iver Poulsen ikke benægte; han erklærede imidlertid, at det kobber, som var givet Marcus Hess (for i alt 6.192 daler) var en del af kronens

afregning ifølge opgørelsen pr. 9. august 1582. Desuden var kontrakten blevet Marcus Hess påtvunget under trussel om, at han ellers ikke ville få tilladelse til at udføre kobberet, som han selv med så store vanskeligheder havde måttet hente i bergslaget, og trods forskellige chikaner fra svensk side endelig fået indskibet i Stockholm.

Hvordan sagen i virkeligheden forholdt sig, og hvordan den sluttede, findes der ingen oplysning om. Iver Poulsens mere detaljerede tal og redegørelse synes at tyde på, at han har haft den afregning dateret 9. august 1582 fra den svenske „fornemste cammerer“ Per Håkensen, således som han påstod at have det. Hans krav om at se nøjagtige uddrag af de svenske regnskaber må betragtes som fuldtud berettiget, og siden de svenske fuldmægtige ikke har vist ham synderlig interesse eller opmærksomhed, endsiges efterkommet hans krav, skyldtes det formentlig, at de ikke har haft de exacte oplysninger vedrørende Marcus Hesses økonomiske transaktioner med den svenske krone for hånden.

Om end vor viden om Marcus Hesses forretninger og foretagender kun synes at være ret sporadisk, tegner der sig dog et billede deraf. Fra de baltiske og russiske havne har han exporteret huder, skind, hør og hamp samt korn. Fra Sverige og Danzig har han hentet kobber og jern, der for en stor del brugtes til den danske flådes udrustning. Fra Danmark og Norge udførte han fortrinsvis korn og sild, der afsattes i Atlanterhavslændene. Fra Spanien, Portugal og Frankrig kom hans skibe lastet med salt, vin og krydderier, hvis han da ikke foretog sine køb af disse varer i Nederlandene, hvortil han især bragte sine kornlaster. Endelig købte han klæde i England, en artikel, som han forsynede både det danske og

det svenske hof med. På Island opkøbte han svovl og tran, når ellers islændingene ville sælge til ham. — Overalt i de store nordeuropæiske handelscentre møder vi Marcus Hesses navn, om end kun sjældent oplysning om, at han selv har været til stede. Kun en enkelt gang ved vi med nogenlunde sikkerhed, at han har været uden for Danmark, nemlig da han i efteråret 1582 drog til Stockholm for at ordne sit mellemværende med den svenske konge, og få sine tilgodehavender hos svenske undersætter inddrevet. Karakteristisk for ham i modsætning til de fleste andre danske købmænd på denne tid er det, at han fortrinsvis handler alene, og ikke er i kompagniskab med andre, selv om der naturligvis kendes eksempler på, at han har haft forretningsfællesskab med københavnske kolleger.⁸⁴ — Til at varetage sine interesser og forretninger i udlandet havde han sine fuldmægtige og tjenere (forskellen synes ikke helt klar, nogle gange betegnes for eksempel Didrich Harder i Stockholm som faktor, andre gange som tjener eller fuldmægtig). Desuden nævnes broderen Bernt Harder og Michel Christensen som tjenere hos Marcus Hess i Sverige.

Hans faktor i Danzig hed Jacob zu Harckell,⁸⁵ og i Amsterdam Peitter Couruer; i England gjorde Johan Osterburg forretninger på Marcus Hesses vegne,⁸⁶ ligesom vi hører om, at Marcus Hess havde faktorer i Lübeck, Stettin, Riga og på Island, foruden naturligvis i selve Danmark.

Kun ved en enkelt lejlighed synes Marcus Hess at have varetaget udenlandske købmænds interesser i Danmark, nemlig i 1580, hvor han modtog betaling for en klædeleverance, som Robert Reim af England havde gjort til den danske konge.⁸⁷ Kommissionshandel synes således ikke at have været benyttet af Marcus Hess i større udstrækning.⁸⁸

De store afregninger, som Marcus Hess foretog både med den danske og svenske konge i 1582, viser, at han på dette tidspunkt har mødt betydelige vanskeligheder, og efter denne tid er der stille omkring Marcus Hesses navn. I 1580-erne ved vi, at Mikkel Vibe⁸⁹ var i tjeneste hos ham et års tid, og derefter nedsatte sig som selvstændig købmand. Helt uden forretninger har Marcus Hess næppe været, og han solgte i 1580-erne mindre partier jern og klæde samt i 1588 en lille ladning stenkul til den danske konge ifølge rentemesterregnskaberne, men derudover synes han ikke at have gjort sig bemærket i samme grad som tidligere.

Det synes af det foranstående klart, at Marcus Hess fra omkring 1560 har været en af de betydeligste købmænd i København, og under Syvårskrigen har han givet tjent store penge som leverandør af udstyr, fortrinsvis til den danske flåde. I årene efter krigen har de gode konjunkturer for hans forretning holdt sig, men omkring 1580 måtte han trække sig tilbage fra sin omfattende internationale handelsvirksomhed; men når man vil forklare årsagerne hertil, er man uden faste holdpunkter.

Måske en af forklaringerne er den, at han i det lange løb ikke har haft den nødvendige kapital til at binde i en så udstrakt handel — overalt blev der stillet betydeligt krav om kreditevn og tålmodighed hos købmændene —, og måske er dertil yderligere kommet, at han har følt sig træt og gammel. Langsomt har han da afviklet sine forretninger, og om end han har lidt tab, så undgik han formodentlig den helt store fallit. Sit fornemme hus i København beholdt han, og de fleste af hans ejendomme skiftede også først ejer efter hans død, og han forblev i embedet som borgmester indtil 1589. Nogen købmandsvirksomhed har han imidlertid fortsat drevet, siden Mikkel Vibe stod i hans tjeneste omkring midten af 1580-

erne. — Venusins valg af tekst til begravelsesprædikenen over Marcus Hess synes indirekte at fortælle, at den københavnske borgmester ikke var forskånet for tunge slag af finansiell og måske også af personlig art i sine sidste år, men at han dog bevarede sin rette tro og ydmyghed overfor Herren.

NOTER OG HENVISNINGER

1) Jvf. Aksel E. Christensen's rapport i *Hansestæderne og Norden* (1957).

2) Laursen, *Danmark-Norges Traktater*, I, pag. 640, — §§ 26-31.

3) Jvf. Albert Olsen i *Danmark-Holland*, I, 1945, pag. 156 ff. og Erik Arup, *Danmarks Historie*, II, 1932, pag. 612.

4) Astrid Friis artikel om Marcus Hess i *Dansk Biografisk Leksikon*. — Jvf. Alb. Fabritius, *Det kbh. bystyres slægtsforbindelser i ældre tid*, i *Hist. Med. om Kbh.* 4, II, pag. 321.

5) Breve . . . til Herluf Trolle og Birgitte Gøje, I, p. XXXVI.

6) Ramsing, *Københavnske Ejendomme*, *Snarens Kvarter*, p. 11 og 44, *Strand Kvarter*, p. 24-25, *Øster Kvarter*, p. 76, *Vester Kvarter*, p. 25, 50-55 og 106.

7) RA. *Rentemesterregnskaber*, 1562-63, fol. 80, 98, 1565-66, fol. 145. — *Kanc. Brev*. 9. aug. 1594. — Jvf. Svanning i *Rørdams Monumenta*, II, pag. 156.

8) Ramsing, op. cit. *Vester Kv.*, p. 53, 154; se *Geddes Kort Vester Kvarter*.

9) *Hist. Med. om Kbh.* 2, II, p. 164.

10) L. Bobé, *Die deutsche Sct. Petri Gemeinde*, pag. 314.

11) *Hist. Med. om Kbh.* 1, II, p. 182.

12) *Kbh. Dipl.* I, p. 449-501.

13) *Ibid.* II, p. 435-436.

14) Op. cit. fol. 17. — Jvf. Resen, *Inscriptiones Hafniæ*, pag. 121 og 127. — Victor Hermansen, i *Helligaandskirken i København*, 1949, p. 70-71.

15) Bjørn Kornerup, i *Helligaandskirken i København*, p. 154.

16) RA. *Øresundstoldregnskaberne*, 1569, fol. 425 under gruppen „Register paa de vendiske stæders skibe, som har haft besvorne certificater paa deres eget skib og gods, Sammeledes paa de skipere, som har ført indbygges skibe og ingen told har givet uden tønd- og skrivepenge“.

17) Albert Olsen, i Danmark-Holland, I, p. 174.

18) Nina Bang har i Øresundstoldtabellerne, I, pag. 58-60, 66-68 og 72 opgivet, at der i årene henholdsvis 1569, 1575 og 1576 passerede 15, 7 og 4 skibe med hjemsted i København og tilhørende Marcus Hess. — Dette stemmer ikke med den sammentælling, jeg har foretaget. Hvis man regner hvert skibs passage, får man følgende tal for året 1569: 31 gange har et skib tilhørende Marcus Hess passeret sundtoldsbyen — men det drejer sig som nævnt kun om 12 forskellige skippere — 1574 angiver regnskaberne, at 2 skibe med gods tilhørende Marcus Hess har passeret og i 1575 6 skibe med gods tilhørende samme (6 forskellige skippere), mens det i 1576 var 4 skibe, og endelig tilhørte i 1578 kun 2 skibe med gods den københavnske storkøbmand og borgmester — eller rettere sagt angives at tilhøre.

19) Kanc. Brev. 8. april 1563.

20) Louis E. Grandjean, Frederik II's Søret, 1946, p. 8-9.

21) Kölner Inventar, III (Danzig), nr. 3590, 3664, 14. april og 7. august 1559. — For 1570-erne findes der en række skrivelser ssts. fra Frederik II til Danzigs magistrat, som han anmoder om at dispensere fra udførselsforbud etc. for Marcus Hess. — Jvf. nr. 4185, 5253, 5318, 7238 og 7517.

22) RA. Danske Kancelli, Indlæg til registranter, 23. nov. 1559 Ebbe Ulfeldt til Frederik II, ssts. 9 dec. 1559 Mogens Gyldenstjerne til Frederik II. — Jvf. Kanc. Brev. 15. dec. 1559.

23) RA. Rentemesterregnskabet 1560-61, fol. 225 v.

24) W. Møllerup, Danmarks Forhold til Lifland, 1880, p. 108-109.

25) RA. Rentemesterregnskabet 1563-64, 1. sept. 1564, fol. 130.

26) Kanc. Brev. april 1564.

27) Ibid. 17. juni 1566.

28) Ibid. 6. juni 1567.

29) Breve til og fra Mogens Gyldenstjerne og Anne Sparre, III, 27. juli, 3. august og 8. sept. 1566.

30) Niederländische Akten und Urkunden II, nr. 462 og 474 12. oktober og 26. november 1566.

31) Kanc. Brev. 19. maj 1568.

32) Ibid. 27. marts 1586, hvor der omtales et beløb på 1400 daler, som kongen gennem Peder Oxen skulle være Marcus Hess skyldig fra Syvårskrigen. — Jvf. RA. Rentemesterregnskabet 1574, p. 233, hvor Marcus Hess lagde 1000 daler ud for Frederik II, ssts. 1575, p. 151.

33) Kanc. Brev. 1. feb. 1569.

34) RA. Rentemesterregnskabet 1570, fol. 244-248. — Om rente-

mesterregnskaberne som utilstrækkelig kilde til bedømmelse af statens udgifter og indtægter i det 16. årh. se Astrid Friis, H.T. 10, VI, p. 123 ff.

35) Leveringen fandt sted i de følgende år — jvf. Kanc. Brev. 12. marts og 29. april 1559; 10. marts og 22. april 1570; 26. februar, 9. juni og 2. november 1571.

36) RA. Rentemesterregnskabet, 1570, fol. 248 ff. — Den af mig foretagne sammenstilling og sammentælling passer ikke med det facit, som regnskabet angiver.

37) Ibid. p. 253 ff.

38) Astrid Friis i D.B.L. om Marcus Hess.

39) Birgitta Odén, Rikets Uppbörd och Utgift, 1955, pag. 152.

40) RA. Rentemesterregnskabet 1569, fol. 242 v.

41) Ibid. 1573, p. 151 ff. 28. januar 1573.

42) Kanc. Brev. 9. juni 1581.

43) Ch. Dancay, 1. februar 1584, omtaler i sit brev til „Le Duc de Joyeuse“, at Marcus Hess lod bygge to store skibe i Amsterdam, hvoraf den danske konge købte det ene, og det andet benyttes som admiralskib af den spanske konge. (Handl. rör. Skand. hist. XI, p. 253).

44) Kanc. Brev. 31. december 1581.

45) Ibid.

46) Kbh. Dipl. VI, p. 100.

47) RA. Rentemesterregnskabet 1582, fol. 181 ff.

48) Handl. rör. Skand. hist. XXXVI, p. 173, 19. og 26. august 1579.

49) Jvf. Instruksen af 26. september 1580 for de danske forhandlere ved grænsemødet i 1580. RA. Sverige, A, II, 1575-1583.

50) RA. (Stockholm). Riksregistratur 11. februar 1580, p. 28.

51) RA. Rentemesterregnskabet 1583, fol. 171 ff.

52) Ibid. 1586, fol. 220 ff.

53) Kanc. Brev. 27. august 1566 og 29. marts 1569.

54) I. I. Adils, Den danske monopolhandel på Island, 1927, p. 41 f.

55) Kanc. Brev. 20. jan. 1572.

56) Ibid. 26. februar 1573.

57) Ibid. 10. september 1573.

58) RA. Ausländische Registrante, 3. april 1572.

59) Ibid. 16. marts 1573.

60) Kanc. Brev. 6. april 1573.

61) Adils, op. cit. p. 61.

62) Kanc. Brev. 18. marts 1575.

63) Ibid. 17. februar 1576.

64) Ibid. 25. februar 1576.

65) RA. Rentemesterregninger 1576, fol. 69. 18. september betalte Marcus Hess 2 portugaløscr.

66) Kanc. Brev. 23. marts 1578.

67) Kammerarkivet (Stockholm). Varuhus-och-handling for Stockholm Slot. 1582. De største leverancer skete i 1575, 1576 og 1577. — Jvf. E. Heckscher, Sveriges ekon. hist. I, 1935, p. 108.

68) Ibid. Varuhus-och-handling for Stockholm Slot, 1581. — Jvf. ibid. Avräkningar och likvidationer 1575. (Strödde kamerale handlingar 38). — Docent, fil. dr. Birgitta Odén, Lund, har venligst stillet sine udskrifter fra denne serie til min rådighed.

69) RA. (Stockholm). Riksregistraturen 1576, p. 75 v. Det drejede sig om Ålborg-købmændene Thomas Piphering og Thomas Balkenborgs skib, samt „nogle partzeller“, som Marcus Hess havde haft om bord i Jacob Møllers og Hans Sukkerbagers skib, som blev opbragt tidligt på året 1581. — Jvf. Kammerarkivet (Stockholm) Varuhus-och-handling, 1581.

70) I maj og juli udgik der befaling til flere danske byer om at indsende fortegnelse over lidte tab på Narvahandelen. Kbh. Dipl. IV, p. 638, Kanc. Brev. 28. juli 1580. — De indkomne klageskrifter findes vedlagt forhandlingerne i 1580. RA. Sverige A, II, 1575—1583.

71) Jvf. Nina Bang, Til Narva-Handelens Historie i det 16de Aarhundrede, H. T. 7, II, p. 541, 550.

72) Jvf. Marcus Hess afregning i 1581. (Strödde kamerale handlingar, 38). — Jvf. bilag til forhandlingerne i 1580 (RA. Sverige A, II, 1575-1583), hvor Jacob Møllers og Hans Sukkerbagers paskøb omtales.

73) RA. Ausl. Reg. Frederik II til Ivan. 18. juli og 3. august 1572.

74) Kanc. Brev. 30. juli 1602.

75) RA. Ausl. Reg. Frederik II til Ivan. 14. maj 1574. — RA. Rusland, A, I, Ivans svar af 7. august 1574.

76) Kanc. Brev. 29. maj 1571; 6. juni og 1. november 1571; 9. januar, 18. april, 11. juli og 10. august 1573.

77) Kanc. Brev. 24. august 1574.

78) RA. (Stockholm) Riksregistratur 10. september 1574.

79) RA. Rentemesterregnskabet 1582, hvor hans hustru på hans vegne modtager betaling i rentekammeret i september 1582. — Se iøvrigt note 83.

80) RA. Sverige, A, I, 1577-86. Frederik II's forskrift til Johan III

om at hjælpe Marcus Hess med at få de penge, som svenske undersætter skylder ham. 26. februar 1584 og 1. marts 1586 (begge koncepter).

81) Kammerarkivet (Stockholm) Strödde kamerale handlingar 38. Avräkningar med Marcus Hess.

82) RA. Sverige, A, II, 1602-1603. Svenske besværingar, 18. februar 1603.

83) Ibid. Iver Poulsens erklæring af 23. februar 1603.

84) RA. Ausl. Reg. Frederik II til prinsen af Oranien. 29. maj 1572. — Frederik II til rådet i Lübeck. 12. januar 1582.

85) RA. Ausl. Reg. 15. maj 1574.

86) Kanc. Brev. 6. juni 1567. — 8. november 1590.

87) RA. Rentemesterregnskabet 1580, fol. 138.

88) Erik Arup, Studier i engelsk og tysk Handels Historie, 1907, kap. 1.

89) Thomas Vegners prædiken over Mikkel Vibe, 1625, og den latinske tale af Casp. Eras. Brochmann.

Stempel i hælen på et kridtpibehoved.
Sandsynligvis Boudans fabrikat. Perioden 1747—1753.

CHRISTIANSHAVNSKE KRIDTPIBER

Af PETER LINDE

Potters Gård, firmaet Brøstes residenspalæ, er tydelig nok bygget lige kort forinden rokokoen var ved at blive træt af sin glade, galante leg med snirkelsving og roser.

Bygherren, en skotsk handelsmand og fabrikant, hed Thomas Potter. Han fik sig som 23-årig erhvervet kongelig bevilling, der gav ham ret til at anlægge og indrette og drive et jernstøberi, forøvrigt det første i Danmark, og så lod han sin statelige gård opføre her i Overgaden oven Vandet ude på Christianshavn, det var i året 1785.

Forud for Potters byggeri havde arealet rummet en Kongelig Majestæts Grynmølle omgivet af småhuse med lejevåninger og forskellige værksteder og her var også en virksomhed af ganske særlig art, nemlig et pibemageri, en fabrik for fremstilling af kridtpiber.

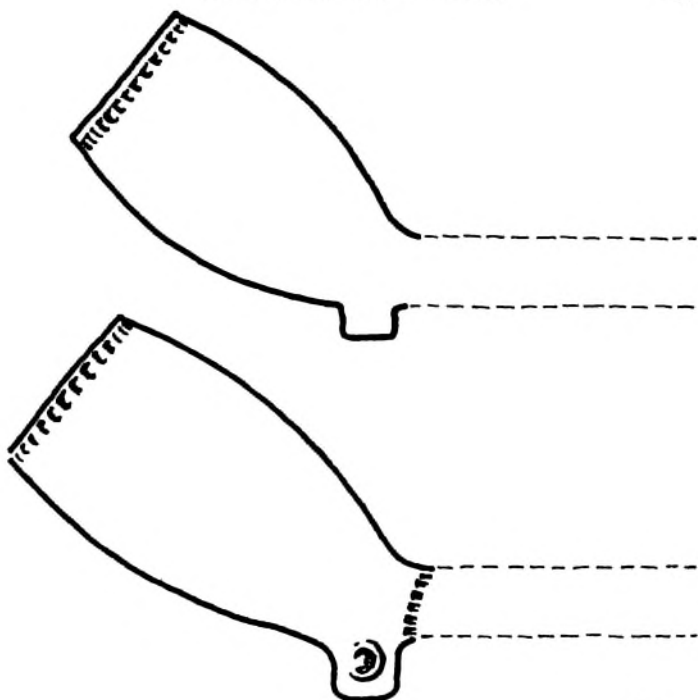
Det var i Frederik den Femtes stille og milde regeringsperiode, for et par hundrede år siden, at pibemageriet var igang her. Historien om det kan være ganske interessant, men det er ikke nogen særlig munter historie.

Det var i England de første kridtpiber blev lavet. Allerede omkring år 1600 var der fabrikker igang i London

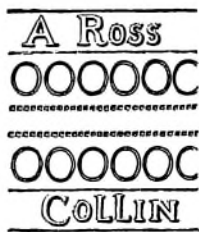
og andre havnebyer. Men så kom Jacob den Førstes fanatiske forfølgelse af troende og drev mange engelske pibemagere på flugt fra fædrelandet. De tog over til Holland og nedsatte sig i den gamle pottemagerby Gouda, og længe varede det ikke, førend hele halvdelen af Goudas indvånere ganske og aldeles var optaget af pibemageri. Alverdens røgere vænnede sig til Gouda-piber, de var i alle henseender prima piber. Naturligvis begyndte driftige folk uden for Holland at tage konkurrencen op, og efterhånden opstod der pibefabrikker ude omkring i Europa, også her i Danmark. Man hører om slige fabrikker i Helsingør, Nørresundby, Stubbekøbing og naturligvis i København, hvor der gennem skiftende tider, men kun med middelmådigt held, blev gjort anstrengelser i den kunst at lave første klasses konkurrencedygtige kridtpiber.

Kridtpibehistorien her i Potters Gård begyndte i året 1747. En englænder, Salomon Boudan, havde skaffet sig de nødvendige kongelige privilegier og håbede vel også at få held med sit foretagende, men det blev aldeles ikke til nogen strålende fremgang. Boudan kom ud for forfærdelige fortrædeligheder. Hollandske piber blev importeret i massevis, og de var måske nok lidt dyrere, men de var meget, meget bedre end dem Boudan kunne lave, så det er ganske klart, at københavnerne helst købte sig de hollandske, idet de beklagede sig over den ringe kvalitet den hjemlige fabrik præsterede. Boudan undskyldte sig selv og sine elendige piber. En trist historie. Det blev ham forbudt at beskæftige fremmed, fagmæssig uddannet arbejdshjælp, han var derimod forpligtet til at oplære dansk ungdom i pibemagerkunsten, og det bestod i at tredive fattige, umyndige tiggerbørn befolkede hans fabrik og udgjorde mandskab og personale. Herregud, hvor det har været drøjt for de små stakler at tumle med materialerne, ælte det sejge ler, passe brændefyringen og

P

To kridtpibehoveder stemplet med Jonas Collins initialer i hælen. Og udfoldet indstempling om kridtpibestilk. Perioden 1753—1755.

tåle kulden og heden og støjen og støvet og dertil det stadige slid med at tilegne sig den øvelse og behændighed der var nødvendig for at kunne lave kridtpiber. Kan man undre sig over at et så sørgeligt konsortium kun kunne

lave middelmådige varer? De blev stadig ringere og ringere, så at Boudan følte sig truet af fald og fallit, det var en skrækkelig kritisk situation for kridtpibedirektøren.

Men så dukkede han frem, den pengemand, der lige fra først af havde finanser i foretagendet. Han hed Peter Appleby, og han var en velkendt, velanset matador mellem handelens og industriens folk. Han var begyndt som rebslager. Siden hen fik han skibsværft og sukkerraffinaderi og sejldugsfabrik. Hans navn lever endnu i stedbetegnelsen Applebys Plads, og det findes malt på fine ostindiske puncheboller som bærer billeder af hans skibsværft og hans reberbane og som kendere af gammelt kina-porcelæn skatter uhyre højt. Hans initialer står stadig indhugget i den gamle slutsten over porten i det ret nye hus Overgaden oven Vandet nr. 6. Da denne mægtige mand åbenbarede sig med navns nævnelse, tog sagerne pludselig en voldsom vending for pibefabrikken. Der blev indsat nye direktører, og Boudan blev reduceret til en slags bestyrer, hvad der tog så hårdt på den uheldige pibemager, at han stak af fra hele pibetøjet og forsvandt fra Danmark. Så trak Appleby sig også tilbage, idet han overlod fabrikken til to fornemme herrer som tillidsfuldt gik igang med at forsøge på at få københavnske tobaksrøgere til at vælge christianshavnske kridtpiber. Det var i året 1753. De to herrer var overkrigskommissær Alexander Ross og klædefabrikør Jonas Baltzersen Collin. Man tør vist godt antyde, at de i deres forhold til pibefabrikken mere har optrådt som spekulanter end som virkelige specialister.

Alexander Ross var af ældgammel adel. Samtidig med vores biskop Absalon levede i Skotland den jarl af Ross som blev stamfader til den allermest ansete skotske adelsslægt. Et medlem af slægten, født 1659, kom til Danmark og bosatte sig i København som handelsmand. Han var så forsynlig og høflig over for sine efterkom-

mere at han erhvervede den skotske våbenkonges attest for sin adelige herkomst. Han havde en datter der hed Marie Ross og hun giftede sig med en grosserer Daniel Walker og blev moder til den første mand af den adelige slægt Ross i Danmark. Alexander Walker Ross, han hvis navn er knyttet til kridtpibefabrikken på Christianshavn, blev født i året 1710. Han blev 1740 regiments-

Alexander Ross.

(Efter K. L. Bugge: Det danske Frimureris Historie).

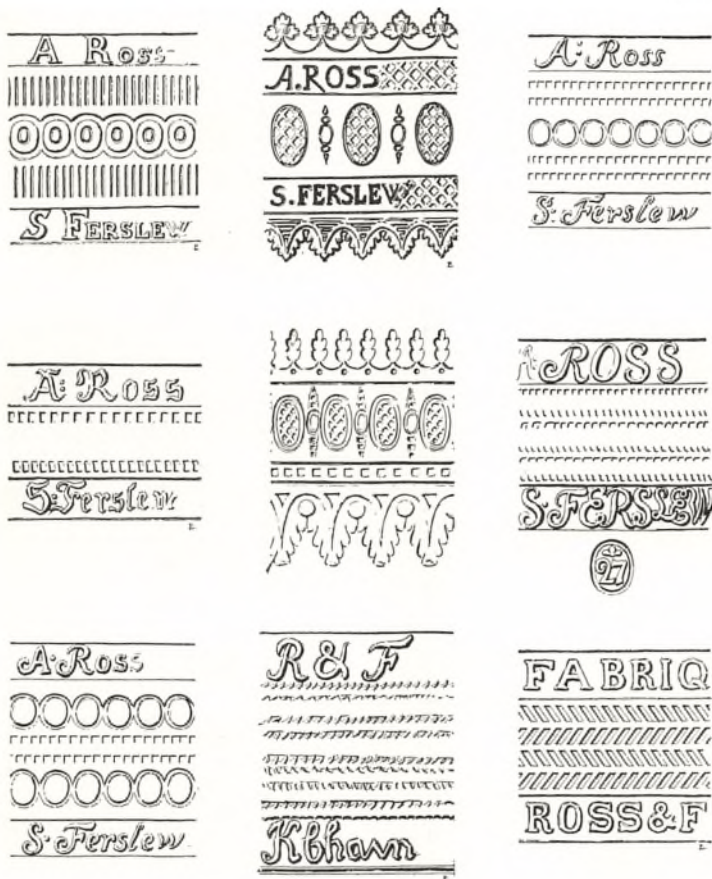
kvartermester, 1749 overkrigskommissær og 1763 generalkrigskommissær. 72 år gammel, altså 1782, blev han optaget i den danske adel og fik endnu i ti år lejlighed til at nyde denne sin ære og ophøjelse. I hans adelspatent blev der ham tillagt ret til at føre det ældgamle våbenskjold med tre gående søvløver på rød bund og med en sølvmåne midt i, det var jo hans mødrene slægtsvåben. 1672 var skjoldets røde og hvide skaktavlede rand tilføjet. På skjoldets hjelm står en ræv under et skriftbånd med den latinske devise: Klog, men ikke listig.

Jonas Collin var født 1705, han gav sig af med de mest

forskellige ting. I en avisannonce 1730 reklamerer han med jernkakkelovne. 1745 er det smør i fustager og oksekød i tønder han handler med. Også ved auktioner var han virksom, og da han indlader sig med pibemageriet, har han både en klædefabrik og et papirudsalg at passe. Det var kun to år han lavede piber, så blev han nemlig inspektør ved den tyske kirkes lotteri og ved Opfostringshusets lotteri, og sin titel turde han snart pynte med ordet: kongelig. 1758 blev han cancelliråd, og 1770 døde cancelliråden. I den Collinske slægt skal der endnu være opbevaret en tobaksdåse af blik, dekoreret med et billede af en kridtpibe og en pakke kanaster sammen med indskriften: Kærkommen lettelse under arbejdet. En sønnesøn af den overmåde driftige og virksomme mand var den kendte Jonas Collin, der tog sig så faderlig pænt af H. C. Andersen.

I året 1755 blev en ny mand knyttet til pibeforetagendet sammen med Ross, Collin var blevet ked af det besværlige hverv, han fandt andre mere indbringende og mere ærefulde stillinger. Den nye mand var lotteriinspektør Severin Ferslew (Ferslev). Han var født i Hyllested præstegård 1718, han kom i Roskilde skole og blev student derfra, men opgav videre studier. Han tog til København, hvor han slog sig på alleslags kommercielle foretagender og kom derved i forbindelse med Ross og Collin og blev antaget som bestyrer af pibefabrikken, det var som sagt i året 1755. Foruden at være pibefabrikant bestyrede Severin Ferslew en lotterikollektion for en bancoprotocollist Bentzen. 1767 blev han udnævnt til regimentskvartermester, og han døde 18. november 1778.

I året 1758 var Ross ligesom Collin trådt tilbage, og Ferslew kom til at stå som enejer af pibefabrikken, han havde endda fået skøde på hele ejendommen. Fabrikken blev ved med at gå sløjt, rent ud sagt den gik slet ikke. Ferslew forsøgte fortvivlet at holde gang i foretagendet,

Udfoldede indstemplinger om kridtpibestilke.
Perioden 1755—1758.

men i 1764 døde pibemageriet her i Overgaden oven Vandet fuldstændig hen.

Det var lidt om personerne. Nu lidt om piberne, som i denne lille beretning vel nok er det vigtigste.

Der kendes ingen hele eksemplarer af piber der er tilvirket i Potters Gård, men ihærdig opsamling og indsamling har bragt adskillige småstumper for dagen.

Fra Boudans periode 1747—1753 kendes et pibehoved med kong Frederik den Femtes monogram. Fra den korte periode 1753—1755, der kan betegnes med navnene Collin og Ross, eksisterer to pibehoveder, stemplet med Jonas Collins initialer, og en enkelt lille stump af en pibestilk med navnene Collin og Ross.

Fra den treårige periode 1755—1758, da Ross og Fer-

Udfoldede indstempler om kridtpibestilke.
Perioden 1758—1764.

slew regerede, kendes ikke så få stumper af pibestilke med de tvende navne indstemplet.

Fra fabrikkens sidste sørgelige seksårs periode 1758—1764, da Ferslew var alene om foretagendet, eksisterer der ikke så helt få forskellige stilkestumper.

Af de yderst beskedne, men ret pyntelige minder om pibemageriet i Potters Gård er der her vedføjet skitser. Det kan tilføjes, at et udvalg af de nævnte småting, som allesammen er dukket op ved gravninger i den københavnske undergrund, nu er udstillet i en fin vægmontre i firmaet Brøstes fornemme receptionssal.

For at reklamere for sine varer har Ferslew ladet indrykke nogle avisavertissementer, der nævner navne og betegnelser på hans forskellige piber og angiver deres udsalgspriser. I Kiøbenhavnske Danske Post-Tidender 19. maj 1755 finder man følgende:

„Gives herved publico, tilkende at paa tobakspibe-

Tinplade med indskrift fra Alexander Ross' ligkiste. Holmens Kirke.

fabriqven paa Christianshavn er en anseelig quantite af alle sorter tobakspiber, forfærdigede, godt, stærkt og forsvarelig gods, som ere tilkiøbs ey alleene for de herrer urtekræmmere for den fastsatte priis, men endog for alle og enhver, hele og halve gros for hosføyede priis, keyser piber á gros 2 rdr., konge piber á gr. 1 rdr. 4 mk. 8 sk.

lang krumhovede gr. 5 mk., middel ditto gr. 4 mk. 4 sk., korte ditto á gr. 3 mk. 8 sk., lange slange piber á 5 mk., korte ditto á 4 mk., jyske piber 3 mk., stumper 2 mk. 8 sk. Iligemaade vilde de herrer interessentere som have taget lodseddler hos Sr. Hans Bentzon behage at adressere sig til mig, undertegnede, her paa pibe-fabriqven i overgaden over vandet paa Christianshavn, saa vel for at afhente deres gevinster, som fornye de ey udkomne lodder.

Severin Ferslev.“

I Adresseavisen 14. januar 1763 ser annoncen således ud:

„Paa Sr. Ferslews Tobaks-Pibe Fabriqve paa Christianshavn, sælges som sædvanligt, alle Sorter Piber udi hele og halve Gros, og udi min Porcelain-Boutiqve paa Østergade, anden Dør paa venstre Haand fra Kongens Nye-Torv sælges de udi mindre Partier for hosføyede Priser:

Keyser-Piber, eller 3 Skillings Piber	1 Dosin 20 Sk.
	1 Pibe 2 Sk.
Konge Dito eller 2 Sk. Dito	1 Dos. 16 Sk.
	1 Pibe halvanden Sk.
Lange Mussel eller Kruushovedet Piber ...	1 Dos. 8 Sk.
	3 Piber 2 Sk.
Korte Dito	1 Dos. 5 Sk., 2 Piber 1 Sk.
Lange Krumhovedet eller Skillings Piber ...	1 Dos. 7 Sk.
	3 Piber 2 Sk.
Korte Dito eller Bønder Piber ...	1 Dos. 4 og en halv Sk.
	2 Piber 1 Sk.
Knaster-Piber eller fine Amager-Piber	1 Dos. 7 Sk.
	3 Piber 2 Sk.

med flere Sorter for meget billig Priis“.

MAGISTRATEN SOM KIRKEPATRON

Af SIGURD JENSEN

Af Københavns kirker er der 8, der har en særlig tilknytning til den kommunale administration. Magistraten er, hvad man kalder kirkernes patron. Disse 8 kirker, som man populært omtaler som magistratskirkerne, er Helligånds, Vor Frelzers, Trinitatis, St. Pauls, St. Jakobs, St. Matthæus, Helligkors og St. Andreas. De har altså en lidt anden administrativ stilling end flertallet af hovedstadens kirker, og det har sin særlige historie.

Patronatsret (jus patronatus) til kirker er et begreb, der har rødder helt tilbage i den ældste middelalder. Det eksisterer endnu i dag, men det er indlysende, at et forhold, der har eksisteret gennem så mange århundreder, gennem tiderne har haft en vidt forskellig karakter. Generelt kan det dog siges, at det har rummet to hovedelementer: kontrol med kirkens økonomi og kontrol med ansættelsen af visse kirkelige funktionærer, undertiden endog præsterne.

Patronen er kirkens forsvarer, og til gengæld for dette forsvar har han kunnet disponere over visse af kirkens indtægter, i middelalderen dog ikke kirketienden. Den middelalderlige kirkepatron havde ret til at »præsentere« en kandidat til sognepræsteembedet, og man tør regne med, at denne præsentationsret i realiteten har været en kaldsret.

Patronat kunne efter kanonisk ret hovedsagelig erhverves på to måder: ved at bygge en ny kirke, hvis patron man så blev, eller ved at øve velgerninger mod en allerede bestående.

Ved reformationen kommer en krise for patronatsbegrebet. Den nye kirkeforfatning stillede sig, som biskop Engelstoft¹ udtrykker det, »ikke ubevidst« i modsætning til patronatsretten, der vanskeligt lod sig underordne det nye forhold, at menighederne havde valgretten til præsteembederne og kongen stadfæstelsesretten. Kirkeordinansen tolererede eksistensen af patronatet for ikke at krænke erhvervede adelsrettigheder, men antyder intet om, hvorledes ny patronatsret skulle kunne erhverves. Engelstoft mener, at patronatet, som et levn fra fortiden, ville være gået sin hendøen imøde, om ikke man havde fundet på nye måder, hvorpå det fik mulighed for at »indsnige sig« i den protestantiske kirkeforfatning.

Nye kirker oprettedes ikke i årene efter reformationens indførelse, tværtimod. Og der fandtes ikke mere en myndighed i kirken, der som de katolske biskopper kunne belønne velgerninger mod kirken med patronat. Præstevalget lå hos menigheden og kunne ikke afstås; kirkens ejendom og overskud var kongens, og han kunne vel afstå sine rettigheder hertil, men når han gjorde det, skulle der i og for sig ikke formelt – i henhold til Engelstoft – blive tale om fuldt patronat.

Det er imidlertid det, der sker. Kongelig benådning med jus patronatus bliver den legale måde, hvorpå patronatsretten erhverves i den protestantiske tid. Der er i første række tale om en benådning med økonomiske goder og deraf følgende økonomiske forpligtelser overfor kirken. Men at indflydelse på besættelsen af præsteembedet følger med, er en logisk og uundgåelig følge.

Ved siden af den kongelige benådnings legale vej går der i det 16. og 17. århundrede andre veje til patronatet, idet dette erhverves stiltiende og de facto ved, at adelige gør deres lokale indflydelse gældende overfor en kirke. Der kunne blive protesteret, og en del af de protester, der blev afgivet i sådanne tilfælde, er bevaret i det historiske

kildemateriale, som vi besidder. Men nogen egentlig modvægt synes ikke skabt i adelsvældets dage. Først med enevælden kommer der noget mere lovmæssige forhold på dette område.

Denne udvikling gør sig imidlertid navnlig gældende for landsbykirkerne. For hovedstadens kirker kom forholdene til at udvikle sig på deres egen måde, som dog kun kan forstås på baggrund af den foran skitserede udvikling.

Ved reformationen var der sket det med Københavns kirker, at nogle var blevet nedlagt, og andre havde fået forøget deres ejendom på de nedlagtes bekostning. Der havde hidtil været 4 sognekirker i byen: Vor Frue, St. Peder, St. Clemens og St. Nicolai. Hertil kom nogle klosterkirker (Gråbrødre, St. Gertrud og St. Clara) samt Helligåndshospitalets kirke. Ordningen af disse kirkers forhold blev efter 1536 lagt i hænderne på en kommission, bestående af nogle rigsråder samt repræsentanter for magistraten. Det bestemtes, at Vor Frue, St. Nicolai og Helligåndsklostrets kirke fremtidig skulle være stadens sognekirker. Ordningen af Vor Frues forhold prægedes af dens tilknytning til universitetet. Nicolai og Helligånds var borgernes kirker fuldt ud.²

Om Helligåndskirkens forhold vides, at stadens styre fra reformationen og til sidste halvdel af det 17. århundrede øvede den afgørende indflydelse på valget af sognepræst, som kirkeordinansen hjemlede. Sidste gang var i 1665, da magister Esaias Fleischer blev kaldet. Hans kaldsbrev er bevaret og viser i detaljer, hvorledes fremgangsmåden var.³ Derefter tiltog kongen sig eneret på at kalde sognepræsten ved kirken. Men borgerskabet (magistraten) bevarede retten til at præsentere kapellanen, hvad der udtrykkelig stadfæstedes 1707.⁴

Vedrørende forholdene omkring Nicolai Kirke foreligger oplysninger om følgende sag:

I 1550'erne opstod der strid mellem fru Thale, enke efter Povel Laxmand, og Københavns magistrat, der optræder som forsvarer for Nicolai Kirkes rettigheder. Striden drejede sig om gods, som fru Thales svigerfaders fader, ridder Povel Laxmand, havde skænket til et alter i Nicolai Kirke med den bestemmelse, at det pågældende altergods skulle stå under magistratens tilsyn og forsvar.⁵

Processen, hvis udfald er uden interesse i nærværende forbindelse, viser altså, at der har påhvilet magistraten et forsvar for i al fald en del af Nicolai Kirkes besiddelser, og at magistraten har påtaget sig dette forsvar også efter reformationen.

Som denne kirkes »værger og forstandere« nævnes 1506 – altså allerede i den katolske tid – borgmester Johannes Mesenheem, kaldet Bogbinder, og rådmænd Mattis Busk, og 1520 var borgmester Engelbret Fincke kirkens værger sammen med Thomas Læstemager. 1548 træffer vi rådmænd Jesper Alsing som kirkens værger sammen med Niels Læstemager, og 1569 var rådmænd Hendrich van Møsen værger sammen med Albrigt Albrigtsøn.⁶ Der var altså nøje forbindelse mellem magistraten og kirkens styre både før og efter reformationen, og »forsvaret« for kirken besørgeres ved, at magistratsmedlemmer indtræder blandt dens værger.

Hvad besættelsen af sognepræsteembedet ved Nicolai Kirke angår, er der næppe grund til at regne med, at forholdet har været stort anderledes end ved Helligåndskirken,⁷ selv om der dog er tegn, der tyder på, at den foretagsomme Christian IV i hvert fald ved besættelsen af embedet i 1614 har blandet sig i sagen.⁸

At borgerne til stadighed måtte være på vagt overfor adelens trang til at blande sig i kirkelige forhold, ikke mindst i Frederik II's tid, viser følgende lille affære fra 1566:

Sognepræsten ved St. Nicolai, magister Jacob Nielsen,

var blevet modeprædikant, og adelige var begyndt at benytte ham også uden for hans sogn, bl.a. ved begravelser. Ja, selv ovre fra Skåne blev hans tjeneste påkaldt, og superintendenten her blev vred. Sagen gik til universitetet, der imidlertid standsede den, fordi rigsråden Peder Bille intervererede til fordel for magister Jacob. Så greb kongen ind med fast hånd. 27. februar 1566 meddelte han præsten, at han havde at holde sig til sit sogn. Gjorde han ikke det, ville han blive afskediget, uden at sagen først blev forelagt »de højlærde eller andre«. Den undskyldning, at nogen af adelen ville bruge ham andetsteds, gælder ikke, »da adelen ikke har noget med religionen at skaffe«. ⁹

Først og fremmest måtte der dog holdes årvågen vagt om de københavnske kirkers økonomiske goder. 8. november 1554 udstedte kongen åbent brev om, at da der ligger vikariegods (d.v.s. ejendomme, som i den katolske tid var skænket til kirken til bestemte gudstjenester) i København, som adelen ikke har stiftet, og man kan befrygte, at det skal forrykkes derfra med tiden, så skal dr. Peder, superintendent i Sjællands stift, og borgmestre og rådmænd i København lægge det til kirketjenernes og skoletjenernes underholdning sammesteds. Dog skal de personer, som nu har det i deres værge, nyde det efter recessen og deres forleningsbreve. Borgmestre og rådmænd skal påse, at det ikke forrykkes, og opsøge fundatserne, for at man kan se, hvad gods der ligger til vikarierne. ¹⁰ Magistraten havde imidlertid sine vanskeligheder med at få adelen til at holde fingrene fra dette vikariegods, og i 1571 måtte man igen påkalde kongens hjælp. 4. oktober 1571 udsteder han et åbent brev om, at han har bragt i erfaring, at der er nogen, der forgriber sig på indtægterne af det nævnte vikariegods, og at man ulovligt bruger bønderne på det til ægt og arbejde. Det må ikke ske. Der fastsættes regler for fordelingen af ind-

tægterne mellem de tre kirker, Vor Frue, Helliggejst og Nicolai. Sognepræsterne skal oppebære indtægterne, fordele dem blandt kirketjenerne og årlig gøre biskoppen og de to ældste borgmestre regnskab for oppebørselen. Bisp og borgmestre skal hjælpe »prædikanterne« med at »forsvare« godset, de skal påse, at heller ikke præsterne forgriber sig på det, og de skal sørge for at få samling på de dokumenter, der findes desangående.¹¹

Vi ser biskop og magistrat stå sammen mod adelen i denne sag, og åbenbart sådan at de har kongen på deres side. Kongens velvilje overfor de københavnske kirker gav sig i øvrigt en række udslag – også kontante. 15. november 1555 fik lensmanden på Roskildegård Hans Barnekov således ordre til at yde sognepræsterne til Vor Frue, Helliggejst og Nicolai og deres kapellaner 3 læster korn for det pågældende år, som kongen »efter sædvane« har givet dem.¹² 28. december 1580 nævnes i forordningen om husholdningen og udspisningen på Københavns slot bl.a. sognepræsten ved St. Nicolai Kirke, der »for sin umage med kongens folk« skal have 15 daler årlig, ligesom både han og sognepræsten ved Helligåndskirken får årsfetalje fra slottet.¹³ I proviantskriverens instruktion af 30. januar 1621 fastsættes den årlige genant for sognepræsten ved Nicolai Kirke til 1½ pd. rug, 2 pd. byg, 1 okse, 4 svin, 12 gæs, 6 lam, ½ td. smør, 2 tdr. sild, 1 td. torsk, 4 voger bergeskud og 1 td. ærter. Det samme får præsten ved Helliggejst.¹⁴ Disse satser går igen senere.¹⁵

Kongen havde også optrådt som mellemmand mellem borgerne og adelen i 1586, da sognemændene i St. Nicolai sogn var begyndt at bygge deres kirke et tårn, men havde svært ved at magte gennemførelsen af opgaven økonomisk. Kongen henvendte sig da til de adelige, som havde gård i sognet, om støtte. Deres antal ses at have været ganske betydeligt.¹⁶

Det foreliggende kildemateriale, så sparsomt og spredt

det end er, lader ingen tvivl mulig om, at Helligåndskirken og Nicolai Kirke i det væsentlige har været underlagt bystyrets kontrol og forsvar med kongen som en til tider særdeles aktiv øverste myndighed.

Vor Frue Kirke var både universitetskirke og sognekirke. Dens styre måtte derfor lægges i hænderne på både konsistorium og magistrat, og også her greb kongen ofte direkte ind i forholdene. Kirkens økonomiske styrelse lagdes i hænderne på to værger, hvoraf den ene skulle være en repræsentant for »de højlærde«, medens den anden skulle være en borger, valgt af universitetets rektor og dekaner i forbindelse med de fire borgmestre og 10 sognemænd.

Hvordan denne komplicerede ordning virkede i praksis, ved vi meget lidt om. Derimod ved vi, at præstevalget undertiden gav anledning til stridigheder mellem de to parter, konsistorium og magistrat. I det 16. århundrede gik det dog længe ganske godt, fordi universitetet tog hensyn til borgerskabets ønsker. Men 1598 afgjorde professorerne et præstevalg på egen hånd, og der var nu åben konflikt om spørgsmålet. 1630 kendte en kongelig retterlingsdom, at professorerne ved universitetet havde kaldsretten til Vor Frue Kirke, men de skulle dog, når de havde valgt en præst, »for enigheds skyld« give meddelelse om valget til de borgmestre og rådmænd, der boede i sognet. Unægtelig et magert resultat for magistraten! Den af kirkeværgerne, som udelukkende var valgt af universitetet, blev også efterhånden den mest indflydelsesrige af de to værger ved kirken.¹⁷

Medens udtrykket patron almindeligt benyttes om adeliges forhold til kirker i perioden mellem reformationen og enevældens indførelse, synes man at have undgået det, for så vidt angår magistratens forhold til de københavnske kirker. Nu må man naturligvis i denne forbindelse holde sig for øje, hvor spredt kildematerialet i virkelig-

Kirke	Tidsrum for patronatet	Over
		Københavns magistrats virksomhed : jus vocandi for sognepræster
Vor Frue	1536 — (1630)	1536 — 1598 (1630)
St. Nicolai	(fra før 1536) — 1804	til omkring enevældens indførelse
Helligånds	1536 — i dag	til og med 1665
Vor Frelzers	1696 — »	aldrig
Trinitatis	1869 — »	»
St. Pauls	1877 — »	»
St. Jakobs	1878 — »	»
St. Matthæus	1880 — »	»
Hellig Kors	1890 — »	»
St. Andreas	1900 — »	»

heden er, ligesom rene tilfældigheder kan spille ind. Men det er dog værd at erindre, at det i recessen af 30. oktober 1536 hedder, at kongen skal have, nyde og beholde jus patronatus til alle prælater, digniteter og andre len, som kronen og bisperne har haft at forlene, men at adelen og ridderskabet må nyde og beholde jus patronatus til de kirker og gejstlige len, de har brev og segl på.¹⁸ I kirkeordinansen 1539 anføres i afsnittet om præstevalg: »Men huor som nogle ere, de rettighed haffue aff Arrildz tiid at forlene nogle kircker som sande Patroner der til . . .«. Her tales altså ikke specielt om adelige, og næste afsnit handler netop om, at det i købstæderne er borgmestre og råd, der skal indstille kandidater til præsteembederne.¹⁹ Dog længere fremme i ordinansen hedder det: »Der som Ridermendz mend oc Adel haffuer Jus patronatus til nogen Sogne Kirke, Da naar Sognepræsten dør, maa de

epatron i tiden efter reformationen

t omfatter	overtilsyn med økonomi m.v.	Anmærkninger
s vocandi for kapellaner	Se anm.	Magistraten var patron sammen med konsistorium, der var den dominerende partner Kirken brændt 1795, sognet op- hævet 1804
til 1804	hele perioden	
til 1809 aldrig	»	
»	»	Forrige patron: konsistorium
»	»	
»	»	
»	»	
»	»	
»	»	

sielffue forlene samme Kircke den som de wille wnden (d.v.s. unde den) . . .«. ²⁰ Der er således grund til at tro, at man på den tid har forestillet sig, at patronatsretten var noget, der især kunne komme på tale på landet, hvor naturligvis kun adelige godsejere kunne komme i betragtning som patroner.

For københavnske kirkeforholds vedkommende stiles kongebreve til borgmestre og råd, eller til borgmestre, råd og kirkeværger. Men at kirkeværgerne ikke har været en institution, der var sideordnet med magistraten, ses bl.a. af, at de skulle aflægge deres kirkeregnskaber for den. ²¹ En vis parallelisme kommer dog tilsyneladende til orde i slutbestemmelsen i borgmester Mikkel Vibes gavebrev til Nicolai Kirke af 29. september 1616. Det hedder heri: »At dette forskrevne saaledes ubrødeligen skal holdes og ved Magt blive, haver jeg heraf ladet forfærdige tvende

enslydende Breve, det eene leveret Kirke-Værgerne til Sct. Nicolai udi Forvaring, og det andet overantvordet mine kiære Medbrødre, Borgemestere og Raad her sammesteds, hos andre velordnede Fundatzer paa Raadhuset at indlegge; Hvorefter de haver lovet fra dennem og deres Efterkommere, saavel som Kirke-Værgerne, at lade have Indseende, at denne Forordning icke bliver krænket eller forandret i nogen Maade«. ²²

I det foregående er nævnt, at kirkeværgerne ved Nicolai Kirke i flere tilfælde var medlemmer af magistraten. Da kilderne ikke oplyser alle navne på værgerne, kan det ikke afgøres, om det var en fast regel, at en af de to værger skulle være et magistratsmedlem eller i hvert fald plejede at være det. Også blandt Helligåndskirkens værger i det 16. århundrede træffes magistratspersoner, bl.a. borgmester Peder Jensen (1548) og rådmand Jens Vibe (død 1594). ²³ Det tør da hævdes, at værgerne i denne periode kommer fra den borger-overklasse, som havde bystyret i sin hånd, i det omfang dette styre var overladt til borgerne selv. Det har utvivlsomt været eftertragtede æreshverv. 1621 træffes således storkøbmanden Johan Post som værge for Helligåndskirken. ²⁴ De nærmere regler for valget – om der i det hele taget har været nogen – kendes ikke. Kirkeordinansen foreskriver blot, at de skal vælges. (»Til huer Sogne Kircke y Kiøbstederne skulle uduelies to Kircke werier eller diaconer, som skulle haffue register paa alt Kirckens rente . . . Oc giøre . . . huert aar regenskab obenbare udi Raadzøns næruerelse.«) ²⁵

Når kongen i et enkelt kendt tilfælde indsættes som en slags øverste kirkeværge, tør man næppe deraf drage anden slutning end, at det har været de særlige omstændigheder ved denne sag, der har bevirket det. 26. januar 1633 skænkede Anne Johansdotter, enke efter Hans Holt, 4000 rigsdaler til Nicolai Kirke og beder i gavebrevet kongen være kirkens »fader og forsvar«, om nogen skulle rejse

indvendinger mod gaven.²⁶ Men hun var på det pågældende tidspunkt under mistanke for grov skattesvig mod kronen – en undersøgelse blev sat i gang en måned senere²⁷ – så hun har haft sine særlige grunde til at gå kongen under øjnene.

Sammenfattende kan det siges om perioden 1536–1659, at magistraten fører et faktisk forsvar for de københavnske kirker, specielt Nicolai og Helligånds, men at spørgsmålet om jus patronatus til disse kirker er lidt uklart, fordi kongemagten tid efter anden blander sig temmelig meget i deres forhold, medens kirkerne og deres præster på den anden side har solid materiel fordel af denne kongens holdning. Da jus patronatus synes at have været et adelsprivilegium, er det naturligt, at de borgerlige kredse i hovedstaden ikke bestræber sig synderligt for at fremhæve deres formelle ret. At de reelt forstod at holde uønskede adelsindgreb overfor deres kirker borte, er tydeligt.

Andetsteds, især på landet, udvidede adelen stadig sin kontrol med kirkerne, og det lykkes for de adelige godsejere at få givet patronatsretten et helt nyt og økonomisk set meget mere vidtgående indhold. De ville simpelthen have hele administrationen af kirkerne i deres hånd, de ville disponere over kirkernes indtægt og formue mod at holde dem ved lige, og de ville først og fremmest have lov til at stikke det overskud, der blev af indtægterne, når kirken var holdt nødtørftigt ved lige, i deres egne lommer. Og de nåede deres mål. Christian IV's Store reces af 27. februar 1643 legaliserer disse forhold, Danske Lov 1683 fastslår, at dette er lovens opfattelse af jus patronatus,²⁸ og da generalprokurøren Henrik Stampe i 1777 skulle definere patronatsretten til kirker, kunne han ganske kort slå fast, at jus patronatus er en ret til at oppebære kirkens indkomster af tiende, landgilde m.v. mod at holde kirken ved lige og i god stand samt undertiden tillige til at besætte præste- og degneembedet. Jus patro-

natus kan afhændes, pantsættes o.s.v., men patronatsrettigheden betyder ikke, at indehaveren ejer kirken selv eller dens gods.²⁹ Derimod er altså kirkepatronen nu – i modsætning til, hvad der var tilfældet i middelalderen – berettiget til at disponere over kirketienden.

Magistratens patronatskirker blev næppe genstand for en sådan udbytning, tværtimod. Kirkerne fik skænket rige gaver af borgerstanden.³⁰ Når deres økonomi alligevel blev anspændt i løbet af det 18. århundrede, skyldes det andre årsager. For Helligåndskirkens vedkommende var det branden 1728. Den hærgede kirken, og en lille opsparret formue gik tabt.³¹ Nicolai Kirke på sin side kom i økonomiske vanskeligheder i løbet af det 18. århundrede på grund af lidt for flotte byggearbejder dels på kirken og dels på præsteboligen.³²

Fra slutningen af det 17. århundrede er betegnelsen patron imidlertid i brug om magistraten. Det hedder således i et skøde fra 1677, udstedt af Nicolai Kirkes værger, at udstedelsen sker med »bemeldte Kirkes Patroner, vores Welædle Magistrats Villie og Samtøcke«.³³

Nu var imidlertid også i al fald een hindring for magistratens formelle besiddelse af kirkepatronat ryddet af vejen. Ingen ville med rette kunne bestride dens adkomst til at være patron ud fra det synspunkt, at dette var et adelsprivilegium; thi ved privilegiebrevene af 24. marts 1659 og 24. juni 1661 havde Københavns borgere lige adgang med adelen til »officia og honores«.³⁴

Måske kunne det også nu være ganske klogt at få understreget, hvor patronatsretten til de københavnske borgeres kirker lå; thi hvor der ikke ellers var nogen patron til en kirke, betragtede kongen sig efter enevældens indførelse som indehaver af jus patronatus, 1660 pålagde Frederik III de sjællandske kirker, som ingen andre havde patronat til, en årlig afgift, og 1684–87 afhænder kronen i stor stil kirker, den havde patronatsret til, og i salget

medfølger denne ret som en selvfølge.³⁵ Da København derfor i 1696 fik en ny sognekirke, var der al mulig grund til at få slået fast, at magistraten var dens patron.

1586 var St. Peders Kirke (Petri) på ny blevet taget i brug, men til et særligt formål, nemlig som sognekirke for byens tyske menighed, og da Holmens menighed oprettedes 1617, var der også tale om noget specielt. Det er først, da det efter langvarig møje og med stor bekostning lykkes at få bygget en kirke på Christianshavn, at der bliver tale om en ny egentlig sognekirke. Denne kirke, Vor Frelsers Kirke, indviedes 1696, og magistraten blev, som nævnt, kirkepatron.³⁶ Allerede før kirken var færdig, havde magistraten varetaget dens tarv, bl.a. ved 1687–88 at optage en række lån på dens vegne, dels hos forvaltere af umyndiges midler, dels hos Køges magistrat.³⁷

I det 18. århundrede byggedes et lille antal kirker i København, alle til specielle formål, og uden at magistraten fik anledning til at overtage noget patronat. Derimod træder patronatets karakter efterhånden noget klarere frem.

Kodifikationer af patronatsforholdet foreligger fra det 18. århundrede dels i form af et kgl. reskript til magistraten af 1. april 1740 om, at yngste rådmænd herefter altid skal påtage sig forstanderiet for Vor Frelsers, dels i § 11 i instruktionen for Københavns magistrat af 28. august 1795, hvori det dog blot hedder, at magistraten som patron for Nicolai, Helliggejsts og Vor Frelsers kirker skal iagttage de den i denne egenskab ved loven og anordningerne foreskrevne pligter.

2½ måned før denne sidstnævnte instruks udgik, var Nicolai Kirke imidlertid brændt, og foreløbig blev den ikke genopbygget. Dens sogn nedlagdes 12. december 1804, og menigheden fordeltes på allerede eksisterende kirker. Magistraten havde derved mistet en af sine patronatskirker.

Retten til at kalde sognepræsterne ved magistratskirkerne var ved enevældens indførelse gået over til kongen (se dog side 387 om præstevalget 1665 ved Helligånds), hvorimod magistraten havde bevaret kaldsretten vedrørende kapellanerne ved Nicolai Kirke og Helligåndskirken. At problemet kunne forme sig nok så speget, i al fald hvor det drejede sig om det nederste kapellani ved St. Nicolai, viser følgende episode.

18. dec. 1659 fik Jens Christensen Fischer kaldsbrev på dette kapellani. Brevet udstedtes af sognepræst og kirkeværger, men der anføres i det, at kaldelsen sker »med wellwise Borgemestere oc Raads her i Sognet, saa oc de Eldste oc beste Sognemends willie oc samptycke«. ³⁸ 1678 skulle der udnævnes en efterfølger til kapellaniet, idet Fischer – i al fald ifølge eftermandens kaldsbrev – var død (Wiberg³⁹ hævder derimod, at han var blevet befordret til det øverste kapellani og døde 1699). Man samlede sig om Nicolai Henriksen Tisdorph, der var en broder til sognepræsten ved samme kirke Michael T., og der udarbejdedes koncept til et kaldsbrev, efter hvilket kapellanen blev kaldet af præsident, borgmestre og rådmænd, sognepræsten ved Nicolai samt denne kirkes værger. Men så gjorde sognepræsten, magister Michael, knuder. Han ville ikke stå som medudsteder af et sådant kaldsbrev. Det var ham og kirkeværgerne alene, der havde retten til at udstede det, hævdede han. Thi den nederste kapellan var hans personelle kapellan, som han delvis lønnede.⁴⁰

Magistraten fastholdt imidlertid sine rettigheder og gav i en skrivelse af 17. april 1678 hr. Michael en grundig redegørelse for forholdene. Det nævnes, at stillingen som nederste kapellan ved Nicolai oprettedes 1578, fordi den daværende eneste kapellan var gammel og svag, i hvilken anledning sognepræsten af magistraten fik tilladelse til at kalde sig en »huus cappelan«, som han selv måtte skaffe hus og underholdning.⁴¹ I den følgende tid forsøgte præ-

sterne efterhånden at få den økonomiske byrde ved dette kapellani væltet over på kirken og menigheden, og dette lykkedes til en vis grad. Den oprindeligt personelle kapellan var på indeværende tidspunkt at betragte som en ordinær kapellan, som både fik offer og præstepenge såvel som bolig og løn af kirkens midler. Præst og kirkeværger havde hidtil kaldet denne kapellan, men selv hundrede års hævd kunne ikke opveje den kendsgerning, at dette måtte tilkomme magistraten. »Magistraden har icke allenigste før dend kongelige Souverainitet men end och siden af sær Kongelig Naade, ligesaavel Jus patronatus til Helliggiestes och St. Nicolaj Kirche som Professorerne til Vorfrue och Threfoldigheds Kircher«.

I magistratens argumentation indgår endvidere bl.a. det meget rimelige ræsonnement, at da det øverste kapellani i almindelighed ved ledighed besættes med indehaveren af det nederste kapellani, ville sognepræsten i realiteten ved at have retten til at kalde den nederste kapellan også være den, der kom til at bestemme besættelsen af det øverste. At den øverste kapellan tilmed undertiden rykkede op i selve sognepræsteembedet, gjorde naturligvis ikke sagen mindre vigtig.

Skrivelsen endte med, at magistraten tilbød sognepræsten, at han kunne lade være med at underskrive kaldsbrevet og udstede sit eget kaldsbrev til kapellanen ved siden af magistratens (»dog at det blifuer Raadstuen, vores Kaldzbref og voris effter komme udi Jure Patronatus v-præjudicerligt«). Men det tilføjes, at denne indrømmelse sker af hensyn til den almindelige agtelse, man har for magister Michael. For os at se må det dog også forekomme rimeligt, at sognepræsten, der stadig betalte en del af den nederste kapellans løn, fik adgang til at slutte sin egen kontrakt med embedets indehaver, og dette har efter alt at dømme også været i magistratens tanker.

I 1803 blev det udtrykkeligt fastslået i en resolution fra Danske Kancelli (15. febr.), at magistraten havde kaldsretten til kapellanerne ved Nicolai og Helligånds.⁴² Men forordningen af 3. juni 1809 (§ 2) bestemte, at kaldsret, som hidtil havde været forbundet med visse embeder eller med stiftelsers bestyrelse, nu forbeholdes kongen.

Tilbage stod da kun kontrollen med kirkernes økonomi, brug af kirkebygningen, ansættelse af underordnede funktionærer o.lign.

I 1869 får magistraten en ny kirke lagt under sin patronatsmyndighed. Det blev Trinitatis. Opførelsen af denne kirke var påbegyndt i Christian IV's tid, men først 1656 var den så vidt færdig, at den kunne indvies, og i 1658, da dens forhold endelig ordnedes, gav kongen patronatsretten til universitetet, idet planen med kirken var, at den skulle fungere som studenterkirke, medens dens tårn, Rundetårn, skulle tjene videnskabelige formål, være astronomisk observatorium. Desuden skulle kirkens øverste stokværk rumme universitetets bibliotek.

Allerede i det 17. århundrede påbegyndes en udvikling, der peger bort fra den oprindelige plan med kirken, idet den blev almindelig sognekirke for den menighed, der skulle have hørt til den aldrig fuldførte St. Anna Rundtunda. Observatoriet og biblioteket findes derimod i de dertil bestemte dele af kirken indtil 1861, dog med en afbrydelse efter 1728, da en del af kirken brændte.

I løbet af det 19. århundrede udviklede kirkens økonomi sig noget uheldigt, samtidig med at kirkebygningen i stadig højere grad kom til at trænge til gennemgribende reparationer. 1839 nedsatte så kirkens patron, konsistorium, en komité, der skulle afgive betænkning om, hvorledes der kunne tilvejebringes balance mellem kirkens indtægter og udgifter. Denne komité's virke medførte, at Danske Kancelli i 1841 henvendte sig til borgerrepræsentationen og magistraten og spurgte, hvorledes man ville

stille sig til, at der pålignedes menigheden en afgift på i alt 10.000 rdl., ligesom det spørgsmål blev rejst, om der ikke kunne ydes kirken hjælp fra Niels Brocks legat til stadens almindelige bedste, der er henlagt under byens styre. Borgerrepræsentationen lod sagen gå i udvalg, og i 1842 erklærede forsamlingen, at det foreløbig burde undersøges, om det efter kirkens forhold til universitetet overhovedet skulle være nødvendigt for den at søge hjælp hos menigheden eller det nævnte legat. I al fald kunne forsamlingen ikke gå med til, at der blev ydet kirken nogen hjælp af legatet, og mente desuden, at hvis ligning på menigheden ikke kunne undgås, burde den indskrænkes til 8.000 rdl., fordelt på 4 år. Og efter at nye oplysninger var indhentet, stillede borgerrepræsentationen sig på det standpunkt, at den overhovedet ikke kunne gå med til, at kirkens gæld dækkedes ved tvungne bidrag fra menighedens medlemmer.

Der fulgte en række langvarige og besværlige drøftelser, der foreløbig ikke førte til noget resultat. År gik hen, og kirken forfaldt mere og mere.⁴³ Men 3. december 1863 fik man et alvorligt memento om, hvor farlig situationen var. Under ringning med klokkerne den dag styrtede den øverste del af spiret på klokketårnet ned.⁴⁴ Det satte fart i sagen. Nye forhandlinger fulgte, og 30. oktober 1866 tilskrev magistraten borgerrepræsentationen: »Det synes . . . uforsvarligt at lade Kirken længere være i den brøstfældige og trængende Tilstand, hvori den er, blot fordi man ikke kan blive enig om, hvorfra Midlerne skulle tages, og saafremt derfor ikke Hjælp kan faaes andetsteds fra, bør man ikke betænke sig paa at tye til de Kilder, som ere til Raadighed«.

Byens styre var altså nu sindet at hjælpe, men ganske naturligt ønskede man da til gengæld at få nogen indflydelse på kirkens ledelse. Konferentsråd J. E. Larsen havde i 1846 som universitetets talsmand i en betænk-

ning hævdedet, at der ikke påhvilede universitetet nogen juridisk forpligtelse til at bidrage økonomisk til kirkens reparation og dækningen af dens gæld. Magistraten kan nu føre hans (og dermed universitetets) argumenter i marken med henblik på afvikling af universitetets patronatsret over denne kirke. Man fremfører hans argumentation om, at kirken oprindeligt har været en studentkirke, men at dette bånd mellem kirke og universitet i tidens løb har tabt al betydning. Desuden nævner magistraten, at det »Sameieforhold«, der tidligere dannedes ved tårnets og kirkeoverbygningens benyttelse af universitetet (henholdsvis som observatorium og bibliotekslokale) nu må antages at ville bortfalde. »Det synes da at ligge nærmest«, hedder det i nævnte skrivelse, »at Patronatet gaaer over til Magistraten i Lighed med de andre Sognekirker, som have en ublandet borgerlig Menighed, nemlig Helliggeistes og Vor Frelzers. Vel blev Patronatet for Johannes Kirken i sin Tid ordnet anderledes, idet samme kom til at bestaae af Overpræsidenten og Biskoppen . . ., men dette skete imod Magistratens og Borgerrepræsentationens Indstilling, og uden at der blev givet dem Leilighed til at yttre sig derom . . .«. ⁴⁵

Kommunen skaffede altså de fornødne penge og fik 1869 (kgl. resolution af 29. december 1868, plakat af 17. februar 1869) det ønskede patronat over Trinitatis Kirke.

Begivenhederne omkring stadens overtagelse af patronatet over Trinitatis gav den kommunale kirkepolitik en retning, som skulle blive holdt i de næste ca. 30 år. Men nogle år forud – nemlig i 1859 – var der, som nævnt i det forrige, ved ordningen af Johanneskirkenes styrelse truffet afgørelse om en ordning, der holdt den kommunale indflydelse ude. Man havde dengang negligeret kommunens ønske om at blive kirkepatron, og det til trods for, at staden havde skænket grunden til den nye kirke og skaffet 26.200 rdl. af legatmidler til dens opførelse. ⁴⁶

Men ønsket om at blive patron synes fremført med ringe styrke,⁴⁷ så ringe, at man får den tanke, at der enten i borgerrepræsentationen var ret beskeden interesse for sagen, eller at man på grund af den debat, der i de dage (efteråret 1859) foregik om Monrads kirkeforfatningsudkast,⁴⁸ har ønsket at stå frit.

Patronatet for Johanneskirken kom til at bestå af Sjællands biskop og Københavns overpræsident. Biskop var da den magtfulde kirkepolitiker Martensen. Også det kan have spillet en rolle, da ordningen blev truffet.

Samtidig oprettedes en kirkeinspektion, bestående af 3 medlemmer, og et af dem skulle vælges af borgerrepræsentationen, der således ad denne vej fik en vis andel i kirkens styrelse. Af de to andre medlemmer skulle sognepræsten være den ene, og det andet skulle udpeges af patronatet. Mellem patronatet og kirkeinspektionen opstod der imidlertid hurtigt et spændt forhold. Patronatet synes at have grebet stærkt ind i kirkeinspektionens arbejde selv i de mindste detaljer, ligesom det ved overdrevet bureaukrati og i al fald i et enkelt – vigtigt – anliggende ved langsommelighed kom til at genere kirkeinspektionen i dens arbejde. Noget der i indviede kredse kan have fremkaldt modvilje mod denne form for patronatsordning.

Konflikten mellem patronat og kirkeinspektion ved Johanneskirken viser, hvor omfattende beføjelser et patronat havde – eller kunne tiltage sig. Det skulle naturligvis have forelagt alle spørgsmål om erhvervelse af fast ejendom, f.eks. til begravelsesplads, desuden skulle det godkende instruktionen for kirkens betjening, godkende afholdelse af kirkekoncerter etc. I det hele taget skulle patronatet have indseende med kirkens økonomi, og patronatet ved Johanneskirken gik her så vidt, at det i decisionen til regnskabet for 1863 udtalte, at inspektionen for fremtiden ikke måtte foretage nogen udbetaling

af kirkens kasse ud over 20 kr. uden først at have indhentet patronatets tilladelse, og det til trods for at ingen foreliggende sag gjorde en sådan rigorisme forklarlig, og til trods for at der i inspektionen sad en mand som arkivar P.D.Feilberg, der havde udført et kæmpearbejde for kirkens opførelse, bl.a. ved indsamlingen af midler hertil.⁴⁹ – En anden af patronatets hovedopgaver var endnu på det tidspunkt besættelsen af embeder og bestillinger som klokker, kantor, organist, graver, portner, stolekone etc. samt at fastsætte disse personers løn, honorarer og arbejdsforhold. Alt i alt kunne patronatet altså i givet fald komme til at betyde adskilligt for en kirkes forretningsgang.

Da St. Stefans Kirke (opført 1873–74) indviedes 26. december 1874 som sognekirke for en del af Nørrebro, som hidtil havde ligget til St. Johannes Kirke, fortsatte man linien fra Johanneskirken, for så vidt angik patronatsforholdene. Overpræsident og biskop blev patroner, og en kirkeinspektion oprettedes under sædvanlige former. Såvel grunden som midlerne til kirkens opførelse var skaffet til veje ved privat initiativ, og det ses af borgerrepræsentationens forhandlinger 19. oktober 1874, at magistraten først på dette sene tidspunkt er draget med ind i sagens behandling.⁵⁰

De her nævnte kirkeproblemer i forbindelse med den kendsgerning, at byens voldsomme vækst i årene efter voldenes fald gjorde kirkebehovet stadig mere intenst og generende, måtte naturnødvendigt rejse en debat om, hvilken pligt de kommunale myndigheder havde til at forsyne staden med kirker. På den ene side var tidens åndsliv kun i mindre grad koncentreret om menighedslivet. Ikke blot kirkefjendtlige strømninger, men også stor ligegyldighed overfor religiøse spørgsmål mødte kirken og dens mænd i hovedstaden, og det sidste var nok

alvorligere for dem end det første. På den anden side måtte resultaterne af kirkemangelen: massedåb, bunkebryllupper og massebegravelser,⁵¹ appellere om ikke til andet så til almindelig anstændighedsfølelse.

Under forhandlingerne om en ny kirke ved Valdemarsgade på Vesterbro i 1875 blev der i borgerrepræsentationen givet udtryk for, at der havde været ført debat om disse problemer i byens styrelse, og at der ikke havde hersket enighed. Det meddeles nemlig her (20. december 1875), at der i magistraten har været rejst tvivl om, hvorvidt det ligger indenfor kommunens område at yde direkte pengetilskud til opførelse af kirkebygninger, men et flertal i magistraten er nu kommet til den anskuelse, at kommunen ikke bør afholde sig fra at yde moderat bidrag. Blandt betingelserne for, at kommunen træder hjælpende til, er imidlertid, dels at menigheden selv skaffer en vis betydelig sum ved frivillige bidrag, dels at patronatet til sin tid overgår til Københavns magistrat.⁵²

Forinden man var kommet så vidt, havde man allerede af legatmidler (Niels Brocks legat til stadens almindelige bedste) skaffet 70.000 kr. til opførelsen af St. Pauls Kirke, som havde været under arbejde siden 1872.⁵³ Senere kom beløbet op på i alt 90.000 kr., og da denne kirke stod færdig, overtog magistraten patronatet (kgl. resolution af 3. februar 1877). Linien fra Trinitatis-sagen lægges altså fast.

1876–78 opførtes St. Jakobs Kirke på Østerbro. Til den skænkede kommunen grunden og 40.000 kr. 1878 fuldførtes den foran omtalte kirke på Vesterbro. Den fik navnet St. Matthæus Kirke. Kommunens bidrag blev en del af grunden samt 40.000 kr. til opførelsen. For begge disse kirker blev magistraten patron (kgl. resolution af 5. juni 1878 og 25. oktober 1880; rådstueplakater af 20. juni 1878 og 4. november 1880). 1880 indsættes forbehold

»for det Tilfælde, at der i Tiden maatte foregaa en almindelig Omordning af Patronatsforholdene for Stadens Sognekirker«.

Når kommunen i disse år går så forholdsvis aktivt ind for kirkebygningssagen, er en af de væsentligste grunde nok den, at magistratens 1. afdeling i 1873 havde fået en borgmester, der følte sig stærkt engageret i spørgsmålet. Det var den dengang kun 38 år gamle højesteretsadvokat H. N. Hansen, en mand med et kristent livssyn, betydelig social forståelse og store administrative og organisatoriske evner.

I 1885 tog han et direkte initiativ. Sammen med stiftsprovst C. Rothe udsendte han en indbydelse til 17 mænd til at træde sammen med dem for at træffe foranstaltninger til at tilvejebringe nye kirker, navnlig i Nørrevoldkvarteret og Nordvestkvarteret. Blandt medlemmerne af denne komité, der almindeligt kaldes kirkebygningskomiteen, var bl.a. departementschef Fontenay, professor Fredrik Nielsen, rådmand Peter Abrahams, sognepræsterne Th. Sk. Rørdam, Axel Rindom, Harald Stein, A. Voll, dr. theol. Kalkar, overretsassessor Florian Larsen, fabrikant Hüttemeier, murermester Hans Fussing, grosserer Isberg, tømmermester J. C. Jørgensen o.fl. Stiftsprovst Rothe blev formand, borgmesteren næstformand, og der nedsattes et snævrere forretningsudvalg, hvori bl.a. rådmand Abrahams fik sæde. Der var således knyttet forbindelse såvel til kommunen (gennem borgmester og rådmand) som til staten (gennem departementschefen), ligesom både handel, industri og håndværk var repræsenteret.

I februar 1886 havde medlemmer af komiteen foretræde for både kongen, kronprinsen og kulturministeren.

Tidspunktet var imidlertid ikke det gunstigste for sagens fremme, idet landet og i høj grad også hovedstaden var inde i en økonomisk depressionsperiode, der gjorde

mulighederne for at fremskaffe penge fra offentlige og private kilder meget begrænsede. Man så sig snart nødsaget til at afskrive tanken om to nye kirker og samle kræfterne om den ene. Det blev den kirke, som senere fik navnet Helligkors Kirken.⁵⁴ Den indviedes 19. januar 1890. Den havde da kostet 300.000 kr., og Københavns kommune havde stillet 60.000 kr. og grunden til rådighed. Magistraten blev kirkepatron (kgl. resolution af 7. januar 1890).

Den sidste kirke, hvortil magistraten sikrede sig patronatsret, blev St. Andreaskirken, hvortil kommunen skænkede grunden (kgl. resolution af 21. december 1900). Forud for denne kirkes opførelse foregik der en til tider temmelig skarp offentlig debat om, hvilken holdning de kommunale myndigheder burde indtage til spørgsmålet om at støtte bygningen af nye kirker, ligesom den grund, kommunen stillede til rådighed, ikke tilfredsstillede alle. I borgerrepræsentationen kom synspunkterne til orde – til dels i næsten lidenskabelige vendinger – i møder i forsommeren og efteråret 1896 samt i januar 1897.⁵⁵

Det var nu tydeligt, at der i store dele af offentligheden var uvilje mod, at kommunen som sådan støttede kirkebyggeriet økonomisk, og samtidig viste en lægmandsbevægelse, at det ved indsamlinger var muligt at skaffe private midler til omfattende kirkebyggerier.

Udviklingen var trådt ind i en helt ny fase.

HENVISNINGER

Der henvises almindeligvis ikke til sådanne håndbøger som Traps Danmark, lov- og reskriptsamlinger o. lign.

1. Allerede 1842 publicerede biskop C.T.Engelstoft en omfattende og yderst grundig undersøgelse af patronatsbegrebet. Theologisk Tidsskr. 6. bd. 201 ff. – Se også: P. Severinsen, Folkekirkens Ejendoms-Historie (1920) 9 m.fl.st.; Poul Johs. Jørgensen, Dansk Retshistorie (1940) 403 ff; Håndbog for danske lokalhistorikere,

- red. af Johan Hvidtfeldt (1952–56) 388 (den pågældende artikel er skrevet af Bjørn Kornerup).
2. Arild Huitfeldt, Kong Frederik I's Historie (1597) 229 f. Bjørn Kornerup, Helligaandskirken i København (1949) 233. Danmarks Kirker, udg. af Nationalmuseet. København, Helligaandskirken v. Jan Steenberg (1958) 628.
  3. Kornerup i Kirkehistoriske Samlinger 6, VI, 401 ff.
  4. Kornerup, Helligaandskirken, 237.
  5. Københavns Diplomatarium II, 310 ff.
  6. Sstds. I, 422, 444, IV, 290, 383.
  7. Jvfr. Danmarks Kirker, S. Nicolai Kirke, 462.
  8. Kancelliets Brevbøger, udg. af rigsarkivet, 1609–15, 704.
  9. Kanc. Brevb. 1566–70, 13, 15, 23.
  10. Kanc. Brevb. 1551–55, 350.
  11. Kanc. Brevb. 1571–75, 74 f.
  12. Kanc. Brevb. 1551–55, 406.
  13. Kanc. Brevb. 1580–83, 192 ff.
  14. Kanc. Brevb. 1621–23, 21.
  15. Kanc. Brevb. 1624–26, 365.
  16. Kanc. Brevb. 1584–88, 513 f.
  17. H. F. Rørdam, Københavns Universitets Historie I (1869) 79. Bjørn Kornerup, Vor Frue Kirkes og Menigheds Historie (1929–30) 224 ff. Pontoppidan, Annales Ecclesiae III (1747) 537, 796. Sml. den affære fra 1641, som skildres i H.M. 4. rk. IV. bd. s. 711.
  18. H. F. Rørdam, Danske Kirkelove I (1883) 5.
  19. Sstds. 75.
  20. Sstds. 101.
  21. Sstds. 102. Kanc. Brevb. 1588–92, 754.
  22. Hofman, Foundationer IX (1763) 256.
  23. Københavns Diplomatarium I, 422. Kornerup, Helligaandskirken, 155.
  24. Hofman IX, 214 f.
  25. Rørdam I, 102.
  26. Hofman IX, 260 f.
  27. Københavns Diplomatarium V, 147.
  28. V. A. Secher, Forordninger og Recesser V (1903) 187. H. Matzen og J. Timm, Haandbog i den danske Kirkeret (1891) 640 ff.
  29. H. Stampe, Erklæringer, Breve og Forestillinger VI (1807) 375.
  30. Kornerup, Helligaandskirken, 237. Danmarks Kirker, S. Nicolai, 462.
  31. Kbhvn.s stadsarkiv. Helligaandskirkens regnskaber 1727 ff. De ældre regnskaber er tabt.

32. Hofman IX, 252 f. Danmarks Kirker, S. Nicolai, 462.
33. Hofman IX, 283.
34. Københavns Diplomatarium I, 703, 772.
35. Engelstoft, anf. værk, 83 ff.
36. Vor Frelsers Kirke. Af Sognets og Kirkens Historie (festskrift 1946) 9 ff.
37. Københavns stadsarkiv. Vor Frelsers Kirkes kopibog for lån 1687-88.
38. Magistratens kopibog 1660-89, nr. 32.
39. Præstehistorie II, 173, 175.
40. Magistratens kopibog 1660-89, nr. 270. Jvfr. Oluf Nielsen, København V, 414.
41. Magistratens kopibog 1660-89, nr. 273.
42. Magistratens 1. hovedfag. Kollegiebrev 1803 nr. 46 (jvfr. j. nr. 240/1803, brev-nr. 89/1803).
43. Borgerrepr. Forh. 1866-67, 199 ff.
44. Rigsarkivet. Cultus-min. 1. dept. j. nr. P. 1727.
45. Borgerrepr. Forh. 1866-67, 207, 211 ff.
46. Sstds. 1875-76, 529.
47. Sstds. 1859-60, 212 ff.
48. H. J. H. Glædemark, Kirkeforfatningsspørgsmålet i Danmark (1948) 394 ff.
49. Fr. Thomassen, Sct. Johannes Kirke i København 1861-1911 (1911) 41, 46 ff.
50. Borgerrepr. Forh. 1874-75, 567.
51. Christian Gad, Et Storværk, Københavns Kirkesag 1852-1932 (1933) 12.
52. Borgerrepr. Forh. 1875-76, 529 ff.
53. Sstds. 529.
54. Københavns stadsarkiv. Forhandlingsprotokol for Kirkebygnings-Comitéen i København 1885-90.
55. Borgerrepr. Forh. 1896-97, 288 ff., 1247 ff., 1749 ff. - Jul. Steen og T. Høyer, St. Andreas Kirke (1926).

H. H. Holst. Maleri i privateje

EN FORFLYTTELSE I 1818

Af TAGE KAARSTED

Vi skal her stifte bekendtskab med en toldbetjent, der for 150 år siden havde fået ansættelse i Helsingør og derpå gjorde alt, hvad han kunne, for at komme tilbage til sit elskede København. Ved en metode, der ikke var helt almindelig selv i hin tid, og som i al fald i dag ville være utænkelig, lykkedes det for ham.

Hans Henrich Holst blev født i København i 1773 (døbt 30. aug.) som søn af en norsk styrmand ved navn Henrich Tobias Bendtsen Holst og dennes hustru Inger Marie Hansdatter. Foruden Hans Henrich var der i ægteskabet to piger og en dreng. Mens faderen var på togt i Middelhavet med fregatten »Kierlighed«, døde moderen den 26. januar 1782. Kort efter kom styrmand Holst hjem og blev alvorligt lidende af svindsot indbragt på Frederiks Hospital, hvor han døde den 12. august 1782. – Den ældste datter var med sine 15 år gammel nok til at stå på egne ben, den yngste søn på 6 år blev sendt til sin fars fødeby, Mandal, mens de to andre blev taget i huset af Maren Svendsen og hendes mand Johan Carl Bierentz på Christianshavn.¹

Her voksede Hans Henrich Holst op under små kår, og da han var 20 år gammel, lod han sig hverve til Norske Livregiment. Efter to års forløb blev han korporal, og da han i 1799 udnævntes til kommandérsergent, giftede han sig med pigen *Karen Sophie Krag*. De fik nu i rask følge to piger og tre drenge, hvoraf den sidste dog i 1809 døde som spæd af »ondt for tænder« (!).

Norske Livregiment lå dengang garnisoneret i Kastellet og bestod i alt af ca. 500 personer, heri medregnet befalingsmænd, soldater, koner, børn og tyende. Militæret satte dengang sit stærke præg på hovedstaden. Historikeren og statistikeren Marcus Rubin har på grundlag af mandtalslisterne fra 1801 opgjort, at militæretaten inklusive hustruer, børn og tyende udgjorde ca. 20.000 personer eller en femtedel af Københavns befolkning. Hans Henrich Holst, der med sine 176 cm var en høj mand, har sikkert været et stateligt medlem af Frederik den Sjettes farveprangende operettehær. Uniformen ved Norske Livregiment bestod således af rød kjole med gul krave og opslag samt hvide bukser. Tiden fordreves væsentligst

med kedsommelig exercits og dræbende parader. Kan man tage kirkebøgernes fadderlister som udtryk for familiens omgangskreds, har Hans og Sophie Holst i deres bolig i Kastellet som gæster navnlig set regimentets officerer og underofficerer.²

Alt tegnede således til en typisk underofficerstilværelse. Men i 1805 pådrog Holst sig ved et fald under exercitsen – hvor lidet heroisk for en kriger – en dobbelt brokskade, der forårsagede, at han ikke kunne opfylde sine pligter så godt, som han burde. Men afskedigelse var en betænkelig sag for staten, thi det kunne betyde en forøgelse af pensionsbyrden, som for enhver pris måtte undgås. Altså fungerede Holst videre på trods af sin manglende krigsduelighed. Selv fandt han det langt fra tilfredsstillende. Han søgte derfor flere gange stillinger i toldetaten, blev på det bedste anbefalet af sine foresatte og fik også under audiens kong Frederiks løfte om befordring. I en af sine ansøgninger skrev Holst, at dersom han fik stillingen, »da saa jeg mig lønnet for mine mange Aars Tieneste, hvor af di 13 Aar er tient per Hunør, og desuden mine mange qvalfulde Dage for Livets Udkomme til mig og mine standset«. Man sad ikke på den grønne gren som kommandérsargent.³

I 1815 lykkedes det endelig for ham at få bestalling som undertoldbetjent ved Helsingør Toldkammer. Familien rykkede ud fra Kastellet og flyttede til Helsingør. Man skulle tro, at alt nu var såre godt, og at Holst ville ende sine dage som tolder i den på grund af Øresundstolden så travle by, men først nu begyndte elendigheden.

Det var dengang toldvæsenets opgave at opkræve accise for alt, hvad der indførtes landværts gennem byens porte – og altså også forhindre smugleri, der dengang var meget omfattende. Når hertil kom, at tolderne også skulle opkræve formalingsafgifter, kontrollere brændevinsbrænderiet og meget andet, som krævede en vis balancekunst

Silhouet af familien Holst. Fra venstre faderen, sønnerne Carl og Wilhelm, dotrene Sophie Christiane og Theresia Beate og moderen.
Privateje

for ikke at lægge sig ud med folk, forstår man, at en toldbetjent dengang havde lettere ved at blive upopulær end i dag. Det var nok tilfældet med Hans Holst, i al fald sagde han selv, at stemningen i byen var imod ham.

Dernæst var det galt med økonomien. Toldbetjentene var slet lønnet. Deres årlige løn oversteg ikke to à tre hundrede rigsdaler, og det var måske nok for en mand uden familie, men til at brødføde kone og børn kunne lønnen næppe række. Skønt Sophie Holst og de ældste børn gjorde alt, hvad de kunne, for at skaffe extraindtægter, så kunne familien dog ikke klare dagen og vejen. Den måtte sælge det meste af sit tøj, men kom på trods af tarvelig levevis alligevel i gæld. »Alt er dyrt i denne Bye, og kuns lidet at fortiene paa alle Kanter«, klagede

Sophie Holst. Fra anden side ved vi da også, at Helsingør betragtedes som en dyr by.

Men årsagen til Holsternes skibbrud måtte nok snarere søges i de fortvivlede økonomiske forhold for hele landet. Mangfoldige embedsmænd var i samme situation. Statsbankerotten, finanskrisen med et pengevæsen rent af lave gik hårdt ud over de statsansatte, hvis lønninger trods forbedringer kun var ca. 40% af lønnen før krigen. Intet under derfor, at familien Holst led nød. Dens historie er et udmærket eksempel på den jævne mands besværligheder i de dårlige år omkring statsbankerotten.

For ikke helt at gå til grunde fattede Sophie Holst da den drastiske beslutning sammen med børnene at forlade sin mand og drage til København for der at skaffe sig arbejde, og den 13. april 1817 tog hun af sted og slog sig ned på Nørrebro, hvor hun ernærede sig ved synålen. Holst blev tilbage for, som han udtrykte sig, »ved det lidet, jeg gjorde til gode, at betale den Gield, jeg for Livets Udkomme i denne dyre Bye havde paadraget os«.

Samtidig begyndte han med iver at søge forflyttelse til København. Om den ufrivillige skilsmisse var tilrettelagt for at blødgøre Generaltoldkammeret, eller om den som hævdet var forårsaget af den bitre nød, ved vi ikke. Holst fik det bedste skudsmål fra sine overordnede. Han havde ved sin »Nidkjerhed, Orden, og øvrige gode Egenskaber, og overhovedet ved sit gode Forhold i Tjenesten« anbefalet sig til at komme i allernådigst betragtning, skrev de. Holst opsøgte også kongen og fik hans løfte om forflyttelse, men da det øjensynligt trak ud med opfyldelsen af dette løfte, besluttede han at benytte andre midler end de gængse. Han lod i februar 1818 sin kone, Sophie Holst, sende en »Allerunderdanigst Promemorie« til General-toldkammer- og Kommercekollegiet.

»Det høye Collegio vil naadigst tilgive, at jeg, som en ringe og simpel Mands Kone vover at fremtræde for høyt-

samme med min Bøn, men i Haab om ved samme at finde ædle deeltagende Hierter med sand menneskelig Følelse, vover jeg samme«, skrev hun indledningsvis. Hun skildrede derpå familiens sørgelige forhold i Helsingør og fortsatte: »I en søvnløs Nat, som vi begge tilbragte med mangfoldige Tusinde Vemods Taarer, eftertænkte vi vor slette Stilling, og ønskede, at Gud havde begravet os alle samlet under en Ruine i di rædselsfulde Øyeblikke i Aaret 1807, da Kugler og Bomber svevede over vore Hoveder, men selv disse græsselige Dage skulde Skæbnen lade os blive samlet, for at lide inu store Qvaler, som er at mangle Livets Udkomme, saagar det nødvendige Brød kunde ikke tilveie bringes uden Borg og Giæld«. – Ved denne lejlighed var de da blevet enige om at skilles, og siden havde Holst søgt forflyttelse flere gange, en forflyttelse, han efter Sophie Holsts mening afgjort fortjente, kollegieherrerne behøvede kun at læse en vedlagt anbefaling fra hans foresatte! – Hun sluttede: »Ædle og høybaarne Herrer, jeg er overbevist om, Di meeste selv er Fader, men skiøndt Skaberen har forlenet Dem med blidere Kaar end mine, saa tilsiger min Fornuft mig dog, at Mænd med høye Sielegaver og store Kundskaber om det menneskelige Livs Med- og Modgangsdage, kan forestille sig, hvad Modgangsdage virkelig betyde. – Med det beklemteste Hierte anraaber og beder jeg, gaae i Forbøn for min Mand hos Hans Majestæt Kongen, da vil han blive forfløttet fra Helsingør til Kiøbenhavn som Toldbetient . . . mine og 4 Børns Modgangsdage, vi daglig maa lide, kunde denne ædle Naade formilde til blidere Kaar og Dage, lad mine moderlige Taarer gjøre Deres Hierter bløde til Følsomhed, jeg anraaber, beder og haaber om Naade, til mit Hierte brister af Smerte«.⁴

Efter denne hjertegribende appel må det have været meget svært for kollegieherrerne at undlade at indstille Holst til et embede i København, så han kunde blive forenet med sine børn og sin trofaste hustru. Men det må

bemærkes, at den hånd, hvormed hele Sophie Holsts bøn-skrivelse var skrevet – endog for underskriftens vedkom-mende – i meget betænkelig grad lignede Hans Holsts egen håndskrift! Embedsmændene fandt tilsyneladende ikke dette forhold ejendommeligt. De har selvfølgelig været klar over, at Sophie Holst under alle omstændigheder handlede i forståelse med sin mand.

Til de ledige toldbetjent-stillinger indkom der hver gang snesevis af ansøgninger, fortrinsvis fra befalings-mænd, thi disse havde få år i forvejen fået fortrinsret ved besættelse af stillinger i »etaterne«. Der var både kap-tajner, sergenter og menige, som søgte simple undertold-betjent-stillinger, og fælles for alle deres ansøgninger var, at de i de dystreste vendinger udmaledede den elendighed, som ansøgeren var nedsunken i. Men der var – i al fald ikke dette år – nogen anden, som mobiliserede konen. Men ikke nok med det, Sophie Holst opsøgte også kongen, som åbenbart var nem at få i tale, og fik hans løfte om man-dens snarlige forflyttelse.

Også Hans Holst selv pressede på. I en fornyet ansøg-ning den 9. marts 1818 slog han stærkt på, at han »øn-skede at samles igien med Kone og Børn i vor Fødebye Kiøbenhavn, om det var Gud og min Konges Villie«. Det er, skrev han, »min faste Beslutning aldrig at tage dem tilbages til denne Bye (Helsingør), hvori jeg har lidt mine største Qvaler i min Leve Tid . . .«. Men besættelsen af det ledige embede trak ud, og for ikke at lade noget middel uforsøgt skrev Sophie Holst den 31. maj til kongen, og denne gang var det efter håndskriften at dømme i hvert fald ikke hendes mand, der var forfatteren. Endnu en-gang kom hele historien om det skrækelige Helsingør og den søvnløse nat. Hendes brev sluttede: »Umulig kan min elskte Konges Hjerte, som selv er Fader, være ufølsom for mine moderlige Taarer, som gierne vædede Deres Konge-

haand, jeg anraaber, beder og haaber om Naade, til mit Hjerte brister af Smerte, da under en Vaccance haaber ieg, min ædle Konges Løvte vil overgaae til virkelig Opfyldelse«. ⁵

Og nu så det virkelig ud til, at de hede bønner skulle blive opfyldt. Et par dage efter tog Holst til København og fik foretræde for Generaltoldkammerets chef, den senere statsminister Ove Ramel Sehested, som gav løfte om, at han ville indstille Holst til en vakant stilling som toldbetjent i København, og han tillige ville lægge pres både på den indflydelsesrige adjutantstabschef, generalmajor Frantz Bülow og majestæten selv, for at Holst skulle få udnævnelsen. »Disse Dage har været mig di kæreste, jeg har oplevet, siden jeg kom til Helsingøer«, skrev han. Nu skulle familien genforenes, og han ville finde et sted, hvor han »i Sygdomstilfælde kunde nyde en vederqvægende Pleie«.

Men da han havde været i Helsingør en uges tid, og udnævnelsen lod vente på sig, blev Holst ængstelig, thi nu hørte han, at kongen skulle rejse bort, og så kunne udnævnelsen måske gå hans næse forbi, tænkte han. Altså fattede han pennen endnu en gang og skrev til gehejme-konferensråd Sehested og mindede ham om kongens løfte. »Bliver dette for mig saa dyrebare Løfte ikke holdt, saa ved jeg ikke, hvad jeg skal sige, eller til hvem jeg skal henvænde mig . . .«. Og han sluttede: »Skulde jeg forblive i Helsingøer, bliver mit Liv mig ligegyldig, da jeg har kun faae glade, men mangfoldige bittre Timer«.

Hans Holst måtte nu pænt vente, til majestæten kom hjem, men den 12. august 1818 blev han endelig udløst. Ved kongelig resolution udnævntes han til undertold- og konsumtionsbetjent i København. Ved forenede anstregelser og en god portion vedholdenhed var Sophie og Hans Holsts ufrivillige skilsmisse bragt til ophør – og i knap

20 år kom han da til at forrette tjeneste i hovedstaden, et arbejde, han efter konduitelisterne at dømme forrettede med dygtighed.⁶

Sophie Holst døde 11 år efter 56 år gammel, og Hans Henrich Holst døde i 1837 under et sommerophold i Ringsted hos den ene af døtrene, som iøvrigt var gift med en toldbetjent. Sophie og Hans Holsts to sønner havde få år før faderens død selv fået ansættelse i toldvæsenets tjeneste, og de endte begge som strandtoldkontrollører i Vendsyssel.⁷

HENVISNINGER

Forkortelser: HA.: Hærens Arkiv. – LA.: Landsarkivet for Sjælland m.m. – RA.: Rigsarkivet.

1. Holmens Kirkes dåbsprot. 1773. LA.
Københavns Waterskouts prot. 1778–81, b. 178. LA.
Frederiks Hospitals prot. over indk. syge 1782, nr. 1250. RA.
Hof- og Stadsrettens skiftekommission, prot. 8, nr. 3452. LA.
2. Norske Livregiments stambog 1757–1810, 3. komp. nr. 10. HA.
Folketæll. 1801. Militæretaten, p. 67. RA.
Garnisons kb. 1799–1810. Citadellets ligprot. 1797–1814. LA.
Hof- og Statskalender 1804.
Marcus Rubin: 1807–14. 1892, p. 26 f.
3. Bilag t. Generaltoldkammerets ekstraktprot. 634/1814. RA.
4. Smst. 1011/1818, 1021/1818.
5. Jens Johansen: Frederik VI.s hær. 1784–1814, 1948, p. 151 f.
Bilag t. Generaltoldk.s ekstraktprot. 1021 og 1081/1818. RA.
6. Smst. 1097/1818. Gen.toldk.s resolutionsprot. 162/1818. Ved samme resolution fik en afskediget premierløjtnant en tilsvarende stilling mod, at hans pension på 90 rd. årlig inddroges. RA.
Konduitelisterne 1818–36. Københavns toldinspektions arkiv. LA.
7. Ringsted kirkeb. Vielser og begravelser 1814–49, fol. 196. LA.
Ringsted købstads skifteprot. 1824–42, fol. 417. LA.
Vendsysselske årbøger 1958, p. 179 ff.

Udsn. af prospekt fra J. J. Brun, Københavns
Prospekter [1799]. Formentlig fra midten af
18. årh.

HØJBROS REPARATION 1693-94

Af J. BOISEN SCHMIDT

Reparationer og vedligeholdelse af kanaler, bolværk og broer spillede en ikke uvæsentlig rolle for både staten og det københavnske bystyre under den ældre enevælde. Der foreligger talrige vidnesbyrd om de vanskeligheder og omkostninger, der var forbundet med dette arbejde, der idelig skulle gentages, både for at kanalerne fortsat kunne bruges som anlægsplads for skibene og for at de broer, der førte over dem, i det mindste ikke skulle udsætte de forbipasserende for direkte livsfare.

For at sikre en større effektivitet vedrørende løsningen af denne opgave centraliseredes ledelsen af arbejdet i 1691 i en af kongen, Christian V., oprettet kanaldirektion

bestående af fire medlemmer, nemlig først og fremmest Ole Rømer («Voris Cancelli Raad, Assessor udi Collegio Consistoriali og Voris Mathematicus»), Claus Rasch, kancelliråd, assessor i Højesteret og Kommercekollegiet, borgmester i København samt politimester sammesteds, Morten Nielsen, rådmand i København og endelig Barthold Stuve, borger i hovedstaden. En af de opgaver, som denne direktion skulle løse, var en gennemgribende reparation af Højbro samt en grundig oprensning af kanalen, som den spændte over.

Men som altid fattedes der også ved denne lejlighed penge til at foranstalte det fornødne i så henseende. Ganske vist var man i 1692 begyndt på arbejdet, men kanaldirektionens medlemmer indså, at der skulle skaffes ekstraordinære bevillinger, hvis arbejdet skulle kunne tilendebringes inden for en overskuelig fremtid. Selv om regering og bystyre skulle være fælles om udgifterne, vidste direktionen udmærket godt, at det eneste håb om penge lå i at få dem fra staten, og derfor gjorde kanaldirektørerne ligesom de talrige andre undersåtter, der ville opnå noget, de henvendte sig til den enevældige konge med et konkret forslag, dateret 1693, 7. februar.

For at kunne indsætte dobbelt så mange arbejdere og dobbelt så mange materialer som forrige år og for i det hele at kunne stå klar til at gå i gang med arbejdet, straks når frosten gik af jorden, skulle kanaldirektionen bruge 12.600 rigsdaler, en meget betydelig sum. For at skaffe den tilveje, skulle der pålægges hele staden København en grundskat på $2\frac{1}{2}$ % af den nye grundtaxt.

Ole Rømer og Claus Rasch, der havde opsynet med stadens gader og veje, benyttede endvidere lejligheden til at anmode om, at der måtte blive opkrævet en extra halv procent til vejnettets vedligeholdelse. Begge skatterne foresloges betalt i tre terminer, nemlig 11. marts, 11. juni og 11. september 1693. Kong Christian handlede

hurtigt, og allerede fire dage senere udgik der gennem Danske Kancelli ordre til en kreds af fremragende embedsmænd om at træde sammen i en kommission for i forbindelse med forslagsstillerne at kulegrave det rejste problem.¹ Denne kommission var en i rækken af de mange »kommissioner i rådstuen for slottet«, som i årene fra 1690 til 1705 behandlede en næsten uoverskuelig mængde statssager fra de største til de mindste. Det var en af Christian V.s yndlingsideer, at kommissioner af denne slags arbejdede hurtigere og bedre end de sædvanlige forvaltningsorganer, og det var måske heller ikke uden betydning for ham, at kommissionerne, der skulle indsende deres indstillinger direkte til ham, hvorefter han normalt resolverede i sagerne i Gehejmeconseillet, tilsyneladende gjorde ham mere uafhængig af statsadministrationen. Imidlertid havde han ikke blik for, at han, ved at udtage kommissionsmedlemmerne fra en bestemt gruppe personer, i virkeligheden blot opnåede at blive afhængig af en snævrere kreds end tidligere.

Denne kommission, der altså fik sit kommissorium den 11. februar 1693, bestod af Christian V.s halvbroder Hans høje excellence, statholder i Norge, generalfeltmarskal Ulrik Frederik Gyldenløve, gehejmeråd, overjægermester grev Conrad Reventlow, den senere storkansler. Endvidere rigets »finansminister«, gehejmeråd Christian Siegfred v. Plessen og oversekretær i Danske Kancelli Mathias Moth, broder til kongens elskerinde Sophie Amalie Moth. Endelig oversekretær i Tyske Kancelli Thomas Balthazar v. Jessen og de fire medlemmer af kanaldirektionen. Alt i alt altså en imponerende række personligheder, hvilket dog ikke må foranledige til at tro, at man tillagde det spørgsmål, der skulle debatteres, en tilsvarende stor betydning, thi de nævnte høje embedsmænd brugtes – som allerede omtalt – til at behandle de mest forskellige spørgsmål.

Kommissionen holdt sit første og eneste møde den 22. februar 1693 under overværelse af alle dens medlemmer. Før man traf nogen beslutning, ville man dog – i betragtning af, at det drejede sig om en skat på hele byen – høre, hvad man fra den side havde at sige om sagen, og man indhentede derfor en udtalelse af byens præsident Hans Hansen Nansen. Denne udtalelse formede sig som en kraftig protest, ikke mod selve betimeligheden af broens reparation, men mod finansieringen af den. Byen var efter hans mening i forvejen så betynget med skatter, at borgerne ikke kunne tåle dette extra pålæg, så meget mindre som de dårlige tider gav små indtægter. Heri havde præsidenten nok ikke helt uret, thi navnlig fra slutningen af 1680'erne var landets økonomiske situation ringe, især som følge af den førte udenrigspolitik, der krævede opretholdelsen af en kraftig hær og flåde; riget fattedes i en så pinlig grad penge, at lederen af finansvæsenet, overrentemester Peter Brandt, i 1692 måtte tage sin afsked og efterfulgtes af Christian Siegfred v. Plessen, hvem det virkelig lykkedes at forbedre finanserne. Hans gavnlige finanspolitik havde dog i dette år, 1693, endnu ikke nået at slå igennem, men alligevel tog kommissionen kun i ringe grad hensyn til præsident Nansens indvendinger. Det eneste, han opnåede, var, at man opgav den ekstraskat på $\frac{1}{2}$ % af grundtaxten, som kanaldirektionen havde foreslået opkrævet til udbedring af vejene. Kommissionen holdt fast ved den $2\frac{1}{2}$ %'s ekstraskat, selv om den udtrykte sin levende beklagelse over, at det var nødvendigt at gribe til dette middel. Det var jo en mager trøst for det grundejende københavnske borgerskab. I øvrigt synes man nok, at kommissionen kunne have undladt at udtale forvisningen om, at borgerne ville betale med så megen større glæde, fordi de allerede havde set en god begyndelse på dette nyttige værk, der behøvedes »saavel til Stadens nytte og tjeneste, som til dends Zirat og

sundhed«. I overensstemmelse hermed udfærdigede man derpå en indstilling til kongen, men da man ikke havde fulgt kanaldirektionens forslag om vejskatten, tog dennes medlemmer forbehold heroverfor ved under deres underskrifter at tilføje »saa vit hafnen angaar«.

Den 13. marts 1693 forelagdes sagen derpå i Gehejmeconseillet, hvor den approberedes af kongen med tilføjelse, at vejene indtil videre skulle betros til Københavns magistrat. Kongen havde på dette punkt grebet en udtalelse af præsident Nansen, der gik ud på, at magistraten selv ville sørge for vejenes vedligeholdelse uden at opkræve nogen ekstraskat, når den blot selv måtte få direktionen over dem.

Der gik dog endnu nogen tid, før man for alvor tog fat på Højbroes reparation, men af Christian V.s Tageregister fremgår det, at den 7. april 1694 begyndte man at bygge den helt op »af ny«. Ole Rømer blev dog – på grund af overvældende travlhed med sine mange andre embedsforretninger – fritaget for at føre tilsyn med arbejdets udførelse.

HENVISNING

1. Kildematerialet er Protokol over kommissioner i rådstuen for Københavns Slot 1691–93, 279–81 med tilhørende indlæg i pakke 2 e.

REGISTER

Registret er både person-, sted- og sagregister.
*Kursivering af personnavne og sidetal betegner udgiver- eller
forfatterskab.*

- Abildgaard, Nicolai, maler, professor, 195.
Abraham, Levin, 163.
Abrahams, N. C. L., professor, 165.
Abrahams, Peter, rådmænd, 406.
Abrahamson, Joseph, oberst, 67-68.
Absalon, ærkebiskop, 234.
Academicum, 33, 48, 56-60, 69-70.
Academiske Læseforening, se Academicum.
Accise, 412.
Accisefritagelse (fremmede drikke), 362.
Addington, H. U., engelsk chargé d'affaires, 335, 338-40.
Addison, Joseph, engelsk forfatter, 25.
Adler, Jenny, f. Raphael, 8.
Aesculus, se kastanie.
Afholdssagen, 7.
Agiotører, 335, 343.
Ahlefeldt, Carl, greve, statholder i Slesvig, 179-80.
Ahlefeldt, Conrad, greve, major, 273.
Ahlefeldt, Frederik, storkansler, 245.
Ahrenberg, Thure, sværdfeger, Springgaden, 318.
Albrechtsen, Albrecht, købmand, 346.
Albridtsøn, Albridt, rådmænd og borgmester, 388.
Alexander I, zar af Rusland, 334.
Algreen-Ussing, Tage, generalprokurør, 42, 44, 46, 50, 78, 81, 93-94.
Almindelig Hospital, 24.
Als, Peder, maler, 138-40, 144-45.
Alsing, Jesper, rådmænd, 388.
Alstrøm, Frederikke Caroline, g. Skousboe, 214.
Amsterdam, 348, 354.
Amthor, Friderich Ehrenfried, ryttergeneral, 266.
Andersen, Anders Søren, gartner, 218.
Andersen, Bjørn, rigsråd, lensmand på Ålborghus, 355.
Andersen, W., 58.
Andræ, C. G., minister, 15.
Andræs forholdstalsvalg måde, 16.
Angermannen, skib, 362.

- Anker, Jean, overbibliotekar, 18-19.
- Annaslyst, se Emdrupgård.
- Anne, g.m. Jacob Remmesnider, 136.
- Applebye, Peter, rebslager og skibsbygger, 378.
- Applebyes Plads, 378.
- Arbejderkår, 21.
- Arbejdshuse, 324.
- Arbejdshuset på Christianshavn, 323.
- Arbejdshuset ved Nicolai Kirke, 323.
- Arentzen, Kristian, digter, 123, 125.
- Arildsen, Skat, dr. theol., 17-18.
- Arnet, Johan Friederich, gartner, 189-90.
- Arnet, Johan Friederich, gartner, hans enke, 190.
- Artillerikompanier, københavnske, 268.
- Asiatisk Kompagnis pakhus på Christianshavn, 16.
- Athenæum, 33, 36-39, 41-42, 44, 48, 54, 56-58, 89, 91, 101.
- B**
- Bager, Oluf, købmand, Odense, 346.
- Baggesen, Jens, digter, 324.
- Balkenborg, Thomas, købmand, Alborg, 373.
- Bang, Ole, professor, 93.
- Barckmann, Jacob, renteskriver, 279.
- Barfod, Frederik, forfatter, 52, 55, 58, 64.
- Barhows vejviser, 9.
- Barnekov, Hans, lensmand på Roskildegård, 390.
- Bartholin, Caspar, professor, læge, 118.
- Baumann, Ephraim, Store Færgestræde, 312-13.
- Baurenfeind, Wolfgang Ernst, generalløjtnant, 274.
- Befæstningen, 13.
- Behrend, Jacob, bogtrykker, 76.
- Bentzen (Bentzon), Hans, bancoprotocollist, 380, 384.
- Bentzien, J. A., gartner, 208.
- Bergenhusiske nationale regimenter, 282.
- Bergs hus, 20.
- Bergsøe, A. F., professor, 59.
- Bernhill, Bertil, købmand, Helsingør, 346.
- Bernstorff, Christian Günther, statsminister, udenrigsminister i Preussen, 342.
- Bernstorff, J. H. E., statsminister, 294.
- Bespisning, kollektiv i 19. århundrede, 321-33.
- Bespisningsanstalter, 324-26.
- Bespisningsforeninger, 325, 332.
- Beständig borgerlige Forening, 103.
- Besættelsen af Kastellet 1940-43, 21.
- Besættelsen 1940-45, 261.
- Bierentz, Joh. C., på Christianshavn, 411.
- Bierre, A. H., brygger, 44-45, 50.
- Bille, Christian, diplomat, 71.
- Bille, Peder, rigsråd, 389.
- Birkelund, Palle, rigsbibliotekar, 122.
- Bispegården, 135.
- Bistrup gods, 11, 15.
- Bitsch, Valdemar, forstander, 16.
- Bjerring, N. C., skolebestyrer, 36.

- Bjørnson, Bjørnstjerne,
norsk digter, 256-58.
- Blågård, 296.
- Blågårds Seminarium, 253-54,
256, 260.
- Bobé, Louis, kgl. ordens-
historiograf, forfatter, 7.
- Boberg, Lorentz, sværdfeger,
Hummergade, 315, 317.
- Boesand i Guldbryng Syssel,
Island, 356-57.
- Bogbinder, Johannes Mesen-
heem, borgmester, 388.
- Boghandlerforening, 76.
- Bogudlån, 36-37, 42, 44, 55-56,
74.
- Bokkenheuser, Chr., oberst-
løjtnant, 21.
- Bolten (Bolte), Henrik, baron,
købmand, 191.
- Bolværk, 419.
- Bompeng, 238.
- Bondevenneselskabet, 32, 88, 100.
- Bonsach, Hans Ernst, guvernør i
Trankebar, 145.
- Borch, Johan Maria, købmand,
354.
- Borgen, V. A., skoledirektør, 94.
- Borgerlige dramatiske Selskab,
97.
- Borgerrepræsentationens første
socialdemokrater, 13.
- Borups Selskab, 34.
- Boudan, Salomon, pibefabrikant,
375-76, 378, 382.
- Braëm, Christian, præsident,
272.
- Brahe, Axel, rigsråd, 363.
- Brandes, Georg, professor, 167.
- Brandkassen, 280.
- Brandkommissionen, 13.
- Brandkorpset, 278.
- Brandt, Peter, overrentemester,
422.
- »Bravkal, Christen«, A. Chri-
stensen, kedelsmed, 131-32.
- Bremen, 349.
- Bremer, Johannes,
konfessionarius, 238, 244.
- Brocks, Niels, legat til stadens
almindelige bedste, 401, 405.
- Broer, 419.
- Brorson, Christian Frederik,
sognepræst, 37, 63 (se rettel-
serne).
- Brændevinsbrænding,
kontrol med, 412.
- Brændsel, konfiskeret ved por-
tene, 286, 288.
- Bræstrup, C., politidirektør, 70.
- Brøduddeling, 323.
- Brønshøj marker, 15.
- Brønshøj s., Sokkelunds h., 234,
241.
- Brøste, firma, 375, 382.
- Buckholt, Johan, befalingsmand
på Island, 359-60.
- Busk, Mattis, rådmand, 388.
- Byes (Bøes), Peder, 136.
- Bygningsvæsenet
under Frederik IV, 12.
- Bülow, Frantz, adjudantskabs-
chef, generalmajor, 417.
- Bymuseum, Københavns, 19.
- Bystyrets historie, 11, 19.
- Byting, Københavns, 134.
- Bøgh, G. J., handelsgartner
i Horsens, 214.
- Bøllegård, Vestre og Østre,
i Emdrup, 240.
- Børnearbejde i fabrikker, 267.
- Børsspiret, 22.

- Cantor, Abraham, juveler, 162.
 Cantor, Axel, tobaksspinder, købmand, 162.
 Carl XIV Johan, konge af Sverige, 335, 343.
 Caroline, arveprinsesse, g.m. arveprins Frederik Ferdinand, 337, 340, 342.
 Caroline Amalie, 195, 198-202, 204, 209-13, 222.
 Caroline Amalies monument, Sorgenfri, 201.
 Caroline Mathilde, prinsesse, 224, 226.
 Carstensen, Gustav Hugo, gartner, 214-15.
 Carøe, K., kredslæge, 9.
 Castenskiold, Amy Marie Sophie, g. Treschow, 220.
 Cederfeld de Simonsen, Anne Merete, g. Treschow, 220.
 Chajim, søn af Man, 169.
 Chievitz, Poul, forfatter, 51.
 Christensen, A., (Christen Bravkal), kedelsmed, 131-32.
 Christensen, Balthazar, politiker, 46, 51, 54.
 Christensen, Carl C., forfatter, 18.
 Christensen, Charles, arkitekt, 15.
 Christensen, Christen, sværdfejer, Østergade, hj. af Pilestræde, 309.
 Christensen, Michel, tjener, 368.
 Christensen, Villads, rådstuearkivar, 2-4, 8-11, 13.
 Christian IV's krone, 129.
 Christian IV's tugt- og børnehus, 22.
 Christian VI, 180, 185-86.
 Christian VII, 140, 191, 195.
 Christian VIII, 51, 63, 65, 68-69.
 Christian X, 226.
 Christian August, hertug af Slesvig-Holsten-Sønderborg-Augustenburg, 68.
 Christianshavns Bro, 293.
 Christiansholm, 290.
 Christiansholm, Skovshoved s., Sokkelunds h., 246.
 Christoffer af Bayerns stadsret, 19.
 Classen, J. F., industridrivende, generalmajor, 191.
 Clausen, H. N., professor, 17, 40, 56, 62, 65-66, 71, 74, 83, 93, 96.
 Clausen, Hans A., islandsk købmand, 328, 333.
 Clausen, Julius, bibliotekar, 9.
 Clio, forening, 27, 34, 97.
 Clusius, C., botaniker i Wien, 114.
 Cohn, Israel Moses, silke- og klædehandler, 167.
 Collin, Jonas, finansdeputeret, 36, 78, 93-94.
 Collin, Jonas Baltzersen, klædefabrikant og lotteriinspektør, 377-80, 382.
 Concordia, blad, 76.
 de Coninck, Eiler, 48, 57.
 de Coninck, Jean, hans ejendom i Dr. Tværgade, 12.
 Contoiristforening, 76.
 Corsaren, 51.
 Cortzen, Henrik Carl Christian, gartnerelev, 214.
 Couruer, Peitter, faktor, Amsterdam, 368.
 Croker, John Wilson, engelsk forfatter, 36.
 Cron, Hans, høkræmmer, økonom ved Pesthuset, 136.
 Cyklisme, 20.

- Dahl, Flemming, stadsarkivar, 3, 15-16, 18-19.
- Dahl, Svend, rigsbibliotekar, 122.
- Dalhoff, J., kunsthåndværker, 77.
- Dameforeningen, 62.
- Dampe, J. J., skolemand, politiker, 28, 32, 34.
- Dampes selskab, 28, 32.
- Dampkøkkener, 325-28.
- Danchell, Henrik Leonhard, grosserer, fabrikant, 78-79, 93-94.
- Danmarks Lærerhøjskole, 233, 262.
- Danmarks pædagogiske Institut, 233, 262.
- Danner, Louise, f. Rasmussen, lensgrevinde, g.m. Frederik VII, 153, 326.
- Danneskiold-Samsøe, Catharine Christine, f. v. Holstein, 251.
- Dansk Folkeblad, 40.
- Dansk Læsnings Fremme i Slesvig, Forening til, 63.
- Danske Nationalitet i Slesvig, Til Opretholdelsen af den, 64.
- Dansk-engelsk forbund (planer om), 337.
- Dansk-slesvigsk Hjelpeforening, 66-67.
- Dansk-slesvigsk Undervisningsforening, 64-69, 87, 92, 96, 98, 102.
- Danzig, 351, 367.
- Daverup, hovedgård, Bjærgsted s., Skippinge h., 246.
- David, C. N., professor, 35, 40-42, 44, 46-47, 50, 78, 81, 93.
- Deichmann, Jacob, forlagsboghandler, 93.
- Delbanco, M., overretsprokurator, 94.
- Desmercières, Jean Henri, deputeret i Kommercekollegiet, 191.
- Det hellige broderskab, begravelsesselskab, 165, 168-71.
- Deutsche Schule A/S, 261.
- Dideriksen, Lorentz Christian, gartnerelev, 214.
- Dieussart, François, fransk arkitekt, 179.
- Disciplin, militær, 266.
- Diskussionsklubber, 27.
- Dispensation fra udførselsforbud, 362.
- van Dockum, Carl E., kommandør, 328, 333.
- Drabantkorpset, 268.
- Dramatiske litteraire Selskab, 34.
- Dramatiske selskaber, 34, 50.
- Drewsen, J. C., fabrikant, 64-65, 89, 93-94.
- (Dreyer), Bendix Jensen, sværdfejer, Grønnegade, 312.
- Driefer, J. J., grosserer, 94.
- Dronning Dorotheas brudesmykke, 129.
- Dronningens Enghave, 14.
- Dronninggård, Søllerød s., Sokkelunds h., 8.
- Duncan, Joh., ejer af Emdrupgård, 252.
- Duntzfelt, William Frederik, grosserer, 94.
- Dyggve, Ejnar, arkitekt, 250-51.
- Dyrehaven, 75.
- Dörffler, Georg, sværdfejer, Kongens Nytorv, 318.
- Dörffler, Johan Georg, sværdfejer, Larslejtårde, 314-15, 317.

- Eckersberg, C. W., maler, 37.
 Egesdorff, Georg,
 tysk fabrikejer, 325-26.
 Egesdorffske dampkøkken i Lin-
 den ved Hannover, 325, 328.
 Ejendomshistoric, 5.
 Ejendomspriser, 275.
 Elfsborg, 353, 363-64.
 Elling, Chr., professor, 18, 20.
 Embedsmandslønninger, 414.
 Emdrup, 233-64.
 Emdrup Dampvaskeri, 240.
 Emdrup Sø, 235-36, 238, 242-43,
 253-54.
 Emdrup Søpark, 243.
 Emdrupborg, 233-64.
 Engelstoft, C. T., professor,
 biskop, 71, 94, 109, 386.
 Engelstoft, Laurits (Lars),
 professor, 93-94.
 Enighedsselskabet, 102.
 Enighedsværn, 45-46, 52-53.
 Epidemier, 271, 295.
 Erik den Hellige, svensk konge,
 1.
 Erik Klipping, 23.
 Erik af Pommerns annekstion af
 Kbh., 17-18.
 Erlandsen, Jacob, ærkebiskop,
 23.
 Erstad, Troels, havearkitekt,
 221.
 Eschricht, W., kunstgartner, 210.
 Eskesen, Morten, lærer, forfatter,
 257-58.
 Eskilssøn, Peder, 134.
 Eskilssøns, Gertrude, 134.
 Espensen, Anders, gårdejer i
 Emdrup, 240.
 Eugen, prins af Savojen,
 østrigsk generalløjtnant, 266.
 Evens, Otto, billedhugger, 202.
- Eyraud, Magdalena Elisabeth,
 g.m. generalkrigskommissær
 Alexander Walker Ross, 383.
- Fabrikarbejde, 267.
 Fabrikarbejdere, 21.
 Fabritius, Albert, administrator,
 20, 22.
 Fabritius, Cay, gartner, 180.
 Facadesten fra den reformerte
 menigheds hus i Gothersgade,
 129.
 Falcksen, Johan, skipper,
 Amsterdam, 352.
 Fallitter, 148, 151.
 Fattigvæsenet, 7, 322-23.
 Feilberg, Ludvig, digter, 123.
 Feilberg, P. D., arkivar, 404.
 Feivelman, bager,
 se Hertz, Philip.
 Feltherrens Regiment,
 nu 10. Regiment, 269.
 Feltskærsvend, 285-87, 296.
 Ferslew, Anna, g. Levin, 8.
 Ferslew (Ferslev), Severin, por-
 celænshandler og lotterikol-
 lektor, 380-82, 384.
 Fibiger, Adolph, kommandør, 41,
 43-44, 55.
 Fibiger, Jacob, oberst, 45.
 Fick, Chr., overkrigskommissær,
 37.
 Filmsfabrikken Skandinavien,
 260.
 Fincke, Engelbret, borgmester,
 388.
 Finske bugt, 363.
 Fiolstræde nr. 8, 116-25.
 Fiolstræde, Lille, nr. 10, 12 og
 14, 120.
 Fischer, Jens Christensen,
 kapellan, 398.

- Flakebäck i Sverige, 366.
 Fleischer, Esaias, sognepræst, 387.
 Flindt, H. A., haveinspektør, 215.
 Flor, Christian, professor, 63, 65-67.
 Flåden, 7.
 Flådens leje, 290.
 Flådens udrustning, 349, 353, 367, 369.
 Fog, Jens Christensen, sværdfejer, hj. af Østergade og St. Nikolajstræde, 308.
 Fogtmann, Nikolai, biskop, 40.
 Folkehøjskole (dansk) i Slesvig, 65-66.
 de Fontenay, J. P. le Sage, departementschef, 406.
 Forchhammer, G., professor, 77-78.
 Forenede borgerlige Selskab, 103.
 Forening for Konstens Opmuntring, 77.
 Foreningen af 1837 til forsømte Børns Frelse, 62.
 Foreninger 1820-48, 25-112.
 Foreningslovgivning, 27.
 Formalingsafgifter, 412.
 Formuesforhold, 22.
 »Forskrifter«, 350.
 Fra Arkiv og Musæum, historisk tidsskrift, 1.
 Fra Ribe Amt, historisk amtsårbog, 1.
 Freden i Stettin 1570, 356, 361-62, 364.
 Frederik V, 186.
 Frederik V's monument, Sorgenfri, 222-23.
 Frederik VI, 6, 334, 336-39, 341, 416-17.
 Frederik VII, 52, 198, 326.
 Frederik IX, 227.
 Frederik, arveprins, 190-91, 194-96.
 Frederiksberggade nr. 29, 151.
 Frederiksberg Have, 18.
 Frederiksberg (Ny Hollænderbys) marker, 13.
 Frederiksberg Slot, 18.
 Frederiksdal, 18-19.
 Frederiksdal, »Huset paa Bakken«, 185.
 Frederiksen, H. P., industri-drivende, bankdirektør, 78.
 Frederiks Hospital, 294.
 Frederiks tyske Kirkes menighed, 294.
 Frifolk (soldater med arbejde), 271, 276, 280.
 Friis, Niels, redaktør, 19.
 Friis, Steffen, stabsdyrlæge, 17.
 Frijs, Mogens, hans palæ, 12.
 Frimands Kvarter, matr. nr. 36, 37, 38/1689, 134.
 Frimands Kvarter, matr. nr. 27/1806, 134-35.
 Frisnette, slægten, 215.
 Frisnette, Frederik Ferdinand, gartner, 215.
 Frisnette, Frederik Wilhelm, gartner, 215.
 Frisnette, Karen Sofie, f. Larsen, 216.
 Fritsche, Johanne Amalie Therese, g. Skjoldager, 209.
 Fræmohs, A., kontorchef, 17.
 Frøhandel, 150, 153-55.
 Fuglefængerhuset, se Lundehuset.
 Furerer, 273.
 Fussing, Hans, muremester, 406.

- Fux, Nicolai, guldsmed, 136.
 Fynske Regiment, 268, 274, 280.
 Fürst, Daniel,
   hans hustru Sippora, 166.
 Fürst, Ruben, købmand, 162.
 Fürst, Samuel, 164.
 Fürst, Sara, g. Heilbuth, 173-74.
 Fællederne, 282.
 Fælledparken, 131-32.
 Fængselskost, 323.
 Fængselselskabet, 62.
 Færgehavnen, 8.
 Fæstningen København, 336.
 Fölckersam, Friederich Wolde-
   mar (el. Henrik Woldemar),
   generalmajor, 268, 274.
- Gabriel, Isac Jonas, 164.
 Gadenavne, 21.
 Gamle grynmølle, pakhus i
   Strandgade, 16.
 Gammel Kloster, 15.
 Gamst, Henrik, fabrikant, 94.
 Garderstaldene på Christians-
   borg, 322-23.
 Garnisonen 1740, 268-70.
 Garnisons Kirkegård, 161-62,
   164.
 Garnisonsmenigheden, 267.
 Garnisonsregimentet, 268.
 Gartnere ved Sorgenfri Have,
   179-232.
 Gartnerens Alderdomshjem,
   211.
 Gedde, Christian, overkonduk-
   tør, 280.
 Gedde, Samuel Christoph, ge-
   neralmajor, 290-91, 293, 295.
 Geddes kort, 14.
 Gedeløche, Jens, 164.
 Geertsen, traktør, 219.
 Generalanatomikollegiet, 297.
- Genforeningsstenen i Lyngby,
   225.
 Gentofte Sø, 236.
 Georg IV, konge af England,
   334, 340, 342.
 Gertrude, g.m. Peder Eskilssøn,
   134.
 Giethus, Lille, teater, 18.
 Giødwad, Jens, redaktør, 48, 57,
   64, 93-94.
 Glerup, Asmund, politiker, 31,
   54-55.
 Goldschmidt, Joseph Berendt,
   forretningsmand, 170.
 Goldschmidt, Meir, forfatter, 51-
   52, 59, 69, 167.
 Goldschmidt, Meyer, hofjuveler,
   162.
 Gormsen, Carl Frederik, gartner
   i Lyngby, 206.
 Gotfred (Kirschler), sværdfejer,
   hans enke Maria, Laksegade,
   312.
 Gothersgade, 296.
 Gouda i Holland, 376.
 Gouda-piber, 376.
 Gral, Henrik Henriksen, sværd-
   fejer, Vimmelskiftet, 316.
 Graumann, Anthon Christian,
   sværdfejer, Klerkegade, 318.
 Grenaderkorpset, 268, 272.
 Grimmenstein, Johan Chri-
   stoffer Philip, gartner, 208.
 Grindefjord, Island, 361.
 Grundskat 1693, 420-23.
 Grundtakster, 269-70, 277-80.
 Grundtvig, N. F. S., præst,
   digter, 17, 66, 75, 83, 256.
 Grüne, J. P., redaktør, 44-46, 48,
   50, 52-53, 57.
 Grynmølle, kongelig majestæts,
   375.

- Gråbrødrekloster, 7.
 Gråbrødre klosterkirke, 387.
 Guggenheim, Josef, købmand, 168.
 Gunselnik, I., spisevært, 323.
 Gyldendals gård i Klareboderne, 12.
 Gyldenlund, Ordrup s., Sokkelunds h., 179, 245.
 Gyldenløve, Ulrik Frederik, statholder i Norge, generalfeltmarskal, 179-80, 421.
 Gyldenstierne, Axel, rigsråd, 363.
 Gyldenstierne, Mogens, statholder, 352.
 Güntelberg, schoutbynacht, 383.
 Gæstegårde, kongens, 9.
 Gæthus, se Giethus.
 Gårde syd og øst for tinget, 134.
- Haene, Jørgen, sværdfejer, Snarens Kvarter, 316.**
 Hage, Hother, byfoged, herredsfoged, 51, 58, 60, 64.
 Hagerup, Paul H., forlagsdirektør, 122.
 Halmtorvet, nu Rådhuspladsen, 149.
 Hambro, Joseph, bankier, 94.
 Hambroske lån, 336.
 Hamburg, 359-60.
 Hammerich, Frederik, professor, 82.
 Hammerich, Martin, rektor, 109.
 Hammershøj, gård i Emdrup, 239-40.
 Hammerstrup i Kongens Enghave, 13.
 Hampehandel, 356, 367.
 Handel med undersåtter og territorier, 334.
- Handelslav, 147-60.
 Handels- og Kontoristforeningen, 76.
 Handelsruter, danske købmænds, 348.
 Hannefjord i Island, 361.
 Hans (1583-1602), prins, 363.
 Hansdatter, Inger Marie, g.m. styrmand Henrich T. B. Holst, 411.
 Hanseforbundet, 345.
 Hansen, A. N., grosserer, 82.
 Hansen, Anders, gartner, 208.
 Hansen, Ane Kirstine, 208.
 Hansen, Anna, 221.
 Hansen, Anna Marie Lynggaard, f. Hansen, 221.
 Hansen, Benjamin, 221.
 Hansen, Else, 220.
 Hansen, Erik Lynggaard, slotsgartner, 220.
 Hansen, H. C., regnskabsfører, 84-85.
 Hansen, H. N., borgmester, højesteretsadvokat, 406.
 Hansen, H. P., nationalbankdirektør, 65, 71.
 Hansen, Hans, gårdejer i Emdrup, 240.
 Hansen, Henning, arkitekt, 17.
 Hansen, Kaj, anlægsgartner, 220.
 Hansen, Peder, sværdfejer, Hyskenstræde, 307.
 Hansesæderne, 345.
 Hanssen, Nis, sognepræst, 50-51, 63.
 Harboeske Enkefruekloster, 16.
 zu Harckell, Jacob, faktor, Danzig, 368.
 Harder, Bernt, tjener, 368.
 Harder, Didrich, faktor, Stockholm, 362, 368.

- Harsdorff, Caspar, arkitekt, 138, 140, 142, 144.
- Hasardspil, 27, 35.
- Haveanlæg, Frederik IV's, 114.
- Havehus i Allégade, 12.
- Havn, 234.
- Havne, de baltiske, 367.
- Havne, de russiske, 367.
- Havnen i slutningen af 1600-tallet, 7.
- Havning, Thomas, kgl. bygningsinspektør, 262.
- Hedehuskroen, 9.
- Heiberg, J. L., forfatter, 38-39, 42, 71.
- Heiberg, Johanne Louise, skuespillerinde, 15.
- Heiberg, P. A., forfatter, 26, 38-39.
- Heilbuth, S. W., 174.
- Heilbuth, Sara, f. Fürst, 173-74.
- Heilbuth, Sécv Wulff, se Heilbuth, W. D.
- Heilbuth, Wulff David, 174-77.
- Helleristning (moderne), 131.
- Helligkors Kirke, 385-409.
- Helligåndshospitalet, 15.
- Helligåndshospitalets kirke, 387.
- Helligåndshuset, 7, 15-16, 22.
- Helligåndskirken, 16, 385-409.
- Hellmann, Julius, sparekasse-direktør, 328, 331, 333.
- Helsingør, 349, 351-52.
- Hending, Arnold, forfatter, 24.
- Hennings, Wilhelm, kirurg, 296.
- Henrettelser, 297.
- Henriksen, Jens, sværdfeger, Lille og Store Færgestræde, 307.
- Henriksen, Jens, sværdfeger, hans enke, Lille og Store Færgestræde, 307-08.
- Henriksen, Oluf, købmand, 346.
- Herazcek, Johan(n), sværdfeger, Pilestræde, 303, 310-11.
- Herazcek, Johan Seier, hofsværdfeger, Pilestræde, 303, 311, 319.
- Herazcek, Johan Seier, hofsværdfeger, hans enke, Pilestræde, 311.
- Herholdt, J. D., arkitekt, 328, 333.
- Hermansen, Victor, inspektør ved Nationalmuseet, 5, 17, 135.
- Herremoder, 302.
- Herrig, Johan Christian, sværdfeger, Pilestræde, 310, 314-15.
- Hersleb, Peder, biskop, 246, 251.
- Hertz, Claus, slotsgartner, 189, 196.
- Hertz, Henrik, digter, 167.
- Hertz, Philip, bager, 167.
- Hertzprung, Fritz, bogholder, 76.
- Hess, Anders, købmand, Helsingør, 346, 363.
- Hess, Marcus, købmand, borgmester, 345-74.
- Hess, Marcus, hans arvinger, 366.
- Hess, Marcus, hans epitafium, 348.
- Hess, Marcus, hans sjæleboder, 347.
- Hesthandel, 351.
- Hestekastanie, 113-14.
- Hetsch, G. F., arkitekt, 37, 303.
- Hildinge, Else, g. Stuer Lauridsen, 220.
- Himmerich, Hans, politimester, 164.
- Historiske amtsårbøger, 1.
- Historiske Meddelelser om København, 1-24.

- Hjort, P., professor, 40.
- Hjortholm, Lyngby s., Sokkelunds h., 234.
- Hochschildt, Carl, svensk chargé d'affaires, 339-41, 343.
- Hoffmann, Peter, slotsgartner, slotsforvalter, 196.
- Hoffslag, Arent, købmand, Nederlandene, 353, 365.
- Hof- og stadsrettens gård på Østergade, 12.
- Hofsværdfegere, 309-11, 313-14, 318-19.
- Holberg, Ludvig, forfatter, professor, 16, 118-25.
- Holbergs kastanietræ, 113-26.
- Holbøll, Clara, g. 1) Madsen, 2) Stuckenberg, 217.
- Holck, Christian, rigsråd, 363.
- Holdan, traktørsted, 206.
- Holmen, 86.
- Holmens Kirkegård, 161-62.
- Holmens menighed, 397.
- Holst, Carl, strandtoldkontrollør, 413, 418.
- Holst, H. P., forfatter, 94, 119, 123.
- Holst, Hans Henrich, toldbetjent, 410-18.
- Holst, Henrich T. B., styrmand, 411.
- Holst, Sophie Christiane, 413.
- Holst, Theresia Beate, 413.
- Holst, Wilhelm, strandtoldkontrollør, 413, 418.
- v. Holstein, Catharine Christine, g. Danneskiold-Samsøe, 251.
- Holsteinischer dramatischer Verein, 34.
- Holstenske Regiment, 268, 274, 280.
- Holt, Hans, 394.
- Hortulania, gartnerforening, 211.
- Hosebåndsordenen, 336, 342.
- Hosekræmmere, jyske, 16.
- Hospitalsnød, 9.
- Hotel Royal, 8.
- Hovedbanegårdens beliggenhed, 14.
- Hovedstad, København som, 20.
- Hudehandel, 362, 367.
- Hummergade nr. 4, Øster Kvarter matr. nr. 229, 127-30.
- Husavik i Island, 357-60.
- Husdyrhold, 17.
- Husholdningen på slottet, 390.
- Husum (Husom), 16, 234.
- Hvid, Jacob Jensen, stiftsprovst, sognepræst, 138-42, 144-45.
- Hvidt, L. N., nationalbankdirektør, 36, 59-60, 65, 71, 79, 82, 93-94.
- Hvistendahl, Christian, kedelsmed, 131-32.
- Hüttemeier, Th., maskinfabrikant, 406.
- Højbro reparations 1693-94, 419-23.
- Højesterets åbning, 337.
- Høpp, J. P., overappellationsretspræsident, 39.
- Hørhandel, 150, 152-55, 157-59, 367.
- Høyen, N. L., professor, 37, 75.
- Høyer, Hans, 296.
- Håkensen, Per, kammerregner, Stockholm, 365, 367.
- Håndværker, den første i De 32 mænds forsamling, 10.
- Haandværkerdannelsesforeningen, 56, 76, 83, 100.
- Håndværkerforeningen, 12, 54, 76, 81-83, 95, 98.
- Håndværkerlav, 147.

- Håndværkssvende, forsamlinger af, 27-28.
- Imberdorp, se Emdrup.
- Imbris-torp, se Emdrup.
- Indbyggertal, Københavns, 411.
- Indenlandsk Kunstflid, Selskab for, 76.
- Indkvartering, 267-76, 279-80, 286-87, 290, 296.
- Indkvarteringskommission, 270, 277-81.
- Indkvarteringsportioner, 269.
- Indlemmede distrikter, 12, 15, 234, 242.
- Industriforening, mercantile, 78-79, 82, 102.
- Industriforeningen, 54, 56, 76-83, 87, 90, 96-97, 102, 326.
- Industriudstillingen 1880, 319.
- Isak, søn af Israel, 166.
- Isak, Lazarus, 163.
- Isberg, S. W., grosserer, 406.
- Island, 357-60.
- Island, handel på, 347, 353, 356, 358, 361, 368.
- Israel, David, 161, 163.
- Israel, David, hans enke, 161.
- Iuul, Stig, professor, 23.
- Jacobsen, Aron Pach, signetstikker, 167.
- Jacobsen, J. C., brygger, 82.
- Jacobsen, Ludvig Levin, læge, 167.
- Jacobsen, P., traktør, 219.
- Jacobsen, P. V., kommitteret i Rentekammeret, 35.
- Jensen (Dreyer), Bendix, sværdfejer, Grønnegade, 312.
- Jensen(?), Bendix, sværdfejer, Store Færgestræde, 308.
- Jensen, Chr. Axel, museumsinspektør, 15-16, 22.
- Jensen, H. Nilaus, gartner, 122.
- Jensen, Jens, overpræsident, 13.
- Jensen, Marius, børnehjemsforstander, 12.
- Jensen, Peder, borgmester, 347, 394.
- Jensen, Peder, sværdfejer, Købmagergade, 308.
- Jensen, Sigurd, stadsarkivar, 22, 147-60, 385-409.
- Jep, sværdfejer, St. Clemensstræde, 307.
- Jernbaneselskab, Sjællandske, 80.
- Jernhandel, 351, 354, 356, 362, 367-68.
- Jernringsforeningen, 34.
- Jernstøberi, Thomas Potters, 375.
- Jessen, Kirsten-Elizabeth, mag. art., 345-74.
- v. Jessen, Th. B., oversekretær, 421.
- Joensen(?), Bendix, sværdfejer, Store Færgestræde, 308.
- Johansdotter, Anne, enke efter Hans Holt, 394-95.
- Johansen, Johan Frederik, forvalter for Kjøbenhavns offentlige Dampkøkken, 330.
- Johansen, Peter, sværdfejer, hj. af Østergade og St. Nikolajstræde, 308.
- Johansen, Rasmus, husmand, 219.
- Jonstrup Seminarium, 254.
- Jordfund, 5.
- Jostsen, Peder, 136.
- Judiker, Anna Kirstine, enke efter schouthbynacht Güntelberg,

- g. 2) m. generalkrigskommissær Alexander Walker Ross, 383.
- Jurzick, Mathias, hofsværdfejer, Norgesgade (nuv. Bredgade), 303, 318-19.
- Jus patronatus, 385-409.
- Jürgensen, Frederik, hofurmager, 253.
- Jürgensen, Fritz, tegner, 253.
- Jægersborg Slot, 188, 238.
- Jødekirkegården i Møllegade, 161-78.
- Jøden under træet i Dyrehaven, 167.
- Jøder, 97.
- Jøders borgerret i København, 162.
- Jødevej, nu Møllegade, 164.
- Jødiske menigheds arkiv, 165.
- Jørgen, sværdfejer, Kristen Bernikowstræde, 307.
- Jørgensen, A. D., rigsarkivar, 14.
- Jørgensen, Frank*, cand. mag., 25-112.
- Jørgensen, J. C., tømmermester, 406.
- Jørgensen, Poul Johs., professor, 17, 19.
- Kakkelovnsfabrikation, 380.
- Kalkar, Chr. H., dr. theol., 406.
- Kallebod, 14.
- Kallebodstrand, 14.
- Kalmar, 353.
- Kaltenborn, Frantz Albrecht, oberst, kommandør for Grenaderkorpsen, 273.
- Kalvehaven, 14.
- Kanaldirektionen, 419-23.
- Kanaler, 419.
- Kaper, Ernst, borgmester, 15.
- Karikaturer af Christian VIII, 69.
- Karise højskole, 256.
- Kaserneplaner, 275-76.
- Kastanie, 113-14.
- Kastellet, 7-8, 268.
- Kedelsmede, 131-32.
- Kierkegaard, Amelie, skuespillerinde, 260.
- Kierkegaard, P. C., biskop, 58, 84.
- Kierkegaard, Søren, forfatter, hans begravelse, 18.
- Kierlighed, fregat, 411.
- Kierulff, A. C., politidirektør, overpræsident, 61.
- Kildefester, 225.
- Kirkeforfatningsudkast, D. G. Monrads, 403.
- Kirkegårde, 161.
- Kirkemusik, 19.
- Kirker, Københavns, i almindelighed, 385-409.
- Kirkeværger, 393-94.
- Kirschler, Gotfred, sværdfejer, hans enke Maria, Laksegade, 312.
- Kirurgisk akademi, 297.
- Kjerrumgaard-Jørgensen, Else Margrethe, arkivfuldmægtig, 20.
- Kjøbenhavn, se København.
- Klint, Kaare, arkitekt, 225.
- Kloft, Morten Olsen, sværdfejer, Peder Madsens Gang, 311, 316.
- Klubber, 25-29, 33-34, 36, 38, 48-49, 61-62, 97, 100.
- Klubskat, 27.
- Klædebo Kvarter, matr. nr. 1/1689, hj. af Nørregade og Klædeboderne, 135.
- Klædefabrik, 380.

- Klædefabrik, Klem & Krügers, 243.
 Klædehandel, 354, 356, 362, 366-69.
 Kniphof, Bertil, købmand, 347.
 Kniphof, Lisbeth Bertelsdatter, 347.
 Knud, arveprins, 224, 226-27.
 Knudsen, Boile, gartner, 218.
 Knudsen, Frederik, gartnerelev, 214.
 Knudsen, K. G., højskoleforstander, 256.
 Knuth, F. M., lensgreve, politiker, 64.
 Kobberhandel, 351, 354, 356, 362, 364, 366-67.
 Kober, Israel, se Cohn, Israel Moses, silke- og klædehandler.
 Koch, P. C., redaktør, 64.
 v. Kohl, Carl, forfatter, kaptajn, 7.
 Kolera 1853, 325.
 Komediehuset, 20.
 Kommandantskab, Københavns, 272, 274.
 Kommission vedr. Højbro's reparation, 421.
 Kommissioner i rådstuen for slottet, 421.
 Kommunal støtte til udgivelse, 5.
 Kommunalforfatningen af 1840, 18.
 Kongelige biblioteks have, 122-23.
 Kongens Klub, 62, 90-91, 103.
 Kongens Lyngby, 179.
 Kopper, Jacob. sværdfeger, Købmagergade, 308, 311.
 Kopper, Marcus, sværdfeger, Løvstræde, 307.
Kornerup, Bjørn†, kgl. ordenshistoriograf, overarkivar, 137-46.
 Kornhandel, 351, 353-54, 356, 367.
 Korporationer, 147, 150.
 Kort, håndtegnede, 14.
 Krabbe-Carisius, Hans, udenrigsminister, 71.
 Krag, Karen Sophie, g.m. toldbetjent Hans Henrich Holst, 410-18.
 Kramp, Lasenius, håndværkerlærer, 81, 94-95.
 Krarup, N. B., rektor, 36.
 Krarup, T. F., klædehandler, 52.
 Kridtpibefabrik, Ross's og Collins, 379.
 Kridtpiber, christianshavnske, 375-84.
 Kridtpibestempler, 375, 377, 381-82.
 Krieger, Fr., jurist, politiker, 94.
 Krieger, Johan Cornelius, overlандbygmester, 12.
 Krigskasse mod Slesvig-Holsten, 64.
 Kristne lægmandsbevægelse, 407.
 Krogh, Torben, professor, 20.
 Krohn, Victor, forfatter, oversergent, 7, 16.
 Kronborg, 336.
 Kronprinsessegade, pavillonerne, 22.
 Krydderihandel, 354, 362, 367.
 v. Kuefstein, F. S., greve, østrigsk chargé d'affaires, 335-37, 341.
 Kulhandel, 369.
 Kullen fyr, 350.

- Kunstakademiets ornamentklasser, 303.
- Kunstforeningen, 37, 90-92, 102.
- Kvarterbilletter, 267-76, 280.
- Kvarterer, militære, 267-76, 279-80, 286-87, 290, 296.
- Kvindens deltagelse i foreningslivet, 90-91, 111.
- Kyhl, Henrik, urmager, 80.
- Kühle, Sejer, kontrollør, 16.
- Kystlinie, Kbhs., 5.
- Kæmneren, 8.
- Kjøbenhavns Brandforsikrings-selskab, 5-6, 12.
- Kjøbenhavns offentlige Dampkøkken, foreningen, 327-32.
- Købmænd, amsterdamske, 346.
- Købmænd, hamburgske, 357-58.
- Købmænd, hanseatiske, 346, 357.
- Købmænd, kgl. majestæts, 353-54, 357, 362.
- Købmænd, lybske, 364.
- Købmænd, nederlandske, 346, 352.
- Købmænd, tyske, 357, 359.
- Kødhandel, 380.
- Køges magistrat, 397.
- Kølln, O.*, kommunaldirektør, 321-33.
- v. Kørbitz, Johan Christoph, rigsmarskal, 244-45.
- Kaarsted, Tage*, adjunkt, 410-18.
- Kaas, Niels, kansler, 360-61.
- Ladegården, 13-14, 275-77, 281, 323.
- Lampe, købmandsslægt, 346.
- Landhusholdningsselskab, Det kgl., 77.
- Landsbyer, indlemmede i Kbh., 12, 15, 234, 242.
- Landsbyer, udskiftede, 15.
- Landsteder, 12.
- Langberg, Harald, inspektør ved Nationalmuseet, 22.
- Lange, traktør, 219.
- de Lange, Philip, arkitekt, 247.
- Langeland, O., institutbestyrer, 50.
- Larsen, Florian, overretsassessor, 406.
- Larsen, Frederik Hendrik, gartnerelev, 214.
- Larsen, Henning Valeur, bibliotekar, 22.
- Larsen, Henrik, forfatter, 12, 15-16.
- Larsen, J. E., professor, 65, 94, 401.
- Larsen, Jens Bruun, tømrermester i Ordrup, 248.
- Larsen, Karen Sofie, g. Frisenette, 216.
- Larsen, Lars, gartnermedhjælper, 216.
- Larsen, Tage, seminarieforstander, 262.
- Lassen, H. C., sognepræst, 63.
- Lauridsen, Else Stuer, f. Hildinge, 220.
- Lauridsen, Harald Stuer Christen, slotsgartner, 220.
- Lausøe, købmand, rodemester, 296.
- Lavendelstræde, 281.
- Lavshistorie, 13.
- Lavskasser, 278.
- Lavskommission, nedsat af magistraten 1840, 81-82.
- Laxmand, Povl (død 1502), ridder, 388.
- Laxmand, Povl (død 1579), ridder, 388.

- Lehausen, Zacheus, købmand, Helsingør, 346.
- Lehmann, Carl, borgmester, 24.
- Lehmann, Johannes, dr. phil., 23-24.
- Lehmann, Orla, politiker, 32, 40, 42, 44, 46-48, 50, 54, 57-58, 62, 66, 68, 70, 78-79, 81-82, 85, 87, 93, 96.
- Leib, søn af Elieser fra Hamburg, 166.
- Leib, Michel, se Michael Levin.
- Lemche, Gyrithe, forfatterinde, 225.
- Lemvigh, Abel Kathrine, f. Svitzer, 150.
- Lemvigh, Friderich Laurits, hør-fabrikant, tehandler, 149-60.
- Lemvigh, Gunild Marie, f. Møller, 150.
- Lemvigh, Jacob, provst, 150.
- Lersøen, 235-36.
- Levin, søn af Abraham Buchbinder, 169-70.
- Levin, søn af Hertz Nasche, 168, 173.
- Levin, Anna, f. Ferslew, 8.
- Levin, Israel, købmand i Roskilde, 167.
- Levin, Michael, 167.
- Levy, Israel Salomon, 163.
- Levy, Nathan Bendix, forretningsmand, 170.
- Liebmann, F., botaniker, 59.
- Ligger, Bastian, buntmager, hj. af Østergade og St. Nikolajstræde, 308.
- Lihme, Anders, den ældre, sværdfejer, Østergade, 309, 311.
- Lihme, Anders, den yngre, sværdfejer, Østergade, 309, 313.
- Liisberg, H. C. Bering, slotsforvalter, 9.
- Lilholm, Christen, brændevinsbrænder, hj. af Skvaldergården og Laksegade, 314.
- Liljefalk, Axel, oberst, 7.
- de Lima, Samuel, juveler, herremand, Hald, 163.
- Limensgade på Bornholm, 79.
- Lind, H. D., sognepræst, 7.
- Lindberg, J. C., sognepræst, 84, 86-87.
- Lindbergianerne, 198.
- Linde, Peter*, konservator, 127-36, 375-84.
- v. Linné, Carl, svensk botaniker, 114.
- Linnedfabrik på Ladegården, 277.
- Linvald, Axel, rigsarkivar, 3, 11-12, 15.
- Linvald, Steffen, museumsinspektør, 18, 134.
- Liunge, A. P., redaktør, 42, 97.
- Livgarden til Fods, 268-69, 272.
- Livgarden til Hest, 268.
- Livjægerkorpset, 49.
- Livjægerselskabet, 49.
- Livland, 351.
- London, 375.
- »Loppeteatret« i Kuppet, 16.
- Lorck, Josias, sognepræst, 294.
- Lorentz & Co., handelshus i Hamburg, 253.
- Lorenzen, P. Hiort, slesvigsk politiker, 64, 68.
- Lorenzen, Vilh., rektor, 12, 14.
- Losekyll, Jost, 136.
- Lottenborg, traktørsted, 195.

- Ludvig, sværdfejer, Højbrostræde, 307.
- Ludvig Holbergs Gade, foreslået gadenavn, 120.
- Luftmand, Peder, sværdfejer, Pilestræde, 310.
- Lund, Henrik Sigurd, læge, 18.
- Lundberg, Peter, sværdfejer, Nørrevold, 315-17.
- Lundbye, Niels, birkedommer, 248.
- Lunde, P. F., jernstøber, 82.
- Lundehuset, 236.
- Lundeskov, 236.
- Luno, Bianco, bogtrykker, 94.
- Luplau Janssen, C., bibliotekar, 17.
- Lübeck, 345, 368.
- Lygte- og sprøjtekassen, 280.
- v. d. Lühe, Volrad August, overpræsident, 279.
- Lynghvejsens vedligeholdelse, 239.
- Lystgårde, se landsteder.
- Lystrejser, 7.
- Lægmandsbevægelse, kristne, 407.
- Læseforening, Den borgerlige, 55.
- Læseforeningen, 30-31, 33, 40-46, 48-56, 90, 96, 98, 101.
- Læseselskab for Kunstnere og Haandværkere, 76.
- Læseselskaber, 27, 36.
- Læstemager, Niels, rådmann, 388.
- Læstemager, Thomas, rådmann, 388.
- Lønninger for embedsmænd, 414.
- Løwener, D. (se rettelserne), jernstøber, 329.
- Løvenørn, Poul Vendelbo, overkrigssekretær, general, 265-66.
- Laancinstitutt for Haandværkere (plan 1839), 78.
- Mackeprang, Otto, vicekontorchef, 21.
- Madsen, Clara, f. Holbøll, g. 2) Stuckenberg, 217.
- Madsen, Emil, oberst, 7.
- Madsen, Hans Dines, gartner, 217.
- Madsen, Poul Holbøll, 217.
- Madvig, J. N., professor, 71, 75.
- Magistraten, 22.
- Magistraten som kirkepatron, 385-409.
- Magistratens medlemmer, 9.
- Magistratskirker, 385-409.
- Magnus, søn af Hirsch fra Danzig, 167.
- Magnus, hertug, biskop af Øsel og Kurland, 351.
- Mahler, M. T. Arboe, redaktør, 51.
- Marchalsgården, 247.
- Marckmann, J. W., sognepræst, 42, 63.
- Margolinsky, Jul., bibliotekar, 161-78.
- Marielyst Højskole, 253.
- Marinehospitalet, Prinsessegade 45, 294.
- Marquard, E., arkivar, 12.
- Marstrand, Vilh., civilingeniør, 13.
- Martensen, H. L., biskop, 17, 403.
- Masius, Hector Gottfried, hofpræst, 245-46.
- Mathiesen, R., muremester, 329.

- Mathiolus, P. A., læge i Wien, 113-14.
- Meinert, Nicolai Jonathan, grosserer, 65, 71, 82, 93-94.
- Meis, Peter Clausen, sværdfejer, hj. af Store Kirkestræde og St. Nikolajstræde, 314.
- Melchior, M., gartner, 216.
- Mendel, søn af kantor Salomon i Königsberg, 167.
- Mendelsohn, Moses, religionsfilosof i Berlin, 168.
- Mesenheem, Johannes, kld. Bogbinder, borgmester, 388.
- v. Metternich, Clemens, fyrste, østrigsk statsmand, 341.
- v. Meuron, greve, preussisk minister, 39.
- Meyer, Abraham, se Abraham Strelitz, købmand.
- Meyer, Fritz, industridrivende, 78.
- Meyer, Nicolay Frederik, sværdfejer, Østergade, 309, 316.
- de Meza, Abraham, 166.
- Michaelsen, N., oberst, 37.
- Militærhospitalet, 294.
- Milo, Johan, boghandler, Odense, 76.
- Mindesten i Fælledparken for Ole Syversen, 7.
- Mingotti, Pietro, hans operaopførelser, 21.
- Mogensen, Henrik, tolder, 352.
- Molbech, C., historiker, sprogmand, 114, 123.
- Molde, F., skattedirektør, 7.
- Moltke, Adam Gottlob, overhofmarskal, 190.
- Moltkes Palæ, 12.
- Monrad, D. G., biskop, konseilspræsident, 30, 32, 39, 51, 58, 61, 68, 71, 74, 82, 93-94.
- Monrad, D. G.'s kirkeforfatningsudkast, 403.
- Morian, kgl. skib, 358.
- Moth, Mathias, oversekretær, 421.
- Moth, Sophie Amalie, 421.
- Mule, Hans, studeekspertør, Odense, 346.
- Mumme, købmandsslægt, 346.
- Mundt, Gerda, borgerrepræsentant, folketingsmedlem, 19.
- Mundt, Just Henrik, borgmester, 19.
- Munk, Tue Poulsen, sværdfejer, hans enke Inger, Ved Nikolaj Kirkegård, 312.
- Musikforeninger, 50.
- v. Müllen, Lauritz Michael, major, 50, 55.
- Müller, Gotthold, officer, hofembedsmand, 61.
- Müller, Otto, højesteretsassessor, 47.
- Müller, T., kancelliråd, 37.
- Müller, Th. A., lektor, 16.
- Mynster, J. P., biskop, 84, 94.
- Münter, Friederich, biskop, 168.
- (à) Møinichen, Christian, oversekretær i Danske Kancelli, stiftamtmand, 246-48, 251.
- Mølleedammen på Vandkunsten, 14.
- Møllegården i Emdrup, 243.
- Møllen ved Lundehussøen, 240.
- Møller, C. C., anlægsgartner, 218.
- Møller, Gunild Marie, g. Lemvig, 150.
- Møller, J. P., maler, 37.
- Møller, Jacob, købmand, Landskrona, 346, 373.

- Møller, P. L., forfatter, 51.
 Møller, Peder, gartner, 180.
 Møllerup, Jørgen, officer, 283.
 Mørk, Oluf Aagesen, sværdfejer,
 Store Færgestræde, 308.
 Mørk, Oluf Aagesen, sværdfejer,
 hans enke, Store Færgestræde,
 308.
 van Møsen, Hendrich, rådmænd,
 388.
 v. Møsting, Johan Sigismund,
 geheimestatsminister, 342.
 Maadeholdsforeningen, 111.
 Mådeholdsselskaber, 41.
- Nansen, Hans Hansen,
 præsident, 422-23.
 Narva, 352, 355-56, 362-64, 366.
 Nathanson, M. L., national-
 økonom, 94.
 Nationalitetskampen i Hertugdømmerne, 65.
 Nationalitetskampen i Slesvig,
 67, 75-76.
 Naturlærens Udbredelse,
 Selskabet til, 37, 76-77, 89.
 Nederlandske byer, 345, 348.
 Neergaard, J. V., veterinær, 59.
 Neergaards kaffehus, 26.
 Neuhaus, Jørgen Mathiesen,
 sværdfejer, Østergade, 309,
 311, 313.
 Nicolai tårn, 390.
 Nielsen, gartner i Virum, 206.
 Nielsen, Fredrik, professor, 406.
 Nielsen, Hans, kgl. majestæts
 købmand, 353.
 Nielsen, Jacob, sognepræst, 388-
 89.
 Nielsen, Jens, sværdfejer, hj. af
 Østergade og Halmstræde, 307.
- Nielsen, Jens Edvard Christian,
 gartnerelev, 214.
 Nielsen, Mads,
 gårdejer i Emdrup, 239.
 Nielsen, Morten, rådmænd, 420-
 21.
 Nielsen, N. P., skuespiller, 47.
 Nielsen, Oluf, rådstuearkivar, 5.
 Nielsen, Rasmus, filosof, 58.
 Nielsen, Sigurd, cand. mag., 24.
 Nielsen, Søren, filmproducent,
 260.
 Nielsen, William, gartner, 217-
 18.
 Nilaus Jensen, H., gartner, 122.
 Nissen, Chr., præst, 256.
 Nissen, Hans, nordslesvigsk
 fører, 66.
 Nordia, 34, 102.
 Nordisk Films Kompagni, 24.
 Nordlandet i Island, 358.
 Nordmandslyst i Utterslev, 215.
Norrie, Gordon, kaptajn, 265-300.
 Norrköping, 353.
 Norske Kvæsthuskasse, 283.
 Norske Livregiment, 411.
 Norske tropper i Kbh., 295-96.
 Numsen, Mathias, generalmajor,
 265.
 Numsen, Michael, general-
 løjtnant, 265, 268, 272, 274-75,
 277-79, 282-83, 286-88, 294.
 Ny dramatisk Forening, 97.
 Nyboder, 7.
 Nye Forening, 62, 103.
 Nyerup, R., overbibliotekar,
 professor, 37.
 Nyhavns nummerrække, 18.
 Nyrop, Camillus, industri-
 historiker, 77.
 Nærings- og brugsskat, 269-70,
 277-79.

- Nærumgård, Søllerød s., Sokkelunds h., 8.
- Nærumgård Børnehjem under Marius Jensen, 12.
- Næsted, Jørgen, sværdfejer, Østergade, 315.
- Nørbæk s., Sønderlyng h., 2.
- Nørregade, hj. af Rådhusstræde (Studiestræde), 135.
- Nørregård, Georg, dr. phil., 18, 21, 334-44.
- Nørre- og Østerbros Bespisningsforening, 325.
- Observatoriet i Rundetårn, 400.
- Oehlsenschläger, Adam, digter, 59, 95.
- d'Ogier, madame, 252.
- d'Ogier, Jean François, fransk ambassadør, 246, 252.
- Ohlsens Enke, J. E., frøfirmaet, 215.
- Olav den Hellige, norsk konge, 2.
- Olsen, Albert, professor, 12.
- Olsen, F. C., overlærer, 60, 93-94.
- Olsen, Olaf, inspektør ved Nationalmuseet, 22.
- Olsen, Peder, brændevinsbrænder, hans enke Inger, Ved Nikolaj Kirkegård, 312.
- Opbringelser af danske skibe, 356.
- Opfostringshus, det kongelige, og den Thorupske Stiftelse, 20.
- Opfostringshusets lotteri, 380.
- Osterburg, Johan, faktor, 368.
28. Maj Selskabet, 29, 32, 39, 44-45, 49, 52, 99.
- Otto, Carl, professor, læge, 42.
- Ottosen, Johan, skoleinspektør, forfatter, 256.
- Owen, J., fabrikant, 94.
- Overvand- og brandkommissionen, 10, 13.
- v. Ovesen, E., officer, 63.
- Oxe, Peder, rigshofmester, 354, 364.
- Pach, Aron, signetstikker, 167.
- Pade, E., direktør, 16.
- Palladius, Peder, superintendant, 389.
- Pamperin, Ingeborg, g. Stuckenberg, 217.
- Papirhandel, 380.
- Parvus, Willclmus, kannik, 134.
- Parykker, 246.
- Patronatsret, 385-409.
- Patronesser, 91.
- Paurenfeind, se Baurenfeind.
- Pavillonerne i Kronprinsessegade, 22.
- Peblingsøen, 10, 235.
- Pedersen, Jens Christian, gartnersvend, 214.
- Pedersen, Marlene, g. Rasmussen, 219-20.
- Pedersen, Oluf, sværdfejer, Store Kirkestræde, 308.
- Pedersen, Rasmus, kgl. majestæts købmand, 353.
- Pelikanen, hus mellem Det ny Teater og Bagerstræde, 130.
- Pelikanen i Hummergade, 127-30.
- Pelikanen som kunstnerisk motiv, 127-30.
- Pension, 412.
- Pesten 1711-12, 7, 12.
- Pesthuset, 136.
- Petersen, A. Erhard, arkitekt, 226.
- Petersen, Alfred Osvald, 216.
- Petersen, F. C., professor, 36.

- Petersen, Georg Christian, gartner, 216.
- Petersen, Johan, sværdfejer, Helliggeiststræde, 307.
- Petersen, Julie Marie, 216-17.
- Petersen, N. M., professor, 38, 71.
- Petersen, Niels Erik, sværdfejer, Gothersgade, 318.
- Philip, Behrend, 176.
- Philipsen, Jacob, Holbergforsker, 59.
- Pianofabrik, Søren Jensens, 243.
- Pibemageri, 375-84.
- Pinsefester, 225.
- Piphering, købmandsslægt, Alborg, 346.
- Piphering, Thomas, købmand, Alborg, 373.
- Pitschman, Tobias, sværdfejer, Læderstræde, 312, 316.
- Placitum, 134, 136.
- v. Plessen, general, 296.
- v. Plessen, Christian Siegfried, statsmand, 421-22.
- Plockross, Bernt Anthon, brygger, 309.
- Plockross, Frederik, sværdfejer, Østergade, 309, 316.
- Plockross, Frederik, sværdfejer, hans enke, Østergade, 309, 316.
- Plockross, Johannes Christian, hofsværdfejer, Østergade, hj. af Peder Madsens Gang, 309, 311, 313, 316.
- Plockross, Johannes Christian, hofsværdfejer, hans enke, Østergade, hj. af Peder Madsens Gang, 309.
- Plockross, Niels Christian, hofsværdfejer, Østergade, 309-10, 313-14.
- Ploug, Carl, redaktør, forfatter, 29, 48, 57-59, 69-70, 93-94, 328.
- Pontoppidan, Morten, sognepræst, forfatter, 256.
- Porcelæns- og pottehandel, 150, 384.
- Porcelæns- og pottehandlernes korporation, 150.
- Post, Johan, købmand, 394.
- Posthuset på Købmagergade, 12.
- Potter, Thomas, handelsmand og fabrikant, 375.
- Potters Gård, 375-76, 381-82.
- Poulsen, A., gartner, 217.
- Poulsen, H. F., stud. jur., 50.
- Poulsen, Iver, borgmester, 366-67.
- Pram, C., forfatter, 26.
- Pretorius, Andreas August, greve, general, 266-67, 271, 273.
- Prins Frederiks Regiment, 268, 274, 280.
- Prior, Walter, slotsgartner, 217.
- Privilegier, 4, 8, 23.
- Professorboligen på hjørnet af St. Kannekestræde og Fiolstræde, Klædebo Kvt. matr. nr. 41/1689, 116-25.
- Provinsialstænder, 8.
- Præstegården i Gothersgade, 129.
- Publique kapitaler, 275.
- Puncheboller, ostindiske, 378.
- Rachel («die schöne Rochel»), 168.
- Rahbek, K. L., professor, forfatter, 26.
- Ramsing, H. U., generalmajor, 4-5, 7, 13-14, 16, 133-36.
- Rantzau, Anna Sophie, g. Schack, 251.
- Raphael, Jenny, g. Adler, 8.

- Rasch, Claus, politimester, 420-21.
- Rasmus, sværdfejer, Studiestræde, 307.
- Rasmussen, Ane Margrethe, 219.
- Rasmussen, Dorine Dorthé, 219.
- Rasmussen, Johannes, skovopsynsmand, 219-20.
- Rasmussen, Marlene, f. Pedersen, 219-20.
- Rasmussen, R. P., præst, 12.
- Rasmussen, Sidse, 219.
- Rathsack, C. C. L., handlegartner, 210.
- Rau, Gottfried, traktør, 252.
- Ravnstrup, Hellevmagle s., Tybjerg h., 252.
- Rebslageri, 378.
- Recreationen, forening, 102.
- Reffet i Island, 361.
- Regensens Læseforening, 69.
- Regimentsfeltkær, 285, 287, 290, 292, 296-97.
- Regnegade, Lille, Købmager Kvarter matr. nr. 182, 327-28.
- Reim, Robert, England, 368.
- Reinhardt, J., professor, 36.
- Reklame, 153.
- Relief af en pelikan i Hummergade, 127-30.
- Remmesnider, Jacob, 136.
- Remmesnidens, Anne, 136.
- Resen, Peder Hansen, præsident, historiker, 134.
- Resens vandkort ca. 1705, 235.
- Ressourcen, forening, 49.
- Retsforhold, 6.
- Reval, 355, 366.
- Reventlow, Conrad, greve, storkansler, 421.
- Reventlow-Criminil, Joseph, greve, kancellipræsident, 84.
- Revolutionen i rådstuen, 6.
- Riegels, H. C., officer, 63.
- Riemann, P., sognepræst, 256.
- Riga, 368.
- Rigensgade, 17.
- Rigsdagskastanien, 121.
- Rindom, Axel, sognepræst, 406.
- Rode, Erik, overretssagfører, 16.
- Rodemestre, 270, 279, 296.
- Rosenhoff, C., forfatter, 44, 50-51, 76.
- Rosenkjar, H. N., kommune-lærer, 4.
- Rosenkrantz, Niels, baron, udenrigsminister, 336, 338, 340-41.
- Roskilde hispestol, 234.
- Ross, Alexander Walker, generalrigskommisær, 377-83.
- Ross, Marie, g.m. grosserer Daniel Walker, 379.
- Rothe, C., stiftsprovst, 406.
- Rothe, Rudolph, forstråd, 199-200, 207.
- Rotschild, Israel, se Israel Levin fra Roskilde, købmand.
- Rubin, Marcus, historiker, statistiker, 411.
- Rude, Lars Jensen, gartner, 185-88.
- Rumford, Benjamin Thompson, greve af, amerikansk fysiker, 322, 324.
- Rumford-suppe, 322-24.
- Rundetårn, 17, 400.
- Rømer, Ole, professor, 420-21, 423.
- Rønne, Caroline, 198.
- Rønne, Emilie, 198.
- Rønne, Lovise, 198.
- Rønne, Marie, 198.
- Rønne, Nicolai Iver, slots-

- gartner, slotsforvalter, 198-99, 203-04, 206-07.
- Rønne, Nicoline, 198.
- Rønnow, Caspar Lorentz, sværdfejer, hj. af Østergade og St. Nikolajstræde, 308, 311, 313.
- Rørdam, Th. Sk., biskop, 406.
- Rådhus, første, 133-36.
- Rådhusbranden 1795, 6.
- Rådhuspladsen, 149, 151.
- Rådstuearkivarembudet, 2-3.
- Rådstuearkivarer, 19.
- Rådstuearkivet, 11.
- Sager, H. C., herredsfoged, 93-94.
- Salpeterhandel, 354.
- Salthandel, 351-52, 362, 367.
- Saltværket på Christianshavn, 289-91, 293.
- Saly, Jacques-François-Joseph, billedhugger, 191.
- Samfundet til den danske Literaturs Fremme, 37-38, 96.
- Samvirkende Fagforeninger, 132.
- Sander, Hannibal, A/S Farverier, 240-41.
- Sandgravene uden for Nørreport, 162.
- St. Andreas Kirke, 385-409.
- St. Anna Rotunda, 400.
- St. Clara klosterkirke, 387.
- St. Clemens Kirke, 387.
- St. Clemensstræde, 307.
- Sankt Erik, Samfundet, 1.
- St. Gertruds klosterkirke, 387.
- Sankt Hallvard, tidsskrift, 1.
- St. Jakobs Kirke, 385-409.
- St. Johannes Kirke, 402-04.
- St. Matthæus Kirke, 385-409.
- St. Nicolai Kirke, 19, 385-409.
- St. Pauls Kirke, 385-409.
- St. Peders Kirke, 387, 397.
- St. Petri Kirke, 387, 397.
- St. Stefans Kirke, 404-05.
- Scandalen, politisk kreds, 48, 56-57.
- Schack, Anna Sophie, f. Rantzau, 251.
- Schack, David, 276.
- Schallborg i Lyngby, 202.
- Schaumann, gartner, 180.
- Schaumann, Hans Peter, slotsgartner, 196-98.
- Schebel, gartner, se Johannes Schæbel.
- Scheel, gartner i Lyngby, 206.
- Scheller, stenhugger, 225.
- Schepeleern, H. D.*, museumsinspektør, 301-20.
- Scherfig, C. J. A., bager, 93-95.
- Schiern, Frederik, professor, 48, 57.
- Schleisner, Carl H. (se rettelserne), inspektør ved Ladegården, 76.
- Schleswiger Gesellschaft, 34.
- Schmidt, A. F., oberstløjtnant, 280-81.
- Schmidt, J. Boisen*, stadsarkivar, 419-23.
- Scholten, Henrik, general, 274, 290, 293.
- Schouw, Joachim Frederik, professor, 56, 65-68, 71, 75, 83, 85, 93, 96, 109.
- Schritzmeyer, Henrik, den ældre, sværdfejer, Østergade, 309, 311, 313.
- Schritzmeyer, Henrik, den yngre, sværdfejer, Østergade, 309, 314.
- Schupp, Hendrich, 136.
- Schæbel, Johannes, gartner, 206.

- Schøller, Caspar Hansen, sværd-
 feger, Vimmelskaftet, 312-16.
 Secher, V. A., rigsarkivar, 6.
 Segelcke, oberst, 282-83.
 Sehested, Ove Ramel, stats-
 minister, 417.
 Seidelin, K. H., bogtrykker,
 bladudgiver, 11.
 Sejldugsfabrik, Applebyes, 378.
 Selskabelige foreninger, 50.
 Selskabet for Københavns
 Historie, 5, 17.
 Siesby, Gottlieb, redaktør, for-
 fatter, 46, 50-53.
 Sildehandel, 354-55, 367.
 Silkehandel, 354, 362.
 Simonsen, Heyman Magnus,
 købmand, 168, 170-71.
 Sippora, Daniel Fürst's hustru,
 166.
 Sjelcboder, Marcus Hesses, 347.
 Sjællandske Regiment, 268, 274,
 280.
 Skagefjord i Island, 358-60.
 Skandinavien, se Filmsfabrikken
 Skandinavien.
 Skandinaviske Samfund, 29-30,
 58, 69-72.
 Skandinaviske Selskab, 30, 32-33,
 71-75, 87, 89-90, 92, 96, 98, 101.
 Skattelove 1862-1912, 7.
 Skattesvig, 395.
 Skau, Laurids, politiker, 66.
 Skibshandel, 354, 362, 372.
 Skibskirkegården, 161-62.
 Skibsværft, Applebyes, 378.
 Skindhandel, 362, 367.
 Skippere, frisiske, 349.
 Skippere, nederlandske, 349.
 Skjoldager, Caroline Amalie,
 209.
- Skjoldager, Halfdan Lauritz,
 gartnererelev, 214.
 Skjoldager, Johanne Amalie
 Therese, f. Fritsche, 209.
 Skjoldager, Lauritz Henrik,
 slotsgartner, 199, 204, 207-09.
 Skjoldager, Therese Johanne
 Magdalene, 209.
 Skodsborg, Søllerød s., Sokke-
 lunds h., 246.
 Skolelærerseminarium (dansk) i
 Slesvig, 65.
 Skolevæsenet i Slesvig, 65.
 Skomager, Christoffer, 136.
 Skoubogade nr. 6, Frimands
 Kvarter matr. nr. 37/1689,
 29/1757, 27/1806, 133-36.
 Skougaard, Johansen, gartner-
 elev, 216.
 Skousboe, Frederik Carl
 Christian, forfatter, 214.
 Skousboe, Frederikke Caroline,
 f. Alstrøm, 214.
 Skousboe, Niels Peter Rasmus,
 slotsgartner, 210-11, 213-14.
 Skydebanen, 20.
 Skydeselskab, Kongelige køben-
 havnske, 61.
 Skydeselskaber, 61, 97.
 Slingerupbanen, 242.
 Slesvigske Forening, 65-66.
 Smedelauget, 301.
 Smediegaden, nu del af Vester-
 gade, 307.
 Smith, Troels, prokurator, 246,
 248.
 Smugleri, 360.
 Smørhandel, 356, 362, 364, 380.
 Socialdemokrater, de første i
 borgerrepræsentationen, 13.
 Sociale spørgsmål, 321.
 Sognebogsamlinger i Slesvig, 63.

- Soldater, hvervede, 266-67.
 Soldater, syge, deres løn, 285.
 Soldaterfamiliers fabrikarbejde, 267.
 Soldaterkirkegården, 161-62, 164.
 Soldaterkoner, 267, 274.
 Soldaterkost, 284-86.
 Soldaterkvarterer, 267-76, 279-80, 286-87, 290, 296.
 Soldaterløn, 271.
 Soldaters barbering, 297.
 Soldaters sengetøj, 286, 288, 296.
 Soldateske på flåden, 282.
 Sommer, A. G., professor, 74.
 Sonnichsen, Andreas Elias, gartner, 218.
 Sophie Amalie, 14.
 Sophie Caroline, fyrstinde af Ostfriesland, 186-87, 190-91.
 Sophie Frederikke, arveprinsesse, 195.
 Sophie Frederikkes monument, Sorgenfri, 196-97.
 Sophie Hedevig, prinsesse, 180, 187.
 Sorgenfri, 179-232.
 Sorgenfri Slotshave, 179-232.
 »Sortemand«, 191.
 Spedalskhed, 283.
 Spekulationsmani, 338.
 Spisekvarterer, 332.
 Sporvejsselskaber, private, 242.
 Springbrønde, 236.
 Stadsarkivarembudet, 2-3, 15.
 Stadsarkivarer, 19.
 Stadsarkivet, 11.
 Stadsfysikus, 283.
 Stadskonduktørembedet, 14, 270, 279-80.
 Stadsretten af 1294, 23.
 Stampe, Henrik, generalprokurør, 395.
- Stappen i Island, 361.
 Statsgældens frivillige Afbetaling, Forening til, 84-86, 90, 102.
 Statslån, udenlandske, 339.
 Statsradiofonibygningen i Rosenørns Allé, 14.
 Statsseminariet på Emdrupborg, 233, 262.
 Steenbuch, Hans, professor, 118.
 Steffensen, Nis, nordsløvigskfører, 66.
 Stein, Harald, biskop, 406.
 Stein, S. A. V., kirurg, 74.
 Steinhorst, Lauenburg, 266.
 Stemann, Gustav, stiftamtmand i Ribe, 1.
 Stemann, Poul Christian, statsminister, 342.
 Stensen (Steno), Niels, læge, 10.
 Stettin, 356, 368.
 Stiftsprovsteboligen, hj. af St. Kannekestræde og Fiolstræde, 119.
 Stockholm, 353, 355.
 Stockholms stadsmuseum, 19.
 Stork, Henrik Poulsen, sværdfejer, Østergade, 318.
 Storpolitiske rygter 1822, 334-44.
 Strandkompagniets fane, 129.
 Strelitz, Abraham, købmand, 165.
 Struensee, Johann Friedrich, greve, minister, 6.
 Struwe, Kamma, seminarielærer, 233-64.
 Strøget, 22.
 Stuckenberg, Clara, f. Holbøll, g. 1. g. Madsen, 217.
 Stuckenberg, Ingeborg, f. Pamperin, 217.

- Stuckenberg, Viggo, forfatter, 217, 225.
- Studenterforeningen, 34-36, 38-40, 47-48, 58-60, 69-70, 98.
- Studentermøde 1845, Skandinavisk, 60, 75.
- Studentersamfundet, 1840, 29, 58, 69-70.
- Stuve, Barthold, politifuldmægtig, 420.
- Styrup, Georg Christoffer, general, 274.
- Stændervalg, 8.
- Størrelse, Kbhs., 4.
- Suhr, Theodor, grosserer, 94.
- Sukkerbager, Hans, købmand, Malmø, 346, 373.
- Sukkerhøst, vestindisk, 338.
- Sukkerraffinaderi, 378.
- Sundbo, Arne*, borgmester, overretssagfører, 1-24.
- Surbeck, Margrethe, 347, 366.
- Surbeck, Simon, købmand, 347, 357.
- Svendsen, Maren, g.m. Joh. C. Bierentz, 411.
- Svenskelejren, 12.
- Svenskernes lejr 1658-60, 12.
- Sverige, handel på, 361.
- Svitzer, Abel Kathrine, g. Lemvigh, 150.
- Svitzer, Laurits, godsejer, 150.
- Svovlhandel, 357-58, 360, 368.
- Svovlhuset for Københavns Slot, 358.
- »Svuppen«, Jens Wohler, kedel-smed, 131-32.
- Sværdfegere, 301-20.
- Sværdfegerlauget, 301-20.
- Sygeplejersker, 296.
- Sygestuer, militære, 265-300.
- Syversen, Ole, afholdsagitor, 7.
- Syvstjernen, 65-68, 98.
- Söderköping, 353.
- Søgaard, I. M., revisor, 55.
- Søgård i Emdrup, 239-40.
- Søgaard, Helge, museums-direktør, 20.
- Søkvæsthuset, 7.
- Sølyst, Skovshoved s., Sokkelunds h., 20, 246.
- Sørensen, Bengt, svensk under-admiral, 355.
- Sørensen, Mathias, snedker-svend, 281.
- Sørensen, Niels, kgl. majestæts købmand, 353.
- Sørensen, Rasmus, politiker, skolemand, 83.
- Sørøvere, 350.
- Tang, Jeppe, skolemand, 239, 253-56, 258-60.
- Tang, Niels, seminarieforstander, 260.
- Taxerborgere, 270.
- Teaterforestillinger, 20.
- Tehandel, 150.
- Termansen, Julius, afdelingschef, landinspektør, 15.
- Thiele, Just Mathias, bibliotekar, forfatter, 37, 93, 95.
- Tholle, Johannes*, havearkitekt, 179-232.
- Thorsen, Carl Christian, traktør, 219, 232.
- Thorsen, Sigurd, direktør, 20.
- de Thurah, Laurids, generalbyg-mester, 187, 190.
- Thaarup, Frederik, statistiker og historiker, 37.
- Tidemann, Cornelius, 366.
- Tiende af Viborg og Vendelbo stifter, 353.

- Tiggerbørn, 376.
 Tingstedet (1359), 134.
 Tisdorph, Michael, sognepræst, 398.
 Tisdorph, Nicolai Henriksen, kapellan, 398.
 Tivolis beliggenhed, 14.
 Tjærehandel, 362.
 Tjærchusteatret, 18.
 Tobaksfabrikation, 151-52.
 Tobakshandel, 150-52.
 Tobaksspinderlavet, 152.
 Told af øksne, 353.
 Toldbod, den ældste, Kallebod, 14.
 Toldfrihed, 352.
 32 mænds forsamling, 6, 11.
 32 mænds forsamlings første håndværkermedlem, 10.
 32 mænds forsamlings medlemmer, 9.
 Torm, Erik, borgmester, 279.
 Tranhandel, 358, 360, 368.
 Treschow, Amy Marie Sophie, f. Castenskiold, 220.
 Treschow, Anne Merete, f. Cederfeld de Simonsen, 220.
 Treschow, F., højesteretsadvokat, politiker, 95.
 Treschow, Gustav Alexander Frederik, amtsinspektør, 220.
 Treschow, Niels-Gregers, fuldmægtig, 220.
 Trier, Herman, rigsdagsmand, formand for borgerrepræsentationen, 2-3, 6-8, 11-12.
 Trinitatis Kirke, 19, 385-409.
 Truelsen, Christian, gårdejer i Emdrup, 240.
 Truge, Poul Nielsen, sværdfejer, Ved Kirkegården (Nik.), 309, 312-14, 316.
 Tryde, E. C., stiftsprovst, 71, 74, 95, 119.
 Trykkefrihedens rette Brug, Selskabet for, 24, 30, 40, 48-49, 60, 62-63, 89-92, 96-97, 101.
 Trægaard, Alexander, 136.
 Tscherning, A. F., oberst, krigsminister, 29, 32, 39, 49, 64-66, 68, 99.
 Tuborgvejlinien, 241-42, 260-61.
 Tugt- og børnehus, Christian IV's, 22.
 Typographisk Forening, 76.
 Tyske kirkes lotteri, 380.
 Tyske menighed, 294, 397.
 Tyskemannegade nr. 310 (1377), Frimands Kvarter matr. nr. 36, 38/1689, 134.
 Tøgersen, Søren, sværdfejer, Store Kirkestræde, 308.
 Tøjhus, 7.
 Tøxen, J. K. Blok, litterat, 34.
 Udgravninger, H. U. Ramsings, 133-36.
 Udspisningen på slottet, 390.
 Uldenmanufaktur, kgl., 294.
 Ulfstand, Thale Holgersdatter, enke efter Povl Laxmand, 388.
 Ulrich, Martin, murermester i Lille Værløse, 248.
 Understøttelser, 147.
 Unge Haandværkeres Dannelse, Selskab til, 76.
 Universitetets forhold til Københavns kirker, 391, 400-02.
 Universitetsbiblioteket i Fiolstræde, 120.
 Universitetsbiblioteket ved Nørre Allé, 122-23.
 Unsgaard, I. J., embedsmand, minister, 79.

- Ursin, G. F., professor, 43.
 Utterslev by, 15.
 Utterslev Sø, 236.
- Vagtværn, Københavns, 20.
 Valdemar I, 234.
 Valkendorf, Christoffer, rentemester, 347, 354, 360.
 Walker, Daniel, grosserer, 379.
 Wallich, Nathanael, botaniker, 167.
 Vandbygningsarbejder, 13.
 Vandforsyningen, 9-10, 235-36, 238.
 Vandkommission, den kgl., 13.
 Vapenfjord i Island, 361.
 Vartov, 15.
 Vartov i Farvergade, 16.
 Vartovs legater, 16.
 Varuhusene, 353.
 Waterwal, Fritz, trædoktor, 222.
 Weber, Eberhard, sværdfejer, hj. af Grønnegade og Kristen Bernikowstræde, 314.
 Wedel, Sara, g. Voss, 189.
 Wedel Jarlsberg, Frederik, baron, deputeret, forfatter, 246, 252.
 Vederborn, Richard, købmand, Helsingør, 346.
 Ved Stranden nr. 14, 6, 12.
 Ved Stranden nr. 18, 8.
 Weidenhaupt, Andreas, billedhugger, 309.
 Weidenhaupt, Johan Christian, den ældre, sværdfejer, Pilestræde, 309-10, 312-13.
 Weidenhaupt, Johan Christian, den ældre, sværdfejer, hans enke, Pilestræde, 310.
 Weidenhaupt, Johan Christian, den yngre, hofsværdfejer, Pilestræde, 310, 314-15, 319.
 Weidenhaupt, Johan Christian, den yngre, hofsværdfejer, hans enke, Pilestræde, 310.
 Weidenhaupt, Nicolai Christian, sværdfejer, Pilestræde, 310, 319.
 Weidenhaupt, Peter, sværdfejer, Østergade, 310, 315, 319.
 Weilbach, Fr., adjunkt, 12, 16.
 Vejumlægninger i Lyngby, 227.
 Vejstyre, magistratens, 423.
 Velgjørenhedsselskab, Forenede, 62.
 Velgørenhedsforeninger, 50, 62, 90-91.
 Velschow, H. M., professor, 93, 95.
 Weltman, Cornelius, skipper, Amsterdam, 352.
 Vendiske byer, 345.
 Wendt, Mikkell Henrik, sværdfejer, Store Fægestræde, 308, 314.
 Wendt, Mikkell Henrik, sværdfejer, hans enke, Store Fægestræde, 314.
 Venusin, Jon Jakobsen, professor, 348, 370.
 Werhagen, Melchior, ejer af Emdrupgård, 245.
 Werlauff, E. C., overbibliotekar, 94.
 Wessely, Abraham, dispachør, 46, 50, 93-94.
 Vesterportene, 16.
 Vestervold i Vartovs gård, 16.
 Vestindisk sukkerhøst, 338.
 Vestmannøerne i Island, 357, 361.
 Vibe, Jens. rådmand, 394.

- Wibe (Vibe), Michael, vicekansler, 179.
- Vibe, Mikkel, købmand og borgmester, 369, 393.
- Videnskabernes Selskab, 89.
- Wiedewelt, Johannes, billedhugger, 138, 140, 144.
- Wienerkongressen, 337.
- Vieregg, oberst, 274.
- Wigant, Johan Frederik, sværdfejer, Antonistræde, 315, 317.
- Vikariegods, 389.
- Wilkens, Julius, professor, 79.
- Wille, William S., grosserer, 152.
- Willelmus, kaldet Parvus, kannik, 134.
- Willerslev, R., adjunkt, 21.
- Willumsen, Johan, sværdfejer, Store Kirkestræde, 307-08.
- Willumsen, Johan, sværdfejer, hans enke, Store Kirkestræde, 308.
- Winge, Søren Christensen, sværdfejer, Købmagergade, 313.
- Vinhandel, 352, 354, 362, 366-67.
- Winther, F., isenkræmmer, 79.
- Visby, C. H., sognepræst, 42, 44-45, 50.
- With, G., veterinær, 63.
- With, J. P., politiker, 64.
- Vitruvius' plan af Sorgenfri Have, 187, 192-93.
- v. Voght, Caspar, baron, godsejer, 322.
- Vognmændenes laugshus i St. Gertruds Stræde, 347.
- Wöhler, Jens (Svuppen), kedel-smed, 131-32.
- Vojvoder, narviske, 363.
- Voll, A., sognepræst, 406.
- Vombadstuestræde, 307.
- Vor Frelzers Kirke, 385-409.
- Vor Frelzers Kirkes prædikestol, 137-46.
- Vor Frue Kirke, 19, 27, 134, 385-409.
- Worm, Willum, digter, 248.
- Worsaae, J. J. A., museumsdirektør, 59, 75.
- Voss, Adolph, gartner, slotsforvalter, 187-89.
- Voss, Carl Albrecht, gartner, 189.
- Voss, Sara, f. Wedel, 189.
- Wulf, Nicolai, sværdfejer, Ved Nikolaj Kirkegård, 308, 312-13.
- Wulff, søn af Abraham fra Fredericia, 167.
- v. Wylich und Lottum, greve, preussisk chargé d'affaires, 342.
- Værkstedsregler for jernindustrien, 21.
- Værnepligt, 267.
- Værtshuse, 9.
- Værtshusskilt, 127.
- Xenia (omkr. 1600), russisk prinsesse, 363.
- Zahrtmann, M. K., læge, 10.
- Zetlitz, J., sognepræst, digter, 26.
- Zoologisk Museum, 120.
- Øjefjord i Island, 357-60.
- Øksnehandel, 346.
- Øksnetold, 353.
- Ørsted, A. S., geheimestatsminister, generalprokurør, 27-29, 39-40, 84, 93, 95.
- Ørsted, H. C., professor, 37, 76-77, 93-94.

Øsel, 351.

Øst, A. C., urtekræmmer, 94.

Øst, Niels Christian, litterat, 37.

Østasiatisk Kompagni, 18.

Østergaard, Jens, overgartner,
113-26.

Østervold, 8.

Aakjær, Svend, rigsarkivar, 3,
19, 22.

RETTELSER

S. 9, l. 7: 1721, læs: 1921.

S. 17, l. 5-6: stadsdyrlæge, læs: stabsdyrlæge.

S. 17, l. 13: Jansen, læs: Janssen.

S. 63, l. 18: Carl, læs: Christian.

S. 76, l. 11 f.n.: G., læs: Carl H.

S. 280, l. 10: oberst, læs: overkonduktør.

S. 323, l. 2: 104, læs: 204.

S. 329, l. 3: I.D., læs: D.

